

<https://doi.org/10.15388/vu.thesis.283>

<https://orcid.org/0000-0001-5136-3993>

VILNIAUS UNIVERSITETAS
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

Viktorija
KURIENĖ

Valstybinė kultūros paveldo apsauga Vilniaus krašte 1922-1939

DAKTARO DISERTACIJA

Humanitariniai mokslai,
istorija ir archeologija (H 005)

VILNIUS 2022

Disertacija rengta 2011–2021 metais Vilniaus universitete.

Mokslinė vadovė – prof. dr. Marija Drėmaitė (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija, H 005).

VILNIUS UNIVERSITY
LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

Viktorija
KURIENĖ

State Protection of Cultural Heritage in the Vilnius Region 1922-1939

DOCTORAL DISSERTATION

Humanities,
History and Archaeology (H 005)

VILNIUS 2022

The dissertation was prepared between 2011 and 2021 at Vilnius University.

Academic supervisor – Prof. Dr. Marija Drėmaitė (Vilnius University, Humanities, History and Archaeology, H 005).

TURINYS

ĮVADAS.....	7
1. TARPUKARIO LENKIJOS VALSTYBINĖ PAMINKLŲ APSAUGOS SISTEMA – SANKCIONUOTO PAVELDO DISKURSO ĮTVIRTINIMAS.....	55
1.1. Valstybės padalijimo patirtys ir sankcionuoto paveldo diskurso pradžia	55
1.2. Teisinis reguliavimas – sankcionuoto paveldo diskurso įteisinimas	59
1.3. Organizacinė struktūra – sankcionuoto paveldo diskurso institucionalizavimas	70
1.4. Sankcionuoto paveldo diskurso nuostatos teorijos ir praktikos atžvilgiu. Istoriografijos pozicija.....	78
2. GALIOS IR ĮTAKOS ŠALTINIAI	82
2.1. Demografinis kontekstas	82
2.2. Demografijos įtaka kultūros laukui	88
2.3. Lytis kaip socialinis statusas ir galios šaltinis	91
2.4. Paminklų konservatoriaus įstaiga – oficialus būdas veikti	98
2.5. „Ne viską įmanoma padaryti įstatymais, reikia ieškoti kontakto su visuomene“	107
3. PAMINKLŲ APSAUGA VILNIAUS PAMINKLŲ APSAUGOS APSKRITYJE	115
3.1. Paminklų apskaita – valstybinio diskurso įteisinimas ir <i>įmokslinimas</i>	123
3.1.1. Teisinės apsaugos suteikimas	127
3.1.2. Mokslinė paminklų inventORIZACIJA	136
3.2. Architektūros paminklai kaip galios, turto ir statuso simbolis	153
3.3. Architektūros paminklų apsauga – materijos saugojimas	158
3.4. Gamtos paminklai kaip kultūros paminklai.....	168
3.5. Urbanistikos paminklai kaip paminklų konservatoriaus galios teritorija	182
3.6. Paminklai, kurių atžvilgiu konservatoriaus valdžia buvo ribota	187

3.7. Paminklai, esantys už konservatoriaus kompetencijos ir interesų ribų – archeologijos objektų atvejis	193
3.8. Priežastys, lėmusios objekto saugojimą	206
4. REGIONALIZMAS KAIP PAVELDOSAUGOS KONTEKSTAS	220
4.1. Regionalizmo, nacionalizmo ir kraštietiško santykis	222
4.2. Regionalizmas Vilniuje	229
4.3. Regionalizmas kaip politika ir valstybinis regionalizmas	234
4.4. Regionalizmo ir paveldosaugos santykis tarpukario Vilniuje	239
5. JANO BUŁHAKO FOTOGRAFINIAI VAIZDAI PAVELDOSAUGOS IR REGIONALIZMO KONTEKSTE	242
5.1. Jano Bułhako kūrybos vizija	251
5.2. Vilniaus ir Naugarduko vaivadijų vaizdinys per paminklų ir kraštovaizdžio fotografijas	256
IŠVADOS	271
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA	279
Šaltiniai	279
Literatūra	293
LENTELIŲ IR GRAFIKŲ SĄRAŠAS	311
PRIEDAI	312
PADĖKA	397
PUBLIKACIJŲ SĄRAŠAS	398

„Nie wolno nam również zapominać, że idea opieki nad zabytkami stała się ideą uniwersalną, obejmującą kulturę całego świata cywilizowanego“.

„Negalime pamiršti, kad paminklų apsaugos idėja yra universali, apimanti viso civilizuoto pasaulio kultūrą“.

[Jerzy Remer, 1930–1931 m.]¹

IVADAS

Tyrimo problema

1921 m. rugsėjį Vilniaus krašte, tuo metu – Vidurio Lietuvos respublikoje, įsigaliojo paminklų apsaugos teisė – Lenkijos Regentų tarybos 1918 m. dekretas meno ir kultūros paminklų globai². 1922 m. inkorporuojant Vidurio Lietuvą į Lenkijos Respublikos sudėtį, administracinė krašto struktūra buvo suvienodinta. Todėl jau tų metų spalio 9 d., tuometinis Kielcų vaivadijos paminklų konservatorius Jerzy Remeris buvo paskirtas į tokias pat pareigas Vilniaus žemėje. Nuo 1923 m. Vilniaus paminklų konservatoriams priskirta ir Naugarduko vaivadija³. Taip sukuriamą administracinę Vilniaus paminklų apsaugos apskritis (*Wileński okręg konserwatorski*). Tokia buvo oficiali valstybinės paveldosaugos pradžia Vilniuje – įstatymas ir institucija.

Vilniaus paminklų konservatorius Remeris 1928 m., baigdamas darbą Vilniuje ir išvykdamas į Varšuvą užimti generalinio paminklų

¹ [Jerzy Remer], „Słowo wstępne“, in: *Ochrona zabytków sztuki*, Warszawa, 1930-1931, s. VI.

² Dekretas turėjo įstatymo galią. Žr.: J. Wojciechowski, „Historja powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce“, in: *Ochrona zabytków sztuki*, Warszawa, 1930-1931, s. 7; P. Dobosz, 2009, s. 23-24; „Dekret Rady Regencyjnej z 31 X 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury“, in: *Dziennik Ustaw*, 1918, nr. 16, poz. 36.

³ Nuo 1923-02-01. Žr.: Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijos raštas Vyriausybės atstovui Vilniaus žemėje, 1923-01-20, in: Archiwum Akt Nowych (toliau - AAN), Zespół Nr. 14, Syg. 5321, k. 402.

konservatoriaus posto, dienraštyje „Kurjer Wileński“ apie Vilnių ir jo paminklus rašė taip: „Čia [prie Aušros Vartų] jauti stipriausiai, kad juose [paminkluose] gyvena visa tauta, kad praeities kultas nėra negyva tyrėjo raidė, nėra sentimentas ir nėra romantika. <...> Vilniaus paminkliniai pastatai stovėjo ir stovi ne tik tautinės bažnyčios atminimo sargyboje, bet visos Valstybės sargyboje kaip pasienio stulpai ir kaip priešakinė reduto sargyba tarp Rytų ir Vakarų, savo buvimu liudijanti, kad žemė, kurioje išaugo jie, gražiausios meno ir kultūros gėlės, priklauso didelės lenkų valstybės dvasiai“⁴. Tokia buvo oficiali Vilniaus paminklų interpretacija, pasakojimas, vertė ir reikšmė arba diskursas.

Šie Remerio sakiniai puikiai perteikia tarpukario oficialiosios Vilniaus paveldosaugos esmę. Jie leidžia mums suvokti, kad paminklų apsauga Vilniuje ir Lenkijoje nebuvo romantiškas rūpestis senienomis. Paveldas buvo materialus, tai, kas gražiausia išlikę iš praeities, tačiau jis pirmiausia buvo susijęs su dabartimi, o ne praeitimi. Paveldas išreiškė tautinę, lenkišką, katalikišką tapatybę ir jungė Vilnių/Lenkiją su Vakarų kultūra. Paveldo apsauga buvo valstybinė politika ir tam tikra prasme kova („priešakinė reduto sargyba“), kurioje galios santykis buvo lemiamas.

Visa tai svarbu, kai kalbame apie Vilnių, miestą ir jo kraštą, kurie niekada iki tol nepriklausė Lenkijos valstybei; miestą, kuris buvo centrinis plačiam buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) arealui; miestą ir kraštą, kurių gyventojų tautinė ir konfesinė sudėtis buvo įvairi, čia gyveno ne vien lenkai ir ne vien katalikai, priešingai – Vilniaus ir Naugarduko vaivadijose lenkai sudarė (tik) 50 % gyventojų, katalikų Vilniaus vaivadijoje buvo 60 %, Naugarduko – 50 %⁵; kraštą, kurio

⁴ J. Remer, *Pochwała miasta*, Wilno, 1928, s. 11 [Specjalna odbitka bibliofilska z Nr. 189 „Kurjera Wileńskiego“, w stu numerowanych egzemplarach].

⁵ XX a. tautinė ir religinė sudėtis krašte kito priklausomai nuo politinių aplinkybių, tapatybės sampratų ir tautinių/religinių/ideologinių judėjimų stiprumo. Mūsų kalbamu laikotarpiu Vilniaus mieste dominavo lenkai ir žydai. Vilniaus vaivadijos

gyventojai save išreiškė per įvairias tapatybes, ne vien tautines; miestą, kuris buvo centrinis net kelių tautinių atgimimų mitologijoje (lietuvių, baltarusių, litvakų, LDK lenkų). Galimybę tokį daugiareikšmį ir bent keturioms tautom svarbų miestą įvardyti Lenkijos redutu, o jo paminklus – priklausančius lenkų valstybės dvasiai, leido galios turėjimas. Remeris (kaip ir vėlesni paminklų konservatoriai) ją turėjo tiek kaip valstybės paminklų konservatorius, tiek kaip meno istorikas ir Stepono Batoro Universiteto (toliau – SBU) profesorius, tiek kaip lenkas, katalikas ir vyras iš aukštesnio socialinio sluoksnio.

Tokiame kontekste apie tarpukario valstybinę paveldo sistemą negalime kalbėti tik faktais ir įvykiais, toks istorinis tyrimas neatskleidžia, kodėl egzistavo būtent tokia paveldo sistema ir kodėl būtent taip ji veikė. Todėl temai suvokti pasitelkiamos sankcionuoto paveldo diskurso (*authorized heritage discourse*) ir kritinio diskurso analizės (*critical discourse analysis*) teorinės perspektyvos. Diskursas tai ir kalba, ir tekstas, ir kalbos vartojimo praktika, ir simboliškai struktūruojamų, normiškai atkuriamų ir socialiai

miestai buvo lenkiški ir žydiški, Švenčionių pavietas lietuviškas-lenkiškas, Vilniaus-Trakų ir Ašmenos pavietai - lenkiški, kiti - daugiau baltarusiški. Naugarduko vaivadijos miestuose žydai sudarė didesnę pusę gyventojų, kaimiškose vietovėse dominavo baltarusiai. Be to, regione gyveno rusai ir vokiečiai (daugiausia Vilniuje), totoriai ir karaimai. Atitinkamos ir religinės tapatybės - katalikai, stačiatikiai, judėjai, buvo liuteronų, kalvinų, musulmonų, nereligingų ar netikinčių. Demografija plačiau aptariama vėlesniame skyriuje 2.1. Detaliau: S. Odlanicki-Poczobutt, *Województwo Nowogródzkie*, Wilno, 1936, s. 81-95; J. Januszewska-Jurkiewicz, *Stosunki narodowościowe na Wileńszczyźnie w latach 1920–1939*, Katowice, 2010, s. 495, 506, 507, 508; J. Żmigrodzki, *Nowogródek i okolice*, Nowogródek, 1931, s. 5, 56, 58, 83, 88, 94; V. Stravinskienė, „Migraciniai procesai ir etninė demografinė Vilniaus padėtis: XX a. 3-4 dešimtmečiai“, in: *Oikos: lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, 2013, nr. 16, p. 17-28; V. Stravinskienė, „Vilniaus miesto gyventojai 1920-1939 metais“, in: *Sostinė kaip tapatumo simbolis: Vilnius ir Kaunas tarpukario kultūroje*, Vilnius, 2014, p. 41-52.

kontroliuojamų prasmų sistema, ir socialinės tikrovės pažinimo būdai, kurie struktūroja socialinius santykius⁶.

Kritinio diskurso analizė. Kritinio diskurso analizės sąvoka įsitvirtinusi humanitariniuose moksluose, tačiau jos apibūdinimai ir įvardijimai varijuoja. Norman Fairclough kritinio diskurso analizę laiko „tiek pat teorija kiek ir metodu, o labiausiai – teorine perspektyva kalbos atžvilgiu“. Tuo tarpu Teun A. van Dijk mano, kad „kritinio diskurso studijų“ sąvoka būtų tikslingesnė: „analizės“ sąvoka klaidingai suponuoja, kad „kritinio diskurso analizė“ yra metodas, nors tai labiau mokslinė praktika (*a domain of scholarly practice*). Ruth Wodak, turėdama omeny kritinio diskurso analizės metodologinių ir teorinių prieigų skirtingumą, laiko tai daugiausia bendra perspektyva (*at most a shared perspective*) diskurso tyrimuose⁷.

Kritinio diskurso analizės perspektyva pirmiausia (nuo 1979 m.) taikyta lingvistikoje, kai kalba traktuojama kaip socialinė praktika, o esminis dėmesys skiriamas kalbos naudojimo kontekstui ir kalbos–galios santykiui⁸. Tokia tyrimų perspektyva paplito socialiniuose ir humanitariniuose moksluose. Kritinio diskurso analizės dėmesio centre – socialiniai santykiai, diskursas čia nėra subjektas, kurį galima apibrėžti nepriklausomai, bet tik per

⁶ A. Valantiejus, K. Nastopka, „Diskursas“, in: *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, [interaktyvus], in: <https://www.vle.lt/Straipsnis/diskursas-49128>, (2021-01-28).

⁷ N. Fairclough, „Critical discourse analysis as a method in social scientific research“, in: *Methods of Critical Discourse Analysis*, R. Wodak and M. Meyer (eds), London: Sage, 2001, p. 121; T. A. van Dijk, *Discourse and power*, Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, 2008, p. 2; R. Wodak, „What CDA is about - a summary of its history, important concepts and its developments“, in: *Methods of Critical Discourse Analysis*, R. Wodak and M. Meyer (eds), London: Sage, 2001, p. 2; G. Weiss and R. Wodak, „Introduction: theory, interdisciplinarity and critical discourse analysis“, in: *Critical discourse analysis: theory and interdisciplinarity*, edited by G. Weiss and R. Wodak, Basingstoke, New York, 2003, p. 6-7, 12.

⁸ R. Wodak, „What CDA is about - a summary of its history, important concepts and its developments“, in: *Methods of Critical Discourse Analysis*, R. Wodak and M. Meyer (eds), London: Sage, 2001, p. 1-2.

vidinius ir išorinius santykius su kitais objektais⁹. Tokiu būdu išryškinami ryšiai tarp diskurso ir praktikos, analizuojamas ne tik diskursas, bet ir jo socialinis, politinis kontekstas ir diskurso daromas socialinis poveikis¹⁰. Sankcionuoto paveldo diskurso koncepcijos kūrėja Laurajane Smith diskurso sąvoką naudoja tokią, kaip ji suvokiama kritinio diskurso analizėje: diskursas atspindi socialines praktikas ir susidaro iš socialinių praktikų¹¹.

Diskursas yra socialiai sąlygojamas, todėl svarbus tampa galios klausimas. Būtent galia, dominavimas, kontrolė, ideologija (kaip ir diskursas) yra pagrindinės kritinio diskurso analizės sąvokos¹². Analizuojant šį santykį, ypatingas dėmesys skiriamas kaip galia yra kuriama visuomenėje, kaip diskursas yra įtraukiamas į šį procesą. Tokie tyrimai parodė, kad daugelis socialinės nelygybės formų, grįstų lytimi, klase ir rase yra konstruojamos, įamžinamos ir įteisinamos tekstu, kalba ir kitomis viešojo diskurso formomis, kontroliuojamomis simbolinio elito: politikų, žurnalistų, mokslininkų, rašytojų ir biurokratų¹³. Taigi diskursai turi galią įtikinti išlaikant ir įteisinant socialinių santykių hierarchiją, įteisinant,

⁹ N. Fairclough, *Critical discourse analysis: the critical study of language*, London, New York, 2013, p. 3; N. Fairclough, R. Wodak „Critical discourse analysis“, in: *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*, ed. T. van Dijk, Vol. 2, London: Sage, 1997, p. 258.

¹⁰ D. Howarth, *Discourse*, Buckingham, Philadelphia, 2000, p. 6-8; L. Smith, *Uses of Heritage*, London, New York, 2006, p. 14-15; G. Weiss and R. Wodak, „Introduction: theory, interdisciplinarity and critical discourse analysis“, in: *Critical discourse analysis: theory and interdisciplinarity*, edited by G. Weiss and R. Wodak, Basingstoke, New York, 2003, p. 21-22.

¹¹ L. Smith, *Uses of Heritage*, London, New York, 2006, p. 16; N. Fairclough, R. Wodak „Critical discourse analysis“, in: *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*, ed. T. van Dijk, Vol. 2, London: Sage, 1997, p. 258.

¹² G. Weiss and R. Wodak, „Introduction: theory, interdisciplinarity and critical discourse analysis“, in: *Critical discourse analysis: theory and interdisciplinarity*, edited by G. Weiss and R. Wodak, Basingstoke, New York, 2003, p. 11-15. T. A. van Dijk, *Discourse and power*, Basingstoke, New York, 2008, p. vii, viii.

¹³ T. A. van Dijk, *Discourse and power*, Basingstoke, New York, 2008, p. vii.

natūralizuojant ideologijas, kultūrinės ir socialinės prielaidas apie tai, kaip veikia pasaulis¹⁴.

Reikia turėti omenyje, kad kritinio diskurso analizė koncentruojasi ne į apskirtai galią, bet į galios prievartą (*power abuse*), tai yra į dominavimo formas, kurios sukelia socialinę nelygybę ir neteisybę. Galios prievarta yra neteisėtas galios naudojimas, kai diskursas skatina socialinės nelygybės formas, teikdamas pirmenybę dominuojančių grupių interesams prieš geriausius nedominuojančių grupių interesus, todėl, kad pastarieji neturi tokio paties priėjimo prie viešojo diskurso. Kita vertus, teisėtumo standartai yra sąlyginiai ir kinta istoriškai ir tarp kultūrų, net jei kiekvieną kartą tvirtinami kaip universalūs. Tuomet šalia teisėto galios naudojimo (ir neteisėtos galios prievartos), turime ir teisėtas nelygybės formas¹⁵.

Šiame kontekste svarbi kontrolės sąvoka. Galia yra susijusi su kontrole, o diskurso kontrolė reiškia pirmenybinį priėjimą prie jo produkcijos, prie jo turinio ir stiliaus ir galiausiai prie viešosios nuomonės. Tai yra tie, kas turi priėjimą prie viešojo diskurso išteklių, kas turi priėjimą prie politinio, žiniasklaidos, edukacijos, mokslo diskursų, jie kontroliuoja dalį viešojo diskurso produkcijos, dalį jo turinio, netiesiogiai – viešąją nuomonę. Grupių, neturinčių priėjimo prie diskurso resursų, požiūriai ir nuomonės retai pasiekia žiniasklaidą ir viešąją nuomonę¹⁶.

Taigi galiai reikia pagrindo ir resursų, kurie socialiai įgalina galios vykdymą ar sankcijų pritaikymą nevykdymo atveju. Šie resursai dažniausiai susideda iš socialiai vertinamų, bet nelygiai paskirstytų atributų, tokių kaip

¹⁴ Laurajane Smith, *Uses of Heritage*, London; New York [N.Y.]: Routledge, 2006, p. 16, 19, 21; N. Fairclough, R. Wodak „Critical discourse analysis“, in: *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*, ed. T. van Dijk, Vol. 2, London: Sage, 1997, p. 258;

¹⁵ T. A. van Dijk, *Discourse and power*, Basingstoke, New York, 2008, p. 1, 19.

¹⁶ T. A. van Dijk, *Discourse and power*, Basingstoke, New York, 2008, p. viii; T. A. van Dijk, „The discourse-knowledge interface“, in: *Critical discourse analysis: theory and interdisciplinarity*, edited by G. Weiss and R. Wodak, Basingstoke, New York, 2003, p. 87-88.

postas, rangas, statusas, autoritetas, žinios, ekspertizė, privilegijos, narystė dominuojančioje ar daugumos grupėje ar nuosavybės, turto. Retai kada pasireiškia viena galia – institucinė galia (valdžios, švietimo institucijų, bažnyčios, žiniasklaidos ir pan.) dažnai vyksta tuo pačiu metu kaip ir grupės galia lyties, klasės, rasės, amžiaus ar tautybės pagrindu¹⁷.

Sankcionuotas paveldo diskursas. Paveldo teoretikė Laurajane Smith 2006 m. pasirodžiusioje knygoje „Uses of Heritage“¹⁸ įtvirtino sankcionuoto paveldo diskurso koncepciją¹⁹. Toks paveldo diskursas įsitvirtino ir dominavo Vakarų šalyse XX amžiuje kaip tradicinis paveldo suvokimas, o daugelyje pasaulio šalių dominuoja iki šiol, nepaisant XX a. pabaigoje ir XXI a. pradžioje įvykusios esminės (teorinės) paveldo sampratos plėtos. Sankcionuotas paveldo diskursas atsirado XIX a. pab. Europoje nacionalizmo ir modernybės kontekste, greitai buvo įtvirtintas įstatymuose ir institucijose, o nuo XX a. vid. – tarptautinėje teisėje ir tarptautinėse organizacijose²⁰. Sankcionuotas paveldo diskursas kinta laike ir erdvėje, tačiau turi ir aiškius tvirtus bruožus. (I) Paveldas suvokiamas materialiu. (II) Materialūs paveldo objektai laikomi turinčiais įgimtą nekintančią kultūrinę vertę/reikšmę, kuri tiesiogiai susijusi su objektų amžiumi, monumentalumu ir/ar estetika: paveldas suvokiamas kaip reprezentuojantis viską, kas gera, gražu ir svarbu apie praeitį. (III) Tai profesionalų diskursas, kuris teikia pirmenybę ekspertų žinioms ir vertėms apie praeitį ir kartu priklauso nuo

¹⁷ T. A. van Dijk, *Discourse and power*, Basingstoke, New York, 2008, p. 29, 48.

¹⁸ L. Smith, *Uses of Heritage*, London, New York, 2006.

¹⁹ Sankcionuotas paveldo diskursas aptariamas ir analizuojamas visoje knygoje, bet detaliausiai: L. Smith, *Uses of Heritage*, London, New York, 2006. p. 3-44, 299-300, jais remiantis rašyta ši teksto dalis.

²⁰ Tokiomis institucijomis L. Smith laiko UNESCO, ICOMOS ir jų priimtus teisinius dokumentus: Venecijos chartija (1964 m., *International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites*), Pasaulio paveldo konvencija (1972 m., *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*), Burros chartija (1999 m.), programos nematerialaus paveldo apsaugai, rekomendacijos ir kiti šių institucijų tekstai. Plačiau: L. Smith, *Uses of Heritage*, London, New York, 2006, p. 87-114.

techninių/estetinių ekspertų galios/žinių, yra institucionalizuotas. (IV) Sankcionuotas paveldo diskursas perima ženklus iš didžiųjų tautinių ir klasinių pasakojimų (naratyvų), remiasi vyriškąja elito klasės patirtimi ir vertėmis. Tai tautinis, patriotinis diskursas, bet kartu ir tam tikros klasės, lyties patirties, socialinių ir estetinių verčių diskursas.

Paveldo diskursas sąlygoja tai kaip mes suvokiame paveldą (kaip apie jį kalbam, rašom, diskutuojam) ir tai, kokias praktikas atliekame, kaip su juo elgiamės. O visa tai turi materialias realias pasekmes. Sankcionuoto paveldo diskursas veikia santykį su paveldu keliomis plotmėmis.

(I) Paveldo objektų materialumas turi įteisinančią galią, įtvirtina juos kaip savaime suprantamus, objektyvius, autentiškus, universalius, sukuria jausmą apie nekintančias vertes ir reikšmes. Iš tiesų, paveldo materialumas savaime yra brutalus fizinis konstatavimas apie savininko galią ir kultūrinius pasiekimus. Tačiau nukreipiant žvilgsnį į paveldo materialumą (į išvaizdą), paslepiamas jo subjektyvumas, būdai, kuriais paveldas veikia, kuria, reguliuoja, sankcionuoja/įgalioja eilę tapatybių ir verčių. Be to, paveldo objektų materialumas reiškia, kad objektas gali būti pažymimas žemėlapyje, ištiriamas, konservuojamas/restauruojamas, valdomas, o jo apsauga gali būti teisinės sistemos objektas. Paveldo koncepcijos susiaurinimas iki lengvai valdomų pavienių objektų/vietų, mažina paveldo prieštaringumą/disonansą, paslepia socialinių, kultūrinių, istorinių reikšmių, verčių konfliktą/daugiareikšmiškumą ir paslepia paveldo (politinę) kilmę. Tokiu atveju paveldo diskusija, derybos ar prieštaravimas galimas tik pavienio atskiro objekto ar specifinio techninio klausimo rėmuose.

(II) Sankcionuoto paveldo diskurso rėmuose teisėti kalbėtojai apie paveldą yra ekspertai. Tai lemia keli aspektai: (a) paveldo priskyrimas praeičiai, o praeities neaiškumas sąlygoja, kad apie ją turi kalbėti tie, kas tai išmano, tai yra ekspertai (archeologai, istorikai). (b) Paveldo kaip palikimo, saugomo ateities kartoms, idėja reiškia, kad paveldas skirtas ne dabarčiai, o ateičiai ir panauda dabartyje galima tik prižiūrint ekspertams, kurie veikia

kaip praeities valdytojai. Šiame kontekste visuomenė turi būti šviečiama apie paveldą, o paveldas perduodamas ateities kartoms nepakeistas²¹. Tokiais būdais paveldo idėja atsiejama nuo dabarties, platesnė visuomenė atitraukiama nuo aktyvaus santykio su paveldu, jo panaudos, reikšmių dabartyje; konstruojant paveldą kaip objektą su kuriuo reikia elgtis pasyviai, paslepiami kiti besivaržantys diskursai, galios santykiai, kurie jį iškėlė.

(III) Sankcionuotas paveldo diskursas formavosi XIX a. nacionalizmo kontekste, todėl paveldas kaip simbolinis tapatybės reprezentantas, dažniausiai siejamas su tautine tapatybe, o tautos naratyve išimtinai atspindi vyriškas elito klasės patirtis ir vertes. Tai reiškia, kad nustelbiamos ar pašalinamos kitų grupių kitos tapatybės ir kitos patirtys. Pasakodamas tautines/nacionalines istorijas paveldas neatspindi alternatyvių grupių kultūrinių ir socialinių patirčių, neatsižvelgia į šių grupių patirties istorinį teisėtumą, menkina jų dabartinį socialinį, kultūrinį ar politinį vaidmenį. Kartu tai paslepia besitęsiantį socialinį šališkumą, socialinę ir politinę marginalizaciją. Toks tautinis elitinis paveldas nekalba kitoms alternatyvioms grupėms, tuomet iškyla būtinybė, kad ekspertai juos lavintų, šviestų ir taip perduotų reikšmes ir vertes.

Visa tai: paveldo materialumas, ekspertų vadovavimas ir dominuojančių pasakojimų apie naciją, klasę, kultūrą, tautiškumą nuolatinis patvirtinimas/kartojimas, lemia šio diskurso galią. Diskurso pamatas yra ideologinis ir politinis. Sankcionuotas paveldo diskursas paveldo idėją kuria taip, kad pašalina tam tikrus socialinius veikėjus nuo aktyvaus santykio su paveldu, auditoriją suvokia kaip pasyvią sankcionuotų paveldo reikšmių gavėję; tačiau kartu yra sukuriama aiškūs barjerai aktyvioms visuomenės deryboms apie paveldo prasmę ir kilmę, socialinius ir kultūrinius vaidmenis, kuriuos paveldas gali atlikti.

²¹ Vadinama „*conserve as found*“ etosu, siejama su Johno Ruskino (1819-1900) antirestaurocinė teorija.

Šiame darbe paveldas tiriamas kritinio diskurso analizės kontekste kaip įvairios socialinės praktikos, žodinės ir nežodinės (ir tekstai, ir įvykiai), kurių pagrindu yra kuriamas ir palaikomas tam tikras realybės jausmas ir visuomenės supratimas. Paveldo diskurso kūrimas ir palaikymas neatsiejamas nuo galios ir kontrolės. Tarpukario Lenkijos paveldo diskurso kūrimui ir palaikymui (šiuo atveju valstybinei paminklų apsaugos sistemai) analizuoti pasitelkiama sankcionuoto paveldo diskurso prieiga. Ji leidžia suprasti sistemos veikimo principus ir logiką, būdus valstybiniam paveldo diskursui kurti ir palaikyti. Visa tai leidžia kalbėti apie tai, kas ir kodėl buvo suvokiama kaip paveldas, kodėl būtent taip jis buvo saugomas bei kaip paveldo sistemą veikia galia.

Tyrimo aktualumas

Kritinio diskurso analizės ir sankcionuoto paveldo diskurso koncepcijos tarpusavy susiję, jų samprata ir veikimas perdengia viena kitą, jų reikšmė tyrimui glaudžiai susijusi ir iš dalies tapati. Jų tinkamumą analizuojant tarpukario Vilniaus paveldo apsaugą lėmė keli motyvai. Kritinio diskurso analizės prieiga leidžia matyti paveldą ne kaip kažką objektyvų ir universalų, bet sąmoningai kuriamą, priklausomą nuo socialinio ir politinio konteksto ir darantį socialinę poveikį. Įtraukiant kritinio diskurso analizės prieigą išskyla galios ir simbolinio elito reikšmės kontroliuojant paveldo diskursą ir per tai įtvirtinant socialinių santykių hierarchiją, ideologiją. Tokia prieiga leidžia paveldo tekstus, įvykius, veiksmus suvokti kaip vieną visumą, kuriai būdinga tam tikra bendra logika, tendencijos, idėjos, tikslai etc.

Sankcionuoto paveldo diskurso koncepcija atitinka temos vietos ir laiko kontekstą. Sankcionuotas paveldo diskursas ne tik sudarytas iš nacionalizmo ideologijos, jis pats yra nacionalizmo ideologijos sudedamoji dalis. Tarpukario Europoje, tame tarpe ir Lenkijoje, nacionalizmas buvo vyraujanti

ideologija ir tai buvo palanki terpė sankcionuotam paveldo diskursui. Tarpukariu šis paveldo diskursas jau buvo įtvirtintas daugelio valstybių nacionalinėje teisėje bei pirmojoje tarptautinėje paminklų apsaugos Atėnų Chartijoje (1931 m.)²². Tarpukario Lenkijoje ji turėjo atgarsį. Konferencijoje Atėnuose Lenkiją atstovavo Jarosławas Wojciechowski ir Marianas Lalewiczus. Pastarasis publikavo ataskaitą iš konferencijos, kuri buvo žinoma, leidinį turėjo ir Vilniaus universitetinė biblioteka²³.

Sankcionuoto paveldo diskurso koncepcija leidžia matyti tarpukario Lenkijos ir Vilniaus paveldosaugos turinį. Teisės aktai, metodinė/teorinė medžiaga, paveldo praktika liudija paveldo materialumo svarbą, paveldo objektų kaip įgimtai vertingų suvokimą, ekspertų viršenybę, autoritetą ir kontrolę, vienareikšmį paveldo kaip tautos praeities liudytojo suvokimas, perteikiant bajorijos/ elito patirtis ir vertes. Tai veikia ir paveldosaugos istoriografiją: tarp tarpukario Vilniaus ir Lenkijos paveldosaugos istoriografijos nerasis darbų, išėinančių už sankcionuoto paveldo diskurso ribų. Vilniaus/Lenkijos paveldosaugos tekstai cituoja vieni kitus ir kuria bendrą konsensuso tekstą. Vilniaus paveldas (tiek kalbant apie tarpukarį tiek apskritai) regimas Ferdynando Ruszczico, Bułhako, Remerio ir kitų tarpukario simbolinio elito atstovų akimis, t.y. sankcionuoto lenkiško paveldo diskurso rėmuose.

Tyrimo objektas, tikslas ir uždaviniai

Tyrimo objektas yra oficialioji valstybinė paveldosauga Vilniuje 1922–1939 m.

Tyrimo tikslas yra šios oficialiosios paveldosaugos analizė, atskleidžiant kaip veikė valstybinė paveldo sistema, dekonstruojant lenkišką sankcionuotą

²² L. Smith, *Uses of Heritage*, London, New York, 2006, p. 89.

²³ B. Szmygin, 2000, s. 88; M. Lalewicz, *Sprawozdanie z międzynarodowej konferencji, zwolanej w 1931 r. w Atenach*, Warszawa, 1932.

valstybinį paveldo diskursą bei sąlygas jam egzistuoti per interpretacijos ir vaizdo monopolį. Tikslui pasiekti keliama šie uždaviniai:

1. Remiantis istoriografija ir laikotarpio teisiniais dokumentais išdėstyti tarpukario Lenkijos paminklų apsaugos kontekstą, akcentuojant sistemos vieningumą bei valdžios ir galios sutelkimą siaurame ekspertų rate, o vaivadijose visą valdžią perduodant paminklų konservatoriams. Dėmesys šalies paminklų apsaugos sistemai remiasi nuostata, kad valstybinė paminklų apsaugos sistema buvo vienoda visoje Lenkijoje, Vilniaus paminklų apsaugos apskritis buvo tos vieningos sistemos dalis, o Vilniaus paminklosauga neišsiskyrė tame kontekste.

2. Išsiaiškinti to laikotarpio ir vietos galios ir įtakos šaltinius, parodyti kaip demografinė situacija, tautybė, lytis, išsilavinimas, ekonominiai ištekliai, pareigybės, statusas veikia paminklų sampratą, santykį su paminklais ir pačią paminklų apsaugos sistemą. Tai grindžiama nuostata, kad galia kyla ne tik iš institucinės valdžios, bet ir iš tokių neinstitucinių atributų kaip tautybė, lytis, pinigai. Tokie atributai lygiai taip pat yra pagrindas galiiai, valdžiai, autoritetui, o pastarieji savo ruožtu natūralizuoja, įteisina kultūrinės ir socialinės nuostatas, visuomenės santykių hierarchiją.

3. Per paminklų apskaitos sistemą ir atskirų paminklų grupių apsaugą analizuoti valstybinį (lenkišką) paveldo diskursą, tai yra išsiaiškinti, kas buvo laikoma paveldu/ paminklu ir kaip su juo elgiamasi. Tuo tikslu (a) analizuojama mokslinė inventORIZACIJA ir administracinė registracija kaip valstybinį paveldo diskursą įmokslinančios ir įteisinančios priemonės. (b) Išsiaiškinama, kokius objektus valstybė teisiškai saugojo Vilniaus paminklų apsaugos apskrityje ir visapusiškai išanalizuojamas paminklų registras. (c) Remiantis registro duomenimis aptariama atskirų paminklų grupių:

architektūros, urbanistikos, gamtos, archeologijos, kilnojamųjų, apsaugos aplinkybės.

4. Valstybinį paveldo diskursą analizuoti kaip platesnio viešojo diskurso dalį arba paminklų apsaugos sistemą kaip funkcionuojančią platesniame kultūros politikos lauke. Tarpukariu veiksmingas būdas daryti įtaką viešajam diskursui ir/ar kultūros politikos laukui buvo regionalizmo ideologija. Šiame kontekste analizuojamas tarpukario Vilniaus istoriografijoje retai sutinkamas regionalizmo judėjimas/ kryptis ir konkrečiai Vilniaus *žemės* regionalizmas kaip lenkiško patriotizmo ar polonizmo forma. Kartu siekiama atskleisti regionalizmo ir paveldosaugos santykį tarpukario Vilniuje, užtikrinusį lenkiškos paveldo interpretacijos monopolį.

5. Per vilniečio fotografo Jano Bułhako atvejį parodyti lenkiško Vilniaus vaizdų kūrimo ir sklaidos monopolį; per jo kūrybos viziją, kuri matytina regionalizmo bei platesniame europietiškame kontekste, ir darbų analizę atskleidžiamas fotografijos ir paminklų apsaugos santykis, fotografiją matant kaip dar vieną sankcionuotą paveldo diskursą įteisinančią priemonę.

Tyrimo hipotezė

Darbe keliama tokia hipotezė:

(a) Tarpukario Vilniaus valstybinė paveldo sistema veikė sankcionuoto/leistino valstybinio (lenkiško) paveldo diskurso rėmuose. Diskurso, kuris buvo grįstas paveldo materialumu, įgimta verte, tautinių bei socialinių reikšmių perdavimu ir (vyrų) ekspertų viršenybe. Valstybinio paveldo diskurso dominavimą sąlygojo tiek pačio diskurso savybės (ekspertai, materialumas, tautinių reikšmių perdavimas), tiek galios (ir resursų) turėjimas: politinės/institucinės, profesinės/ekspertinės, tautiniu/ religiniu/ socialiniu/ lyties pagrindu. (b) Kiti (pirmiausia kitos tautybės, bet

ir kitų socialinių sluoksnių, kitos lyties) neturėjo jokių galimybių patekti į sankcionuotą lenkišką paveldo diskursą tiek dėl pačio diskurso uždarumo tiek dėl bendro kultūros politikos lauko / viešojo diskurso lenkiškos interpretacijos monopolio per regionalizmo idėją ar vaizdų monopolio per lenkiško Vilniaus/ krašto Bułhako viziją. (c) Tokiu būdu valstybinė paminklų apsauga Vilniaus paminklų apsaugos apskrityje pasakojo tik vieną istoriją. Tai lenkų kultūros lauko ekspertų istorija, tų, kurie turėjo valdžią, autoritetą, įtaką – galią. Paminklai, jų interpretacija ir saugojimo būdai atspindėjo jų vertybes, tapatybes, interpretacijas ir suvokimą. (d) Tačiau šis geografinis istorinis regionas buvo kur kas įvairesnis reikšmių, istorinių, kultūrinių, turėjo margą demografinę situaciją. Todėl tokia paminklų apsaugos politika atspindėjo ir buvo orientuota ne į faktinę tuometinę situaciją, bet į siekiamybę – Vilniaus/krašto kaip lenkiškumo reduto viziją. Tai yra Vilniaus kraštas nebuvo tiek lenkiškas, kiek jis kurtas raštu ir vaizdu. Šiandien tokia tarpukario paminklosaugos siekiamybė ir vizija istoriografijoje suvokiama kaip faktinė tarpukario paminklų apsaugos situacija.

Darbo chronologija

Darbo chronologija apima laikotarpį nuo 1922 m. iki 1939 m. Tokias chronologines ribas sąlygoja keli aspektai. Pradžios data pasirenkami metai, kada valstybinė paveldo sistema pradėjo veikti Vilniaus krašte. Ankstesnis laikotarpis (1919–1922), politiškai nestabilus, keitėsi, valdžios, žmonės, taip pat ir galios svertai. Šis laikotarpis galėtų būti atskiros tyrimo objektas. Antrojo pasaulinio karo pradžios data, Lenkijos valstybės žlugimas, visiškas sistemos ir galios santykių pasikeitimas mieste/krašte užbaigia šio tyrimo laikotarpį.

Atskirais tyrimo klausimais šios ribos gali būti peržengiamos, kai to reikalauja dėstoma tema. Kalbant apie Lenkijos valstybinės paveldo sistemos

ištakas paliečiamas XX a. pr. laikotarpis. Aptariant teisinės bazės ir organizacinės struktūros sukūrimą grįžtama į 1918-uosius, kada ši sistema pradėta diegti Lenkijoje.

Darbo geografija

Disertacijos pavadinime nurodytas Vilniaus kraštas, tačiau tyrimo geografija platesnė. Pats Vilnius darbe dažnai naudojamas ir kaip metonimija platesnio regiono, kurio centru buvo šis miestas. Darbe vartojama ir Vilniaus krašto/Vilnijos sąvokos. Tiksliai jos geografinės ribas sunku nurodyti, jos retai įvardijamos ir istoriografijoje, nes viena, politinė-valstybinė priklausomybė kito padalydama kultūriškai panašų regioną, antra, kultūrinę ribą sunku tiksliai geografiškai įvardyti. Šiame darbe Vilniaus kraštu suvokiamas tas geografinis arealas, kurio kultūrinis, politinis, religinis centras buvo Vilnius – tarpukariu tai buvo Vilniaus žemė/vaivadija.

Nuo 1923 m. į Vilniaus paminklų apsaugos apskritį įėjo ir Naugarduko vaivadija. Todėl tyrimo geografija apima abi teritorijas²⁴. Tai sąlygoja keletas motyvų. (1) Bendra konservatoriaus įstaiga vykdė bendrą kultūros politiką, vyravo tos pačios veiklos kryptys. To pavyzdys būtų viduramžių pilių liekanų konservavimo darbai, apėmę pilis abiejose vaivadijose. Įstaigos administracija taip pat buvo bendra. Bendras konservatorius lėmė ir tų pačių specialistų pasirinkimą. (2) Visos paminklų apsaugos apskrities analizė leidžia palyginti skirtingus paveldosaugos aspektus pačioje apskrityje, tarp dviejų vaivadijų. (3) Vilniaus ir Naugarduko vaivadijų politinis kultūrinis istorinis kontekstai, taigi ir pamatas paveldo apsaugai buvo panašūs: abi buvusios LDK teritorijos (apėmė Vilniaus, Naugarduko, iš dalies Trakų vaivadijas), patekusios į Rusijos imperijos sudėtį 1795 m. (Vilniaus, Minsko,

²⁴ Iš visos Vilniaus paminklų apsaugos apskrities Lietuvai šiandien priklauso Vilnius ir du (Švenčionių bei Vilniaus-Trakų pavietai) iš aštuonių Vilniaus vaivadijos pavietų bei maža dalis Naugarduko vaivadijos (ŠV Lydos pavieto teritorija).

Gardino gubernijos) tik po Pirmojo pasaulinio karo atitekusios Lenkijai. (4) Vilniaus ir Naugarduko vaivadijų administracinė riba iš dalies buvo atsitiktinė, karo operacijų eigos, o ne kultūrinių ir ekonominių sąlygų pasekmė²⁵.

Tiesa, Naugarduko vaivadijai darbe skiriama mažiau dėmesio, atitinkamai mažiau dėmesio jai skyrė ir Vilniaus paminklų konservatoriai. Lenkijos paminklų apsaugos sistema buvo orientuota į kultūrinius centrus, šiuo atveju – Vilnių. Apskričių centrai buvo kuriami universitetiniuose miestuose, kuriuose yra bibliotekos, archyvai, muziejai, kad konservatorius galėtų užmegzti kontaktus su artimomis institucijomis ir draugijomis, sulaukti profesinės pagalbos – tai vadinama būtinomis sąlygomis vaisingam funkcionavimui²⁶. Tai iš dalies sprendė kadrų ir finansų trūkumą. Naugarduko vaivadija darbe figūruoja tiek, kiek tai lietė paminklų konservatoriaus veiklą joje, atskirai į jos politinį kultūrinį kontekstą nesigilinama. Tad Vilniaus paveldosauga reiškia ne tik paveldosaugą Vilniuje bet ir paveldosaugą, kuri vykdyta iš Vilniaus.

Sąvokos

Tarpukario šaltiniuose ir lenkiškoje istoriografijoje (kuri gausesnė nei lietuviška) paprastai naudotos sąvokos *zabytek*, *ochrona zabytków*, *opieka nad zabytkami* (*zabytek* – senovės paminklas, seniena²⁷). Išskirtinės reikšmės paminklams įvardyti, pvz. Vaveliui, naudotas *pomnik przeszłości* (praeities paminklas) terminas. Be to, šaltiniuose kartais sutinkamas *pamiętka przeszłości* (praeities atminimas) terminas, jis paprastai naudotas įvardyti

²⁵ J. Januszewska-Jurkiewicz, *Stosunki narodowościowe na Wileńszczyźnie w latach 1920–1939*, Katowice, 2010, s. 323–324.

²⁶ J. Wojciechowski, „Historja powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce“, in: *Ochrona zabytków sztuki*, Warszawa, 1930–1931, s. 17.

²⁷ V. Vaitkevičiūtė, *Didysis lenkų-lietuvių kalbų žodynas*, [CD-ROM], Myros Martišienės vertėjų biuras, 2003.

objektams, turintiems istorinę, memorialinę reikšmę/vertę (pvz. kapinėms, antkapiams, Vilniaus Kalvarijoms ir pan.). Lietuviškai turime vieną „paminklo“ terminą, talpinantį visas tris įvardytas reikšmes. *Zabytek* kaip paminklo vertimą turėtume suvokti platesniąja šio žodžio reikšme kaip tai, „kas išlikę iš praeities laikų, praeities kultūros liekana“²⁸.

Šiame darbe, tarpukario kontekste, naudojami terminai „paminklas“, „paminklų apsauga“, „paminklų konservatorius“ ir pan., kai norima atskleisti laikotarpio atmosferą, žodyną. Tačiau tekste naudojami ir „paveldo“ bei „paveldosaugos“ terminai kaip turintys platesnę sampratą, mažesnę ideologinę krūvį ir labiau atitinkantys šiuolaikinę terminiją. Be to, lietuvių kalboje žodis „paminklas“ pirmiau reiškia skulptūrą atminimui ir paprastai reikalauja papildomo nurodymo (pvz. kultūros, architektūros, senovės paminklas), jei yra kitaip.

Tarpukariu pareigūnas, kuravęs paminklų apsaugos sritį tam tikroje teritorijoje, vadintas *konserwator*, lietuvių tyrėjų verčiamas „konservatoriumi“. Tai atitiktų paminklosaugininko ar paveldosaugininko sąvokas, tačiau, kalbant apie tarpukario Vilnių, „konservatoriaus“ termino vartojimas įsitvirtinęs lietuviškoje istoriografijoje. Todėl jis bus naudojamas ir šiame darbe, aiškumo dėlei nurodant, kad tai paminklų konservatorius. Atitinkamai verčiamos ir kitos sąvokos: *generalny konserwator* – generalinis paminklų konservatorius, *rada konserwatorów* – paminklų konservatorių taryba. Tačiau *okręg konserwatorski* verčiama kaip „paminklų apsaugos apskritis“, *okręgowych komisji konserwatorskich* – „apskrities paminklų apsaugos komisijos“.

Darbe naudojama tuometiniai gatvių ir objektų (pvz. Pilies, o ne Gedimino, kalnas) pavadinimai. Ne visų mažesnių vietovardžių (dvarų,

²⁸ *Lietuvių kalbos žodynas (t. I–XX, 1941–2002): elektroninis variantas*, redaktorių kolegija: G. Naktinienė (vyr. redaktorė), J. Paulauskas, R. Petrokienė, V. Vitkauskas, J. Zabarskaitė, Vilnius, 2005 (atnaujinta versija, 2008), [interaktyvus], in: www.lkz.lt (2014-06-06).

kaimų), ypač esančių dabartinės Baltarusijos teritorijoje, lietuviška rašyba buvo aiški, tais atvejais skliaustuose nurodomas pavadinimas lenkų kalba.

Istoriografija

Tarpukario Vilniaus paveldosauga – negausiai tyrinėta tema. Tema nelaikyta svarbia dėl įvairių politinių-ideologinių priežasčių: (I) II pasaulinis karas, jo pasekmės užgožė tarpukario laikotarpį; (II) sovietinė ideologija apskritai buvo orientuota į ateitį, tarpukario laikotarpis nebuvo ideologiškai priimtinas, tad po II pasaulinio karo tiek Lietuvos, tiek Lenkijos paminklosaugos istoriografijoje koncentruotasi į tuometines paminklosaugos problemas; (III) nepriklausomos Lietuvos istoriografijoje tarpukario Lietuvos tyrimai dažnai apsiriboja tuometine valstybės teritorija be Vilniaus krašto; (IV) Lenkijos istoriografija, nors dešimtame XX a. deš. išaugo susidomėjimas tarpukario Lenkijos rytine teritorija, XXI amžiuje, panašu, daugiau orientuojasi į tyrimus dabartinės šalies ribose ir lenkų-vokiečių, neretai ir lenkų-ukrainiečių santykius. Negausūs temos tyrimai lemia tai, kad iki galo neaiški faktinė, įvykių istorija, pasigendama gilesnių temos nagrinėjimų. Tai lemia tų pačių faktų ir išvadų kartojimą, vertinimo klišes ir kraštutinumus.

Temos istoriografiją galime suskirstyti į tris sąlygines grupes pagal tyrinėjimo objektą: (I) (a) tarpukario lenkiškai Vilniaus paveldosaugai skirti darbai ir (b) tam tikrų jos aspektų/sričių tyrinėjimai; (II) Vilniaus istorijos temas nagrinėjantys darbai, į kurių temos atskleidimą įtraukiamas tarpukario paveldosaugos aspektas; (III) (a) tarpukario Lenkijos paveldosaugai skirti darbai ir (b) Lenkijos paveldosaugos tyrimai, kuriuose aptariamas ir tarpukaris. Toliau istoriografija pateikiama pagal problematiką, chronologine tvarka.

(I) (a) Tarpukario Vilniaus paveldosaugos istoriografija

Tarpukario Vilniaus paveldosaugai skirta keletas darbų. 1991 m. Józef Poklewski šią temą įvedė į istoriografiją, pirma pristatydamas keliuose atskiruose straipsniuose²⁹, vėliau, 1994 m. – kaip monografijos, skirtos tarpukario Vilniaus lenkų meniniam gyvenimui, vieną iš skyrių³⁰. Straipsniai bei monografijos skyrius yra bemaž identiški. 2018 m. šis tekstas, minimaliai koreguotas, dar kartą perspausdintas kaip straipsnis³¹. Autorius Vilniaus paminklosaugą suvokdamas kaip sudėtinę lenkų meninio gyvenimo dalį, nagrinėja per institucinę prizmę, meno skyriaus veiklą. Dėstymas remiasi chronologiniu-biografiniu principu (paminklų konservatorių kaita), išskiriamos atskiros paminklosaugos veiklos kryptys: inventorizacija, paminklotvarka, populiarinimas. Tyrimas grįstas publikuotais šaltiniais. Darbe gausu tuo metu naujos faktinės informacijos, bet mažai jos analizės.

Poklewskis į tyrimą neįtraukia Lenkijos paveldosaugos, tačiau išvados formuluojamos visos šalies kontekste, tvirtinant, kad Vilniaus paveldosauga, tiek organizacine, tiek teorine, o labiausiai praktine veikla buvo išskirtinai reikšminga ir svarbi tarpukario Lenkijoje, o istoriografijoje nepelnytai užmiršta. Vilniaus paveldosaugos pasiekimais visos šalies mastu nurodyta: paminklosaugos paskaitų įtraukimas į universitetinę mokymo programą pirmąkart Lenkijoje; plačiai suplanuota ir realizuota mokslinė paminklų inventorizacija (kas suvokiama kaip pradžia Centrinio paminklų

²⁹ J. Poklewski, „Wileńsko-nowogródzki okręg konserwatorski w okresie międzywojennym“, in: *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo*, Toruń, 1991, t. 17. s. 215-230; J. Poklewski, „Organizacje artystyczne i instytucje opieki nad sztuką w międzywojennym Wilnie“, in: *Kultura międzywojennego Wilna. Materiały konferencji w Trokach (28-30 VI 1993)*, Białystok, 1994, s. 173-202.

³⁰ Toliau nagrinėjamas ir nuorodos pateikiamos į monografijos skyrių. J. Poklewski, *Polskie życie artystyczne w międzywojennym Wilnie*, Toruń, 1994, s. 234-256.

³¹ Knygoje nurodyta priešingai, kad straipsnis žymiai išplėstas, įtraukiant naujausių tyrimų rezultatus, bei suaktualintas. Žr.: J. Poklewski „Wileńsko-nowogródzki okręg konserwatorski w okresie międzywojennym“, in: *Służby konserwatorskie w dwudziestolecu międzywojennym: narodziny, organizacja, działalność: w 100-lecie odzyskania niepodległości: Warszawska Konferencja Konserwatorska, 22 listopada 2018 r.*, redakcja naukowa K. Guttmejer, Warszawa, 2018, s. 125-158.

inventorizacijos biuro, įsteigto 1929, ir inventorizacijos programos visoje šalyje); viduramžių pilių griuvėsių konservavimas; buvusių Vilniaus paminklų konservatorių aktyvi veikla kuriant Lenkijos paminklosaugos pagrindus po II pasaulinio karo³². Poklewskio nurodyti faktai paplito lietuvių ir lenkų istoriografijoje, o suformuluoti Vilniaus paveldosaugos akcentai, bruožai bei vertinimas iki šiol vyrauja tarpukario Vilniaus bei iš dalies tarpukario Lenkijos paveldosaugos istoriografijoje.

Jolantos Fedorovič magistro darbas bei jo pagrindu parengtas straipsnis³³ yra pirmasis bandymas lietuviškoje istoriografijoje aprėpti tarpukario Vilniaus paminklosaugos sistemos funkcionavimą, todėl reikšmingas šiame kontekste. Autorė dėmesį sutelkia į praktinius paveldosaugos sistemos aspektus: teisinį reglamentavimą, tarnybos įkūrimą, visuomeninių organizacijų įnašą, paminklotvarkos iniciatyvas ir darbus. Magistro darbe remiamasi gausiais ir mažai tyrinėjtais archyviniais šaltiniais bei laikotarpio periodika. Būtent naujų faktų, įvykių, iliustruojančių paminklosaugos procesus, konkrečius paminklotvarkos darbus, jų eigą, iškėlimas, yra didelis magistro darbo privalumas. Tačiau magistro darbo pagrindu parengtame straipsnyje tai mažai atsispindi, priešingai, jame daugiau neinformatyvių apibendrinimų, beletristinių svarstymų. Todėl Vilniaus paminklosaugos istoriografijai magistro darbą laikytume svarbesniu³⁴.

³² J. Poklewski, *Polskie życie artystyczne w międzywojennym Wilnie*, Toruń, 1994, s. 252-254.

³³ J. Fedorovič, *Nekilnojamojo kultūros paveldo apsauga Vilniaus krašte 1920-1939: lenkiško paveldosaugos modelio raiška ir praktika*, magistro darbas, Vilniaus universitetas, Istorijos fakultetas, Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra, 2011, 86 p.; J. Fedorovič, „Nekilnojamojo kultūros paveldo apsauga Vilniaus krašte 1920-1939: lenkiško paveldo saugos modelio raiška“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2012, t. 29, p. 84-97.

³⁴ Išskyrus I skyrių („Nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos patirtys Lietuvoje ir Lenkijoje iki 1918-1920 m.“), kurio turinys apskritai mažai pagrįstas, straipsnyje autorė jo atsisakė. Nėra aišku, kokias teritorijas autorė turi omenyje kalbėdama apie XIX a. Lietuvą ir Lenkiją, panašiausia, jog mintyje turimas dabartinis žemėlapis. Be

Fedorovič paveldosaugą tarpukario Vilniuje vertina kaip sritį, kurios iki tol nebuvo ar ji buvo labai apleista, o įdiegta lenkų valdžios likusios šalies pavyzdžiu. Lenkijos paveldosaugos modelis (darbe tai reiškia paveldosaugos teisę ir administraciją) vadinamas pažangiu ir progresyviu, o jo įgyvendinimas Vilniuje – naujove. Specifiniu vilnietišku paminklosaugos bruožu laikomas paveldosaugininkų, kitų kultūros srities specialistų bei visuomeninių organizacijų aktyvumas šioje srityje. Todėl, nepaisant finansinių sunkumų ir darbuotojų stokos, nuveikta daug. Tyrimo trūkumas – istoriografija. Iš čia kyla istoriografijoje žinomų Vilniaus paminklų apsaugos apskrities tarnybos dokumentų kaip „naujų“ „atradimas“, nors remiamasi darbais, kuriuose „atrastasis“ fondas minimas ir naudojamas. Tarpukario leidiniai laikomi istoriografija, tačiau naudojami kaip šaltiniai ir pan.

(I) (b) Tarpukario Vilniaus paveldosaugos aspektų tyrimai

Tarpukario Vilniaus paveldosaugos temą į lietuvių istoriografiją įvedė Jūratė Markevičienė. Keliuose straipsniuose ji nagrinėja skirtingus tarpukario Vilniaus paveldosaugos aspektus. Tarpukario Lenkijos paveldosaugos teisinis pagrindas pristatytas enciklopedinio tipo straipsnyje³⁵ greta tarpukario Lietuvos respublikos, Vokietijos bei sovietų okupacijos laikotarpių paveldosaugos teisinio reglamentavimo. Straipsnio dalyje, skirtoje Rytų Lietuvai, aptariami Lenkijos 1918 m. ir 1928 m. paminklų apsaugos įstatymai bei 1936 m. aplinkraštis senamiesčių apsaugai³⁶.

to, abiem atvejais pateikiamos tik *lenkiškosios* paminklų apsaugos apraiškos bei pavydžiai, tokio atskyrimo nepagrindžiantys.

³⁵ Tarpukario Lenkijos paminklų apsaugos teisinis reglamentavimas aptariamas todėl, kad dabartinė Rytų Lietuva su Vilniumi buvo Lenkijos sudėtyje. Žr.: J. Markevičienė, „Rytų Lietuvos paminklai“, in: *Kultūros paminklų enciklopedija*, Vilnius, 1998, p. 7, 8.

³⁶ Autorė mano, kad į paveldo apsaugos būtinumą atsižvelgė ir kiti („beveik 20“) teisės aktai. Piešinga Szmygino pozicija: įstatymdavystės trūkumu laikoma tai, kad kiti valstybės teisės aktai neturėjo sąsajų su paminklų apsaugos įstatymais. Žr.: B.

Tarpukario Vilniaus paveldosaugos mokslinės, emocinės ir teisinės prielaidos nagrinėjamos atskirame Markevičienės straipsnyje³⁷, kurio tikslas – atskleisti vilniečių santykį su Vilniumi, t. y. Vilniaus vertės sampratą ir motyvus, skatinusius tą vertę išsaugoti. Straipsnyje Vilniaus paveldosauga matoma skirtinga nei likusios Lenkijos. Tokį savitumą sąlygojo, pirma, vilnietiškumas, kurio esminiais ypatumais matyti: prisirišimas prie praeities; aktyvus spaudos domėjimasis kultūros, paveldo klausimais; didelis universiteto vaidmuo paveldosaugos srityje bei meno ir mokslo asmenybių įtaka paveldosaugos procesams. Antra, pasiryžimas ginti vilnietiškumą, jo vertybes, tiek atsiribojant nuo atvykėlių, tiek priešinantis centrinės valdžios nurodymams, kurie pažeidžia Vilniaus vertes. Trečia, savita miesto samprata – miesto vertėmis laikyta miesto dvasia, jo *genius loci*, vertinti ne pavieniai objektai, bet visuma: miesto fizinė sandara, istorija, gamta. Tokį Vilniaus paveldosaugos išskirtinumą Markevičienė suformuluoja iš esmės klaidingu būdu, negrindžiančiu šios išvados: autorė Vilniaus paveldosaugos išskirtinumą mato tarpukario Lenkijos kontekste, lygindama tarpukario Vilniaus paveldosaugą su cariniu, lietuvišku ir sovietiniais laikotarpiais³⁸. Be to, Markevičienės pateiktus tarpukario Vilniaus paveldosaugą sąlygojusius veiksnius (regionalizmą) galėtume priskirti daugeliui tarpukario Lenkijos didesnių miestų ar tarpukario Lenkijos paveldosaugai, vietos regionalizmas buvo svarbi kultūros/ politikos kryptis.

Literatūros istorikė Alina Kowalczykowa, Vilniaus paminklų konservatoriaus Stanisława Lorentzo dukra, publikavo pora straipsnių Vilniaus paveldosaugos tema, kuriuose pristatė bei įvedė į lenkų ir lietuvių

Szmygin, *Kształtowanie koncepcji zabytku doktryny konserwatorskiej w Polsce w XX wieku*, Liublin, 2000, s. 65.

³⁷ J. Markevičienė, „Kultūros paveldo saugos raiška: mokslinės, emocinės ir teisinės prielaidos“, in: *Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1900-1940*, Vilnius, 1998, p. 271-307.

³⁸ J. Markevičienė, „Kultūros paveldo saugos raiška: mokslinės, emocinės ir teisinės prielaidos“, in: *Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1900-1940*, Vilnius, 1998, p. 302.

istoriografiją naują šaltinių grupę – Vilniaus paminklų konservatoriaus įstaigos (t.y. Meno skyriaus) dokumentus, saugomus Vilniuje, Kultūros paveldo centro Paveldosaugos bibliotekoje. 1999 m. straipsnyje³⁹ ji aprašo šio fondo dokumentus, liečiančius objektų, susijusių su Adomo Mickevičiaus atminimu, saugą: tai dokumentai apie Mickevičiaus namą Naugarduke, Bolčieniki miškelį, Svitezio (Švitež) ežerą, Tuhanovičių Filaretų akmenį ir kiti. Koncentruojamasi į Lorentzo indėlį šioje srityje. Tas pats straipsnis yra ir kitame leidinyje⁴⁰.

Kitas autorės darbas – 2003 m. straipsnis⁴¹ skirtas pristatyti Lorentzo veiklą Vilniaus ir Naugarduko vaivadijų paminklų konservatoriaus pareigose, remiantis minėto fondo dokumentais. Lorentzas vaizduojamas tvirtu ir principingu kovotoju dėl paminklų išsaugojimo. Straipsnyje atskleidžiama įvairi Lorentzo veikla šiame poste bei akcentuojamas veiklos novatoriškumas (išplėtė paminklų apsaugą į gamtos paminklus ir kraštovaizdį), organizaciniai gebėjimai rasti sprendimus iš sudėtingų situacijų (pinigų trūkumas paminklų priežiūrai, konfliktinės situacijos su savininkais ar savivaldos atstovais ir pan.), diplomatija. Tokia plačia veikla jis išplėtė Vilniaus paminklų konservatoriaus „valdžios ir globos“ ribas. Abiejuose straipsniuose temos pristatytos tiek, kiek leidžia minėto fondo šaltiniai, ir remiantis tik šiuo fondu. Kowalczykowsos straipsniai daugiau aprašomojo pobūdžio, nurodantys tarpukario Vilniaus paveldosaugos šaltinių ir klausimų įvairumą.

³⁹ A. Kowalczykowa, „Świteż i inne miejsca. Pamiątki mickiewiczowskie w zagrożeniach“, in: *Blok-Notes Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza*, 1999, nr. 12/13 s. 263-270.

⁴⁰ A. Kowalczykowa, „Świteż i inie. Pamiątki Mickiewiczowskie w zagrożeniach“, in: *Życie literackie i literatura w Wilnie XIX-XX wieku*, red. T. Bujnicki i A. Romanowski, Kraków, 2000, s. 149-157.

⁴¹ A. Kowalczykowa, „Konservator Stanisław Lorentz na Wileńszczyźnie - przyczynek“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 29: „Vilnius kaip dailės mokymo ir sklaidos centras“, sud. V. Jankauskas, Vilnius, 2003, p. 129-138.

Vienas naujausių tyrimų – Editos Povilaitytės-Leliugienės straipsnis⁴², skirtas architektūros paminklų tyrimams tarpukario Vilniuje. Autorė tiria architektūros paminklams vykdytus invazinius ir neinvazinius tyrimus, atliekamus prieš imantis paminklų tvarkybos darbų. Straipsnyje prieinama prie išvados, kad atlikti architektūros tyrimai vertintini kaip gilūs, moksliniai ir kompleksiniai; tyrimų mastas priklausė nuo institucinio reguliavimo, pastato būklės ir valstybės finansavimo; individualių tyrėjų nuopelnai šiame procese suvokiami esmingais. Paminklų apsauga straipsnyje suvokiama kaip universalus ir objektyvus procesas, paminklai kaip ir jų tyrimai – savaime vertingi. Ta pati samprata būdinga ir kitiems Povilaitytės-Leliugienės straipsniams, kuriuose tiriami tam tikri architektūros paminklų tvarkybos aspektai: Jano Borowskio indėlis Vilniaus paminklų restauracijoje, Aukštutinės pilies tyrimai ir tvarkyba⁴³.

(II) Vilniaus istorijos tyrimai

Tarpukario Vilniaus paveldosaugą galime atrasti ir tam tikrų Vilniaus istorijos sričių, glaudžiai susijusių su paveldo sauga, tyrimuose: urbanistika, viešosios erdvės, senamiesčio sampratos. Tai leidžia matyti paveldosaugą platesniame Vilniaus kultūriniame kontekste. Visi žemiau pateikti straipsniai į tarpukario Vilniaus paveldosaugą žvelgia plačiose chronologinėse ribose (apima visą XX a.), bet siaurose geografinėse (tik Vilnius), t. y. ji vertinama lyginant su kitais laikotarpiais. Markevičienės straipsnyje, skirtame Vilniaus

⁴² E. Povilaitytė-Leliugienė, „Architectural heritage investigation in interwar Vilnius: problems and methods“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 98: „Tarpukario Vilnius: dailės ir architektūros pavaldai 1919-1939 metais“, sud. A. Andriulytė, Vilnius, 2020, p. 212-261.

⁴³ E. Povilaitytė-Leliugienė, „(Ne)prarasti archyvai“: architektas Janas Borowskis“, [interaktyvus], in: <https://www.bernardinai.lt/2018-10-27-ne-prarasti-archyvai-architektas-janas-borowskis/>, (2022-01-02); E. Povilaitytė-Leliugienė, „Fotografija paveldo istorijoje: Vilniaus Aukštutinė pilis“, in: *Dailės istorijos studijos 7: Vaizdų tekstai - tekstų vaizdai*, sud.: L. Balaišytė, E. Grigoravičienė, Vilnius, 2016, p. 135-163.

senamiesčio įvaizdžiams XX a. paveldosaugos kontekste⁴⁴, išskiriama tarpukario Vilniaus senamiesčio samprata, vadinama integruota, Vilniaus kaip kraštovaizdžio įvaizdžiu. Ji vertinama kaip novatoriška XX a. I p. kontekste, išskiriama senamiesčio ir supančios gamtinės aplinkos vientisumo suvokimas ir lygiavertis visų elementų vertinimas, o miesto dvasia, charakteris įvardijama svarbiausiu veiksnio. Kalbant apie šio įvaizdžio įgyvendinimą planavimo dokumentuose, nurodomas Vilniaus senamiesčio paskelbimas paminklu, senamiesčio išskyrimas iš bendrojo miesto plano kaip jau susiformavusios miesto dalies, tačiau kartu senamiesčio problemos sprendžiamos neatsiejant nuo miesto konteksto. Greta kitų, fragmentuoto (kaip paminklų sandrauba) ir defokusuoto (kaip „istorijos skeveldros“), XX a. Vilniaus įvaizdžių, tarpukario integruota, miesto kaip kraštovaizdžio, samprata vertinamas palankiausiai.

Panašius Vilniaus senamiesčio sampratos ir saugos tarpukariu akcentus galime rasti Karolio Kučiausko disertacijoje, skirtoje tarpukario Vilniaus urbanistikai ir jos recepcijai karo ir pokario metais⁴⁵. Darbe parodoma paminklų konservatoriaus veikla Vilniaus urbanistikos klausimais, bendradarbiavimas su miesto urbanistais, paveldosaugos klausimų įtraukimas į urbanistikos plotmę. Laikotarpio paveldosauga vertinama išskirtinai pozityviai dėl urbanistinio mastelio įtraukimo į paveldosaugą, kultūros ir gamtos paveldo integralumo, teisinės sistemos egzistavimo ir administracinės struktūros veikimo.

Negausi tarpukario Vilniaus paveldosaugos istoriografija koncentruojasi į lenkišką teisinę ir administracinę sritis bei paminklų apsaugos praktikos

⁴⁴ J. Markevičienė, „Senamiesčio įvaizdžiai Vilniaus kultūros paveldo saugoje XX a.: nuo kraštovaizdžio iki praeities skeveldrų“, in: Kultūrologija, 2003, nr. 10, p. 233-293.

⁴⁵ K. Kučiauskas, *Prieškario Vilniaus urbanistinis modelis ir jo recepcija karo ir pokario metais (1932-1956 m.)*, daktaro disertacija, Vilniaus universitetas, 2016.

aptarimą. Taigi nagrinėjamas oficialusis sankcionuotas paminklosaugos dëmuo, kas iš esmės neleidžia pastebėti tarpukario Vilniaus daugiakultūriškumo. Lenkijos paminklosaugos teisinės ir administracinės sistemos įdiegimas Vilniuje suvokiamas kaip pagrindas paminklosaugai Vilniuje. Be to, šios sritys matomos kaip lenkiškosios paminklosaugos išraiška ir tik per tai Vilniaus paminklosauga susiejama su bendru šalies paminklosaugos kontekstu. Įstatymais reglamentuota paminklo samprata, saugos gairės ir/ar paminklų konservatoriaus prerogatyvos apibrėžia istoriografijos tyrimų ribas. Teorinis aspektas istoriografijoje neregistruoja. Akcentuojamas Vilniaus lenkų kultūrinio elito aktyvumas ir jautrumas paveldosaugos klausimais. Kartu pabrėžiamas paminklų konservatorių ir lenkų kultūrinio elito bendradarbiavimas šioje srityje, kas laikoma Vilniaus specifika. Laikotarpis suvokiamas vientisu, tačiau paminklų konservatorių kaita žymi veiklos/metodų/teorijos pasikeitimą. Remeris išskiriamas kaip mokslinės inventorizacijos ir paveldosaugos kaip universitetinės disciplinos pionierius, Lorentzas ypatingai veiklus pareigūnas bei griežtas išsaugojimo koncepcijos šalininkas. Paminklotvarkos darbai įvardijami kaip dažni, vertinami pozityviai. Išskiriama sakralinių pastatų, pirmiausia Aušros Vartų aplinkos, katedros ir kitų bažnyčių bei viduramžių pilių tvarkyba.

Tarpukario Vilniaus paveldosauga istoriografijoje bemaž nenagrinėjama tarpukario Lenkijos paveldosaugos kontekste. Tačiau visi autoriai galiausiai prieina prie išvados apie didesnę ar mažesnę Vilniaus paveldosaugos išskirtinumą/įnašą Lenkijos kontekste. Tokiais išskirtinumais paprastai įvardijama Vilniaus kultūrinio elito aktyvumas bei paminklų konservatorių veikla/darbai (viduramžių pilių konservavimas, inventorizacija) bei šių abiejų grupių bendradarbiavimas. Tarpukario paveldosauga paprastai lyginama su cariniu, lietuvišku, sovietiniu laikotarpiais Vilniuje. Tai, manytina, ir sąlygoja išskirtinai teigiamą šio laikotarpio paveldosaugos įvaizdį: teisiškai reglamentuota, plačiai traktuojanti paminklą, turintį jautrų ir veiklų kultūrinį elitą bei aktyvius paminklų konservatorius, taigi ir

pozityvius rezultatus. Tuomet akivaizdu, kad šios savybės neabejotinai progresyvios/išskirtinės lyginant šį Vilniaus laikotarpį su ankstesniu ar vėlesniu.

(III) (a) Tarpukario Lenkijos paveldosaugos istoriografija

Lyginant su kitais laikotarpiais tarpukario Lenkijos paveldosaugos tema nėra plačiai tyrinėta⁴⁶. Vienintelė monografija šia tema – Pavelo Dettloffo „Architektūros paminklų atstatymas ir restauracija Lenkijoje 1918–1939. Teorija ir praktika“⁴⁷. Todėl į istoriografijos tyrimą įtraukiami ir darbai skirti apskritai Lenkijos paveldosaugai, kuriuose atskirai aptariamas tarpukaris ir kuriuose galime atrasti tam tikrus Vilniaus paveldosaugos aspektus, įvaizdžius. Tai Bogusławo Szmygino monografija „Paminklo koncepcijų ir paminklosaugos doktrinų formavimas Lenkijoje XX a.“⁴⁸ ir Bohdano Rymaszewskio monografija „Lenkijos paminklų apsauga“⁴⁹. Šios trys monografijos ir straipsnių rinkinys, skirtas tarpukario Lenkijos paminklų apsaugai⁵⁰ yra plačiausiai tarpukario Lenkijos paveldosaugą nagrinėjantys darbai.

Be aukščiau paminėtų, Lenkijos istoriografijoje yra darbų, tyrinėjančių

⁴⁶ Laikotarpis nuo Respublikos padalijimo iki I pasaulinio karo nagrinėtas J. Fryczo, F. Miduros monografiuose (J. Frycz, *Restauracja i konserwacja zabytków architektury w Polsce w latach 1795-1918*, Warszawa, 1975; F. Midura, *Spoleczna opieka nad zabytkami na ziemiach polskich do 1918 roku*, Warszawa, 2004). Lenkijos liaudies respublikos laikotarpiu dėl politinių ir faktinių aplinkybių koncentruotasi į tuometines problemas, pokario miestų, architektūros paminklų atstatymų sėkmes; šio laikotarpio tyrimai gausūs.

⁴⁷ P. Dettloff, *Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918-1939. Teoria i praktyka*, Kraków, 2006.

⁴⁸ B. Szmygin, *Kształtowanie koncepcji zabytku i doktryny konserwatorskiej w Polsce w XX wieku*, Liublin, 2000, s. 57-116.

⁴⁹ B. Rymaszewski, *Polska ochrona zabytków*, Warszawa, 2005, s. 49-97.

⁵⁰ *Służby konserwatorskie w dwudziestolecu międzywojennym: narodziny, organizacja, działalność: w 100-lecie odzyskania niepodległości: Warszawska Konferencja Konserwatorska, 22 listopada 2018 r.*, redakcja naukowa K. Guttmejer, Warszawa, 2018.

tam tikrus tarpukario paveldosaugos aspektus (pvz. teisinį, paminklų inventorizaciją), atskirų objektų (pvz. Vavelio, Zamoščės, Kališo) ar tam tikro regiono paveldosaugą (pvz. Pamario, Pakarpatės, Liublino, Balstogės vaivadijų), kuriuose Vilniaus nerasime⁵¹. Tai sąlygojo tiek temų konkretumas, tiek ankstesnių darbų atveju, pokario metų ideologija, kada vengta į tyrimą įtraukti tarpukario respublikos žemes.

Dettloffo monografija skirta tarpukario Lenkijos paminklų apsaugos teorijai ir praktikai atskleisti per architektūros paminklų apsaugą⁵². Dėmesys sutelkiamas į valstybinę paminklosaugos sistemą: teisinį reglamentavimą, institucijas ir pareigūnus, oficialias teorines prieigas ir praktinius paminklotvarkos darbus. Į temos atskleidimą įtraukiamas platesnis chronologinis ir geografinis laukas: apžvelgiama lenkų paminklosauga XIX a.–XX a. pr., analizuojamos XIX a.–XX a. pr. teorinės nuostatos, tarpukario paminklosaugos įtaka pokario paminklosaugai, tarpukario Lenkijos paminklosauga lyginama su kitų Europos šalių pavyzdžiais. Knygoje daug naujos, iki tol nepublikuotos, neanalizuotos arba nesisteminčios medžiagos. Tačiau tai veda ir į pagrindinį monografijos trūkumą: daug faktų ir mažai analizės. Ištisi puslapiai skirti aprašyti, kokius klausimus nagrinėjo kiekvienas iš Paminklų konservatorių tarybos suvažiavimų, kas rašoma kiekvienoje teorinėje knygoje/brošiūroje/straipsnyje, kartais – kiekviename

⁵¹ Tai daugiausia straipsniai, rečiau – monografių skyriai. Galime išskirti Remerio straipsnius (periodiniame leidinyje „Ochrona zabytków“), pradedant 1948 m., kuriais tarpukario paveldosaugos temą įveda į istoriografiją, J. Pruszińskiego darbus tarpukario paminklų apsaugos teisiniu aspektu, Jakubo Lewickio – inventorizacijos tema, Dettloffo, A. Majewskio – skirtus Vavelio paminklosaugai, S. Misieczko-Rudnik – Zamoščės tvarkybai, T. Zarębskos – Kališo atstatymui, M. Gosztyło – Pakarpatės vaivadijos, H. Gawareckio – Lublino vaivadijos, J. Poskrobkos – Baltstogės vaivadijos, K. Zimnos-Kaweckos – Pamario vaivadijos paminklų apsaugai tarpukariu.

⁵² P. Dettloff, *Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918-1939. Teoria i praktyka*, Kraków, 2006.

knygos skyriuje, paminklosaugininkų biografijoms⁵³. Du šimtai knygos puslapių skirta paminklosaugos praktikai, tačiau didžiąją jų dalį užima pastato būklės iki padalijimų/karo, jų padarinių aprašymai bei smulkiai nusakomas paminklotvarkos darbų procesas⁵⁴; pastraipa skyriaus gale ir/pradžioje dažnai yra keliasdešimties puslapių aprašymų analizė. Visoje šioje faktų gausoje dingsta struktūra, analizė ir išvados, dažnai pateikiamas tik problemos spektras, mastas.

Dettloffas paveldosaugą suvokia kaip objektyvų reiškinį, kurio tik nedidelę veiklos dalį lemia idėjinės priežastys, o paveldosaugos problemiškas iš esmės yra darbų mastai ir būdai bei jų techninis įgyvendinimas. Tai liudija knygos turinys: kurio didžioji dalis kalba apie tai, kas vyksta, bet ne apie priežastis, kodėl tai vyksta; išskirtinės reikšmės paminklų, vadinamų *pomnik przeszłości* kaip savaimė suprantamų išskyrimas/traktavimas; pasirodantys teiginiai, kad nepaisant tautinės įtampos, paminklosaugoje siekta nevykdyti jokios diskriminacijos⁵⁵ ir pan. Neįtikina praktikos skyriaus skirstymas ir analizė į paminklotvarką sąlygotą: (a) karo padarinių, (b) idėjinių paskatų, (c) estetinių priežasčių⁵⁶. Autorius nepriskiria karo nuniokotų paminklų atstatymo prie idėjinių ir/ar estetinių priežasčių ir nepastebi daugelio estetinėms priežastims priskirtų objektų, ypač bažnyčių, rūmų paminklotvarkos idėjinio pagrindo. Prie idėjinių priežasčių sąlygotos praktikos priskiriami tik darbai prie svarbiausių architektūros paminklų: Vavelio ir Varšuvos Karališkųjų pilių, Lažienkų rūmų koplyčios, Stašico rūmų, bažnyčių perdarytų į cerkves.

⁵³ P. Dettloff, *Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918-1939. Teoria i praktyka*, Kraków, 2006, s. 51-54, 92-119, 73-80, 83-86.

⁵⁴ P. Dettloff, *Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918-1939. Teoria i praktyka*, Kraków, 2006, s. 154-386.

⁵⁵ P. Dettloff, *Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918-1939. Teoria i praktyka*, Kraków, 2006, s. 68-69.

⁵⁶ Panašu, kad skirstymas iš tiesų paremtas chronologija ir pagal pokyčių priežastį: (a) karo padariniai, (b) per/dėl imperinį laikotarpį perstatyti pastatai (tik svarbiausi) (c) apleisti dar prieš padalijimus ir per XIX a., sunyko nesirūpinant/apleidus.

Monografijoje aspektai iš Vilniaus paminklų apsaugos apskrities pavieniai (per objektus ir asmenis), vargiai leidžiantys susidaryti bendrą vaizdą tame regione. Tačiau Vilniaus paveldosaugos pavyzdžiai, bruožai, asmenybės, dėstyme įpinami į bendrą tarpukario Lenkijos paveldosaugos vaizdą, iliustruojant tam tikrus bruožus, aplinkybes būdingus Lenkijai, tokiu būdu leidžiant manyti, kad Vilniaus ir Lenkijos paveldosauga yra tapatu. Monografijoje Vilniaus paveldosauga dažniausiai išskiriama ir giliausiai aptariama viduramžių pilių griuvėsių saugos atvejais⁵⁷. Šią sritį galime laikyti Vilniaus išskirtinumu – dažnai tai charakteringiausi ar vieninteliai pavyzdžiai tarpukario Lenkijos kontekste. Viduramžių pilių apsaugos išskirtinumas labiausiai siejamas su paminklų konservatoriaus Lorentzo veikla.

Kita sritis, kur randama Vilniaus paveldosauga – imperinio laikotarpio pakeitimų/architektūrinių elementų šalinimas nuo svarbiausių paminklų. Knygoje tai ne specifinis Vilniaus bruožas, o būdingas visai Lenkijai sakralinių pastatų atžvilgiu – ypatingai žemėms, buvusioms Rusijos imperijos sudėtyje, įtakoje. Taigi nemažai Vilniaus paminklų apsaugos apskrities paminklų pateikiami šalia kitų, iliustruojant idėjinių priežasčių skatinamą paminklų restauraciją. Vilniaus paminklų apsaugos apskrityje tai daugiausia reiškė bažnyčių architektūros formų, buvusių iki valstybės padalijimo, grąžinimą.

Dar vienas svarbus aspektas iš monografijos, liudijantis tarpukario Lenkijos realybę – bloga paminklų būklė dėl apleidimo, karo padarytų nuostolių, imperinio laikotarpio (ideologinių ar utilitarių) pakeitimų bei lėšų stygiaus, kuris lėmė, kad paminklotvarkos darbai dažnai nebaigti, pradėti vėlai ar apskritai nepradėti per visą laikotarpį. Kaip iškalbingiausias to pavyzdys pateikiamas Trakų salos pilies atvejis: nesulaukiant valstybės

⁵⁷ P. Dettloff, *Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918-1939. Teoria i praktyka*, Kraków, 2006, s. 298-307.

paramos, Lorentzas asmeniškai paėmė paskolą iš banko, kas leido 1929 m. pradėti darbus bei užtikrino tolimesnį objekto finansavimą valstybės lėšomis.

Naujausias darbas tarpukario Lenkijos paveldosaugos tema – straipsnių rinkinys, parengtas konferencijos, skirtos pažymėti paveldosaugos tarnybos šimtmetį, pagrindu⁵⁸. Knygoje vienas straipsnis skirtas tarpukario paveldosaugos teisinei sistemai, kiti – paminklų apsaugos praktikai kai kuriose paminklų apsaugos apskrityse: Varšuvos, Krokuvos, Vilniaus-Naugarduko, Poznanės, ir Torūnės mieste. Geografinė prasme visumos pasiekti nepavyksta, knygoje lieka neapžvelgtos Lvovo, Liublino, Silezijos paminklų apsaugos apskritys, o Varšuvos ir Poznanės apskritims skirta po du straipsnius. Vilniaus paminklų apsaugos apskritį pristato jau minėtas Poklewskio straipsnis, mažai pakeistas nuo 1991 m. Knygos straipsniai aprašomojo pobūdžio, tyrimų ribas lemia paminklų konservatorių veikla, koncentruojamasi į objektų paveldotvarką, paminklų inventorizaciją, daug dėmesio skiriama paminklų konservatorių asmenybėms. Laikotarpis vertinamas pozityviai, paminklų konservatoriai – išskirtinai teigiamai, kaip daug nuveikę (pvz. Krokuvos paminklų konservatorių darbas įvardytas titanišku ir pan.⁵⁹) sudėtingomis sąlygomis (mažas finansavimas, nedaug darbuotojų, bloga paminklų būklė). Kritiškų įžvalgų, gilesnės analizės straipsniuose sunku rasti, straipsnių problematika apima tik problemas, su kuriomis susidūrė tarpukario paminklų konservatoriai. Nepaisant to, knyga leidžia suvokti paminklų konservatorių veiklos mastą tarpukariu atskirose apskrityse ir kartu visoje šalyje.

⁵⁸ *Śłużby konserwatorskie w dwudziestoleciu międzywojennym: narodziny, organizacja, działalność: w 100-lecie odzyskania niepodległości: Warszawska Konferencja Konserwatorska, 22 listopada 2018 r.*, redakcja naukowa K. Guttmejer, Warszawa, 2018.

⁵⁹ P. Dettloff, „Krakowski okręg konserwatorski w dwudziestoleciu międzywojennym“, in: *Śłużby konserwatorskie w dwudziestoleciu międzywojennym: narodziny, organizacja, działalność: w 100-lecie odzyskania niepodległości: Warszawska Konferencja Konserwatorska, 22 listopada 2018 r.*, redakcja naukowa K. Guttmejer, Warszawa, 2018, s. 119.

III. (b) Lenkijos paveldosaugos tyrimai

Bogusławo Szmygino monografija „Paminklo koncepcijų ir paminklosaugos doktrinų formavimas Lenkijoje XX a.“ apima visą XX a., tarpukariui čia skirtas vienas iš skyrių „Paminklas ir paminklosaugos doktrina tarpukario dvidešimtmečiu“ greta XX a. pradžios, Lenkijos liaudies respublikos ir šiuolaikinės paminklosaugos koncepcijų ir doktrinų⁶⁰. Knygos objektas yra paminklo sampratos ir paminklosaugos doktrinos formavimas, procesas, trukęs visą XX a. Autorius analizuoja veiksnius, kurie formavo tam tikro laikotarpio paminklosaugą bei veiklas. Tarpukario skyriuje analizuojami karo sugriovimai, modernizmo idėjos bei paminklosaugos sistema kaip veiksniai, formavę tarpukario paminklosaugą bei teisinė sistema, paminklosauginė literatūra ir paminklosaugos praktika, kaip veiklos, teikiančios informaciją apie paminklo sampratą ir paminklosaugos doktriną tarpukariu. Į tyrimą įtraukiami tik esminiai faktai, įvykiai, autoriaus manymu, darę tiesioginę įtaką procesui. Darbas skirtas architektūrai ir urbanistikai, remiasi istoriografija, laikotarpių publikacijų bei įstatymų analize.

Monografijoje maždaug vienodai dėmesio skiriama visiems laikotarpiams, tačiau darbo išvados koncentruotos į šiuolaikinę paminklosaugos koncepciją ir dabartines Lenkijos paveldo problemas, taigi tik iš dalies atitinka knygos turinį ir tik iš dalies atsako į įvade iškeltas problema. Autorius išvadose išskiria dvi paminklo koncepcijas: tradicinę (arba „rieglišką“), vyravusią XX a. pr.–XX a. 7 deš. bei šiuolaikinę, egzistuojančią nuo XX a. 8 deš., bei atitinkamai paminklosaugos veiklos būdus/elgsenas kiekvienoje iš paminklo koncepcijų. Taigi tarpukario paminklo samprata priskiriama tradicinei paminklo koncepcijai. Išvadose

⁶⁰ B. Szmygin, *Kształtowanie koncepcji zabytku i doktryny konserwatorskiej w Polsce w XX wieku*, Liublin, 2000, s. 57-116.

pateikti tokie tradicinės paminklo koncepcijos bruožai: paminklas yra materialus; pavienis; izoliuotas nuo aplinkos objektas; paminklosauga įpareigoja universalios vertės; egzistuoja tam tikri kriterijai, norint paskelbti objektą paminklu; paminklų skaičius yra ribotas ir kontroliuojamas; paminklai priklauso meno (bet ne kultūros), architektūros (bet ne statybos) sritims; tai apriboja paminklų skaičių, apibrėžia paminklosaugininko kvalifikaciją bei paminklosaugos veiklas. Tačiau išvadose pateiktas tradicinės paminklo koncepcijos vertinimas, bruožai ir net įvardijimas skiriasi nuo pirmoje knygos dalyje esančios tarpukario, neretai ir XX a. pr.⁶¹, paminklosaugos analizės. Palyginti su ja, išvadose pateiktas tradicinės paminklo koncepcijos datavimas ir vertinimas atrodo dirbtinas⁶².

Tarpukario skyriuje nagrinėjami tie veiksniai, įvykiai, kurie laikomi svarbiais, atskleidžiančiais laikotarpio paminklo sampratą ir paminklosaugos doktriną, formuojančiais tarpukario paminklosaugos charakterį. Vilniaus paminklų apsaugos apskrityje tokių įvykių negausu. Išskiriama viduramžių pilių apsauga, ji laikoma išskirtine tarpukario Lenkijos kontekste, kada pats paminklų konservatorius, neturėdamas vykdomojo aparato, imasi kelių objektų paminklotvarkos. Be to, šių objektų tvarkyba iliustruojama, kad

⁶¹ Aptardamas Alois Rieglio teoriją, laikomą tradicinės paminklo koncepcijos pagrindu, autorius nurodo, kad Rieglio paminklo samprata apėmė tiek paminklo kaip objekto, tiek subjekto reikšmes (p. 20); kad paminklo sampratos išplėtimas buvo sąlygotas Rieglio idėjų (p. 19) ir pan.

⁶² Dalis išvadose nurodytų bruožų iš esmės prieštarauja autoriaus tarpukario analizei, tiesa, daugeliu atveju paminklų apsaugos literatūrai ir įstatymams, bet ne praktikai. Dėstyme autorius pažymi, kad 1918 m. įstatyme likviduoti bet kokie barjerai paskelbti objektą paminklu, praktiškai leido pripažinti paminklų visus kilnojamus ir nekilnojamus kūrinius, liudijančius apie praėjusių epochų meną ir kultūrą, tame tarpe senamiesčius, istorinius vardus (p. 85); abu įstatymai ir autoriaus aptariama paminklosauginė literatūra į paminklo sąvoką įtraukė paminklo aplinką, kraštovaizdį (p. 65, 80-81, 86); tarpukario paminklų konservatoriaus Józefo Piotrowskio knygos, kurią autorius vertina geriausiai tarpukario kontekste, paminklo sąvoka neapsiribojo meno objektais (p.74); nurodoma, kad paminklo supratimas tarpukariu buvo išplėstas, įtraukiant visus senuosius materialiosios kultūros gaminius ir platesnę skalę (p. 83). Plačiau: B. Szmygin, *Kształtowanie koncepcji zabytku doktryny konserwatorskiej w Polsce w XX wieku*, Liublin, 2000, s. 57-116, 269-281.

paveldosaugos nuostatų nebuvo griežtai laikomasi ir skirtingi metodai taikyti ne tik tarp vienos grupės paminklų (pilių griuvėsių), bet ir tam pačiam objektui, keičiantis paminklų konservatoriams⁶³.

Bohdano Rymaszewskio knygoje „Lenkijos paminklų apsauga“ tarpukariui skiriami du skyriai⁶⁴: „Lenkų paminklų apsaugos organizacijos susiformavimas“⁶⁵ bei „Paminklų apsaugos teorija ir praktika tarpukariu“, greta kitų penkių skyrių, apimančių paminklo saugą nuo XIX a.–XX a. pr. iki 2003 m. Autoriaus dėstymas chronologinis, į paminklo saugos raidą žvelgiama neproblemiškai, kaip į tobulėjančią procesą, pradedant „paminklo saugos“ apraiškomis nuo Renesanso; iš esmės probleminiai klausimai nekeliami, todėl dėstyje pasigendama priežastinio ryšio. Darbe trūksta tikslumo, daliai teiginių norėtusi tvirtesnio pagrindimo, kritiškumo bei distancijos su tiriamu objektu. Tarpukario dėstymas tradicinis: pradedama nuo įstatymų ir organizacijos aptarimo, pereinant prie atskirų paminklų grupių (senamiesčių, gyvenamųjų namų, bažnyčių, pilių, gynybinių pastatų ir kitų) saugos. Tiesa, Rymaszewskio pateikiami paminklo saugos praktikos pavyzdžiai, dažnai skirtingi nuo likusių autorių: nemažai jų iš Vilniaus, Torūnės, Poznanės regionų⁶⁶, be to, autorius stengiasi į tyrimą įtraukti ir kilnojamų objektų apsaugą bei archeologijos paminklus⁶⁷.

⁶³ B. Szmygin, *Kształtowanie koncepcji zabytku doktryny konserwatorskiej w Polsce w XX wieku*, Liublin, 2000, s. 64, 98-99.

⁶⁴ B. Rymaszewski, *Polska ochrona zabytków*, Warszawa, 2005, s. 49-97.

⁶⁵ To paties autoriaus, Rymaszewskio, dešimtmečiu anksčiau publikuotoje knygoje „Raktas į paminklų apsaugą Lenkijoje“, tarpukaris priskiriamas prie Lenkijos paveldosaugos genezės. Kitais aspektais tarpukario akcentai ir vertinimas iš esmės atitinka vėlesnės knygos tendencijas, tačiau pirmojoje aptariama ne detalai, sutalpinama į septynių puslapių skyrių. Žr.: B. Rymaszewski, *Klucze ochrony zabytków w Polsce*, Warszawa, 1992, s. 44-50.

⁶⁶ Turint omenyje, kad knygoje apskritai trūksta distancijos su tiriamu objektu, tikėtina, kad tokį pavyzdžių pasirinkimą sąlygojo asmeninis Rymaszewskio ryšys su šiais miestais. Vilnius – autoriaus gimtasis miestas, Torūnės universitete jis įgijo išsilavinimą ir pradėjo profesinę karjerą.

⁶⁷ Kilnojami bei archeologijos objektai į tarpukario paveldosaugos istoriografiją įtraukiami nedažnai, pirmiausia todėl, kad šių objektų saugos praktika retesnė.

Lyginant su kitai darbais šiame gana daug dėmesio skiriama Vilniaus paminklosaugos apskrities atvejams; gausumu galime gretinti su kitais didžiaisiais miestais. Paprastai pateikiami tik atskiri pavieniai pavyzdžiai, tačiau įvairesniais aspektais, dažnai kaip iliustratyvūs, charakteringi atvejai šalies mastu. Todėl iš esmės galime suvokti Vilniaus apskrities paminklų apsaugą kaip analogišką likusiai šaliai, turėjusia įdirbį moksline metodine prasme. Galime atrasti tris kryptis, kada akcentuojama Vilniaus paveldosauga: Rusijos imperijos ženklų šalinimas nuo sakralinių objektų; pilių griuvėsių tvarkyba; iniciatyvos senamiesčio ansamblių skalėje, iliustruojančios urbanistinio reguliacinio miesto plano reikšmės senamiesčiui suvokimą⁶⁸.

Nagrinėtoje tarpukario Lenkijos paveldosaugos istoriografijoje Vilniaus atvejai gana dažni, jie įpinami į bendrą šalies paveldosaugos kontekstą, iliustruojant tam tikrus Lenkijos paveldosaugos bruožus. Vilniaus paveldosauga nelaikoma išskirtine šalies kontekste, ji minima keliais atvejais. Pirma, viduramžių pilių griuvėsių tvarkyba nurodoma kaip „mirusių“ paminklų konservacijos pavyzdys, iliustruojantis laipsnišką perėjimą prie paminklų restauracijos bei konservatoriaus tiesioginio dalyvavimo tyrimo ir tvarkybos darbuose. Antra, bažnyčių, cariniu laikotarpiu paverstų cerkvėmis, tvarkyba aptariama prie valstybės padalijimo padarinių likvidavimo, ideologinių priežasčių sąlygotos paminklotvarkos atvejų.

Šiame darbe taip pat akivaizdus „pritempimas“, į paskutinį skyrių sudedant visą likusią informaciją: greta senamiesčių, gyvenamųjų namų, sakralinių pastatų skyrių, paskutiniajame patalpinamos likusios paminklų grupės, tai - miestų gynybiniai įtvirtinimai, priešistoriniai ir kilnojami paminklai.

⁶⁸ B. Rymaszewski, *Polska ochrona zabytków*, Warszawa, 2005, s. 51, 55, 66, 67, 80, 81, 86, 87.

Matyti, kad apžveltoje istoriografijoje tarpukario Vilniaus paveldosaugos tema reiškia išimtinai lenkišką paveldosaugos temą, iš esmės liekama sankcionuoto lenkiškojo paveldo diskurso rėmuose. Istoriografija, lygiai kaip ir tarpukario paminklų apsauga, nepastebi kitų (ne lenkų) paveldo sampratų, pasakojimų ir objektų, perimama tarpukario lenkų paminklosaugininkų, inteligentijos žiūra, ignoruojanti kitus (pirmiausia per tautybę, bet taip pat per religinį, socialinį aspektus) ir tvirtinanti paminklų ir jų apsaugos idėją kaip universalią ir savaime vertingą. Paveldo kaip proceso koncepcija⁶⁹ leistų pastebėti tai, ko sankcionuotas paveldo diskursas nepastebi – paveldo sampratas išeinančias už šio diskurso ribų, kitokias jo formas, kitokias paveldo veiklas, kitų (tautinių, socialinių ar kitos lyties) grupių paveldą. Paveldo kaip proceso koncepcija yra priešinga sankcionuoto paveldo diskurso įtvirtintai: (I) paveldas yra nematerialus; (II) paveldas yra prieštaringas, nedarnus ir kintantis; (III) paveldas yra aktyvus procesas, kuriame vyksta tam tikrų verčių, reikšmių ir tapatybių derybos, kūrimas ir perkūrimas. Tokiu būdu būtų galima atrasti tarpukario Vilniaus žydų paveldą, kuris sankcionuotame diskurse nepastebimas, nes žydų paveldo samprata buvo per daug skirtinga, neatitiko to, kas laikyta paveldu. Vilniaus baltarusių ir lietuvių paveldo samprata ir objektai dažnai sutapo su lenkų, tačiau dėl tautinės konfrontacijos, politinės marginalizacijos, lietuvių ir baltarusių patirtys ir vertės buvo nepastebimos⁷⁰. Tokiu pačiu pagrindu moterų, valstiečių, darbininkų ar dar kitų grupių, neturinčių politinės galios, paveldas, patirtys lieka už valstybinio paveldo diskurso ribų.

Idėja, kad tarpukariu Vilniuje galėjo būti ir kiti paveldai, kitokia jų

⁶⁹ Paveldo kaip kultūros proceso samprata dėstoma: L. Smith, *Uses of Heritage*, p. 44-84, 301-308.

⁷⁰ Plačiau ši tema nagrinėjama: V. Kurienė, „Tarpukario Vilniaus paveldosaugos sankcionuotas diskursas“, in: *Vilniaus istorinio centro apsaugos raida ir vertinimai*, sud. M. Drėmaitė, 2014, [interaktyvus], in: <https://leidiniu.archfondas.lt/alf-05/vilniaus-istorinio-centro-apsaugos-raida-ir-vertinimai-rengiama-0> (2020-04-01)

samprata ir raiška, kitokia sauga sunkiai skinasi kelių. Net Vilniaus žydų – bendruomenės, kuri buvo gausi, ryški ir svarbi mieste, istoriją tyrinėjantys autoriai, iškeliantys žydų paveldo klausimą tarpukariu, abejoja tokio paveldo egzistavimu dėl kelių priežasčių. (I) Vilniaus (ar Rytų Europos) vietos ir nekilnojami objektai žydams neturėjo tokio stipraus emocinio poveikio: Jeruzalė ir biblinės vietos jiems svarbesnės, egzilis sąlygojo kilnojamųjų objektų emocinį svarumą, be to, žydai nekontroliavo viešosios erdvės. (II) Tarpukario Vilniuje žydams nebuvo poreikio susieti miesto reikšmių su konkrečiomis vietomis. (III) Vilniaus reikšmingumas jiems buvo grįstas emocijomis, mitais, kurie neturėjo materialios išraiškos⁷¹. Vis tik, manytina, kad tokia istoriografijos pozicija kyla iš kelių jos „ydų“: paveldas suvokiamas sankcionuoto diskurso rėmuose; Vilniaus žydų istorija nagrinėjama neįtraukiant bendros Vilniaus situacijos; akcentuojamas žydų skirtingumas, bet ne panašumas su likusia visuomene. Viena vertus, žydai galėjo turėti visai kitą paveldo sampratą, senovės paminklai jiems galėjo reikšti ne architektūrą, o jo apsauga – ne restauraciją. Kartu reikia turėti mintį, kad grupė, turinti priešingą socialinės ir kultūrinės atminties išraišką nei dominuojanti, gali būti socialiai ir kultūriškai užmiršta ar marginalizuota⁷². Kita vertus, XIX–XX a. žydus veikė tie patys visuomenėje vykstantys procesai ir iš to kylanti emancipacija, sekuliarizmas, adaptacija prie dominuojančių valstybinių kultūrų. Vilniuje buvo stipri jidišizmo ideologija ir ji mažai skyrėsi nuo kitų Vilniaus tautinių judėjimų, liaudies kalbą (jidiš) ir kultūrą pasirinkusių kaip idėjinį pagrindą⁷³. Manytina, kad

⁷¹ P.vz.: D. E. Fishman, „The Problem of Jewish National Symbols in Vilnius“, in: *Polin: Studies in Polish Jewry*, Vol. 25: „Jews in the Former Grand Duchy of Lithuania since 1772“, ed. by Šarūnas Liekis, Oxford, Portland, 2013, p. 395-404.

⁷² Laurajane Smith, *Uses of heritage*, p. 61.

⁷³ Jidišizmas siekė iškovoti vietą žydų bendruomenei visuomenėje, neatsisakant žydiškumo. Kaip ir kiti Rytų Europos nacionalizmai, jidišizmas atsigrėžė į liaudies kalbą – jidiš, ir folklorą. Jie tapo nacionalinio pasididžiavimo šaltiniu, priemone išsaugoti tradiciją bei liaudį apibūdinančiu bruožu. Žydams reikėjo ne tik įtvirtinti

tame kontekste žydai galėjo *atrasti* kitiems suprantamus ir akivaizdžius (pvz. materialius) paminklus, patvirtinančius jų teisę į miestą, ilgą istoriją krašte, lojalumą valstybei ar pan.

Disertacijoje suvokiama, kad tarpukario Vilniuje valstybinis paveldo diskursas buvo tik vienas (nors ir dominuojantis) iš Vilniaus paveldo diskursų arba lenkiškas paveldas buvo tik vienas iš paveldų. Tačiau kompleksinio tyrimo, apimant ir kitų tautinių grupių paveldo sampratą, diskursus, nesiimama dėl tokios temos sudėtingumo, netirtumo ir kalbinio barjero.

Šaltiniai

Šaltinių grupę sudaro (I) archyviniai dokumentai, (II) teisiniai dokumentai, (III) to meto publikacijos ir periodika, (IV) atsiminimai. Pirmosios trys šaltinių grupės sudaro lenkiško sankcionuoto paveldo diskurso tekstus, kuriais jis formuotas, įtvirtintas ir skleistas.

(I) Archyvinių dokumentų pagrindą sudaro Kultūros paveldo centro⁷⁴ Paveldosaugos bibliotekoje saugomas Vilniaus vaivadijos Meno skyriaus (arba paminklų konservatoriaus įstaigos) fondas (f. 22)⁷⁵. Jame yra 266

save kaip tautą (ne vien religinę bendruomenę ar etninę grupę), bet ir integruoti į europietišką kultūrą ir visuomenę. Tad jidišizmo kultūra turėjo būti tiek nacionalinė, t.y. žydiška savo turiniu (naudojant žydiškas temas, folklorą, religinius tekstus), tiek universali, kosmopolitinė savo forma (literatūra, teatras, dailė). Plačiau jidišizmo klausimas nagrinėjamas: Samuel Kassow, „The Uniqueness of Jewish Vilna“, in: *Vilniaus žydų intelektualinis gyvenimas iki Antrojo pasaulinio karo: 2003 m. rugsėjo 16-17 d. tarptautinės mokslinės konferencijos Vilniuje medžiaga*, Vilnius, 2004, p. 147-161; Samuel Kassow, „Travel and Local History as a National Mission: Polish Jews and the Landkentenish Movement in the 1920s and 1930s“, in: *Jewish Topographies: Visions of Space, Traditions of Places*, edited by Julia Brauch, Anna Lipphardt, and Alexandra Nocke, Hampshire: Ashgate, 2008, p. 242-264.

⁷⁴ Lenkijos istoriografijoje pasitaiko, kad archyvas vadinamas „Lietuvos Kultūros ministerijos archyvu“.

⁷⁵ Fondas įvardytas: „Vilniaus vaivadijos valdybos Susisiekimo-statybos skyriaus meno poskyrio susirašinėjimas su organizacijomis, įstaigomis ir asmenimis dėl

bylos, apimančios 1922–1939 metų⁷⁶ paminklų konservatoriaus veiklą paveldo apsaugos srityje (yra vos kelios bylos liečiančios teatro ir konservatorijos veiklos klausimus): daugiausia tai atskirų paminklinių objektų bylos, susirašinėjimas su institucijomis, pareigūnais, valdytojais dėl jų apsaugos ir tvarkybos, tačiau yra ir apimančių bendresnius paveldo apsaugos klausimus (inventorizacija, finansavimas, pripažinimas paminklais, etc.).

Su šiuo Meno skyriaus fondu (f. 22) susijęs šioks toks detektyvas. Dokumentai atrasti 1997 m.⁷⁷. Į istoriografiją šį fondą įvedė lenkų literatūros istorikė Kowalczykowa, 1999 m. ir 2000 m.⁷⁸ pristatydama lenkų auditorijai, 2003 – lietuviškame leidinyje⁷⁹. Lenkų istoriografijoje tai įsitvirtino: 2001 m. knygoje Pruszyński mini šį fondą, 2006 m. monografijoje Dettloffas naudojo ir analizavo fondo dokumentus⁸⁰. Lietuvių istoriografijoje, priešingai, šie dokumentai buvo užmiršti/nepastebėti, įsitvirtino teiginiai apie šio fondo dingimą⁸¹. Dar 1998 m. Markevičienė straipsnyje nurodė, kad

gamtos, kultūros ir architektūros paminklų išsaugojimo bei restauravimo. 1911-1939 m.“.

⁷⁶ Yra pavienių dokumentų iš 1911 m., 1915 m., 1920 m., 1921 m.

⁷⁷ Kowalczykowa 1999 m. straipsnyje nurodo, kad fondas atrastas prieš pora metų, vadinasi, apie 1997 m. Archyvo apyrašas (ap. 1) parengtas 2000 m. su trumpu 265 bylų aprašymu.

⁷⁸ A. Kowalczykowa, „Świteż i inne miejsca. Pamiątki mickiewiczowskie w zagrożeniach“, in: *Blok-Notes Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza*, 1999, nr. 12/13 s. 263-270; A. Kowalczykowa, „Świteż i inne. Pamiątki Mickiewiczowskie w zagrożeniach“, in: *Życie literackie i literatura w Wilnie XIX-XX wieku*, red. T. Bujnicki i A. Romanowski, Kraków, 2000, s. 149-157.

⁷⁹ A. Kowalczykowa, „Konservator Stanisław Lorentz na Wileńszczyźnie - przyczynek“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 29: „Vilnius kaip dailės mokymo ir sklaidos centras“, sud. V. Jankauskas, Vilnius, 2003, p. 129-138.

⁸⁰ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, Kraków, 2001, t.1, s. 349; P. Dettloff, *Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918-1939. Teoria i praktyka*, Kraków, 2006, s. 9, 251-253, 255-257, 367, 368 ir t.t.

⁸¹ J. Markevičienė, „Vilniaus kultūros paveldo apsauga Lietuvos Respublikos (1939-1940), Sovietų Sąjungos okupacijos bei aneksijos pradžios (1940-1941 ir 1944-1945) ir nacistinės Vokietijos okupacijos laikotarpiu“, in: *Vilniaus kultūrinis*

paminklų konservatoriaus įstaigos archyvas dingęs ir atskirai aptarė jo dingimo aplinkybes⁸², šio fondo nenaudojo ir vėlesniuose savo straipsniuose. Praėjus trylikai metų po šio fondo pasirodymo lenkų istoriografijoje, lietuvių istoriografijoje jis vis dar atrandamas. 2012 m. Fedorovič straipsnyje nurodo, kad „identifikuotas faktiškai netyrinėtas <...> fondas“⁸³. Fedorovič pamini Kowalczykows ir Pruszyńskio darbus kaip nurodančius apie Vilniaus paminklų konservatoriaus įstaigos dokumentų sunaikinimą II pasaulinio karo metais⁸⁴. Iš tiesų yra priešingai, J. Pruszyńskis, minėdamas Lenkijos valstybinių ir privačių archyvų sunaikinimą, išnašose Vilnių nurodo kaip išimtį, nes čia paminklų apsaugos apskrities tarnybos dokumentai išliko. Kowalczykowa apskritai nemini jokių dokumentų sunaikinimo ir juos nagrinėja minėtuose straipsniuose.

Kita dalis Meno skyriaus veiklos dokumentų yra Lietuvos centriniame valstybės archyve (LCVA), Vilniaus vaivadijos valdybos fondo (f. 51), Komunikacijų ir statybos skyriaus apyrašė (ap. 10). Nuo 1934 gruodžio 13 d. Meno skyrius buvo Komunikacijų ir statybos skyriaus sudėtyje, tačiau bylų chronologija ankstesnė, apimanti ir priklausymą kitiems administracijos

gyvenimas 1939-1945, Vilnius, 1999, p.143, 167-168; J. Markevičienė, „Kultūros paveldo saugos raiška: mokslinės, emocinės ir teisinės prielaidos“, in: *Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1900-1940*, Vilnius, 1998, p. 303.

⁸² J. Markevičienė, „Rytų Lietuvos paminklai“, in: *Kultūros paminklų enciklopedija*, Vilnius, 1998, p. 7, 8.

⁸³ J. Fedorovič, *Nekilnojamojo kultūros paveldo apsauga Vilniaus krašte 1920-1939: lenkiško paveldosaugos modelio raiška ir praktika*, magistro darbas, Vilniaus universitetas, Istorijos fakultetas, Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra, 2011, p. 5; J. Fedorovič, „Nekilnojamojo kultūros paveldo apsauga Vilniaus krašte 1920-1939: lenkiško paveldo saugos modelio raiška“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2012, t. 29, p. 85.

⁸⁴ J. Fedorovič, *Nekilnojamojo kultūros paveldo apsauga Vilniaus krašte 1920-1939: lenkiško paveldosaugos modelio raiška ir praktika*, magistro darbas, Vilniaus universitetas, Istorijos fakultetas, Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra, 2011, p. 4; J. Fedorovič, „Nekilnojamojo kultūros paveldo apsauga Vilniaus krašte 1920-1939: lenkiško paveldo saugos modelio raiška“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2012, t. 29, p. 85;

skyriams⁸⁵. Meno skyriaus dokumentai apima bylas nuo 1178 iki 1220 bei kai kurias kitas, kaip b. 34, kuri yra skirta gamtos apsaugos klausimams. LCVA bylose yra dokumentai skirti daugiau bendresniems, organizaciniams paminklų apsaugos sistemos klausimams (paminklų konservatorių suvažiavimų protokolai, metų ketvirčio veiklos ataskaitos Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijai, finansiniai dokumentai ir pan.). Greičiausiai ir tarpukariu šie dokumentai buvo saugomi atskirai, ne pačiame Meno skyriuje, kurio archyvas buvo daugiau *paminklinis*. Remeris archyvo sudėtį nurodo taip: I. aplankai su atskirų objektų bylomis; II. abėcėlinis ir dalykinis paminklų kortelių katalogas; III. fotografijų rinkinys; IV. inventorizacinių apmatavimų rinkinys; V. fotografijų negatyvų ir reprodukcijų rinkinys; VI. paminklų žemėlapių ir planų rinkinys⁸⁶. LCVA taip pat saugoma didelės apimties Lorentzo asmens byla (f. 51, ap. 3, b. 1111).

Didelė dalis iš Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijos (*Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego*) ateinančios informacijos buvo bendra visų sričių paminklų konservatoriams. Lvovo srities paminklų konservatoriaus įstaigos archyvas yra skaitmenintas ir prieinamas internete⁸⁷. Todėl šiame darbe naudota keletas šio archyvo bylų, liečiančių bendrus Lenkijos paminklų apsaugos procesus. Tai Konservatorių suvažiavimų protokolai (rkps. 19) bei su paminklų apskaita susiję dokumentai (rkps. 10).

Naujųjų aktų archyve (*Archiwum Akt Nowych*) Varšuvoje fonde 14 (zespół) saugomi Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijos dokumentai.

⁸⁵ Plačiau apie Meno skyriaus kilnojamą žemės/vaivadijos administraciniame aparate žiūrėti p. 73-74.

⁸⁶ Žr.: J. Remer, *Oddział sztuki Wileńskiego Urzędu Wojewódzkiego w pięcioletnim okresie działalności*, [Odbitka z czasopisma „Źródła mocy“ nr. 4], Wilno, 1928, s. 8.

⁸⁷ http://bazy.oss.wroc.pl/kzc/view_fond.php, (žiūrėta 2021-05-01). Archyvas prieinamas Vroclavo Ossolińskich bibliotekos puslapyje, aprašai lenkų kalba, nuorodos duodamos į originalų saugojimo vietą lenkų k.: Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka, Oddział Rękopisów (toliau: LNNBU, OR), zesp. 26.

Šio tyrimo atveju buvo naudinga medžiaga su Meno skyrių ataskaitomis, siųstomis į Tikybų ir valstybinio švietimo ministeriją (syg. 7029), paminklų apskaita (syg. 7019), paminklų konservatorių Tarybos suvažiavimų protokolai (syg. 7030) bei Remerio asmens byla (syg. 5321). Reikėtų išskirti Konservatorių tarybos suvažiavimų protokolus. Tai svarbus šaltinis aiškiau suvokti tarpukario Lenkijos paminklų apsaugos lauką (kryptis, tendencijas, diskusijas) ir dažnai vienintelis šaltinis, leidžiantis atsekti tam tikrų procesų pradžią, kurie vėliau perkeliama vaivadijų Meno skyriams. Protokolus turėjo tiek Tikybų ir valstybinio švietimo ministerija tiek ir vaivadijų Meno skyriai. Dėl techninių priežasčių darbe naudojami protokolai iš įvairių archyvų⁸⁸.

Meno skyriaus archyvą sudarė ne tik rašytiniai dokumentai, bet ir fotografijos, paminklinių objektų architektūrinių apmatavimų brėžiniai, planai ir žemėlapiai. 1929 m. Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijoje įsteigtas Centrinis meno paminklų inventorizacijos biuras. Vienas iš jo tikslų buvo kaupti Lenkijos paminklų archyvą. Jau 1930 m. kreiptasi į konservatorius, kad jie perduotų numatomi Lenkijos paminklų inventorizacijos leidybai tinkančius fotografijų negatyvus ir brėžinius⁸⁹. 1935 m. priimtas galutinis sprendimas: Meno skyriai turi perduoti biurui fotografijų negatyvus ir apmatavimų brėžinius, sau pasilikdami nuotraukų

⁸⁸ LCVA Meno skyriaus bylose trūksta pirmųjų suvažiavimų protokolų, tačiau yra daugelio vėlesnių, vykusių 1926-1937 m. AAN fonde priešingai - nėra vėlesnių suvažiavimų protokolų. Varšuvos miesto archyve (Archiwum Państwowe m. st. Warszawy, Akta konserwatora zabytków, Syg. 390) saugomi visų suvažiavimų protokolai, tačiau kai kurie lapai vos įskaitomi. Lvovo srities paminklų konservatoriaus įstaigos archyve taip pat saugoma dalis protokolų, kurių stovis pakankamai geras. LCVA esantys suvažiavimų protokolai: XI - f. 51, ap. 10, b. 1179, l. 59-61; XII - f. 51, ap. 10, b. 1181; XIII - f. 51, ap. 10, b. 1188, l. 84-87; XIV - f. 51, ap. 10, b. 1188, l. 95-98; XV - f. 51, ap. 10, b. 1192, l. 20-29; XVII - f. 51, ap. 10, b. 1201, l. 50-72; XIX - f. 51, ap. 10, b. 1209; XX - f. 51 ap. 10 b. 1214; XXII - f. 51 ap. 10 b. 1218.

⁸⁹ Generalinio konservatoriaus raštas, 1930-02-11, in: LNNBU, OR, zesp. 26, rkps 19, k. 6; Vilniaus paminklų konservatoriaus raštas Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijai, kuriuo siunčiamas fotografijų negatyvų sąrašas (31 puslapis), 1931-10-09, in: AAN, Zespól Nr. 14, Syg. 7019, k. 90.

antspaudus ir fototipijas⁹⁰. Tokiu būdu fotografinis Vilniaus Meno skyriaus archyvas atsidūrė Lenkijos mokslo akademijos Meno institute (Varšuva), kuriame saugomas Centrinio inventorizacijos biuro archyvas⁹¹. Tai didelė Vilniaus ir Naugarduko vaivadijų paminklų fotografijų kolekcija⁹². Tačiau architektūros paminklų brėžiniai galbūt taip ir neišskeliavo į Varšuvą, nes Meno institute jų kolekcija nedidelė, nemažai saugoma Kultūros paveldo centro archyve. Šiame darbe nebuvo siekta surinkti buvusį Vilniaus Meno skyriaus fotografijų/brėžinių archyvą ar paminklų fotografijų kolekciją, nuotraukos ir brėžiniai naudojami tik kaip iliustracija (išskyrus Bułhako atvejo analizę). Toks darbas reikalautų atskiro tyrimo, ypač turint omenyje, fotografijų sklaidą ir fotografų gausą⁹³.

⁹⁰ P. Sypczuk, P. Lasek, „Centralne biuro inwentaryzacji zabytków sztuki rozważania nad znaczeniem instytucji w dziewięćdziesięciolecie jej powstania“, in: *Cud jedności. Architektura i plastyka dwudziestolecia międzywojennego*, red. K. Wojtczak, Gdańsk, 2019, s. 242.

⁹¹ Centrinio inventorizacijos biuro archyvas saugomas fotografijų ir brėžinių rinkinyje: Zbiórów Fotografii i Rysunków Pomiarowych Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk. Plačiau apie Vilniaus konservatoriaus archyvo fotografijų rinkinį bei ten esančias dvarų nuotraukas: J. B. Kucharska, „Pałac, dwór i zaścianek na fotografiach w zbiorze konserwatora wileńsko nowogródzkiego“, in: *Dwór polski zjawisko historyczne i kulturowe: Materiały VI seminarium zorganizowanego przez Oddział Kielecki Stowarzyszenia Historyków Sztuki i Dom środowisk Twórczych w Kielcach*, Warszawa: SHS, 2002, s. 513-520.

⁹² J. B. Kucharska nurodo, kad tai 1537 negatyvai iš kurių 340 yra su Vilniaus vaizdais, 152 - Drujos (Žr.: J. B. Kucharska, 2002, s. 515). 2014 m. autorei lankantis Meno institute, fotografijų skyriaus darbuotojai leido peržiūrėti skaitmenintą rinkinį, bet nebuvo linkę juo dalintis. Tačiau tuo pačiu metu į puslapį kresy.pl buvo perkelta nemaža dalis šių vaivadijų nuotraukų (su archyvo inventoriniais numeriais), apie penkiasdešimties vietovių architektūros paminklų nuotraukos.

⁹³ Meno skyriaus archyve buvo J. Bułhako, A. Wisłockio, J. Kłoso, J. Hoppeno, pačių paminklų konservatorių darytų nuotraukų/negatyvų, taip pat prie tam tikrų objektų dirbusiųjų (M. Słoneckio iš Šv. Teresės bažnyčios, R. Gürtlerio iš Naugarduko pilies). Žr.: J. B. Kucharska, 2002, s. 515. Be fotografų ir Meno skyriaus, Naugarduko ir Vilniaus vaivadijų paminklų/kraštovaizdžio fotografijas darė ir rinkinius kaupė kraštotyros draugijos. Kaip tik „Polska w krajobrazie i zabytkach“ (1930 m.) knygos dalyje, skirtoje Vilniaus ir Naugarduko vaivadijoms, publikuojama Bułhako, Wisłockio, Kłoso ir Vilniaus kraštotyros draugijos rinkinių nuotraukos bei Remerio, Wisłockio tekstai apie šias dvi vaivadijas. Plačiau apie leidinį kalbama penktame skyriuje.

(II) Laikotarpio teisiniai dokumentai apima teisės aktus bei juos papildančias vykdomąsias instrukcijas, aplinkraščius. Svarbiausi darbe paveldosaugos srities teisiniai dokumentai: 1918 m. dekretas meno ir kultūros paminklų globai⁹⁴, 1928 m. prezidento potvarkis paminklų globai⁹⁵, 1928 m. Tikybų ir valstybinio švietimo ministro įsakymas dėl paminklų registrų vedimo⁹⁶, 1930 m. ministro instrukcija dėl konservatorių teisių ir pareigų⁹⁷, 1925 m. ministro įsakymas dėl mišrių (pasaulietinių-dvasinių) diecezių komisijų veiklos⁹⁸, 1932 m. įsakymas dėl Valstybės nuosavybėje esančių paminklų⁹⁹, 1936 m. Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijos aplinkraštis senųjų miestų charakterio ir senamiesčių teritorijų apsaugai¹⁰⁰ ir kiti. Taip pat remiamasi gamtos apsaugos, statybų ir savivaldos teisiniais dokumentais. Detaliau teisės aktai nagrinėjami skyriuje „Teisinis

⁹⁴ „Dekret Rady Regencyjnej z 31 X 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury“, in: *Dziennik Ustaw*, 1918, nr. 16, poz. 36.

⁹⁵ Teisės aktas priimtas kaip Lenkijos Respublikos Prezidento potvarkis, jis turėjo įstatymo galią. Pruszyński pastebi, kad teisės akto paskelbimas potvarkio forma leido išvengti debatų seime. Tai atitinkamai galėjo sąlygoti ir greitesnį priėmimą. Žr.: Wojciechowski, „Historja powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce“, in: *Ochrona zabytków sztuki*, Warszawa, 1930-1931, s. 10; Pruszyński, 2001, s. 358; P. Dobosz, 2009, s. 22; „Rozporządzenie Prezydenta z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami“, in: *Dziennik Ustaw*, 1928, nr. 29, poz. 265.

⁹⁶ „Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 17 lipca 1928 r. o prowadzeniu rejestru zabytków“, in: *Dziennik Ustaw*, 1928, nr. 76, poz. 675.

⁹⁷ „Instrukcja Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 2 czerwca 1930 r. wydana w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych o prawach i obowiązkach Konserwatorów, jako fachowych organów wojewódzkich władz administracji ogólnej“, in: *Monitor Polski*, 1930, nr. 156, poz. 239.

⁹⁸ „Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 19 grudnia 1925 r. w sprawie komisji mieszanych dla ochrony zabytków sztuki i kultury, znajdujących się w katolickich kościołach i lokalach kościelnych“, in: *Dziennik Ustaw*, 1926, nr. 6, poz. 35.

⁹⁹ „Rozporządzenie rady ministrów z dnia 23 września 1932 r. o sposobie chronienia przedmiotów zabytkowych, będących własnością Państwa“, in: *Dziennik Ustaw*, 1932, nr. 89, poz. 750.

¹⁰⁰ „Okólnik Nr 113 z dnia 24 października 1936 r. /szt-9490/36/ o ochronie charakteru miast i starych dzielnic staromiejskich“, in: *Biuletyn Urbanistyczny*, 1937 marzec, rok V, Nr. 1, s. 35-37.

reguliavimas“ ir aptariant atskiras, tais dokumentais reglamentuojamas temas.

(III) Laikotarpio publikacijos darbe naudojamos kaip šaltiniai. Paminklų apsaugos tema svarbių monografių nebuvo daug, gausumo įspūdį sudaro tai, kad publikuota daug brošiūrų ir straipsnių, kurie dažnai buvo atspausdinami ir atskiru leidiniu¹⁰¹. Apimtimi, turiniu ir leidinio kokybe išsiskiria dviejų tomų Remerio redaguotas straipsnių rinkinys „Ochrona zabytków sztuki“¹⁰². Tai nekeista – leidinys buvo skirtas „užsienio propagandai“¹⁰³. Leidinyje publikuojami nepriklausomos Lenkijos dešimtmečio paveldosaugos pasiekimai, atskirų objektų apsaugos pavyzdiniai atvejai, Lenkijos paveldosaugos istorija, vykdytų darbų kronika atskirose vaivadijose. Antrame tome daug dėmesio skirta paminklų inventorizacijai, paminklų apsaugai kitose šalyse.

Kitame Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijos leidinyje „Opieka nad zabytkami i ich konserwacja“¹⁰⁴ išdėstyta valstybės pozicija ir vyraujantis laikotarpio požiūris į paminklų tvarkybą. Tai patarimai kaip praktiškai rūpintis paminklais, kuo mažiau juos keičiant, tačiau, kad jie kuo ilgiau *gyventų*, ką ir kaip konservuoti/ restauruoti, kokiais metodais, kokiomis medžiagomis. Disertacijoje nemažai remiamasi platesnį Vilnijos kontekstą apimančiais tarpukario leidiniais, daugiausia kraštotyros/ istorijos/

¹⁰¹ B. Szmygin, 2000, p. 74.

¹⁰² *Ochrona zabytków sztuki*, Warszawa, 1930-1931 [I dalis: p. 1-240; II dalis: p. 241-488].

¹⁰³ Remeris kreipdamasis į Lorentzą dėl būsimo 1933 m. „Ochrona zabytków Sztuki“ tomo, kuris taip ir nepasirodė, nurodė, jog jis skirtas užsienio propagandai, 1933 m. Varšuvoje vyksiančiam tarptautiniam istorikų suvažiavimui ir meno istorikų suvažiavimams užsienyje. Akivaizdu, kad ir pirmieji du tomai leisti galvojant apie užsienį ir propagandą: įvadas, turinys dvikalbiai, visi straipsniai turi santraukas prancūzų kalba. Žr.: „Ochrona zabytków Sztuki“ redakcijos (Remerio) raštas Lorentzui, 1933-02-24, in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1195, l. 61.

¹⁰⁴ *Opieka nad zabytkami i ich konserwacja*, Warszawa, 1920.

kraštovaizdžio/ gamtos ir pan. temomis ar tam tikrus tyrimo aspektus papildančia laikotarpio literatūra.

Laikotarpio leidiniai kaip ir periodika leidžia kalbėti apie valstybinio paveldo diskurso sklaidą: apie auditoriją, jai perduodamą žinią, sklaidos mastą ir pan. Juolab paminklų konservatoriai buvo skatinami bendrauti/bendradarbiauti su žiniasklaida¹⁰⁵. Į tyrimą įtraukiama periodika lenkų kalba: dienraščiai „Kurjer Wileński“, „Słowo“, „Dziennik Wileński“, laikraštis „Przegląd Wileński“, regionalistų žurnalai „Źródła mocy“, „Ziemia“, 1929 m. ėjęs jo priedas „Wiadomości konserwatorskie“, finansuotas Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijos, metraštis „Ochrona Przyrody“¹⁰⁶. Tai leidžia plačiau suvokti, kaip paveldosaugos procesai buvo pristatomi platesnei lenkų visuomenei, kokią žinią jie nešė.

(IV) Atsiminimų, kurie naudojami darbe, nėra daug, tačiau jie svarbūs tyrimui ir gana dažnai naudojami. Paminklų konservatorius Lorentzas publikavo atsiminimus apie darbą ir gyvenimą Vilniuje¹⁰⁷. Atsiminimai puikiai iliustruoja jo aplinką ir ryšius, turėtą įtaką ir be abejo, veiklą. Knygos nuotaika šviesi, pakili, bet be bereikalingo patoso. Atsiminimus publikavo ir Meno skyriuje bemaž dešimtmetį dirbęs Tadeusz Łopalewski¹⁰⁸, didelę jų dalį sudaro gyvenimas Vilniuje. Łopalewskio žvilgsnis ironiškas, nepraleidžiama paminėti vietos trūkumai/blogybės. Tai gali būti susiję tiek su autoriaus požiūriu/stiliumi, tiek ir su publikacijos data. Ferdynando

¹⁰⁵ J. Remer, „II-gi ogólnopolski zjazd konserwatorów w Warszawie w 1927 r. (uchwały i rezultaty)“, in: *Ochrona zabytków sztuki*, Warszawa, 1930-1931, s. 360-361; Generalinio paminklų konservatoriaus aplinkraštis vaivadijų konservatoriams, 1933-11-25, LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1208, l. 11.

¹⁰⁶ Be abejo, žydų, lietuvių ir baltarusių periodika praturtintų tyrimą, leistų suvokti, kiek diskursas pasiekė kitą auditoriją, tačiau tai sudėtinga, kompleksinė tema, kuri galėtų būti atskiros tyrimo objektas.

¹⁰⁷ S. Lorentz, *Album wileńskie*, Warszawa, 1986; R. Jarocki, *Rozmowy z Lorentzem*, Warszawa, 1981, s. 74-132.

¹⁰⁸ T. Łopalewski, *Czasy dobre i złe*, Warszawa, 1966.

Ruszczyco dienoraštis¹⁰⁹ iš tiesų nėra visai dienoraštis. Jame tiek Ruszczyco užrašai, tiek žmonai rašyti laiškai/ jų ištraukos. Visa tai lydi detalios Edwardo Ruszczyco (sūnaus) pastabos, nuorodos į laikotarpio publikacijas ir jų ištraukos, glausta informacija apie užrašuose/ laiškuose minimus asmenis, renginius, įvykius, taip pat nuotraukos ir piešiniai. Turint omeny, kad Ruszczycas Vilniaus lenkiškame (o kartais ir ne lenkiškame) kultūriniame gyvenime dalyvavo visur, turėjo didelę įtaką mieste ir aktyviai kūrė Vilniaus pasakojimą, be to, palaikė artimus ryšius su Remeriu ir Lorentzu, dienoraščio įrašai teikia nemažai informacijos.

Tyrimo metodai

Pasakojimas kuriamas ir nauja medžiaga dėstoma naudojant aprašomąjį metodą. Empirinė medžiaga analizuojama ir sisteminama remiantis analitiniu ir lyginamuoju metodais. Disertacijoje svarbūs įvairūs kontekstai, Vilniaus situacija lyginama su šalies, šalies – su Europos, o tam tikro reiškinio vertinimas galimas tik analizuojant ir lyginant jį platesnėje situacijoje. Tai rodo ir daugelio skyrių pavadinimai: regionalizmas matomas kaip paminklų apsaugos kontekstas, gamtos apsauga lyginama su kultūros paminklų apsauga, tiriamas ir lyginamas fotografijos ir paminklų (apsaugos) santykis. Statistinis metodas taikomas ketvirtame skyriuje, analizuojant Vilniaus, Vilniaus vaivadijos ir Naugarduko vaivadijos paminklų registrą, siekiant išsiaiškinti kokio tipo, kurio laikotarpio paminklų buvo daugiausiai/mažiausiai ir pan. Gauti duomenys analizuojami, lyginami ir aprašomi, siekiant juos paaiškinti ir įkontekstinti.

¹⁰⁹ F. Ruszczyk, *Dziennik. Część druga. W Wilnie 1919-1932*, opracowanie E. Ruszczyk, Warszawa, 1996.

Darbo struktūra

Darbą sudaro įvadas, penki skyriai, išvados, šaltinių ir literatūros sąrašai bei priedai. Pirmame skyriuje aptariama tarpukario Lenkijos paminklų apsaugos sistema ir veikimas, procesą suprantant kaip sankcionuoto paveldo diskurso įteisinimą ir institucionalizavimą. Antrasis skyrius skirtas galiui ir įtakai, kurios kyla tiek iš politinės valdžios turėjimo, institucijų ir pareigybių, tiek ir iš demografinio, kultūrinio, ekonominio konteksto: tautybės, kalbos, religijos, lyties, išsilavinimo, turinės padėties. Trečiame skyriuje nagrinėjama paminklų apsaugos praktika. Pirmiausia analizuojama apskaita, tiek mokslinė tiek administracinė, ji suvokiama kaip valstybinio paveldo diskurso įteisinimas ir įmokslinimas. Toliau aptariama atskirų paminklų grupių: architektūros, gamtos, archeologijos, urbanistikos, kilnojamųjų, apsaugos praktika. Ketvirtame skyriuje kalbama apie regionalizmą, kuris tarpukario paminklų apsaugos procese buvo aktualus kaip būdas sutaikyti vietos (miesto/ krašto/ regiono) ir šalies patriotizmą, tokiame kontekste *meilė* Vilniuj reiškė *meilę* Lenkijai. Penktame skyriuje aptariamas vilniečio fotografo Jano Bulhako atvejis kaip iliustruojantis regionalizmo modelį fotografijoje, glaudžius visų kultūros sričių ryšius Vilniuje/ regione bei fotografijos ir paminklų santykį tarpukario Vilniaus kontekste.

1. TARPUKARIO LENKIJOS VALSTYBINĖ PAMINKLŲ APSAUGOS SISTEMA – SANKCIONUOTO PAVELDO DISKURSO ĮTVIRTINIMAS

1.1. Valstybės padalijimo patirtys ir sankcionuoto paveldo diskurso pradžia

Istoriografijoje tarpukario Lenkijos istorija neatsiejiama nuo XIX a. valstybės padalijimo patirčių. Akcentuojama, kad valstybės ūkinė, socialinė, kultūrinė ar bet kokia kita sritis buvo labai skirtinga atskirose šalies dalyse, kurios šimtmetį buvo užimtos atskirų valstybių: Austrijos, Prūsijos ir Rusijos imperijų. Paveldosaugos laukas – ne išimtis. XIX a. paveldosaugos pradžia atskirose imperijose buvo skirtinga. Tačiau skirtinga ji buvo ne nuostatomis paveldo atžvilgiu, paveldo samprata ar institucijomis¹¹⁰, kiek lenkų galimybėmis veikti toje srityje. Paveldo diskursas visur buvo tapatus. Tuo metu susiformavo paminklų kaip išimtinai tautinių samprata, o istoriografijoje žvelgiant į laikotarpį tokia samprata yra konstanta. Todėl istoriografijoje, aptariant valstybės padalijimo laikotarpį, vertinama ne tiek paveldosaugos būklė/raida atskirose imperijose, kiek lenkų veikimo galimybės šioje srityje, o paveldosaugos įvertinimas priklauso nuo to, kiek lenkiška galėjo būti paveldosauga toje imperijoje¹¹¹.

Austrijos imperijai priklausiusi Krokuva ilgą laiką buvo laisvasis miestas (1815–1846), o nuo 1866 m. visa Galicija turėjo autonomiją.

¹¹⁰ Wojciechowski netgi sulygina visas tris imperijas, teigdamas, kad jos priklauso prie tų nedaugelio valstybių, kurios iki paskutinės akimirkos neturėjo paminklų teisės kaip vieno įstatymo, o tik atskirus įsakymus ir taisykles. Žr.: J. Wojciechowski, 1930-1931, s. 4.

¹¹¹ Plačiau apie paveldosaugą lenkų žemėse XIX a. žiūrėti J. Frycz, *Restauracja i konserwacja zabytków architektury w Polsce w latach 1795-1918*, Warszawa, 1975; F. Midura, *Społeczna opieka nad zabytkami na ziemiach polskich do 1918 roku*, Warszawa, 2004. XIX-XX a. pr. paveldosaugos vertinimai istoriografijoje nesiskiria, tapatūs J. Pruszyńskiego darbuose (1977, s. 24-26; 2001, s. 256-299), Rymaszewskio (1992, s. 27-43; 2005, s.), M. Dawidowicz (2018, s. 12-13), B. Szmygino (2000, s. 22-56), P. Dettloffa (2006, s. 25-44) ir kitų darbuose.

Lyginant su kitomis Lenkijos teritorijomis, čia kultūros, švietimo srityse veikta laisviau, lenkų tautinis gyvenimas nebuvo tiek varžomas. Galicija laikoma lenkų tautinio ir kultūrinio gyvenimo centru, lenkų meno ir mokslo židiniu XIX a.: veikė vienintelis lenkų žemėse universitetas su Meno istorijos katedra, funkcionavo mokslo organizacijos ir draugijos, be to, valstybinė paminklosaugos sistema. Paminklų konservatorių Galicija turėjo nuo XIX a. vid., o nuo 1888 m. – atskirą instituciją/organą – Konservatorių Kolektyvą (*Grono Konserwatorów*)¹¹². Ši institucija turėjo patariamąjį statusą, o veikla joje nebuvo apmokama. Nepaisant to, šis Konservatorių kolektyvas vienijo nemažą būrį lenkų specialistų, kurie iniciavo eilę paveldosauginių darbų/veiklų, teikė nurodymus ir patarimus paminklų tvarkymo klausimais, diskutavo, rengė publikacijas. Konservatorių kolektyvas įvardijamas neformalia lenkų paminklosaugos tarnyba XIX a. II p.–XX a. pr.¹¹³.

Prūsijos imperijoje valstybinės paveldosaugos pradžia žymima XIX a. vid.: įsigaliojo tam tikri administraciniai nurodymai, įsteigta generalinio konservatoriaus pareigybė, paskirti provincijų garbės/neapmokami konservatoriai, veikė provincijos komisijos paminklų globos klausimams, vykdyti archeologiniai tyrimai, paminklų restauracijos. Tačiau sistema iš esmės buvo vokiška ir tai lenkų istoriografijoje laikoma trūkumu. Lenkų bendruomenė atsvaros vokiškai paveldosaugai negalėjo sukurti dėl germanizacijos ir nepakankamų intelektualinių pajėgumų¹¹⁴.

Rusijos imperijos okupuotoje teritorijoje situacija paminklų apsaugai buvo mažiausiai palanki, ypač po XIX a. sukilimų. Valstybinė paminklų

¹¹² Galicijoje veikė du konservatorių kolektyvai, Vakarų Galicijos su centru Krokuvoje ir Rytų Galicijos su centru Lvove. Jie buvo pavaldūs centrinei meno ir istorijos paminklų komisijai Vienoje.

¹¹³ P. Dettloff, 2006, s. 43, 44; B. Szmygin, 2000, s. 11, 29-30; Wojciechowski, 1930-1931, s. 5.

¹¹⁴ J. Wojciechowski, 1930-1931, s. 4-5; P. Dettloff, 2006, s. 41-42.

globa neegzistavo, švietimo ir kultūros srityse buvo daug ribojimų, universitetai uždaryti, ribota lenkų organizacijų veikla. Tačiau 1905 m. situacija Rusijos imperijoje keitėsi, piliečiams suteikta daugiau laisvių. To pasekoje Varšuvoje 1906 m. įkurta Senovės Paminklų Globos Draugija (*Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości*). Jos vaidmuo vertinamas ypatingai pozityviai: funkcionavo kaip tautinės paminklosaugos institucijos Rusijos okupuotose žemėse. Draugijos veikloje dominavo Varšuvos ir Kongresinės Lenkijos paminklai, tačiau tuo neapsiribota: pavyzdžiui, veiklos pradžioje konservuota Naugarduko pilis¹¹⁵.

Kalbant apie lenkiškos paveldosaugos pradžią tarpukariu paprastai pabrėžiama Galicijos paminklosaugininkų patirtis – iš čia kilo pagrindiniai impulsai, kurie formavo Lenkijos paminklosaugą tarpukariu, bei Senovės Paminklų Globos Draugijos veikla ir joje dalyvavę asmenys, kurie greitai įsitraukė į kuriamą paminklosaugos sistemą nepriklausomojo Lenkijoje. Nors paprastai nekalbama apie vokišką (prūsišką) įtaką šioje srityje¹¹⁶, tačiau akivaizdu, kad jau pati sistema buvo labai panaši į vokišką: generalinio konservatoriaus postas prie Religijos ir švietimo ministerijos, provincijos konservatoriai atsakingi šiai ministerijai, provincijos komisijos ir siekis aktyviai bendradarbiauti su visuomene buvo tas modelis, kuris kurtas ir tarpukario Lenkijoje¹¹⁷.

Lenkų patirtys atskirose valstybėse buvo skirtingos, tačiau bendrų sąlyčio taškų būta keliose plotmėse. (I) Dalykinė literatūra ir teorinis idėjinis pagrindas, kuriuo rėmėsi šioje srityje veikiantys, buvo bendras. Prancūzų

¹¹⁵ J. Wojciechowski, 1930-1931, s. 6; B. Szmygin, 2000, s. 38-46; P. Dettloff, 2006, s. 40-41.

¹¹⁶ Pavyzdžiui Szmyginas kalbėdamas apie paveldosaugos formavimąsi Lenkijoje Prūsijos visai nemini, išskiria Galicijos įtaką ir Senovės Paminklų Globos Draugijos veiklą. Tiesa, kitur mini vokišką įtaką - žiūrėti išnašą nr. 20. Žr.: B. Szmygin, 2000, s. 22-56.

¹¹⁷ Vienas iš nedaugelio - J. Wysocki, kuris mini, kad 1918 m. įstatyme remtasi vokiečių teise ir Austrijos imperijos projektais, turėjusiais įvesti vieningą įstatymą. Žr. J. Wysocki, 2010, s. 365.

architekto-restauratoriaus Eugeno Viollet le Duco stilistinės restauracijos požiūris buvo visuotinai žinomas, jis, beje, lankėsi Krokuvoje apie 1875–1876 m.¹¹⁸. Corneliaus Gurlitto ir Johno Ruskino vertimai į lenkų kalbą profesinėje spaudoje pasirodė 1903 m., Heinricho Muthesiaus – 1909 m., Alois Rieglio, Maxo Dvorako nuostatos buvo žinomos¹¹⁹ ne tik kaip dailės istorikų, bet ir kaip Austrijos imperijos generalinių paminklų konservatorių.

(II) Wojciechowskis mini, kad Krokuva turėjo didelę įtaką paminklosauginio judėjimo atsiradimui Rusijos okupuotose teritorijose¹²⁰, o tik įsikūrusi Senovės paminklų globos draugija iškart užmezgė kontaktus su Krokuvos paminklosaugininkais, dirbo kartu prie atskirų paminklų restauracijos¹²¹. 1909 m. Varšuvoje ir 1911 m. Krokuvoje įvyko bendri paminklosauginiai suvažiavimai su dalyviais iš visos šalies. Juose siekta įtvirtinti paminklosaugines nuostatas kaip visuotines ir įpareigojančias, prieiti bendrą poziciją dėl paminklų restauracijos krypties. Tai buvo laikotarpis kai pereita nuo stilistinės restauracijos prie išsaugojimo koncepcijos, paminklo kaip dokumento, saugomo ateities kartoms, traktavimo. Apie tai diskutuota ir ieškota bendrų nuostatų šiuo klausimu¹²².

(III) Tokių objektų kaip Vavelis apsaugos klausimas buvo aktualus visiems lenkų specialistams, nepriklausomai nuo gyvenamosios vietos. Tai buvo vienijantis veiksnys. Karališkieji palaikai atverti ir patalpos pritaikytos lankymui 1873–1878 m., diskusijos dėl Vavelio restauracijos vyko XIX a. pab., restauracija prasidėta dar 1905 m.¹²³.

(IV) Padalijimų laikotarpio patirtys veikė ne tik kaip tam tikrų paminklosaugos modelių išmokimas, bet ir kaip bendra skaudi patirtis,

¹¹⁸ T. Jakimowicz, 1966, s. 8-11.

¹¹⁹ P. Dettloff, 2006, s. 34-35.

¹²⁰ J. Wojciechowski, 1930-1931, s. 6.

¹²¹ Šv. Onos bažnyčią Vilniuje 1902-1905 m. restauravo architektai J. Dziekoński (Varšuva) ir Sł. Odrzywolskis (Krokuva). B. Szmigin, 2000, s. 42.

¹²² B. Szmygin, 2000, s. 46-50;

¹²³ P. Dettloff, 2006, s. 33, 188.

paminklų atveju – kai lenkams svarbūs objektai nevertinti, o jie patys veikti galimybių turėjo mažai. Neigiama patirtis sąlygojo lenkų tautos kaip aukos suvokimą, o paminklai tą auką liudijo. Tai turėjo įtakos tam, kad santykis su paminklais dažnai buvo egzaltuotas, o jų reikšmė – vienareikšmiškai tautinė, paminklas traktuotas kaip „gyvas tautos istorijos akmuo“¹²⁴.

Paminklosaugos diskursas lenkų žemėse nusistovėjo XX a. pr., dar iki paskelbiant nepriklausomybę. 1918 m. lenkų paminklosaugininkams buvo akivaizdu ir vienareikšmiška, kas yra paminklai ir kokia jų reikšmė, diskutuojama buvo tik dėl teisinių administracinių ir techninių tos apsaugos įgyvendinimo būdų. Lenkijos Respublikoje galios santykis iš esmės pasikeitė lenkų naudai, tačiau į paveldą ir toliau buvo žiūrima iš aukos perspektyvos, o iš tokio taško sunku pastebėti kitus ir jų patirtis.

1.2. Teisinis reguliavimas – sankcionuoto paveldo diskurso įteisinimas

Lenkijos tarpukario paveldosaugos istoriografijoje įstatymų ir kitų teisinių dokumentų aptarimas, kartu su sistemos organizacine struktūra, yra dažniausia ir plačiausia tema. Įstatymai paprastai vertinami teigiamai kaip gana racionalūs ir novatoriški, šiuolaikiniai, aktualūs ir šiandien. Atskirai norėtusi aptarti istoriografijoje dažnai pasitaikantį lenkiškos paveldosaugos kaip novatoriškos vertinimą, kuris funkcionuoja įstatymdavystės kontekste. Istoriografijoje tokie teiginiai atsiranda iš teisės istoriko Pruszyńskio darbų (nuo XX a. 8 deš.) ir grindžiami tam tikrų teisinių nuostatų naujumu. Jis pats novatorišku Europos kontekste laikė 1918 m. įstatymo str. nr. 17, kuris suteikė teisę neleisti uždengti ar bjaurinti peizažo (*szpecenia widoku*) į paminklą ir iš paminklo¹²⁵. Vėlesni tyrėjai jau kur kas laisviau varijuoja

¹²⁴ [Jerzy Remer], „Słowo wstępne“, 1930-1931, s. VI.

¹²⁵ J. Pruszyński, 1977, s. 28.

lenkų paveldosaugos novatoriškumo sąvoka. 1918 m. ir/arba 1928 m. įstatymai nurodomi novatoriški grindžiant tai (a) plačia ir atvira paminklo samprata, apimančia ir pastatų griuvėsius, senamiesčius, kraštovaizdį, aplinką bei tuo, kad (b) tarpukario laikų įstatymų nuostatos aktualios ir šiandien¹²⁶.

Šiame darbe tarpukario Lenkijos paveldosauga nei įstatymdavystės nei jokiam kitame kontekste nevertinama kaip novatoriška ir tokio termino sąmoningai vengiama. Tačiau šio laikotarpio paveldosaugą ir įstatymdavystę vertiname kaip neabejotinai atitikusią to laikotarpio kitų (Vakarų) Europos šalių paveldosaugos teoriją ir praktiką. Tokia nuostata grindžiama šiais argumentais. (I) Amžininkai savo laikotarpio paveldosaugos jokioje srityje nevertino kaip išskirtinės Europos kontekste nei tarpukariu nei vėliau¹²⁷. Priešingai, galime rasti teiginių, kad Vakarų Europos valstybėse paveldu rūpinamasi labiau, kad visuomenė ten sąmoningesnė ir pan.¹²⁸. Šiame kontekste charakteringas Vilniaus paminklų konservatoriaus Remerio raštas Tikybių ir valstybinio švietimo ministerijai, kuriame jis nurodo, kad jau dvylika metų nebuvo užsienyje. O gyvo kontakto su Vakarų Europos menu ir mokslu neturėjimas trukdo jam išlaikyti aukštą profesinį lygį, paseno jo anksčiau įgytos teorinės žinios. Tuo tikslu jis prašo padėti jam išvykti į Paryžių šešioms savaitėms¹²⁹. Skirtingai nei daugelis šiandieninių tyrėjų, Wojciechowski nemanė, kad kraštovaizdžio įtraukimas į įstatymus yra kažkas išskirtinio Europos kontekste. Priešingai, jis laikė, kad kraštovaizdžio apsauga Lenkijoje nėra pakankama, ji įstatymuose tik „užkabinama“, kad tai yra atskiras apsaugos klausimas ir turėtų būti įteisinta atskiru įstatymu, kaip

¹²⁶ J. Pruszyński, 1977, s. 28-31; B. Szmygin, 2000, s. 86; P. Dettloff, 2006, s. 48; J. Pruszyński, 2001, s. 342; M. Dawidowicz, 2018, s. 16-18.

¹²⁷ Žiūrėti Wojciechowskio, Remerio, Lorentzo tarpukario ir vėlesnius tekstus.

¹²⁸ [Jerzy Remer], „Słowo wstępne“, 1930-1931, s. VI; S. Tomkiewicz, 1930-1931, s. 405.

¹²⁹ Remerio raštas Tikybių ir valstybinio švietimo ministerijai, 1925-05-06, AAN, Zespół Nr. 14, Syg. 5321, k. 499.

yra kitose Europos valstybėse (nurodo Belgiją, Prancūziją, Šveicariją, Vokietiją, Italiją). Tokio įstatymo projektas buvo parengtas, tačiau nepriimtas¹³⁰.

(II) Paveldosauga ir paminklų apsaugos įstatymai nebuvo kažkas, kas išrasta Lenkijoje. Patys įstatymo kūrėjai paveldosauginę mintį atsinešė iš kaimyninių, pirmiausia vokiškų kraštų¹³¹, o kitų šalių patirtys ir praktikos pritaikytos prie Lenkijos sąlygų ir ne visada sėkmingai. Wojciechowski mini, kad įrašymas į valstybinį inventorių kaip pagrindas teisei apsaugai 1918 m. įstatyme buvo paremtas Prancūzijos pavyzdžiu ir tai laikė ydingiausia įstatymo nuostata. 1928 m. įstatymas kurtas remiantis 1923 m. Austrijos analogišku įstatymu, „keletu dar kitų naujausių teisės aktų“ ir 1909 m. Italijos įstatymu¹³², anaip tol nenauju dokumentu.

(III) Tarpukario paveldosaugos vertinimas kaip novatoriškos, remiantis tuo, kad to laikotarpio nuostato yra aktualios šiandien, turėtų būti atvirkštinis. Tiesiog, pati paveldosauga mažai pakito nuo XX a. pradžios. Paveldo samprata, santykis su paveldu, paveldo diskursas išliko labai panašūs: ką liudija ir 1928 m. įstatymas, kuris galiojo iki 1962 m.¹³³, nors Lenkijos valstybė per/po karo pasikeitė iš esmės. Taigi ne tiek tarpukario nuostatos novatoriškos, kiek dabarties paveldosauga tradicinė. Toks lyginimas laike apskritai neatrodo pagrįstas, jis neturi priežastinio ryšio: tam

¹³⁰ Rengiant teisinius pamatus žemės reformai, Meno ir kultūros ministerijoje susirūpinta parceliuojamos žemės kraštovaizdžio apsauga. 1919 m. siųstos užklauskos pasiuntiniams Belgijoje, Šveicarijoje, teiraujantis dėl kraštovaizdžio apsaugos įstatymdavystės šiose šalyse. Parengtas įstatymo projektas (*Ustawa w przedmiocie ochrony krajobrazu, zabytków przyrody, sztuki i zabytków archeologicznych przy przeprowadzaniu reformy rolnej*), išdėstyti jo reikalingumo motyvai. Žr.: AAN, Zespół Nr. 14, Syg. 7015, k. 1, 2, 4, 6, 16, 150-152, 162, 163, 191-196.

¹³¹ Szmyginas mini, kad Galicijoje didžiausią įtaką darė vokiška ir austriška paminklų apsaugos tradicijos, nes Galicija priklausė Austrijai ir daugelis Krokuvos architektų mokėsi Vokietijos ir Austrijos universitetuose. Todėl Rieglio teorija buvo Lenkijos paminklosauginės minties pagrindu. Žr.: B. Szmygin, 2000, s. 11; J. Wysocki, 2010, s. 365.

¹³² J. Wojciechowski, 1930-1931, s. 10.

¹³³ J. Pruszyński, 1977, s. 28.

tikros nuostatos laikomos novatoriška *tarpukario kontekste*, nes jos *aktualios šiandien*. Be kita ko, tarpukario Lenkijos paveldosauga labai retai analizuojama lyginant ją su kitomis Europos valstybėmis. Bene plačiausiai Europos kontekstą įtraukė P. Dettloffas. Jis priėjo prie išvados, kad tarpukario Lenkijos paveldosaugos bruožai nebuvo būdingi tik Lenkijai ir atranda tas pačias tendencijas kitų šalių paveldosaugose¹³⁴.

Lenkija savo paveldo apsaugos teisinės sistemos pradžią ir kartu valstybinės paveldo apsaugos sistemos pradžią skaičiuoja nuo 1918 m. spalio 31 d. Tuo metu Varšuvoje Regentų taryboje (*Rada Regencyjna*) buvo priimtas dekretas meno ir kultūros paminklų globai – įstatymas paveldo apsaugai. Simptomiška, kad 1918 m. spalio 31 d. įstatymas paveldo globai priimtas dar iki paskelbiant nepriklausomybę (lapkričio 11 d.). Tai, viena vertus, rodė lenkų paminklosaugininkų profesinį pasirengimą¹³⁵ taip greitai, dar tik kuriantis valstybei, parengti teisinį pamatą paminklų apsaugai. Antra vertus, tai aiškiai liudijo besikuriančios valstybės glaudų santykį su praeitimi ir politinį svorį suteiktą paveldui. Be to, istoriografijoje išskiriamas karo padarytų nuostolių paminklams veiksnys¹³⁶, kas taip pat galėjo sąlygoti skubų rūpestį paminklais.

Paminklų globos/apsaugos įstatymų esmė ta, kad juose apibrėžiama, kas yra paminklas ir nurodomos elgesio su juo taisyklės. Tokiu atveju paminklų savininkai praranda dalį laisvės ir kontrolės paminklams, o ją įgyja valstybė arba kitaip – valstybė įsipareigoja užtikrinti paminklų išlikimą. 1918 m. dekretas galiojo arba paminklų laikė objektus, įtrauktus į valstybinį paminklų inventorių (str. nr. 1)¹³⁷. Be to, įstatymo globa, dar prieš įrašant į

¹³⁴ P. Dettloff, 2006, s. 397-404, 411.

¹³⁵ S. Lorentz, 1968, s. 10

¹³⁶ S. Lorentz, 1968, s. 10, Szmygin, s. 84.

¹³⁷ Toliau straipsniai minimi iš šio tesiės akto: „Dekret Rady Regencyjnej z 31 X 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury“, in: *Dziennik Ustaw*, 1918, nr. 16, poz. 36

inventorių, galiojo kilnojamiems/nekilnojamiems kūriniams (*dzielo*), liudijantiems apie praėjusių epochų meną ir kultūrą, senesniems nei 50 m. bei archeologiniams radiniams/ iškasenoms. Atskirais atvejais kilnojamiems objektams amžiaus cenzas negaliojo (str. nr. 11). Taigi išskirtinės vertės objektams įstatymas galiojo net jei jų nespėta įrašyti į inventorių. Nekilnojamų objektų atveju į nuosavybę nebuvo atsižvelgiama, tačiau privačios nuosavybės kilnojamiems objektams įstatymas taikytas tik išskirtiniais atvejais: kai objektas buvo didelės tautinės reikšmės ir tuo pačiu kilo grėsmė jo išlikimui¹³⁸.

Pirmame straipsnyje naudojama abstrakti ir plati „meno ir kultūros paminklų“ sąvoka patikslinama tolimesniuose straipsniuose, nurodant, kas gali būti pripažįstama paminklais (str. nr. 12, 18, 23). Paminklai skirstomi į nekilnojamų, kilnojamų ir archeologinių radinių, iškasenų grupes. Pastarosios toliau skirstomos į smulkesnes grupes, kurios nėra baigtinės, pavyzdžiui: str. nr. 12 punktas a) urvus, įtvirtintas gyvenvietes, pilkapius ir pan.; b) pastatus, mūrinius ir medinius su priklausančia aplinka ir su pastato architektūra susijusiais kūriniams; c) paminklus (*pomnik*), kryžius ir pan.; d) pastatų griuvėsius ir kitas grupes. Kelios paminklų grupės apima archeologijos objektus – radinius ir įtvirtintas gyvenvietes, pilkapius, riedulius su pėdomis ir pan. (str. nr. 12 punktas a, str. nr. 23 punktai a ir b). Tačiau dauguma paminklų grupių skirta įvardyti vaizduojamosios ir taikomosios dailės kūrinius bei numizmatikos, bibliografijos, archyvistikos objektus, liaudies dirbinius (str. nr. 18 punktai a-f), bei architektūrą (str. nr. 12 punktai b-g). Įstatymas architektūros atveju buvo detalus, apėmė pastatus, pastatų grupes, senamiesčių išplanavimą, pastatų liekanas, pastatų aplinką ir pastatų vidaus įrangą.

¹³⁸ J. Wojciechowski, 1930-1931, s. 7; „Dekret Rady Regencyjnej z 31 X 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kulturą“, in: *Dziennik Ustaw*, 1918, nr. 16, poz. 36.

Valstybė galėjo kontroliuoti, kad paminklo išlikimas būtų užtikrintas per šias nuostatas. Pirmiausia, savininkas buvo įpareigotas palaikyti tinkamą paminklo būklę (str. nr. 15) ir pranešti apie archeologinius radinius (str. nr. 24). Visiems fiziniams veiksams, susijusiems su paminklo keitimu/išvežimu buvo reikalingas paminklų konservatoriaus leidimas, o kitoms veikloms – jo kontrolė (str. nr. 13, 14, 17, 20, 21, 35). Iškilus pavojui dėl paminklo išlikimo konservatorius turėjo teisę stabdyti darbus, apriboti naudojimą arba net nusavinti objektą (str. nr. 14, 16, 22, 27). Kilnojamų paminklų ir radinių išvežimas iš šalies apskritai buvo draudžiamas (str. nr. 19, 26). Nesilaikant šių įstatymo nurodymų – numatytas netgi areštas iki trijų mėnesių (str. nr. 34).

Po dešimties metų, 1928 m. pirmąją teisės aktą pakeitė naujas – Prezidento potvarkis paminklų globai¹³⁹. Architektas Jarosław Wojciechowski buvo abiejų paveldo apsaugos dekretų vienas iš autorių¹⁴⁰. Apie 1930 m. rašydamas valstybinės Lenkijos paveldo apsaugos istoriją¹⁴¹, jis aptarė Lenkijos paveldosaugos teisinę bazę. Jo nuomone, pirmasis įstatymas rengtas paskubomis, laikotarpiu, kada nei valstybės sienos nei teisinė-politinė struktūra nebuvo iki galo įtvirtinta ir šis įstatymas tarnavo daugiau kaip teisinės sistemos rėmai, nes praktikoje turėjo daug trūkumų. Jo nuomone, to paties įstatymo atnaujinimas netgi nebuvo tikslingas, nes pakeitimų reikėjo didelių ir būtent todėl parengtas naujas įstatymas¹⁴². Jau

¹³⁹ „Rozporządzenie Prezydenta z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami“, in: *Dziennik Ustaw*, 1928, nr. 29, poz. 265.

¹⁴⁰ Jis laikomas pagrindiniu 1918 m. įstatymo autoriumi. Tačiau buvo ir daugiau 1918 m. procese dalyvavusių: Michał Walicki, Tadeusz Szydlowski, Alfred Lauterbach, Stanisław Tomkowicz, Oskar Sosnowski, Erazm Majewski. 1928 m. įstatymo vienas iš autorių - Jerzy Remer. Žr.: J. Wysocki, s. 364; Dettloff, s. 59, 75; J. Pruszyński, 2001, s. 348.

¹⁴¹ J. Wojciechowski, „Historja powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce“, in: *Ochrona zabytków sztuki*, Warszawa, 1930-1931, s. 3-33.

¹⁴² J. Wojciechowski, 1930-1931, s. 10.

1922 m. buvo aišku, kad reikalingas naujas įstatymas, ir svarstyta, ką būtina keisti¹⁴³.

Naujasis teisės aktas, be abejo, buvo detalesnis, tikslesnis ir nuoseklesnis. Tačiau bendromis nuostatomis jis per daug nesiskyrė nuo prieš tai buvusio. Paveldo objektas, įstatymo taikymo ribos, kontrolės ribos, valstybės ir savininko įsipareigojimai išliko panašūs. Didžiausią pokytį matytume tame, kad buvo aiškiai atskirtos I (apskritis paminklų konservatorius) ir II (Tikybų ir valstybinio švietimo ministerija) instancijos valdžios ir daugiau pareigų ir valdžios perduota apskričių paminklų konservatoriams (str. nr. 5, 6)¹⁴⁴. Tikybų ir valstybinio švietimo ministerija atliko kontroliuojančią ar priežiūros, apeliacinę ir patariamąją funkcijas, o visa vykdomoji valdžia buvo perduota konservatoriams (str. nr. 11–28). To pasekoje atsisakyta valstybinio paminklų inventoriaus ir paminklų apskaitos funkcija – apskrities paminklų registro vedimas, pavesta apskričių konservatoriams (str. nr. 4). Iki tol egzistavusi apskaitos centralizacija neleido greitų sprendimų paminklų grėsmės atveju, valstybė buvo didelė, komunikacija prasta, valstybės aparatas negausus, o paminklų fizinė būklė prasta.

Būta ir kitų įstatymo nuostatų pakeitimo. 1918 m. įstatyme centrinis buvo skirstymas į kilnojamus ir nekilnojamus paminklus, nors abiejų grupių paminklų apsauga per daug nesiskyrė. Šis „netinkamas“¹⁴⁵ dalijimas panaikintas (str. nr. 2). Pirmajame įstatyme buvo numatytas 50 metų cenzas paminklams, vėlesniame įstatyme jo atsisakyta, įvestos charakteringumo (būdingumo) ir vertės kategorijos (str. nr. 1). Vertės sąvoka buvo ir pirmame

¹⁴³ VII Konservatorių tarybos posėdžio protokolas, 1922 m. gegužės 29-31 d., in: Archiwum Państwowe m. st. Warszawy, Akta konserwatora zabytków, Syg. 390, k. 237-238.

¹⁴⁴ Toliau straipsniai nurodomi iš šio teisės akto: „Rozporządzenie Prezydenta z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami“, in: *Dziennik Ustaw*, 1928, nr. 29, poz. 265.

¹⁴⁵ J. Wojciechowski, 1930-1931, s. 10.

įstatyme, tačiau nedetalizuota – įvardijama paminkline verte ir neakcentuota jos reikšmė (str. nr. 6). Kai kurie tyrėjai šį pokytį nuo amžiaus prie vertės kriterijaus laiko esmingu, esą bet koks materialus objektas (išskyrus technikos paminklus) galėjo būti paskelbtas paminklu, neliko net amžiaus ribojimo¹⁴⁶ arba priešingai – kad charakteringumas ir vertės įnešė subjektyvumą į vertinimą¹⁴⁷. Iš tiesų, prezidento potvarkis kaip ir ankstesnis dekretas nurodė gana aiškias ribas, kokie objektai galėjo būti skelbiami paminklais.

1928 m. įstatymo straipsnis nr. 1 pradedamas žodžiais, kad paminklu laikomas kiekvienas kilnojamas ir nekilnojamas objektas. Tačiau toliau straipsnis numatė eilę kriterijų ir savybių, kurios buvo reikalingos paminklams. (I) Objektas turėjo būti charakteringas tam tikrai epochai. (II) Objektas turėjo turėti meninę, kultūrinę, istorinę, archeologinę ar paleontologinę vertę. (III) Minėtos savybės (I ir II) patvirtinamos nutarimu, išduotu valstybės institucijos¹⁴⁸ – tai yra paminklų konservatoriaus. Visos šios trys elementai (charakteringumas, vertė ir nutarimas) buvo būtini, kad objektas būtų laikomas paminklu ir jam galiotų įstatymo nuostatos¹⁴⁹.

Kaip ir ankstesniame įstatyme, kitu straipsniu patikslinti objektai, kurie galėjo būti skelbiami paminklais (str. nr. 2). Tai yra tos pačios paminklų grupės kaip ir 1918 m. įstatyme, papildytos tik viena – daiktų kolekcijomis, kurių objektai atskirai gali neturėti vertės (str. nr. 2 punktas 16). Pirmuoju

¹⁴⁶ B. Szmygin, 2000, s. 86-87.

¹⁴⁷ J. Pruszyński, 1977, s. 28-29.

¹⁴⁸ J. S. Langrod, *Zagadnienia wybrane z praktyki administracyjnej*, Kraków, 1938, s. 101; J. Wojciechowski, „Historja powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce“, in: *Ochrona zabytków sztuki*, Warszawa, 1930-1931, s. 10; „Rozporządzenie Prezydenta z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami“, in: *Dziennik Ustaw*, 1928, nr. 29, poz. 265.

¹⁴⁹ J. Pruszyński netgi teigia, kad šiuo straipsniu ne meninė vertė ar istorinė reikšmė, bet administracinis pripažinimas lėmė paminklo statuso suteikimą. Tačiau tokią išvadą galima būtų pritaikyti visiems paminklų apsaugos įstatymams, nes jie galioja tik objektams, kuriuos valstybė pripažįsta paminklais ir paprastai tam reikalingas administracinis sprendimas. Žr.: J. Pruszyński, 2001, s. 358.

straipsniu įvardytos vertės buvo pritaikytos/skirtos konkrečių antrame straipsnyje įvardytų grupių paminklams. Suprantama, kad meninę vertę gali turėti gražūs objektai, t.y. meno kūriniai, architektūros stilių atstovai, istorinę – seni objektai. Archeologinė ir paleontologinė vertės buvo skirtos pagrįsti tik šios grupės paminklų reikšmę. Abu teisės aktai kalba apie materialius objektus ir koncentruojasi į architektūrą ir meno kūrinius.

Panašu, kad nauju įstatymu siekta įvesti daugiau kontrolės. Konservatorių galios ir savininkų įsipareigojimai iš senojo įstatymo perkelti į naująjį, be to, atsirado papildomų. Daugiau pareigų numatyta juridiniams paminklų savininkams: pranešti apie jų nuosavybėje esančius objektus, galinčius turėti paminklinę vertę, bei informuoti apie visus įvykius, turinčius neigiamos įtakos tokio objekto išlikimui (str. nr. 13); konservatorius galėjo įsakyti savininkams vykdyti reikalingus paminkloauginius darbus jų lėšomis, nustatyti tam terminus (str. nr. 16). Visi paminklų paveldėtojai privalėjo pranešti apie pasikeitusį nuosavybės statusą, visi savininkai kaip ir tai vykdanči institucija – apie išieškamą paminklą (str. nr. 19) ir pan.

Detaliau ir gausiau reglamentuotos sankcijos savininkams. Paminklų nusavinimui skirtas visas V-tasis skyrius (str. nr. 29–34). Be to, į akis krenta „baudžiamieji nutarimai“ (*postanowienia karne*), kuriems skirtas VI skyrius (str. nr. 35–43). Jame nurodyta, kokia atsakomybė gresia už atskirų konkrečių straipsnių pažeidimus, tame tarpe ir konservatoriams, netinkamai atliekantiems pareigas (str. nr. 41). Baudos svyruoja nuo 300 zlotų dėl nepranešimo apie įvykį, kuris daro neigiamą įtaką objekto išlikimui, iki 5000 zlotų už mėginimą išvežti paminklą už šalies ribų be leidimo; buvo galimas ir kilnojamų objektų konfiskavimas. Baudas daugeliu atvejų buvo galima pakeisti areštu nuo keturių savaičių iki trijų mėnesių.

Abu paminklų apsaugos įstatymai buvo papildyti įvairiais Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijos potvarkiais, detalizuojančiais tam tikras paveldosaugines veiklas, struktūrą, įvedant naujus institutus ir pan. Tai nedidelės apimties teisiniai dokumentai, 7–14 punktų. Toliau trumpai

aptarsime priimtus potvarkius/instrukcijas, jie plačiau nagrinėjami rašant apie temas, kurias jie reglamentavo. (I) 1919 m. potvarkis dėl paveldosaugos tarnybos organizacijos¹⁵⁰ numatė šalies administracinę suskirstymą į paminklų apsaugos apskritis, nustatė paminklų konservatorių kompetencijas bei numatė Konservatorių tarybos veiklą¹⁵¹. (II) 1919 m. potvarkis dėl paminklų įrašymo į inventorių¹⁵², numatė šio proceso eigą. Dokumentas nebegaliojo priėmus 1928 m. įstatymą. (III) 1924 m. potvarkis dėl apskrities paminklų apsaugos komisijų sukūrimo¹⁵³, numatė šių organų sukūrimo tvarką, sudėtį ir uždavinius. (IV) 1925 m. priimtas potvarkis dėl mišrių (pasaulietinių-dvasinių) diecezijų komisijų veiklos¹⁵⁴. Jis susijęs su tų pačių metų pradžioje priimtais susitarimais tarp Lenkijos ir Vatikano: konkordatu ir po to sekusiu įstatymu, nustatančiu valstybės ir Katalikų bažnyčios santykius¹⁵⁵. Tokių komisijų kompetencija buvo kilnojamieji paminklai, esantys katalikų bažnyčiose ir bažnytinėse patalpose. (V) 1928 m. potvarkis dėl paminklų registrų vedimo¹⁵⁶ nurodė, kaip turi būti pildomi vaivadijų registrai. (VI) 1930 m. ministro instrukcija dėl konservatorių teisių ir

¹⁵⁰ „Rozporządzenie Ministra Sztuki i Kultury z dnia 5 kwietnia 1919 r. w przedmiocie organizacji urzędów konserwatorskich“, in: *Monitor Polski*, 1919, nr. 81.

¹⁵¹ J. Wojciechowski, 1930-1931, s. 8.

¹⁵² „Rozporządzenie Ministra Sztuki i Kultury z dn. 5 kwietnia 1919 r. w przedmiocie wpisywania zabytków sztuki i kultury do inwentarza“, in: *Monitor Polski*, 1919, nr. 81.

¹⁵³ „Rozporządzenie Ministra WRiOP z dn. 17 V 1924 r. o utworzeniu okręgowych komisji konserwatorskich“, in: *Monitor Polski*, 1924, nr. 135, poz. 391. Šis potvarkis atnaujintas 1931 m., remsimės pastaruoju dokumentu.

¹⁵⁴ „Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 19 grudnia 1925 r. w sprawie komisji mieszanych dla ochrony zabytków sztuki i kultury, znajdujących się w katolickich kościołach i lokalach kościelnych“, in: *Dziennik Ustaw*, 1926, nr. 6, poz. 35.

¹⁵⁵ J. Wojciechowski, 1930-1931, s. 9.

¹⁵⁶ „Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 17 lipca 1928 r. o prowadzeniu rejestru zabytków“, in: *Dziennik Ustaw*, 1928, nr. 76, poz. 675.

pareigų¹⁵⁷, apibrėžė šios pareigybės statusą vaivadijos administracijoje, nurodė, kokios sritys priklauso jo kompetencijai, kokioms reikalinga konsultacija. (VII) 1932 m. priimtas įsakymas dėl valstybės nuosavybėje esančių paminklų¹⁵⁸, nors jų apsauga esmingai nesiskyrė. Valstybės turtą valdantys turėjo kiek daugiau išipareigojimų, pavyzdžiui pranešti paminklų konservatoriui, jei turi duomenų, kad objektas gali turėti paminklinę vertę. Toks įpareigojimas numatytas ir kitiems juridiniams asmenims (1928 m. str. nr. 13), bet ne fiziniams. (VIII) 1936 m. Tikybų ir valstybinio švietimo ministerija paskelbė aplinkraštį senųjų miestų charakterio ir senamiesčių teritorijų apsaugai¹⁵⁹. Jame nurodytos gairės senamiesčių sampratai, senos ir naujos architektūros santykiui ir duoti nurodymai vaivadijoms/ paminklų konservatoriams, kurie padėtų užtikrinti senųjų miesto dalių išlikimą.

Teisinės paminklų globos sistemos sukūrimas, įstatymai, ministro įsakymai ir instrukcijos buvo valstybinės paminklosaugos pamatas, kuriame apibrėžta ką valstybė laiko paminklais ir kaip užtikrina jų išlikimą. Įstatymai paminklų laikė materialius objektus ir koncentravosi į architektūrą ir meno kūrinius. Įstatymais įtvirtinta paminklo kaip seno (istorinė vertė), estetiškai patrauklaus (meninė vertė) samprata. Teisės aktais užtikrinta ekspertų viršenybė, jiems perduodant galią ir valdžią spręsti paminklų ir jų savininkų atžvilgiu. Tokiu būdu paminklai buvo atsieti nuo platesnės visuomenės, jai apribota veikti paminklų atžvilgiu.

¹⁵⁷ „Instrukcja Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 2 czerwca 1930 r. wydana w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych o prawach i obowiązkach Konserwatorów, jako fachowych organów wojewódzkich władz administracji ogólnej”, in: *Monitor Polski*, 1930, nr. 156, poz. 239.

¹⁵⁸ „Rozporządzenie rady ministrów z dnia 23 września 1932 r. o sposobie chronienia przedmiotów zabytkowych, będących własnością Państwa“, in: *Dziennik Ustaw*, 1932, nr. 89, poz. 750.

¹⁵⁹ „Okólnik Nr 113 z dnia 24 października 1936 r. /szt-9490/36/ o ochronie charakteru miast i starych dzielnic staromiejskich”, in: *Biuletyn Urbanistyczny*, 1937 marzec, rok V, Nr. 1, s. 35-37.

1.3. Organizacinė struktūra – sankcionuoto paveldo diskurso institucionalizavimas

Organizacinė paminklų apsaugos sistema – tai institucijos, pareigūnai, kurie užtikrino, kad priimti paminklų teisės aktai būtų vykdomi, kad paminklų reikšmė ir prasmė būtų perduodama ateities kartoms. Šių institucijų ir pareigūnų funkcija buvo užtikrinti paminklų apsaugą, tai yra saugoti, kas iš esmės reiškia policinę funkciją. Ir kartais ta policinė funkcija buvo atliekama visiškai tiesiogiai. 1931 m. rugsėjį atradus karališkuosius palaikus Vilniaus katedroje¹⁶⁰, pastatas iškart buvo uždarytas, įėjimus saugojo policija, pirmomis dienomis į katedrą galėjo patekti tik asmenys, turintys kun. Sawickio leidimą. Kripta su palaikais taip ir nebuvo atverta platesniam žmonių ratui. Karališkųjų palaikų vieta buvo nuolat saugoma, į pačią karališkąją kriptą įrengtos geležinės durys, antspauduojamos dviem antspaudais, kuriuos saugojo paminklų konservatorius Lorentzas¹⁶¹: „Aš asmeniškai gavau du antspaudus, lakuotus raudonu laku <...>. Tik aš turėjau teisę nuimti antspaudus ir man priklausė pareiga juos uždėti. Tai tęsėsi tol, kol karališkieji palaikai ir insignijos bei juvelyriniai dirbiniai buvo išnešti iš kriptos“¹⁶². Šiuo atveju Lorentzas kaip paminklų konservatorius visiškai tiesiogiai atliko praeities sargybinio pareigas.

Valstybės kūrimas ir teritorinė, administracinė kaita, politinis, ekonominis nestabilumas sąlygojo, kad paveldosaugos sistema nusistovėjo

¹⁶⁰ Įvykis, jo kontekstas plačiai aptartas A. Andriulytės darbuose: A. Andriulytė, *Ferdynandas Ruszczycas: civis vilnensis sum*, Vilnius, 2018, p. 156-173; A. Andriulytė, „Karališkųjų palaikų atradimas Vilniaus arkikatedroje 1931 m.: atvaizdų kolekcija“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 65-66: Lietuvos kultūros karališkasis dėmuo: įvaizdžiai, simboliai, reliktai, sud. J. Liškevičienė, G. Surdokaitė, 2012, p. 321-354.

¹⁶¹ A. Andriulytė, *Ferdynandas Ruszczycas: civis vilnensis sum*, Vilnius, 2018, p. 163, 165.

¹⁶² S. Lorentz, „Album Wileńskie“, Warszawa, 1986, s. 99.

1923 m. Iki tol keitėsi ministerijos, jų struktūra, konservatorių kiekis, apskričių ribos ir skaičius, kas Vilniaus atveju nėra labai aktualu – Vilniaus kraštas prie šios sistemos prisijungė 1922 m. vienas paskutiniųjų. Mūsų atveju svarbu tai, kad pirmasis Vilniaus paminklų konservatorius Remeris dalyvavo paveldosaugos sistemoje nuo pat pradžių ir buvo tarp pirmųjų nepriklausomos Lenkijos konservatorių, šias pareigas ėjęs nuo 1919 m. pr. Tarp pirmųjų paminklų konservatorių buvo ir kunigas Piotras Śledziowski, 1919–1922 m. užėmęs Lomžos/Balstogės apskrities paminklų konservatoriaus postą¹⁶³. Vėliau jis atvyko į Vilnių, kur taip pat aktyviai dalyvavo paveldosauginėje veikloje neužimdamas posto (buvo kariuomenės kapelionas).

Paminklų apsauga buvo Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijos kompetencijoje, ją kuravo Meno departamentas, kurio sudėtyje buvo Paminklų ir muziejų skyrius. Visą tarpukarį šiam skyriui vadovavo architektas Jarosławas Wojciechowski. Būtent jis buvo tas asmuo, kuris tiesiogiai bendravo su sričių konservatoriais, buvo vienas pagrindinių Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijos paveldo politikos kūrėjų ir vykdytojų. 1928/1929 m. įsteigta Generalinio paminklų konservatoriaus (*Generalny Konserwator*) pareigybė. Šis postas buvo Remerio idėja¹⁶⁴, ir, panašu, sukurtas jam: 1928 m. lapkritį jis paskirtas pirmuoju Generaliniu paminklų konservatoriumi¹⁶⁵, 1937 m. pašalinus Remerį iš posto, naujas pareigūnas nepaskirtas, o ši pareigybė teisės aktuose taip ir neįtvirtinta. Generalinio konservatoriaus funkcijos apėmė apskričių konservatorių darbo koordinavimą ir priežiūrą, Konservatorių tarybų organizavimą. Be to,

¹⁶³ Wojciechowski, 1930-1931, s. 14, 15, 17.

¹⁶⁴ Dettloff, 2006, s. 74.

¹⁶⁵ Nuo 1928-12-01 Remeris deleguojamas iš Vilniaus į Tikybų ir valstybinio švietimo ministeriją Varšuvoje, kad „atliktų pareigas institucijos, prižiūrinčios vaivadijų meno konservatorius“. Nuo 1929-04-01 paskirtas į generalinio paminklų konservatoriaus pareigas toje pačioje ministerijoje. Žr.: LCVA, f. 51, ap. 3, b. 1111, l. 150; AAN, Zespól Nr. 14, Syg. 5321, k. 664, 672.

Remeris buvo Centrinio Inventorizacijos biuro, įsteigto 1929 m., iniciatorius ir pagrindinis koordinatorius. 1930–1939 m. laikotarpiu jis dalyvavo tarptautiniuose meno istorikų, konservatorių kongresuose/konferencijose, buvo nuolatinis Lenkijos valstybės atstovas Tarptautinėje meno paminklų komisijoje prie Tautų lygos. Wojciechowski ir Remeris laikomi vienais svarbiausių tarpukario paveldosaugininkų¹⁶⁶.

Laikotarpio pradžioje, nors valstybės teritorija vis didėjo, paminklų konservatorių skaičius mažėjo. Prasta valstybės finansinė būklė sąlygojo, kad etatų nebuvo pakankamai, todėl apskričių ribos vis keistos, o konservatoriai perkeliama iš vienos apskrities į kitą. Nuo 1923 m. išliko valstybės padalijimas į septynias paminklų apsaugos apskritis: Varšuvos miesto, Varšuvos vaivadijos, Liublino, Vilniaus, Poznanės, Krokuvos ir Lvovo. Apskritys buvo didelės, apėmė dvi-tris vaivadijas, pavyzdžiui Varšuvos paminklų konservatorius rūpinosi ir Lodzės vaivadija, Liublino – Voluinės, Podolės ir Liublino vaivadijomis. Tik 1927 m. sukurta aštuntoji Silezijos apskritis apėmė vien šią nedidelę vaivadiją¹⁶⁷ (žiūrėti priedą nr. 1).

Kiekviena paminklų apsaugos apskritis turėjo po paminklų konservatorių, kuris buvo skiriamas ministro ir buvo jam tiesiogiai pavaldus. Tačiau paveldosaugos tarnyba – Meno skyrius (*Oddział Sztuki*), o ir pats paminklų konservatorius priklausė vaivadijos administracijos struktūrai. Vilniaus paminklų konservatorius Lorentzas rašė: „Mano santykis su Vaivadijos įstaiga buvo gana laisvas, nes vaivada priklausiau tik administraciniu atžvilgiu, esminius reikalus sprendžiau pats, o tiesiogiai priklausiau <...> ministerijai“¹⁶⁸. Paminklų konservatorius vadovavo Meno skyriui, paprastai turinčiam keletą darbuotojų. Meno skyrius rūpinosi ne tik

¹⁶⁶ Dettloff, 2006, s. 73-76.

¹⁶⁷ Norai buvo kur kas didesni - 1923 m. galvota apie 14 paminklų apskričių ir konservatorių, o tik kuriantis sistemai vien buvusioje Kongresinėje Lenkijoje paskirti 9 paminklų konservatoriai. Žr.: Wojciechowski, 1930-1931, s. 14, 17.

¹⁶⁸ S. Lorentz, 1986, s. 24.

paminklų, bet meno ir kultūros srityje apskritai. Pirminė ir pagrindinė paminklų konservatorių kompetencija buvo paminklų „globa ir priežiūra“, todėl kitos sritys dažniau perduotos Meno skyriaus darbuotojams. Toks konservatoriaus tarnybos įjungimas į vaivadijos struktūrą¹⁶⁹, jo veiklos išplėtimas į visą kultūros lauką, matytas kaip trūkumas, tiesioginės veiklos apsunkinimas ir apkrovimas papildomais darbais¹⁷⁰, susiklostęs dėl prastos valstybės finansinės padėties, siekiant išlaikyti kuo mažesnę valstybės aparatą. Visą laikotarpį didžiausiais paminklų apsaugos sistemos trūkumais patys jos dalyviai matė mažą paveldosaugos darbuotojų skaičių, dideles paminklų apskričių teritorijas, plačias paminklų konservatorių kompetencijas ir kartu nuolat per mažą finansavimą¹⁷¹.

Valstybinėje paveldo apsaugos sistemoje dirbantys pareigūnai dalyvaudavo Konservatorių tarybos (*Rada Konserwatorów*) suvažiavimuose¹⁷². Juose būdavo Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijos atstovai, kurių ilgainiui daugėjo, generalinis paminklų konservatorius (nuo 1929), apskričių paminklų konservatoriai ir keli kviestiniai svečiai, susiję su aptariamais klausimais¹⁷³. Suvažiavimuose diskutuoti aktualiausi šalies paminklų srities klausimai: įstatymai, paminklų inventORIZacija, finansavimas, svarstomos konservatorių ataskaitos, problemiški, didelį atgarsį keliantys klausimai, kuriems sprendimas nerandamas savo apskrityje. Istoriografijoje Konservatorių tarybos laikomos svarbiausiu paminklosaugos

¹⁶⁹ Iki 1920 m. konservatoriai buvo Meno ir kultūros ministerijos tarnautojai.

¹⁷⁰ Wojciechowski, 1930-1931, s. 21, 22.

¹⁷¹ XIII suvažiavime Varšuvoje įvardytos sisteminės problemos, 1928, Archiwum Państwowe m. st. Warszawy, Akta konserwatora zabytków, Syg. 390, s. 190, 191; Dettloff, 2006, s. 50.

¹⁷² Dettloffas trumpai aptarė visus Konservatorių tarybos suvažiavimus. Žr.: Dettloff, 2006, s. 51-54.

¹⁷³ Be Wojciechowskio, Remerio ir vaivadijų paminklų konservatorių, suvažiavimuose visada dalyvaudavo meno istorikas Alfred Lauterbach, kuris dirbo Meno departamente, vėliau paskirtas Valstybinių meno rinkinių direktoriumi, dažnas dalyvis buvo Józef Jodkowski - Gardino muziejaus kustodas ar Jan Rutkowski - pagrindinis tapybos restauratorius tarpukariu.

diskusijų forumu tarpukario Lenkijoje¹⁷⁴. Tačiau ne mažiau svarbu suvokti, kad „svarbiausias diskusijų forumas“ vyko siaurame rate ir gana siauruose, sankcionuoto paveldo diskurso, tematinuose rėmuose. 32 milijonus gyventojų turinčioje šalyje beveik dvidešimt metų tai buvo tų pačių 12–15 valdininkų susirinkimai, kurie kalbėdavosi apie savo darbą, o tai ir buvo valstybės vykdoma paminklų politika.

Šie suvažiavimai vyko 1919–1937 m. paprastai kartą per metus dažniausiai Varšuvoje, rečiau – Krokuvoje, Poznanėje, po kartą – Liubline, Lucke, Torūnėje, Lvove, Tarnopolyje ir Vilniuje. Priklausomai nuo susitikimo vietos, orientuotasi į to regiono paminklus. Krokuvoje vykstančiuose suvažiavimuose didelis dėmesys skiriamas Vavelio restauracijai, kuri vyko visą tarpukarį. Torūnėje – Pamario vaivadijos paminklams, Lucke – Voluinės ir pan. Paprastai tokių susitikimų metu buvo apvažiuojami to regiono paminklai. 1925 m. birželio 3–9 d. toks suvažiavimas vyko Vilniuje¹⁷⁵. Didžiausias dėmesys jame skirtas Vilniaus miesto, Vilniaus ir Naugarduko vaivadijų paminklams. Svarstant Vilniaus miesto paminklų klausimus posėdyje dalyvavo apskrities paminklų apsaugos komisijos nariai, Vilniaus mylėtojų draugijos atstovai¹⁷⁶, magistrato ir spaudos atstovai¹⁷⁷.

¹⁷⁴ Dettloff, 2006, s. 51.

¹⁷⁵ Šis suvažiavimas truko savaitę, tačiau posėdžiauta jame trumpai. Didžiąją laiko dalį dalyviai lankė kultūros paminklus Viliuje, Trakuose, Verkiuose, Naugarduke, Myriuje, Nesvyžiuje, Slanime ir kitur.

¹⁷⁶ Vilniaus mylėtojų draugija (lenk.: *Towarzystwo Miłośników Wilna*) - įkurta 1919 m. lenkų vilniečių (F. Ruszczyco, M. Brensztejno, W. Gizbert-Studnicki, J. Bułhak), neabejingų miesto lenkiškumui, istorijai ir estetikai. Draugijos veikla buvo orientuota į rūpinimąsi paminklais, rusiškumo pašalinimą iš viešųjų erdvių, miesto praeities tyrimus. Formaliai draugija veikė iki 1933 m., tačiau aktyviai III deš. I p., iki valstybei perimant šiuos klausimus. Plačiau: H. Ilgiewicz, *Societates Academicae Vilnenses: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie (1907-1939) i jego poprzednicy*, Warszawa, 2008, s. 223-264.

¹⁷⁷ IX konservatorių tarybos posėdžio protokolas ir programa, 1925 m. birželio 3-9 d., in: AAN, Zespół Nr. 14, Syg. 7030, k. 316-324, 335, 336.

Paminklų apsaugos apskrityse patariamaisiais (nuomonės išsakymas ir pasiūlymų teikimas) organais paminklų konservatoriams turėjo tapti apskrities paminklų apsaugos komisijos. Jos buvo numatytos devynios, atitinkamai po vieną į apskritį¹⁷⁸. Aplinkraštis numatė, kad į komisijų sudėtį įeina vaivada, paminklų konservatorius ir aštuoni komisijos nariai, kviečiami iš asmenų, vykdančių „vaisingą veiklą paminklų globos srityje“¹⁷⁹. Dalyvavimas komisijų veikloje buvo neapmokamas. Apskrities paminklų apsaugos komisijos buvo būdas oficialiai įtraukti į procesą specialistus. Šių aštuonių specialistų dalyvavimas komisijoje buvo suvokiamas kaip bendradarbiavimas su visuomene toje apskrityje. Visą laikotarpį akcentuota „visuomeninė akcija“, paminkloaugininkai nuolat raginti bendradarbiauti su visuomene¹⁸⁰. Šiame procese reikia atkreipti dėmesį į kelis dalykus. Pirma, tai buvo labai praktinis poreikis, valstybė viena finansiškai neišgalėjo rūpintis paminklais. Antra, toks bendradarbiavimas su visuomene iš esmės reiškė bendradarbiavimą su lenkų specialistais ir lenkų kultūrinėmis/meninėmis draugijomis ir platesnės lenkų visuomenės informavimą/mokymą paminklų klausimu per viešos paskaitas, publikacijas. Tiek visuomenės tiek bendradarbiavimo šiame procese būta nedaug, tai apėmė nedidelę žmonių grupę, o platesnė visuomenė buvo edukuojama.

Valstybinėje paminklų globoje dirbančiųjų skaičius buvo nedidelis, todėl valdžia atskiruose regionuose sutelkta viename asmenyje, ją turėjo apskričių paminklų konservatoriai. Jie buvo pagrindiniai paveldo politikos vykdytojai savo kuruojamoje teritorijoje, turėjo plačias veiklos galimybes ir daug priklausė nuo paties asmens, į kurias sritis koncentruoti veiklą, kiek

¹⁷⁸ Tik Voluinės vaivadijai numatyta atskira komisija Lucke.

¹⁷⁹ „Rozporządzenie Ministra WRiOP i Ministra Spraw Wewnętrznych z dn. 15 I 1931 r. o utworzeniu okręgowych komisji konserwatorskich“, in: *Dziennik Ustaw*, 1931, nr. 16, poz. 84.

¹⁸⁰ Wojciechowski, 1930-1931, s. 23; VIII, XIII, XX Konservatorių tarybų posėdžių protokolai, 1921, 1924, 1928, 1934, in: Archiwum Państwowe m. st. Warszawy, Akta konserwatora zabytków, Syg. 390, s. 98, 190, 191, 222.

valdžios ir autoriteto sugebės įgyti. Kuriantis valstybinei paminklų apsaugos institucijai konservatorių pareigos buvo detalizuotos papunkčiui, pradžioje jos apėmė tik meno ir kultūros paminklų sritį. Pareigos numatytos 1919 m. potvarkiu¹⁸¹: I. susipažinti su savo apskrities paminklais kaip įmanoma tiksliau; II. organizuoti apskrities paminklų archyvą; III. sergėti paminklų būkle ir vykdomus paminkloauginius darbus; IV. teikti profesinius patarimus ir nurodymus paminklų klausimais; V. pristatyti Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijai sąrašus objektų, įtraukiamų į inventorių, su išsamiais paaiškinimais; VI. vesti visiems prieinamą sąrašą paminklų, įtrauktų į inventorių¹⁸². Vėliau pareigos kiek pildytos. 1923 m. Vilniaus paminklų apskrities konservatoriams, remiantis Vidaus reikalų ministro dokumentu dėl veiklų padalijimo Vyriausybės atstovo Vilniaus žemėje tarnybos skyriuose, be anksčiau minėtų kompetencijų, nurodytos dar kelios: VII. meno kūrinių išvežimo į užsienį klausimai; VIII. nuomonės išsakymas dėl nekilnojamų paminklų restauracijos ir kitų darbų; IX. muziejų ir meno rinkinių globa; X. kraštovaizdžio globa; XI. bendradarbiavimas su Priešistorinių paminklų konservatorių kolektyvu dėl šių paminklų apsaugos¹⁸³. Taigi konservatorių pareigos paminklų globos srityje apėmė paminklų apskaitą, stebėseną, paminklotvarkos darbų organizavimą, priežiūrą ir konsultavimą, muziejinių rinkinių bei kilnojamo kultūros paveldo priežiūrą.

III deš. pr. išplėtus konservatorių kompetencijas visam meno ir kultūros laukui, jų pareigos šalia paminklų globos apėmė teatro, literatūros, liaudies kultūros ir dailės sferas: I. susipažinimą su meninės kultūros tradicijomis tame regione; II. bendradarbiavimą su draugijomis ir meninėmis

¹⁸¹ „Rozporządzenie Ministra Sztuki i Kultury z dnia 5 kwietnia 1919 r. w przedmiocie organizacji urzędów konserwatorskich“, in: *Monitor Polski*, 1919, nr. 81.

¹⁸² Wojciechowski, 1930-1931, s. 8.

¹⁸³ Remer, 1928, s. 5; M. Gałędek, 2012, s. 344, 345.

organizacijomis; III. teatro meninių klausimų sprendimą; IV. meninių-kultūrinių draugijų organizacijų klausimus; V. informacijos teikimą Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijai apie plastinių menų, literatūros, muzikos ir teatro klausimus; VI. nuomonės išsakymą dėl monumentalių statinių projektų¹⁸⁴. Toks konservatorių valdžios išplėtimas visam kultūros laukui dar labiau išplėtė jų įtaką regione.

Keičiantis įstatymams, kiek keitėsi ir konkrečios konservatorių pareigos, tačiau 1930 m. ministro instrukcija dėl konservatorių teisių ir pareigų¹⁸⁵, nebuvo tiek detali ir smulkmeniška. Konservatorių pareigos tiek paminklų apsaugos tiek meno/kultūros srityse buvo apibrėžtos bendrai. Paminklų apsaugos srity konservatoriui priklausė iniciatyva visais klausimais, kylančiais iš paminklų apsaugos įsakymų (vertės tvirtinimas, teisinė apsauga, paminklų konservavimas ir inventorizacija; str. nr. 3). Meno ir kultūros srity konservatorius sprendė visus meno ir kultūros klausimus, kurie priklausė vaivados veiklos sferai, bendradarbiavo su kitais vaivadijos skyriais sprendžiant klausimus, reikalaujančius meninio įvertinimo (ypač dėl nurodymų išplaukiančių iš statybos teisės; str. nr. 6).

Nuniokoti ir/ar neprižiūrėti lenkų kultūros paminklai, karo nuostoliai paminklams – buvo tai, ką lenkų paminklosaugininkai suprato paveldėję, o susidūręs su nepriklausomos Lenkijos realybe: mažu finansavimu¹⁸⁶, mažu kadrų skaičiumi, didele atsakomybe, plačiomis pareigomis ir visuomenės abejingumu – teko dar kartą nusivilti¹⁸⁷. Ir čia radosi pasiaukojimo

¹⁸⁴ Wojciechowski, 1930-1931, s. 22-24; Remer, 1928, s. 5, 6; M. Gałędek, 2012, s. 345.

¹⁸⁵ „Instrukcja Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 2 czerwca 1930 r. wydana w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych o prawach i obowiązkach Konserwatorów, jako fachowych organów wojewódzkich władz administracji ogólnej”, in: *Monitor Polski*, 1930, nr. 156, poz. 239.

¹⁸⁶ Apie paminklosaugos finansavimą tarpukariu: P. Dettloff, 2006, s. 60-70.

¹⁸⁷ Įdomus šiame kontekste 1919 m. I-ame Konservatorių tarybos suvažiavime parengtas memorialas Meno ir kultūros ministrui. Jame buvo išdėstyti paminklų

naratyvas, ryškus tarp tarpukario paminklosaugininkų atsiminimų ir istoriografijoje. Darbas paminklosaugos tarnyboje vadinamas paminklų gelbėjimu, paminklosaugininkai – idealistais, kurie sunkiomis sąlygomis su pasiaukojimu atsiduoda savo tarnybai, kuri dažnai lieka neįvertinta, o dirbama šis darbas yra dėl tautos gėrio ir didybės¹⁸⁸.

Paminklų apsaugos institucijos turėjo užtikrinti valstybinės paminklų apsaugos įgyvendinimą. Tam sukurta iš Tikybos ir valstybinio švietimo ministerijos koordinuojama paminklų apsaugos apskričių sistema. Paminklų konservatoriai tapo valstybinės paminklų apsaugos politikos įgyvendintojais savo kuruojamoje apskrityje. Be to, jiems pavesti visi kultūros klausimai toje teritorijoje, kas dar labiau išplėtė jų įtaką. Apskritai, paminklų apsaugos klausimai buvo nedidelės žmonių grupės, valdininkų ir specialistų, privilegija. Šios sistemos elitiškumas matomas paminklų konservatorių tarybų suvažiavimuose ir apskričių paminklų apsaugos komisijų veikloje.

1.4. Sankcionuoto paveldo diskurso nuostatos teorijos ir praktikos atžvilgiu. Istoriografijos pozicija

Tarpukario lenkų paminklosaugininkų pasiekimai teorijos srityje vertinami gana kukliai¹⁸⁹. Išskiriamos A. Lauterbacho, J. Piotrowskio, J. Muczkowskio

konservatorių poreikiai, tarp kurių - po automobilį kiekvienam konservatoriui, po spausdinimo mašinėlę su mašiniste, kuri galėtų būti ir sekretore, norėta, kad žiemą vyktų kursai konservatoriams, o algos būtų kaip aukštų specialistų. Galim prisiminti, kad tik atvykęs į Vilnių 1929 m. Lorentzas džiaugėsi gavęs vaivados kvietimą apvažiuoti dalį vaivadijos drauge, nes savo automobilio neturėjo. Žr.: I konservatorių tarybos posėdžio protokolas, 1919-06-25, in: AAN, Zespól Nr. 14, Syg. 7030, s. 315, 316. Lorentz, s. 31.

¹⁸⁸ [Jerzy Remer], „Słowo wstępne“, 1930-1931, s. VI; Wojciechowski, 1930-1931, s. 26.

¹⁸⁹ B. Szmygin, 2000, s. 73-74, 83.

publikacijos kaip reprezentatyvios, 1920 m. Meno ir kultūros ministerijos¹⁹⁰ publikacija, išreiškusi oficialią valstybės poziciją¹⁹¹. Vis tik dažniau pabrėžiama, kad tarpukario paminklosaugą daugiau sąlygojo ne teorija, bet politinės, ekonominės, visuomeninės aplinkybės ir konkrečiai karo nuostoliai paminklams, mažas finansavimas, valstybės padalijimo patirtys/atmintis, modernizmo idėjos¹⁹². Galiausiai svarbu akcentuoti, kad paminklų apsaugos teorija (tiek tarpukariu tiek ir istoriografijoje) reiškia diskusijas dėl (architektūros) konservavimo/ restauravimo/ atstatymo būdų ir masto. Tarpukariu diskusija apie paminklų reikšmes, vertes ir prasmes buvo sunkiai galima, nes ji buvo viena: dokumentas, liudijantis tautos istoriją ir pasiekimus. Tokia samprata laikyta savaime suprantama ir universalia.

Istoriografijoje daug kalbama apie Rieglį, paprastai XX a. pr. kontekste, nurodoma, kad Galicijoje jo teorija buvo paminklosauginės minties pagrindas. Tačiau labai dažnai Riegliaus teorija redukuojama tik į nepritariamą paminklų restauracijai ir rekonstrukcijai¹⁹³. Istoriografijoje sutinkama, kad XX a. pr. tarp lenkų paminklosaugininkų įsitvirtino paminklo kaip dokumento samprata ir išsaugojimo, bet ne istorinės/stilistinės restauracijos koncepcija. Tačiau dėl jau minėtų aplinkybių (karo, padalijimų etc.), tarpukariu teorinės nuostatos pakito paminklų restauracijos ir atkūrimo atžvilgiu: buvo pritariama ribotai restauracijai, kartu siekiama išsaugoti paminklo raidos sluoksnius, naujos detalės kuriamos šiandienos laiko dvasioje, tačiau atsižvelgiant į Lenkijos paveldo kontekstą. Taigi pastebimas nutolimas nuo Riegliaus teorijos arba kaip siekis sujungti dvi iki tol

¹⁹⁰ 1918 gruodžio - 1922 vasario laikotarpiu veikė Meno ir kultūros ministerija, kuri kuravo paminklų klausimą. Vėliau ji tapo Meno departamentu Tikybių ir valstybinio švietimo ministerijoje.

¹⁹¹ J. Muczkowski, *Ochrona zabytków*, Kraków, 1914; J. Piotrowski, *Ochrona zabytków a odbudowa karaju*, Lwów, 1916; [Meno ir kultūros ministerijos] *Opieka nad zabytkami i ich konserwacja*, Warszawa, 1920; A. Lauterbach, „Restauracja zabytków architektury“, in: *Pierścień sztuki. Historia i teoria*. Warszawa, 1929.

¹⁹² B. Szmygin, 2000, s. 270-272; P. Dettloff, 2006, s. 386.

¹⁹³ Pavyzdžiui Dettloffo monografijoje.

oponuojančias konservavimo ir restauravimo teorijas¹⁹⁴, arba suvokiant tokį pokytį Riegliaus teorijos kontekste, nes tarpukariu nei paminklo koncepcija nei paminklosaugos doktrina iš esmės nepakito, o išliko „tradicinė (riegliška)“¹⁹⁵.

Paminklų apsaugos pagrindinė veikla tiek tarpukariu tiek ir istoriografijoje suvokiama paminklotvarka, tai yra objekto materijos taisymas arba paprastai – statybos/remonto darbai. Istoriografijoje sutinkama dėl keleto tarpukario paminklotvarkos aspektų. Viena, ji buvo sutelkta į išskirtinės istorinės, tautinės reikšmės objektus kaip Vavelis, Varšuvos Karališkoji pilis, kiti Varšuvos rūmai ir sakraliniai objektai visoje šalyje. Antra, praktika skyrėsi nuo *teorinių* nuostatų: senesni sluoksniai atidengiami sunaikinant vėlesnius, naujos detalės kuriamos istorinių formų. Tačiau tai vertinama nevienareikšmiškai. P. Dettlofas šį neatitikimą vertina pozityviai kaip nedoktriniškumą ir individualų kiekvieno objekto vertinimą priklausomai nuo jo reikšmės, vertės¹⁹⁶. Priešinga pozicija – toks neatitikimas rodo teorinio pamato silpnumą, bendrų metodologinių nuostatų nebuvimą, galutinis rezultatas priklausė nuo konservatoriaus ar architekto subjektyvios nuomonės¹⁹⁷. Trečia, visi autoriai pažymi, kad paminklotvarka apėmė ir urbanistinį mastelį, miestų gatvių, aikščių erdvių tvarkybą. Tačiau objektas dažnai suvoktas fasadiškai. Kaip pavykę atvejai minimas Kališo miesto atstatymas, Zamoščės senamiesčio atnaujinimas, o nepavykusių – Žemutinis Kazimieras prie Vyslos, kur per visą tarpukarį nepavyko įgyvendinti kompleksinių miesto atkūrimo darbų¹⁹⁸.

¹⁹⁴ P. Dettloff, 2006, s. 387-389.

¹⁹⁵ B. Szmygin, 2000, s. 83, 271-275. Iš tiesų, autoriaus pateikta Riegliaus teorijos bei tarpukario paminklosaugos analizės ir išvadose suformuluot „tradicinė (riegliška)“ paminklo samprata ir elgesio su ja modeliai skiriasi esmingai.

¹⁹⁶ P. Dettloff, 2006, s. 141.

¹⁹⁷ B. Szmygin, 2000, s. 96-103.

¹⁹⁸ B. Szmygin, 2000, s. 103-114; P. Dettloff, 2006, s. 137-139, 183-187, 319-325.

Apibendrinant visą skyrių galime pasakyti, kad valstybės padalijimo laikotarpiu, XIX–XX a. pr., lenkų žemėse veikė tam tikri valstybinės ir/ar nevalstybinės paminklų globos modeliai. Todėl Pirmojoje Lenkijos Respublikoje į paminklų apsaugos sritį įsitraukė patirtį turintys asmenys. Valstybinės paminklosaugos sistemos kūrimo pradžioje kitų šalių pavyzdžiai (pirmiausia Austrijos, Vokietijos, Prancūzijos) ir ankstesnių organizacijų (Konservatorių kolektyvų, paminklų globos draugijų) įdirbis buvo svarbus. Jau XX a. pr. lenkų žemėse įsitvirtino pagrindinės sąvokos ir teorijos, elgesio su paminklais modeliai: paminklo kaip dokumento, saugomo ateities kartoms samprata, siekis kuo mažiau keisti materiją, paminklo kaip tautinės tapatybės nešėjo, gražaus ir seno objekto, savaime vertingo suvokimas, orientacija į architektūrą, paminklų klausimo įmokslinimas ir vis labiau pavertimas techniniu, šios srities priskyrimas ekspertams, pareigybų sukūrimas pan. Toks buvo paveldo diskursas Europoje, taip pat ir lenkiškose teritorijose. Tarpukariu Lenkijoje visa tai perkelta į valstybinę paminklų apsaugos sistemą, teisę, organizaciją ir praktikas. Eilė teisės aktų, nuo Paminklų dekreto (1918) ir Prezidento potvarkio (1928), konkrečiai įvardijančių galimus paminklus ir elgesio su jais ribojimus, iki tų paminklų registracijos reglamentavimo, priežiūros institucijų ir pareigūnų kompetencijų įvardijimo ministro aplinkraščiuose, leido įgyvendinti valstybinę paminklų apsaugos sistemą. Sukurta valstybės pareigūnų sistema, šalies ir vaivadijų lygiu, veikusių tose teisės aktų ribose. Tai reiškė paminklų ir paveldo klausimo pavertimą valstybiniu, o tautinėje valstybėje – ir tautiniu. Tai reiškė Vavelio, karališkųjų rūmų, bažnyčių ir kitų tautinių paminklų restauravimą ir konservavimą. Tai reiškė diskusijų apie paminklus apribojimą iki diskusijų apie statybą. Visa sistema veikė lenkiško tautinio paveldo diskurso rėmuose, jis tarpukariu sankcionuotas ir leistas valstybės mastu kaip visos, faktiškai daugiatautės, šalies paveldo diskursas.

2. GALIOS IR ĮTAKOS ŠALTINIAI

2.1. Demografinis kontekstas

Kalbant apie paveldosaugą, kuri yra glaudžiai susijusi su tapatybėmis, svarbu demografinis vietos kontekstas, o kalbant apie tarpukario paveldosaugą, kuri buvo išskirtinai tautinė, ypatingą reikšmę įgauna tautinės tapatybės. Turint omeny, kad paveldosauga yra intelektualus užsiėmimas, gyventojų raštingumas, profesijos/veikla taip pat aktualu. Bendra šalies demografinė ir ekonominė situacija leidžia suvokti kokiam kontekste paminklų apsaugos sistema veikė. Ir tai svarbu, nes pati paminklosauga/paveldosauga bemaž nesikeitė nuo XIX a., kito kontekstas, kuriame ji veikė/buvo vykdoma.

Tarpukario Lenkija – šešta pagal dydį ir gyventojų skaičių šalis Europoje su 32 milijonais gyventojų. Tai buvo kaimiška valstybė, kurios 75 proc. populiacijos gyveno kaime, 55 proc. žmonių buvo valstiečiai, beveik 30 proc. – darbininkai, ir tik 5 proc. visuomenės priskiriama inteligentijai ir laisvosioms profesijoms. Lenkijoje 1931 m. 23 proc. visuomenės buvo neraštinga, 1 proc. įgiję aukštąjį išsilavinimą, o 80 proc. inteligentijos sudarė lenkai. Visuomenė rytuose, žemėse priklausiusiose Rusijos imperijai, buvo mažiausiai raštinga – 60 proc. nemokėjo nei skaityti, nei rašyti (1921 m.)¹⁹⁹.

¹⁹⁹ 1921 m. Lenkijoje gyveno 27 mln., 1931 m. - 32 mln., 1938 - apie 35 mln. Dar 8 mln. gyveno emigracijoje. 1921 m. neraštingumas šalyje siekė 33 proc., 1931 - 23 proc. Reikia turėti omeny, kad 1921 m. surašymas Vilniuje ir jo regione nevyko. Žr.: S. Adamkiewicz, „Edukacja w II Rzeczypospolitej“, in: <https://niepodlegla.gov.pl/o-niepodleglej/edukacja-w-ii-rzeczypospolitej/> (2021-04-04); S. Adamkiewicz, „Statystyka w II Rzeczypospolitej“, in: <https://niepodlegla.gov.pl/o-niepodleglej/statystyka-w-ii-rzeczypospolitej/> (2021-04-04); „Społeczeństwo II Rzeczypospolitej“, in: A. Dziurok, M. Gałęzowski, Ł. Kamiński, F. Musiał, *Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918-1989*, 2014, in: <https://www.polska1918-89.pl/spoleczenstwo-ii-rzeczypospolitej,22.html> (2021-04-04); *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Polska*, Warszawa, 1938, s. 1, 60.

Šalyje esmingai skyrės vakarinė („prūsiškoji“, „austriškoji“) ir rytinė („rusiškoji“) dalys, šalies rytai buvo rečiau apgyvendinti, mažiau urbanizuoti, žemesnio pragyvenimo lygio, silpnesni ūkiškai su mažiau išvystyta pramone, transporto sistema, ir kitomis iš to išplaukiančiomis pasekmėmis – vadinamoji „Lenkija B“²⁰⁰.

Tautybė, o dažnai kartu ir religija, buvo labai aktualus klausimas tarpukario Lenkijoje. Čia reikia suvokti, kad tarpukario Lenkija, o ypač rytinė jos dalis, iš tiesų, nebuvo nei per daug lenkiška, nei per daug katalikiška. Realybė buvo tokia, kad 35 % šalies gyventojų buvo ne katalikai ir kiek daugiau nei 30 % (t.y. 10 milijonų) – ne lenkai (pagal gimtąją kalbą)²⁰¹. Jie vadinti *tautinėmis mažumomis*. Rytinėje šalies dalyje dominavo ukrainiečiai ir baltarusiai, kurie paprastai buvo stačiatikiai, lenkai katalikai ten buvo mažuma ir telkėsi miestuose. Vidurio ir rytų Lenkijos miestuose ir miesteliuose gausiai gyveno žydai, neretai sudarydami daugiau nei pusę gyventojų. Lenkija buvo antra šalis pasaulyje po Jungtinių valstijų pagal jų skaičių. „Prūsiškoje“ dalyje, Poznanės, Pamario, Silezijos vaivadijose gausiai gyveno vokiečiai²⁰². Visuomenė rytuose buvo labiau kaimiška, mažiau raštinga, mažiau lenkiška ir mažiau katalikiška nei likusi šalies dalis.

²⁰⁰ „Problemy gospodarcze i sytuacja międzynarodowa w pierwszych latach niepodległości“, in: A. Dziurok, M. Gałęzowski, Ł. Kamiński, F. Musiał, *Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918-1989*, 2014, in: <https://www.polska1918-89.pl/spoleczenstwo-ii-rzeczypospolitej,22.html> (2021-04-04).

²⁰¹ 1931 m. surašymo duomenys. Žr.: „Polska. Kościoły i związki wyznaniowe“, in: Encyklopedia PWN, [interaktyvus], in: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/4575054>, (2021-04-04); „Społeczeństwo II Rzeczypospolitej“, in: A. Dziurok, M. Gałęzowski, Ł. Kamiński, F. Musiał, *Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918-1989*, 2014, in: <https://www.polska1918-89.pl/spoleczenstwo-ii-rzeczypospolitej,22.html> (2021-04-04); *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Polska*, Warszawa, 1938, s. 15.

²⁰² Lietuviai, čekai, slovakai, rusai telkėsi ties sienomis su šiomis šalimis, o karaimai, totoriai, armėnai, romai- tradicinės tautinės mažumos buvo negausios. Žr.: „Społeczeństwo II Rzeczypospolitej“, in: A. Dziurok, M. Gałęzowski, Ł. Kamiński,

Tarpukario Vilniaus vaivadija buvo Lenkijos pakraščio, pasienio teritorija, su administraciniu politiniu centru Vilniuje. Miestas buvo tik vaivadijos sostinė, tačiau kitose srityse – mokslo, kultūros, religinio gyvenimo, ūkio/ekonomikos – jis išliko centru kur kas platesniame nei vaivadija areale ir apėmė visą šiaurės rytinę šalies dalį. Kitų didesnių miestų aplink tiesiog nebuvo. 1922 m. Vilniuje gyveno kiek daugiau nei 160 000 gyventojų, vilniečių skaičius palaipsniui augo, 1939 m. siekė 200 000²⁰³ ir tai buvo šeštas miestas Lenkijos Respublikoje pagal gyventojų skaičių. Kiti vaivadijos miestai buvo gerokai mažesni, nesiekė dešimties tūkstančių gyventojų. Gretimoje Naugarduko vaivadijoje didelių miestų nebuvo, pačiame Naugarduke gyveno tik kiek daugiau nei 9000 gyventojų, dvigubai didesni buvo Baranovičiai, Lyda, Slanimas²⁰⁴.

Tai buvo kaimiškos vaivadijos, kurių absoliuti dauguma gyventojų (83–88 %) vertėsi žemdirbyste ir dauguma jų – mažžemiai²⁰⁵. Vilniaus vaivadijoje (be Vilniaus miesto) iš milijono gyventojų 900 tūkst. buvo žemdirbiai, 650 tūkst. turėjo mažiau nei 15 ha., iš jų 250 tūkst. – 2–5 ha, kas reikšė skurdų gyvenimą. Gausiausiai gyvenamame ir arčiausiai Vilniaus esančiame Vilniaus-Trakų pavieta iš beveik 214 tūkst. gyventojų tik 36 tūkst. buvo ne žemdirbiai. Iš jų 900 dirbo švietimo ir kultūros srity ir beveik

F. Musiał, *Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918-1989*, 2014, in: <https://www.polska1918-89.pl/spoleczenstwo-ii-rzeczypospolitej,22.html> (2021-04-04).

²⁰³ V. Stravinskienė, „Migraciniai procesai ir etninė demografinė Vilniaus padėtis: XX a. 3-4 dešimtmečiai“, in: *Oikos: lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, 2013, nr. 16, p. 20.

²⁰⁴ J. Januszewska-Jurkiewicz, *Stosunki narodowościowe na Wileńszczyźnie w latach 1920–1939*, Katowice, 2010, s. 507; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Nowogródzkie*, Warszawa, 1938, s. 2, 24.

²⁰⁵ Vilniaus vaivadijoje - 88 %, Naugarduko - 83 %. Žr.: S. Odlanicki-Poczobutt, *Województwo Nowogródzkie*, Wilno, 1936, s. 78.

4000 valstybės tarnyboje, bažnyčioje, visuomeninėse institucijose²⁰⁶. Sutikti žmogų dirbantį kultūros/švietimo srity buvo retenybė.

Realus Vilniaus ir Naugarduko vaivadijų demografinis kontekstas buvo tiek pat baltarusiškas ir stačiatikiškas kiek lenkiškas ir katalikiškas, o vaivadijos miestuose dažnai didžiausią gyventojų grupę sudarė žydai. Lenkai sudarė apie 50% Vilniaus ir Naugarduko vaivadijų gyventojų. Katalikais save laikė apie 50% Naugarduko vaivadijos gyventojų ir 60% Vilniaus vaivadijos gyventojų. Vilniuje dauguma buvo lenkai – 55 proc., žydai – 35 proc., rusai – 6 proc., nedaug baltarusių ir lietuvių²⁰⁷. Naugarduko pavieto kraštovaizdyje, kuris „aprašytas Mickevičiaus tapo visos [lenkų] tautos dvasine nuosavybe“²⁰⁸, taip pat kaip ir Mickevičiaus vaikystės mieste – Naugarduke, lenkai ir katalikai buvo mažuma²⁰⁹. Tiek sąsajos su

²⁰⁶ Naugarduko vaivadijoje gyveno milijonas gyventojų, 800 tūkst. jų buvo žemdirbiai, 700 tūkst. iš jų turėjo po mažiau negu 15 ha, iš jų 300 tūkst. - 2-5 ha. Naugarduko paviete iš beveik 150 tūkst. gyventojų tik 22 tūkst. buvo ne žemdirbiai. Iš jų 860 dirbo švietimo ir kultūros srity ir 3000 valstybės tarnyboje, bažnyčioje, visuomeninėse institucijose. Žr.: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wileńskie*, Warszawa, 1938, s. 35, 36; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Nowogródzkie*, Warszawa, 1938, s. 58, 60.

²⁰⁷ Vilniaus vaivadijos miestai buvo lenkiški ir žydiški, Švenčionių ir Vilniaus-Trakų pavietai - lietuviški ir lenkiški, Ašmenos pavietas - lenkiškas, kiti - daugiau baltarusiški. Naugarduko vaivadijos miestuose žydai dažniau sudarė didesnę pusę gyventojų nei lenkai, kaimiškose vietovėse dominavo baltarusiai. Detaliau: S. Odlanicki-Poczobutt, *Województwo Nowogródzkie*, Wilno, 1936, s. 81-95; J. Januszewska-Jurkiewicz, 2010, s. 495, 506, 507, 508; J. Żmigrodzki, *Nowogródek i okolice*, Nowogródek, 1931, s. 5, 56, 58, 83, 88, 94.

²⁰⁸ Lorentzas, atmesdamas naujos cerkvės statybos projektą kaip nesuderinamą su kraštovaizdžiu, Naugarduko vaivadijos įstaigos Viešųjų darbų valdybai priminė, kad pirmiausia Naugarduko žemės kraštovaizdis neturėtų būti bjaurinamas dėl minėtos priežasties. 1932-05-09, in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 34, l. 217.

²⁰⁹ Lenkai Naugarduko paviete sudarė 38 %, katalikai - 18 %. Naugarduko miesto tautinė sudėtis 1928 m.: pusę gyventojų buvo žydai (virš 4000), po maždaug ketvirtadalį (po 2000) - baltarusių ir lenkų, dar gyveno 400 totorių ir nedidelis skaičius rusų. Žr.: S. Odlanicki-Poczobutt, *Województwo Nowogródzkie*, Wilno, 1936, s. 87, 89; J. Żmigrodzki, „Nowogródek“, in: *Źródła mocy*, 1928, zeszyt nr. 3, rok II, s. 56-58.

Mickevičiumi tiek ir miesto gyventojų kitatautiškumas galėjo sąlygoti miestui suteiktą vaivadijos sostinės statusą. Łoplewski prisimena, kad miestas buvo visiškai netinkamas vaivadijos sostinei, jame nebuvo vietų, kur apgyvendinti valdininkus, vandentiekio ir kanalizacijos, normalaus susisiekiimo su kitais miestais: „Todėl, kad ten kažkada gimė ir mokėsi tas, kuris „kentėjo už milijonus“, tūkstančiai žmonių kentėjo už jį primityviose sąlygose“²¹⁰.

Raštingumas yra kitas mums svarbus aspektas ir šiuo požiūriu Vilniaus ir Naugarduko vaivadijos lenkė tik Voluinės ir Polesės vaivadijas. Naugarduko vaivadijos neraštingumas siekė 54 proc., o pavyzdžiui Slanimo kaimiškose vietovėse – 70 proc., tarp vaivadijos stačiatikių moterų – net 84 proc. Judėjai buvo raštingesni už katalikus, katalikai už stačiatikius, didesnis procentas vyrų nei moterų buvo mokyti. Visuomenė buvo labai skirtinga. Buvimas žydu daugeliu atvejų reiškė ne tik tautybę, bet atskirą kalbą, religiją ir miestietišką gyvenimo būdą; buvimas baltarusiu – baltarusių kalbą, stačiatikybę, kaimišką gyvenimo būdą, neraštingumą; lenkas reiškė katalikybę, valdžios atstovą, dvarininką ar bajorišką kilmę. Tad skirtingas tautines grupes skyrė labai daug dalykų (kalba, religija, gyvenimo būdas, profesija/užsiėmimas, išsilavinimas, visuomenės sluoksnis), o siejo nebent gyvenama vieta. Peržengti tuos skirtumus buvo labai sudėtinga.

Nereikėtų nuvertinti ir finansinio aspekto. Tarpukario „Lenkijoje „B“, net ir didžiausiame *šiaurės rytų žemės* mieste Vilniuje, buvimas finansiškai turtingu, reiškė galią ir įtaką. Lorentzas prisimena kiek kuriozišką situaciją, kai tik persikėlę į Vilnių, išsinuomavo Vileišių vilą Słowackio gatvėje (dabar – Mindaugo): „Nemanėme, kad Vileišių vilos nuoma taps tikra sensacija – konservatorius su nelabai dideliu atlyginimu! Taip pat nemaniau, kad tai sukurs mums ypatingą padėtį, įves į vilnietišką draugiją, išskirs Vaivadijos įstaigoje, duos didelę nepriklausomybę, kaip kad nebijojimą dėl savo

²¹⁰ T. Łopalewski, *Czasy dobre i złe*, Warszawa, 1966, s. 174.

posto²¹¹. Iš tiesų, konservatoriaus atlyginimas nebuvo mažas (500 zl.), jeigu šeima galėjo leisti atostogas Italijoje, nuomotis penkių kambarių butą (su patogumais), turėti tarnaitę/pagalbininkę ir beveik kasdien eiti į kavinę/restoraną²¹². Tai gal ir neatrodo ypatinga prabanga šiandiniame kontekste, tačiau tarpukario Lenkijoje ir Vilniuje bendra situacija buvo visai kita. Laikotarpio pabaigoje darbininko metinis atlyginimas Lenkijos kaime siekė 1000 zl., mieste – 1400 zl.; 59% kaimiečių ir 36% miestiečių gyveno viename kambaryje (4–5 žmonės); 1928 m. tik 12% vilniečių turėjo vandentiekį, dar mažiau kanalizaciją²¹³. Akivaizdu, paminklų konservatoriaus finansinės galimybės, jo gyvenimo ir darbo sąlygos esmingai skyrėsi nuo didžiosios dalies šalies gyventojų. Šia prasme jis buvo elitas.

Taigi tarpukario Lenkija buvo kaimiška valstybė ir santykių su miestu tai reiškė mažesnę žmonių raštingumą, prastesnę pragyvenimo lygį, labiau tradicinę visuomenės sanklodą ir konservatyvesnes pažiūras. Oficialiai katalikiškoje ir tautinėje tarpukario Lenkijoje gyveno milijonai ne lenkų ir ne katalikų. Rytinėje šalies dalyje šios kaimiškumo ir daugiatautiškumo tendencijos buvo dar stipresnės. Tarpukario Vilniaus ir Naugarduko vaivadijos buvo kaimiškos ir valstietiškos, didesnė dalis visuomenė buvo mažai raštinga ir gyveno skurdžiai. Regionas buvo ištis daugiatautis, ryškios skaičiaus persvaros neturėjo nė viena iš tautų. Tautybė apibrėžė ne

²¹¹ S. Lorentz, 1986, s. 22.

²¹² Remeris turėjo penkias savaites metinių atostogų ir 1924 m. jas praleido Italijoje. Lorentzas su žmona ir Hulewiczium Italijoje atostogavo 1931 m. (tai vis dar buvo didžiosios ekonominės krizės metai). Lorentzas savo atsiminimuose mini gana daug buitinių aplinkybių, tame tarpe ir butus. Įdomu, kad paminklų konservatorius, butus keitęs kas metus, niekada negyveno senamiestyje, mieliau rinkosi naujamiestį, kur sąlygos gyventi buvo šiuolaikiškesnės/patogesnės. Žr.: S. Lorentz, „Album Wileńskie“, Warszawa, 1986, s. 22, 44, 85, 93, 95; AAN, Zespół Nr. 14, Syg. 5321, k. 447, 469.

²¹³ S. Adamkiewicz, „Statystyka w II Rzeczypospolitej“, in: <https://niepodlegla.gov.pl/o-niepodleglej/statystyka-w-ii-rzeczypospolitej/> (2021-04-04).

tik tautinę tapatybę, religiją ir kalbą, bet dažnai reiškė ir lėmė visuomenės sluoksnių, išsilavinimą, profesinę sritį. Vilnius buvo vienintelis kultūrinis/intelektualinis/mokslinis/ekonominis centras iš esmės kaimiškame, valstietiškame, neturtingame, mažai raštingame regione, kurio tautiniai ir religiniai skirtumai buvo labai žymūs. Ką tokiaime kontekste, tokioje visuomenėje reiškė paminklų konservatorius, filosofijos mokslų daktaras, universiteto profesorius, lenkas iš Varšuvos/Vilniaus (Lorentzo biografija) dar atvykstantis automobiliu? Akivaizdu, tai reiškė visai kitą pasaulį ir jau savame daug aukštesnį statusą visuomenės hierarchijoje. Tokiaime kontekste tautybė, religija, išsilavinimas, pareigos ir pajamos buvo svarbūs galios ir įtakos šaltiniai.

2.2. Demografijos įtaka kultūros laukui

Tokia fragmentuota visuomenės sankloda veikė kultūrinį gyvenimą. Jį gerai apibūdina Józefo Żmigrodzkiego, Naugarduko vaivadijos tarnautojo, o vėliau ir Vilniaus apskrities paminklų apsaugos komisijos nario²¹⁴ nuomonė Vilniaus regionalistų žurnale „Źródła mocy“ (1928): „kultūrinio gyvenimo silpnumą taip pat lemia gyventojų susiskaldymas į tautines grupes, turinčias savo draugijas ir organizacijas“²¹⁵. Straipsnis, be to, išryškina tipišką vaivadijos miestų situaciją, kad (a) kultūrinis gyvenimas vyko atskirai kiekvienoje tautinėje grupėje²¹⁶, bendros veiklos tiesiog nebuvo; (b) kultūrinis gyvenimas

²¹⁴ Józef Żmigrodzki - inžinierius, dirbantis Naugarduko vaivadijos įstaigoje, autorius vadovo po Naugarduko apylinkes, sulaukusio kelių leidimų (J. Żmigrodzki, *Nowogródek i okolice*, Nowogródek, 1931), 1933-1939 m. priklausė Vilniaus apskrities paminklų apsaugos komisijai.

²¹⁵ J. Żmigrodzki, „Nowogródek“, in: *Źródła mocy*, 1928, zeszyt nr. 3, rok II, s. 56.

²¹⁶ Charakteringa, kad straipsnis pradedamas nuo lenkų ir jų skaičiaus nepaminimas (nes jų buvo nedaug), tuomet pereinama prie žydų kaip „kitos gausios grupės“, sudarančios pusę visų gyventojų, tačiau nepaminima, kad ji ir yra gausiausia, toliau daug pasakojama apie „egzotiškus“ totorius ir tik pabaigoje prisimenami baltarusiai,

buvo mėgėjiškas, saviveiklinis, profesionalus menas pasiekdavo tik per gastroles (pvz. „Redutos“ spektakliai); (c) nors lenkai nebūdavo miestelio dauguma, jų inteligentija paprastai gausiausia, o ją sudarė valstybinių įstaigų tarnautojai.

Vilniaus kultūros situacija tautybės atžvilgiu buvo analogiška, bendras kultūrinis veiksmas nevyko ir tiesiog dalyvavimas kitos tautinės grupės renginy čia buvo išimtis, Ruzczyco pasirodymas žydo Maurycy Minkowskio parodoje – sensacija (1922 m.)²¹⁷, *žagaristų* laikysena išsiskyrė tame kontekste. Vilnius nebuvo per daug didelis miestas, kultūros lauką susiaurinus dar ir tautybės atžvilgiu, susikūrė situacija, kad nedidelė žmonių grupė (lenkų) dalyvavo visur, tiek kultūros institucijose, tiek įvairiose komisijose, posėdžiuose, draugijose, todėl jie atsidurdavo radijo laidose ir spaudoje. Tokiomis aplinkybėmis, tame siaurame lenkų kultūros lauko rate, kur visi vieni kitus pažinojo, bendravimas nebuvo tik formalus, žmonės siejo draugystę.

Svarbu suvokti, kad tarpukario lenkiškame kontekste visuomenė reiškė lenkus, o bendradarbiavimas su visuomene reiškė bendradarbiavimą su lenkų visuomene. Nelenkiška visuomenės dalis vadinosi *tautinėmis mažumomis* ir su ja buvo bendraujama atskirai. Analogiškai paveldosaugos kontekste bendradarbiavimas su visuomene reiškė bendradarbiavimą su lenkų kultūros bendruomene, vietos lenkų šviesuomene. Toks tarsi neutralus „visuomenės“ termino vartojimas, kai kalbama tik apie lenkų visuomenę kūrė vaizdą, kad visuomenė ir buvo tik lenkiška. Lygiai taip pat Vilniaus lenkų kultūrinės draugijos ir organizacijos, besivadinusios tarsi visa apimančiais vardais kaip Vilniaus mokslo bičiulių draugija, Vilniaus mylėtojų draugija, Vilniaus menininkų draugija etc., jungė ne Vilniaus mokslo bičiulius, bet Vilniaus

kurių Naugarduke buvo panašiai tiek, kiek ir lenkų. Žr.: J. Žmigrodzki, „Nowogródek“, in: *Źródła mocy*, 1928, zeszyt nr. 3, rok II, s. 56-58.

²¹⁷ F. Ruzszyc, 1996, s. 185, 186.

lenkus mokslo bičiulius, Vilniaus menininkų draugija vienijo tik lenkus menininkus ir t.t. Tokie pavadinimai paslepia kitą Vilniaus visuomenės dalį, kuria vien lenkiško miesto vaizdą, tarsi Vilniaus menininkai ir buvo tik lenkai. Tuo tarpu *tautinių mažumų* draugijų pavadinimuose buvo įvardijama tautybė.

Charakteringas 1927 m. Varšuvoje vykęs II-asis visos (!) Lenkijos paminklosaugininkų ir paminklų mylėtojų suvažiavimas²¹⁸, kurio tikslas buvo „sutelkti visas jėgas, dirbančias paminklų apsaugos ir Paminklų Globos srity“, apibendrinti iki šiol pasiektus rezultatus ir nusistatyti naujas gaires paminklų organizacijoms²¹⁹. Suvažiavimas buvo ne tiek visos Lenkijos kiek visų lenkų paminklosaugininkų ir paminklų mylėtojų susitikimas. Paminklų konservatoriaus sprendimu iš Vilniaus ir Naugarduko regiono į suvažiavimą buvo kviečiamos kelios Vilniaus lenkų draugijos ir dar vienuolika lenkų mokslininkų, architektų, kultūros veikėjų²²⁰. Realiai toks skaičius asmenų ir reiškė paminklų apsaugą šiame regione²²¹.

Taigi toks demografinis ir kultūrinis vaivadijų kontekstas, reiškė, kad visuomenė į kurią apeliavo, su kuria komunikavo ir bendradarbiavo paminklų konservatorius galėjo apimti tik nedidelę visuomenės grupę, apribotą išsilavinimo ir tautybės, o kartais ir finansų. Vien tam, kad galėtum komunikuoti su paminklų konservatoriumi, reikėjo mokėti rašyti ir skaityti

²¹⁸ Pirmasis vyko 1911 m. Krokuvoje.

²¹⁹ LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1183, l.30, 46.

²²⁰ Vilniaus mylėtojų draugija, Vilniaus mokslo bičiulių draugija, Trakų miesto paminklų apsaugos draugija, architektų draugija Vilniuje, Lenkijos kraštotyros draugijos Vilniaus skyrius, Turizmo sektoriaus valdininkas/ai bei atskiri asmenys: M. Brenszteinas, S. Rygielis, J. Kłosas, F. Ruszczycas, W. Studnickis, C. Ehrenkreutzowa, J. Bułhakas, J. Borowski, P. Śledziwski, arch. Paweł Wędziagolski, arch. pulk. Mokłowski. Žr.: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1183, l.34.

²²¹ Kad meno istorijos sritis ne itin domino Vilniaus ir Naugarduko vaivadijų lenkus iš dalies liudija Lorentzo siunčiamas sąrašas asmenų, kurie norėtų užsiprenumeruoti leidinį „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury“. Naugarduko vaivadijoje tokių asmenų buvo tik keturi (du iš Naugarduko, du iš Slanimo), Vilniuje - dešimt Vilniaus lenkų dailininkų ir architektų, dvi valstybinės bibliotekos bei Serajas Šapšalas iš Trakų (Žr.: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1195, l. 96).

lenkiškai ir turėti pinigų pašto ženklui. Tai ne visada buvo paprasta neturtingoje visuomenėje, kurios pusė buvo neraštinga ir ne lenkai: ne vienas atvejis liudija, kad žmogus nemoka rašyti ir pasirašyti, tekstas parengtas kito asmens nei pasirašiusysis ar asmuo stokoja pinigų pašto ženklui²²². Paminklų apsauga Vilniaus ir Naugarduko vaivadijoj reiškė labai negausaus visuomenės sluoksnio interesą ir užsiėmimą, tačiau kartu šios mažos žmonių grupės preferencijos buvo nukreiptos į plačią visuomenę ir galiojo visai visuomenei. Kad ir toks buitinis atvejis iš Vilniaus: paminklų konservatorius nesutiko, kad neįgalusis (*inwalida*) Pienižka pasistatytų kioską šalia Šv. Kotrynos bažnyčios dėl bažnyčios ir ją supančios aikštės paminklinio charakterio²²³.

2.3. Lytis kaip socialinis statusas ir galios šaltinis

Nėra paprasta įtraukti lyties aspektą į tarpukario paveldosaugos kontekstą, tačiau verta dėl toliau dėstomų priežasčių. (I) Žinome, kad patriarchalinėje visuomenėje, kokia, nepaisant prasidėjusių/vykusių modernizacijos procesų, vis dar buvo didžioji šalies dalis, vyrai turėjo aukštesnį socialinį statusą nei moterys, ypač kalbant apie profesijos įgijimą ir praktikavimą²²⁴. Taigi galia

²²² Stefanja Krasulewicz prašo ją atleisti nuo 5,5 zlotų pašto mokesčio dėl sunkios materialinės padėties. Ji siuntė Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijai prašymą panaikinti nutarimą, skelbiantį paminklais riedulius, esančius jos žemėje (1934-12-06, LCVA, f. 51, ap. 10, b. 34, l. 97). Už neraštingą Lejba Lipszowicz jo prašymu pasirašo kitas asmuo. Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijai siunčiamas prašymas panaikinti Dziarečyno turgaus halės paminklinį statusą (1938-11-17, KPCA, f. 22, ap. 1, b. 71, l. 77). Skelbiant objektą paminklu, savininkui siunčiamas tai patvirtinantis nutarimas. Savininkas privalo pasirašyti pakvitavimą, kad dokumentą gavo, pakvitavimas siunčiamas atgal į Meno skyrių. Daug tokių parašų yra prastai rašančių žmonių ar dėl jų neraštingumo pasirašo kiti. Pvz.: KPCA, f. 22, ap. 1, b. 188, 195, 207, b. 167, l. 36, 38.

²²³ Tiesa, po savaitės Lorentzas persigalvojo ir leido statyti laikiną medinį kioską. Žr.: KPCA, f. 22, ap. 1, b. 135, l. 2-4.

²²⁴ Pvz.: J. Dufrat, „W okresie powolnej modernizacji. Kobieta w II Rzeczypospolitej - próba bilansu“, in: *Zeszyty naukowe uniwersytetu*

galėjo kilti ir iš asmens lyties ir/ar socialinių vaidmenų, kuriuos joms priskiriame. (II) Taip pat žinome, kad paveldas yra sąlygotas lyties per tai kaip jis apibūdinamas, suprantamas ir kaip apie jį kalbama bei per tai kaip jis atkuria ir įteisina lytines tapatybes, socialines vertes. Paveldo diskursuose, apibrėžimuose yra įsitvirtinusios prielaidos apie vyrų ir moterų patirtis²²⁵. Taigi lytis turi įtakos paveldo sampratai ir reikšmėms. (III) Taip pat svarbu, kad vyraujančios paveldo sampratos, formos išreiškia pripažintųjų socialinę ir politinę galią. Tie kurie nepastebimi dominuojančiame paveldo diskurse paprastai marginalizuojami platesnėje socialinėje ir politinėje plotmėje²²⁶ (ir *vice versa*).

Tarpukariu Lenkijoje moterys turėjo tokias pačias pilietines teises kaip vyrai, jos galėjo balsuoti ir būti renkamos valstybiniuose rinkimuose, 1921 m. konstitucija neskirstė piliečių pagal lytį²²⁷, taip pat ir nė vienam paveldo teisės akte nebuvo įrašyta vyrų pirmenybė paveldosaugos procese. Apskritai, šalyje daugėjo išsilavinusių moterų, studijuojančių universitetuose, imta jas įdarbinti akademinėje srityje. Konstatuojama, kad augo moterų įtaka kultūros srityje, ypač literatūroje²²⁸. Lenkijos meno mokyklose 40 proc. studijuojančiųjų buvo moterys. Vilniaus universitete studentės sudarė 32

Jagiellońskiego. Prace Historyczne. 2020, nr. 147 (4), s. 811-822; A. Żarnowskos apibendrinantis straipsnis „Obywatelki II Rzeczypospolitej“ kaip ir visas studijų rinkinys: *Równe prawa i nierówne szanse: kobiety w Polsce międzywojennej*, zbiór studiów pod red. A. Żarnowskiej i A. Szwarca, Warszawa, 2000.

²²⁵ L. Smith, „Heritage, Gender and Identity“, in: *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*, edited by B. Graham, P. Howard, London, Burlington, 2008, p. 161-162.

²²⁶ L. Smith, „Heritage, Gender and Identity“, in: *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*, edited by B. Graham, P. Howard, London, Burlington, 2008, p. 163.

²²⁷ Žr.: J. Dufurat, „W okresie powolnej modernizacji. Kobieta w II Rzeczypospolitej - próba bilansu“, in: *Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. 2020, nr. 147 (4), s. 812, 813.

²²⁸ J. Dufurat, „W okresie powolnej modernizacji. Kobieta w II Rzeczypospolitej - próba bilansu“, in: *Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. 2020, nr. 147 (4), s. 820-821.

proc. studijuojančiųjų, o humanitariniuose fakultetuose – 66 proc. (1934–1935 m.)²²⁹.

Tačiau realybė buvo kur kas sudėtingesnė ir kiekvienas prieš tai išsakytas teiginys turi išlygą, kad ir rinkimų teisė: kai kuriuose regionuose balsavimas savivaldos rinkimuose moteris diskriminavo iki 1933 m.²³⁰, priėmimas į aukštąsias mokyklas buvo nelygus²³¹ ir pan. Nepaisant konstitucijos, įvairių sričių teisės aktai turėjo diskriminacinį charakterį, pavyzdžiui, teismų sistemos teisės aktai, pilietybės įstatymas, civilinė teisė. Situaciją iš dalies sąlygojo tai, kad teisinė sistema buvo keičiama palaipsniui ir civilinėje teisėje galiojo ankstesnių valstybių teisės aktų nuostatos (perkeltų iš vokiškų ir austriškų kodeksų). Pavyzdžiui, 1922 m. civilinės valstybės tarnybos įstatymas numatė priimant į tarnybą laikytis civilinės teisės, o ten nurodyta priimant į darbą ištekėjusią moterį gauti vyro sutikimą ir pan.²³². Aukštesni postai moterims, nepaisant išsilavinimo, buvo sunkiai pasiekiami visose srityse, net ir ten, kur žemesniuose postuose jų buvo sąlyginai daug (švietime, sveikatos sektoriuje, valstybės ir savivaldos

²²⁹ M. Kondracka, „Kobiety na uniwersytetach“, in: *Równe prawa i nierówne szanse: kobiety w Polsce międzywojennej*, zbiór studiów pod red. A. Żarnowskiej i A. Szwarcą, Warszawa, 2000, s. 274-277.

²³⁰ M. Łysko, „Udział kobiety w życiu publicznym II Rzeczypospolitej Polskiej“, in: *Miscellanea Historico-iuridica*, 2015, t. XIV, z. 1, s. 385-386.

²³¹ Gana iškalbingai tarpukario hierarchiją atskleidžia 1929 m. priėmimo į Jogailaičių universitetą prioritetų tvarka. Pirmenybę turėjo: kandidatai iš Krokuvos, Silezijos ir Kielcų vaivadijų, lenkų tautybės kandidatai, kandidatai iš išsilavinusių šeimų, kandidatai vyrai. Žr.: M. Kondracka, „Kobiety na uniwersytetach“, in: *Równe prawa i nierówne szanse: kobiety w Polsce międzywojennej*, zbiór studiów pod red. A. Żarnowskiej i A. Szwarcą, Warszawa, 2000, s. 276.

²³² Žr.: J. Dufurat, „W okresie powolnej modernizacji. Kobieta w II Rzeczypospolitej - próba bilansu“, in: *Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. 2020, nr. 147 (4), s. 813; M. Pietrzak, „Sytuacja prawna kobiet w Drugiej Rzeczypospolitej“, in: *Równe prawa i nierówne szanse: kobiety w Polsce międzywojennej*, zbiór studiów pod red. A. Żarnowskiej i A. Szwarcą, Warszawa, 2000, s. 78-81.

administracijoje), o kuo didesnis prestižas buvo siejama su profesija, tuo mažiau moterų sutinkama toje srityje²³³.

Ką tokiaime kontekste galime pasakoti apie tarpukario Vilniaus paveldosaugą? Per visą tarpukarį ne tik Vilniuje, bet Lenkijoje nebuvo nė vienos moters paminklų konservatoriaus pareigose. Jų biografijos liudija: norint būti paminklų konservatoriumi neužteko baigti meno istorijos/architektūros studijų universitete (o vien tam reikėjo tvirto finansinio pagrindo), neužteko būti lenkų tautybės (bet nebūtinai kataliku²³⁴), reikėjo gimti vyru. Beveik dvidešimt metų šalies Konservatorių tarybos buvo tų pačių 12–15 vyrų susirinkimai, nuo 1929 m. juose atsirado viena moteris²³⁵. Reikia turėti omeny, kad Konservatorių tarybos laikomos svarbiausiu paveldosaugos diskusijų forumu tarpukario Lenkijoje²³⁶ ir konstatuoti, kad tos diskusijos buvo vyriškos.

Vilniuje moterys nebuvo kviečiamos į jokiais paminklų apsaugos klausimą svarstančias komisijas, ekspertų susitikimus, nors žiūrint į moterų skaičių universitete, jų aktyvų dalyvavimą Vilniaus literatūriniam ir dailės²³⁷ gyvenime, akivaizdu – išsilavinusių moterų netrūko. Turint omeny, kad

²³³ D. Kałwa, „Model kobiety aktywnej na tle sporów światopoglądowych. Ruch feministyczny w dwudziestolecu międzywojennym“, in: *Równe prawa i nierówne szanse: kobiety w Polsce międzywojennej*, zbiór studiów pod red. A. Żarnowskiej i A. Szwarcą, Warszawa, 2000, s. 146-147.

²³⁴ Nežinome visų konservatorių religinių įsitikinimų, tačiau tarpukario tautybė glaudžiai siejosi su religija, tad galime manyti, kad daugelis jų buvo katalikai. Tačiau Lorentzas buvo evangelikas ir Vilniuje tai buvo pastebėta: „Ponas yra evangelikas - na, tai rimta. Blogiausia yra netikintys“. Tokią pastabą Lorentzui išsakė kunigas Adamas Sawickis, kuris buvo ir Vilniaus dvasinės seminarijos profesorius ir SBU teologijos dėstytojas ir Vilniaus kurijos kancleris. Taigi išsilavinęs ir įtakingas žmogus Vilniuje. Žr.: S. Lorentz, 1986, s. 28; F. Ruszczyk, 1996, s. 186.

²³⁵ Tai dr. Jadwiga Przeworska, dirbusi Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijoje patarėja muziejų klausimais, 1929-1930 m. ji dalyvavo kaip Centrinio (paminklų) inventorizacijos biuro atstovė. Žr.: f. 51, ap. 10, b. 1192, l. 20.

²³⁶ Dettloff, 2006, s. 51.

²³⁷ Plačiau: A. Andriulytė, „Moterys dailininkės tarpukario Vilniuje“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, Vilnius, 2020, t. 98: *Tarpukario Vilnius: dailės ir architektūros pavidalai 1919-1939 metais*, sud. A. Andriulytė, p. 101-137.

paminklų apsauga buvo ekspertų reikalas, tai reiškia, kad moterys paminklų apsaugoje nedalyvavo. Vienintelė išimtis, kuri tik patvirtina taisyklę, architektės Irenos Heilmanowos dalyvavimas nustatant Vilniaus senamiesčio paminklinę dalį. Ji buvo pakviesta kartu su kitais Visuomeninės urbanistikos komisijos nariais, tai yra su penkiolika vyrų²³⁸. Tarpukario Vilniaus paminklų apsaugos kontekste moteris galime atrasti kaip sekretorę ir žmoną arba *konservatorienę*, sekant to laiko tradicija, kai moteris apibūdinama pagal vyro socialinį statusą, pareigas.

Helena Schrammówna²³⁹ Meno skyriuje sekretore dirbo penkiolika metų (1925–1939), su visais paminklų konservatoriais. Neabejotina, ilgainiui Vilniaus ir Naugarduko vaivadijų paminklų klausimus išmanė²⁴⁰ ir tam tikrose ribose veikė. Borowski nurodo, kad jos nuopelnai paminklų apsaugoje buvo dideli, panašu, kad jis turėjo omenyje liaudies meno, ypač – Vilnijos audinių – rinkimą ir tyrimus²⁴¹. Liaudies menas buvo ta sritis, kur Schrammówna leido sau veikti Meno skyriaus vardu ir nesant konservatoriui²⁴². Vilniuje Schrammówna užsiėmė paveikslų

²³⁸ Kvietimas į posėdį ir protokolai, 1936 balandžio 28 d., 30 d., in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 225, l. 24, 28.

²³⁹ Helena Schrammówna (1879-1942) - dailininkė. Kilusi nuo Lenkijos Karpatų priekalnių (*Podgórze Karpackie*), gyveno Krokuvoje, studijavo Krokuvoje, Miunchene, Paryžiuje. Į Vilnių atvyko 1925 m. ir nuo tada dirbo Meno skyriuje sekretore, aktyviai veikė liaudies meno lauke, Vilniaus liaudies meno rėmimo draugijos (*Towarzystwo popierania przemysłu ludowego*) narė, rašė šia tema. Iš Vilniaus išvyko 1940 m. Plačiau: J. Borowski, „Helena Schrammówna“, in: *Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie*, 1972, nr. 16, s. 441-454; R. Biernacka, „Helena Schrammówna“, in: *Polski Słownik Biograficzny*, 1994, t. XXXV, in: <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/helena-schrammowna#text> (2021-04-10).

²⁴⁰ Schrammówna dalyvavo ir viename Konservatorių tarybos suvažiavime, vykusiam 1929 m. Poznanėje, Visuotinės krašto parodos metu. Greičiausiai tai ir lėmė jos buvimą, parodoje ji eksponavo savo darbus.

²⁴¹ J. Borowski, „Helena Schrammówna“, in: *Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie*, 1972, nr. 16, s. 445.

²⁴² Schrammównos raportas vaivadaui dėl kaimo vietovėse naikinamų vartų su stogais. Prašo, kad būtų atšauktas tai nurodęs įsakymas. Taip pat kreipiasi, kad įsakyme dažyti pastatus būtų išskirta paminklinės medinės bažnyčios, koplyčios ir cerkvės. 1938-06-28, KPCA, F. 22, ap. 1, b. 236, l. 9.

restauravimu²⁴³, kai kur minima, kad ji atliko Barūnų stebuklingosios Dievo Motinos paveikslo²⁴⁴ konservavimą 1929 m.²⁴⁵. Ji dalyvavo Aušros Vartų koplyčios tvarkyme – 1932 m. koplyčios metaliniai frizai su Loretano litanijos simbolika parengti pagal Schrammównos projektą²⁴⁶. Tačiau dirbant su tokiomis asmenybėmis kaip Vilniaus paminklų konservatoriai, vargu ar dažnai jai tekdavo didesnis nei sekretorės vaidmuo. Juolab, savo bendradarbių vyrų atsiminimuose ji minima, kaip švelni, jautri, nuoširdi²⁴⁷.

Buvimas aukštas pareigas užimančio vyro žmona reiškė visuomenines pareigas. Lorentzas mini, kad Vilniuje nuo pačių pradžių jie turėjo labai aktyvų visuomeninį gyvenimą. Lorentzo žmona dalyvavo tiek su vyro veikla susijusiuose renginiuose kaip „Literatūriniai trečiadieniai“, tiek įvairiose moterims *pritinkančiose* draugijose kaip tarnautojų šeimų, moterų ir vaikų, liaudies meno²⁴⁸. Paveldosaugos kontekste įdomesnis 1931 m. lapkritį susikūręs Vilniaus [Arkikatedros] bazilikos gelbėjimo komiteto Ponių ratelis (*Komitet Ratowania Bazyliki Wileńskiej – Koło Pań*). Jame dalyvavo 28 ponios, Irena Lorentzowa išrinkta ratelio išdininke²⁴⁹. Ponių ratelio

²⁴³ Remerio raštas Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijai, 1928-03-31, in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1184, l. 8.

²⁴⁴ R. Biernacka, „Helena Schrammówna“, in: Polski Słownik Biograficzny, 1994, t. XXXV, in: <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/helena-schrammowna#text> (2021-04-10).

²⁴⁵ Susirašinėjime nenurodoma, kas atlieka darbus. Panašu, kad juos vykdė Meno skyrius, o jame Schrammówna buvo vienintelė kompetentinga tokiam darbui. 1929, KPCA, F. 22, ap. 1, b. 87, l. 26-30.

²⁴⁶ F. Ruszczyc, s. 621; Maria Kałamajska-Saeed, *Ostra Brama w Wilnie*, Warszawa, 1990, s. 58.

²⁴⁷ S. Lorentz, 1986, s. 24; T. Łopalewski, 1966, s. 134. Charakteringa, kad Ruszczico atsiminimuose Schrammówna, kuri buvo dailininkė, neminima net kalbant apie Aušros Vartų koplyčios interjero frizą, o apskritai - tik kartą. Tuo tarpu kiti Meno skyriaus darbuotojai, konservatoriai ir Łopalewskis, minimi daug kartų.

²⁴⁸ S. Lorentz, 1986, s. 88.

²⁴⁹ Ratelio pirmininke tapo rektorienė Jadwiga Opoczyńska, išrinktos trys vicepirmininkės: mecenatienė Janina Burhardtowa, daktarienė Janina Rostkowska (iškart pakeista Polės Dąbrowskos), Helena Wilczewska, ir dvi sekretorės: profesorienė Glaserowa ir Anna Kwiatkowska. Kaip įprasta, sukurta rimta struktūra: trys sekcijos (rinkimų/rinkliavų- pirmininkė direktorienė Wanda

organizacinis posėdis įvyko ne bet kur, o vaivadijos konferencijų salėje, apie jį pranešta spaudoje. Taigi ratelis turėjo oficialų rimtą pagrindą ir paramą. Gelbėjant Katedrą moterys buvo reikalingos *moteriškiems* darbams: renginių organizavimui, pinigų rinkimui gatvėje²⁵⁰, jos leido ir atvirukus²⁵¹. Apskritai žmonių aukos buvo labai reikšmingas katedros darbų finansavimo šaltinis, tačiau lėšos keliavo iš visos šalies²⁵². O šių ponių ratelio veikla, nors tvirtesnėms išvadoms trūksta duomenų, panašesnė į turtingų moterų saloną²⁵³, labiau reikalingą joms pačioms²⁵⁴. Bazilikos gelbėjimo komiteto Ponių ratelis kaip ir daugelis kitų tarpukario Lenkijos moterų draugijų veikė tradicinių vyrų ir moterų vaidmenų rėmuose, aktyvus moterų dalyvavimas viešajame gyvenime čia suvokiamas kaip moralinių nuostatų ir estetinių verčių propagavimas. Tokių organizacijų veikloje dalyvavo moterys, kurios savo pašaukimą matė pirmiausia kaip motinos ir žmonos²⁵⁵.

Białasowa, propagandos sekcija- mecenatiene Jadwiga Węslawska ir laikinų pajamų sekcija - Nina Dobrzańska), kurių kiekviena turėjo savo valdybą. Žr.: „Kronika“, in: *Dziennik Wileński*, nr. 289, 1932-11-17, s. 3.

²⁵⁰ Tokias rinkliavas Moterų ratelis vykdė dar ir 1937 m. (gegužės 9 d.), katedros užbaigimo darbams finansuoti. Žr.: Do katalickiego Wilna, in: <https://polona.pl/item/do-katalickiego-wilna-inc-po-dlugich-wysilkach-i-trudach-wielkie-dzielo-przywrocenia,ODY2NTAzNjE/0/#info>

²⁵¹ Pavyzdžiui atvirukas su Bułhako Kazimiero koplyčios interjeru: <https://polona.pl/item/kaplica-sw-kazimierza-w-bazylice-wilenskiej,NTg4MTMzNA/0/#info:metadata>

²⁵² Iki 1933 m. buvo išleista 334 000 zł., iš jų 123 000 zł. - iš parapijiečių ir diecezijos mokesčių/aukų, 108 500 zł.- aukos atsiųstos iš už archidiecezijos ribų. R. Jałbrzykowski, „W sprawie ratowania Bazyliki“, in: *Wiadomości Archidiecezjalne Wileńskie*, 1933, nr. 5, s. 54.

²⁵³ Susirinkimų vietos greičiausiai nebuvo oficialios, pvz. kartais - vyskupo Michalkiewicziaus bute.

²⁵⁴ Pavyzdžiui, 1934 m. balandį jos gatvėse pardavinėjo medinius margučius (kuriuos pačios darė) ir už tai surinko 207 zlotus. Turint omeny, kad šį darbą atliko ne viena, o 1933 m. katedros remontui reikėjo dar 800 000 zlotų, suma neatrodo labai reikšminga. Žr.: „Kronika pracy kobiecej“, in: *Dziennik Wileński*, nr. 104, 1934-04-19, s. 3. *Ratujmy bazylikę Wileńską*, Wilno, 1933, s. 9.

²⁵⁵ D. Kałwa, „Model kobiety aktywnej na tle sporów światopoglądowych. Ruch feministyczny w dwudziestolecu międzywojennym“, in: *Równe prawa i nierówne szanse: kobiety w Polsce międzywojennej*, zbiór studiów pod red. A. Żarnowskiej i A. Szwarcą, Warszawa, 2000, s. 153.

Taigi Paveldosauga tarpukario Lenkijoje ir Vilniuje buvo vyrų reikalas ir tai atspindi bendrą šalies tendenciją moterų emancipacijos klausimu. Moteris čia galėjo užimti tik neesmines pozicijas (sekretorė) ir jos nuomonė buvo įdomi ne svarbiausiais klausimais (liaudies meno, bet ne architektūros). Apskritai, vyrų dominavimas galėjo turėti įtakos tam (nors ir paremta kitu stereotipu), kad paveldas dažnai buvo suprantamas labai techniškai – kaip pastatas, o rūpinimasis paveldu, *saugojimas* – kaip pamatų sutvirtinimas, skiedinio parinkimas, plytų mūrijimas, arba tiesiog – statyba. Paveldosaugos sritis išliko patriarchalinės konservatyvios tradicijos *paveldo* saugotoja. Visuomenė, su kuria bendravo ir bendradarbiavo paminklų konservatorius, buvo apribota ne tik tautybės ir išsilavinimo, bet ir lyties, ji buvo išskirtinai vyriška.

2.4. Paminklų konservatoriaus įstaiga – oficialus būdas veikti

1922 m. lapkričio 1 d. Remeris pradėjo eiti Vilniaus žemės paminklų konservatoriaus ir Meno skyriaus vadovo pareigas²⁵⁶. Taip įkurtas Meno skyrius, kuris buvo Vyriausybės atstovo tarnybos įstaiga, tad patalpos buvo jos pastate, Marijos Magdalenos g. 2²⁵⁷. Meno skyriaus padėtis savivaldos administracinėje struktūroje kiek keitėsi, tačiau tai neturėjo didelės reikšmės jo darbui. Pirmiausia keitėsi ir pats Vilniaus žemės statusas, 1925/1926 m.

²⁵⁶ Remeris mini, kad paskirtas jis buvo spalio 9 dienos ministro reskriptu, Wojciechowski nurodo, kad pareigas Remeris pradėjo eiti lapkričio 1 d. Tačiau dėl žmonos ligos į Vilnių persikelti vėlavo, pareigas pradėjo eiti lapkričio 13 d. Žr.: J. Remer, 1928, s. 5; J. Wojciechowski, 1930-1931, s. 17; AAN, Zespół Nr. 14, Syg. 5321, k. 378, 379, 385.

²⁵⁷ Tai pastatas Pilies gatvės ir Katedros aikštės sankirtoje (dabar - Šventaragio g. 2). Į Meno skyriaus patalpas buvo patenkama atskiru įėjimu iš kiemo, iš Katedros a. pusės. Meno skyrius turėjo tris kambarius II a.: paminklų konservatoriaus kabinetą, didelį kambarį, kuriame dirbo kiti du Meno skyriaus darbuotojai, bei trečiąjį kambarį - archyvą (fotografijų ir dokumentacijų archyvas bei paminklų kartoteka). Žr.: S. Lorentz, 1986, s. 22-23.

sandūroje ji tapo Vilniaus vaivadija, o buvusią Vyriausybės atstovo Vilniaus žemėje tarnybą (*Urząd Delegata Rządu na ziemię Wileńską*) pakeitė Vilniaus vaivadijos įstaiga (*Wileński Urząd Wojewódzki*). Meno skyrius įkurtas Administracinio skyriaus struktūroje, nuo 1923 m. balandžio perkeltas į Prezidiumo skyrių, nuo 1927 m. sausio – Vilniaus vaivadijos įstaigos Administraciniame skyriuje. 1934 m. pabaigoje šis skyrius panaikintas, Meno ir kultūros skyrius (toks pavadinimas nuo 1931 m.) tapo Komunikacijų ir statybos skyriaus dalimi²⁵⁸. Per šį laikotarpį Vilniaus ir Naugarduko vaivadijos turėjo keturis paminklų konservatorius: Remeris Vilniuje dirbo šešerius metus (1922 spalį/lapkritis – 1929 sausis), Lorentzas – beveik septynerius (1929 sausis – 1935 lapkričio²⁵⁹), Ksaweras Piwockis Vilniuje dirbo kiek daugiau nei du metus (1935 m. lapkritis – 1938 m. kovas), o Witoldo Kieszkowskio veiklą po pusantrų metų (nuo 1938 m. balandžio²⁶⁰) nutraukė karas.

Meno skyriuje Remeris nuo pat pradžių dirbo su sekretoriumi-techniku, kurie iš pradžių dažnai keitėsi. 1922 m. minimas K. Szabetskis²⁶¹. 1923 m. prijungus Naugarduko vaivadiją, Remeriui buvo reikalingas antras pagalbininkas. Juo 1923 birželį – 1924 balandį dirbo Adamas Wisłockis²⁶².

²⁵⁸ J. Remer, 1928, s. 5; M. Gałędek, 2012, s. 255, 300, 344, 345.

²⁵⁹ Prašymas atleisti iš valstybės tarnybos datuotas 1935 m. birželio mėn., tačiau pareigas Lorentzas ėjo iki rugsėjo 30 d. Žr.: LCVA, f. 51, ap. 3, b. 1111, l. 18, 20.

²⁶⁰ Iš pradžių Kieszkowskis pavadavo Piwockį ir tik nuo liepos mėnesio Vilniuje dirbo pastoviai, tačiau Gardino miesto (bet ne pavieta) paminklai ir toliau išliko jo kompetencijoje. Gardino paminklų klausimai turėjo būti svarstomi ir Vilniaus apskrities paminklų apsaugos komisijoje (1939-07-10), tačiau nuspręsta juos atidėti iki komisijos išvykos į Gardiną. Žr.: KPCA, f. 22, ap. 1, b. 138, l. 2; f. 22, ap. 1, b. 194, l. 54-60, 64-66.

²⁶¹ Į Vilnių iš Kielcų buvo perkeltos dvi pareigybės/ etatai: konservatoriaus ir sekretoriaus-techniko. Remeriui vėluojant atvykti, jis prašė, kad sekretoriui būtų sumokėtas atlyginimas už lapkričio mėn. Gruodžio mėnesio pr. kaip sekretorius minimas K. Szabetski. Manytina, kad jis ir buvo pirmasis sekretorius, galbūt taip pat atvykęs iš Kielcų. Žr.: AAN, Zespół Nr. 14, Syg. 5321, k. 369, 378, 379, 388.

²⁶² Adam Wisłocki (1888 - 1943) - profesionalus fotografas ir filmų kūrėjas, keliautojas. Vilniaus Meno skyriuje dirbo nuo 1923 birželio 16 d. iki

Plečiantis skyriaus veiklos laukui įdarbinti teatro, literatūros, muzikos ir dailės sritis išmanantys specialistai, jiems ir priskiriant šiuos klausimus²⁶³. Taip 1925 m. sausio mėnesį darbą pradėjo Witoldas Hulewiczius²⁶⁴, tačiau 1926 m. rugpjūtį jis jau įvardijamas kaip buvęs sekretorius²⁶⁵. Nuo 1925 m. Meno skyriuje dirbo Schrammówna bei Tadeuszas Łopalewski²⁶⁶, šioje institucijoje išdirbę ilgą laiką.

Visų Vilniaus paminklų konservatorių biografijos turi daug bendrų bruožų. Visi keturi konservatoriai buvo lenkų tautybės. Jie visi buvo asmenys iš aukštesnio socialinio sluoksnio. Jų kilmė nebuvo vilnietiška, visi

1924 balandžio 30 d. Kartu su Remeriu vykdė Vilniaus paminklų apskrities paminklų inspekciją, paminklų būklei, karo padarytiems nuostoliams nustatyti. Wisłockio užduotis šiose kelionėse buvo paminklų fotografavimas/inventorizacinės nuotraukos. 1927 m. jis buvo pagrindinis iniciatorius ir kūrėjas filmo, skirto Aušros Vartų paveikslo karūnacijos išskilmėms (*Uroczystość Koronacji Matki Boskiej Ostrobramskiej/Wilno w okresie koronacji Cudownego Obrazu Matki Boskiej Ostrobramskiej*). Filmas buvo subalansuotas Ruszczyco skoniui. 1928 m. Wisłockis išvyko į Varšuvą, dirbo Centriniam filmų biure (*Centralny Biur Filmowy*). Žr.: P. Sypczuk. „Adam Wisłocki w wileńskim okresie działalności 1923–1927: przyczynek do biografii fotografa i filmowca w świetle nieznanych archiwaliów“, in: Konteksty, 2020, nr. 1-2, s. 277-282; A. Andriulytė, 2018, s. 248; F. Ruszczyk, *Dziennik. Część druga. W Wilnie 1919-1932*, opracowanie E. Ruszczyk, Warszawa, 1996, s. 398, 405, 406; AAN, Zespół Nr. 14, Syg. 5321, k. 403, 429, 430, 433, 437.

²⁶³ J. Remer, 1928, s. 6.

²⁶⁴ Witold Hulewicz (1895-1941) - poetas, rašytojas, vertėjas, literatūros ir teatro kritikas. Vilniuje gyveno 1925-1935 m., buvo Literatūrinių trečiadienių sumanytojas, 1930-1935 vadovavo Vilniaus lenkų literatų profesinei draugijai, buvo vienas iš Vilniaus radijo įkūrėjų, 1928-1935 m. - programos vadovas. Žr.: A. Hejmej „Wstęp“, in: *Pasaże Witolda Hulewicza*, red. A. Hejmej, I. Fedorowicz, K. Mytkowska, Kraków, 2017, s. 5-10.

²⁶⁵ A. Karaś, *Miał zbudować wieżę: życie Witolda Hulewicza*, Warszawa, 2003, s. 133; AAN, Zespół Nr. 14, Syg. 5321, k. 549.

²⁶⁶ Tadeusz Łopalewski (1900-1979) į Vilnių iš Varšuvos persikėlė 1923 m. Meno skyriuje jis dirbo nuo 1925 m. rugsėjo/spalio iki maždaug 1934/1935m., kada pradėjo darbą Vilniaus radijuje. Jo pareigos - paminklų konservatoriaus pavaduotojas, kuravo muzikos, teatro ir literatūros klausimus, „pagrinde keliančių aliarmą memorialų į Varšuvą rašymas ir piniginių ataskaitos“. Labiau buvo žinomas kaip literatas, rašytojas, literatūros kritikas. Žr.: T. Łopalewski, 1966, s. 109, 115, 134; S. Lorentz, 1986, s. 12-13, 22-23.

jie atvykėliai iš kitų Lenkijos dalių²⁶⁷ ir baigę tarnybą Vilniuje nepasiliko. Tai buvo humanitarinį išsilavinimą turinys asmenys. Paminklai laikyti pirmiausia meno istorijos sritimi ir visi Vilniaus paminklų konservatoriai buvo meno istorikai, Lorentzas ir Piwockis – mokslų daktarai²⁶⁸. Vilniaus paminklų konservatorių biografijos liudija, kad tai buvo išsilavinę, plataus akiračio (turėjo ne vieną interesų ir veiklos lauką), aukštos kvalifikacijos specialistai, stipriai įsitraukę į paveldo sritį, ką rodo jų karjera: nė vienas nepasitraukė iš paveldosaugos lauko, užėmė aukštas pareigas valstybės paveldo struktūrose, aktyviai veikė šioje srityje net ir stipriai pasikeitus politinėms aplinkybėms²⁶⁹.

Tarpukariu paminklų konservatoriai keliavo iš vienos tarnybos į kitą ir keitė vienas kitą keliose institucijose: Tikybių ir valstybinio švietimo ministerijos Meno departamente, vaivadijų meno skyriuose, muziejuose. Pavyzdžiui, Remeris iš Vilniaus išvyko į Varšuvą užimti generalinio

²⁶⁷ Remeris (1888-1979) buvo kilęs iš Mažosios Lenkijos, pasiturinčios šeimos. Lorentzas (1899-1991) - varšuvietis, jo tėvai - pedagogai, turėję savo gimnaziją. Piwockis (1901-1974) buvo lvovietis, teisėjo sūnus. Kieszkowski (1903-1950) kilęs iš Podolės, dvarininkų šeimos. Žr.: Polski słownik biograficzny konserwatorów zabytków, in: <http://www.serwer1363362.home.pl/SKP/>, žiūrėta 2020-12-23.

²⁶⁸ Remeris studijavo Krokuvos Jogailaičių universiteto Filosofijos fakultete, Lorentzas ir Kieszkowski - Varšuvos universiteto Filosofijos fakultete, Piwockis pora metų mokėsi architektūrą Lvovo politechnikume, po to - Lvovo universiteto Filosofijos fakultete. Žr.: Polski słownik biograficzny konserwatorów zabytków, in: <http://www.serwer1363362.home.pl/SKP/>, žiūrėta 2020-12-23.

²⁶⁹ Visi buvę Vilniaus paminklų konservatoriai buvo aktyvūs Lenkijos liaudies respublikos paminklosaugos, meno istorijos, muziejų lauke. Remeris po karo atsidūrė Torūnėje, iniciavo paminklosaugos katedros įsteigimą universitete ir jai ilgą laiką (15 metų) vadovavo, net 25 metus buvo Torūnės srities muziejaus direktoriumi. Lorentzas Nacionaliniam muziejui vadovavo iki 1982 m., pokariu buvo vienas ryškiausių paveldo, muziejų, meno istorijos sričių veikėjas, aktyvus Varšuvos karališkos pilies atstatyme, paveldo ir muziejų tarptautinėse organizacijose, be to, akademiniam gyvenime (vadovavo Varšuvos universiteto Meno istorijos institutui). Piwockis dvylika metų vadovavo Liaudies meno ir kultūros (vėliau pervadintas Nacionaliniu etnografijos) muziejui, veikė paveldosaugos, meno istorijos ir etnografijos lauke. Kieszkowski po karo Varšuvoje dirbo paminklosaugos tarnyboje, veikė meno istorijos lauke, 1949 m. jam suteiktas daktaro laipsnis. Žr.: Polski słownik biograficzny konserwatorów zabytków, in: <http://www.serwer1363362.home.pl/SKP/>, žiūrėta 2020-12-23.

paminklų konservatoriaus pareigų. 1937 m. iš generalinio paminklų konservatoriaus pareigų perkeltas į Krokuvos, vėliau – Varšuvos ir Balstogės vaivadijų paminklų konservatoriaus pareigas²⁷⁰. Šiame kontekste išsilavinimas, *alma mater*, profesiniai ryšiai buvo svarbu. Istoriografijoje minima, kad prieš paskiriant Remerį, vilniečiai siūlė vietinio dailininko Czesławo Wierusz-Kowalskio kandidatūrą, jis iki 1922 m. rugsėjo 1 d. vadovavo Kultūros ir paminklų apsaugos skyriui Vyriausybės atstovo tarnyboje²⁷¹. Tačiau Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijoje tai nebuvo aktualu, rinktasi iš savos aplinkos, iš esamų paminklų konservatorių, be to, daugiau įdarbinti negalėta. Todėl pakeistos ir padidintos paminklų apsaugos apskričių ribos ir vienas iš konservatorių atsiųstas į Vilnių²⁷².

Remerio patirtis galėjo būti priežastis, kodėl būtent jis atsiųstas į Vilnių. 1922 m., būdamas 34-erių, Remeris jau buvo paminklų konservatorius su patirtimi²⁷³, karjerą pradėjęs 1916 m. dar austriškoje Krokuvos paminklosaugos struktūroje kaip sekretorius²⁷⁴. 1919 m. jis paskirtas

²⁷⁰ Lorentzas prieš atvykdamas į Vilnių dirbo referentu Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijoje muziejų ir mokslo klausimais. Po Vilniaus Meno skyriaus, ministerijoje jo karjera planuota tokia: pat poste Lvove, tačiau sprendimas buvo atšauktas. 1935 m. jis grįžo į Varšuvą užimti Nacionalinio muziejaus pavaduotojo, po metų - direktoriaus posto. Piwockis 1930-1935 m. dirbo Liublino srities (Liublino, Voluinės ir Polesės vaivadijos) paminklų konservatoriumi. 1938 m. iš Vilniaus grįžo į Lvovą užimti Taikomosios dailės muziejaus direktoriaus posto. Kieszkowski 1930-1936 m. dirbo Varšuvos politechnikos Lenkijos architektūros ir meno istorijos skyriuje. 1935-1938 m. - Varšuvos ir Balstogės vaivadijų paminklų konservatorius, po to - Vilniaus. LCVA, f. 51, ap. 3, b. 1111, l. 88-94. J. Mazurkiewicz, 1991, s. 57-67; Polski słownik biograficzny konserwatorów zabytków, in: <http://www.serwer1363362.home.pl/SKP/>, žiūrėta 2020-12-23.

²⁷¹ J. Poklewski, 1994, s. 234; F. Ruszczyc, 1996, s. 142, 200.

²⁷² Tų pačių procesų pasekoje 1923 m. vasarį prie Vilniaus žemės prijungta Naugarduko vaivadija, iki tol buvusi paminklų apskrityje su Polesės vaivadija.

²⁷³ Jerzio Remerio asmens byla, kvalifikacijos lentelė, 1922-1923 m., in: LCVA, f. 51, ap. 3, b. 1686, lapai nenumeruoti.

²⁷⁴ Kitur - praktikantas. Prieš pat karą Austrijos paminklosaugos sistemoje kaip tik vyko reformos, institucijų/organų pavadinimai kito, Konservatorių kolektyvą (*Grona konserwatorów*) 1914 m. pakeitė Krašto paminklosaugos tarnyba (*Krajowy Urząd Konserwatorski*). Būtent taip savo darbo vietą įvardija Remeris. Žr.: P.

Čenstachovos paminklų konservatoriumi ir buvo tarp pirmųjų 9 sričių konservatorių nepriklausomoje Lenkijoje. Vėliau, 1928 m. rudenį, jau pats Remeris sau įpėdinio ieškojo varšuviečių tarpe, tarp Zygmunto Batowskio mokinių. Būtent Lorentzas ir Kieszkowskis buvo šio meno istoriko mokiniai. Varšuvos aplinka siejo ir Lorentzą su Kłosu²⁷⁵.

Tarpukario lenkiško Vilniaus istoriografijoje ir ypač kalbant apie kultūrą dažnai išskiriama vietinių ir atvykėlių priešiškumas ar tarpukario terminais – autochtonų priešiškumas „galilėjams iš Kongresinės Lenkijos“. Tai iš tiesų buvo III dešimtmečio realija, tačiau ryškiausia ir aktualiausia – spaudoje ir tarp literatų. 1922 m. kai atvyko Remeris, paminklų apsauga Vilniuje buvo nauja sritis, šiame lauke beveik nebuvo vietinių, nebuvo su kuo konkuruoti. O šiame lauke veikę vilniečiai buvo atviri atvykėliams, pavyzdžiui Ruszczycas pats personalą Dailės fakultetui rinko Varšuvoje ir Krokuvoje. Ir vėliau paminklų apsauga išliko daugiau „atvykėlių“, kurie ilgainiui tapo „vietiniais“, sritimi.

Sunki valstybės finansinė padėtis sąlygojo minimalų kadrų skaičių paminklosaugos sistemoje bei plačias konservatorių kompetencijas. Tai reiškė ne tik didelį darbo krūvį, pasiaukojimą tarnybai²⁷⁶ ir nemenką atsakomybę, bet ir valdžios bei galios atidavimą vienam asmeniui, sprendžiant kelių vaivadijų kultūros klausimus. Paminklų konservatorius savo kuruojamoje teritorijoje turėjo didelę veikimo laisvę ir nuo jo interesų, žinių ir ryžtingumo priklausė paveldo politikos aktyvumas tame regione. Didelę veikimo laisvę jam suteikė ir įstatymas, o paminklų apskaitos ir

Dobosz, 2009, s. 36-37; J. Mazurkiewicz, 1991, s. 59; Jerzio Remerio tarnybinė anketa, 1925 m., in: LCVA, f. 51, ap. 3, b. 1686, lapai nenumeruoti.

²⁷⁵ S. Lorentz, 1986, s. 13, 14; R. Jarocki, 1981, s. 75.

²⁷⁶ Tai gana dažnas motyvas tiek tarpukario publikacijose tiek istoriografijoje. Vienas paskutiniųjų pavyzdžių: *Śłużby konserwatorskie w dwudziestolecu międzywojennym: narodziny, organizacja, działalność: w 100-lecie odzyskania niepodległości: Warszawska Konferencja Konserwatorska, 22 listopada 2018 r.*, redakcja naukowa K. Guttmejer, Warszawa, 2018.

vertinimo (t.y. ar paminklas yra paminklas) klausimu jo nuomonė buvo svarbiausia. Tačiau vaivadijos aparate jis buvo vienas/keliese. Todėl vykdyti kokiai nors platesnei veiklai buvo reikalingi visuomeniniais pagrindais, finansiškai neatlygintinai šiame procese galintys dalyvauti žmonės.

Oficialus būdas bendradarbiauti su visuomene buvo apskrities paminklų apsaugos komisijos. Jos numatytos dar 1924 m. potvarkiu²⁷⁷, o 1931 m. potvarkis atnaujintas²⁷⁸, atsisakyta komisijos narių reglamentavimo ir jų skaičius kiek sumažintas²⁷⁹. Komisijos turėjo būti sudarytos visose paminklų apsaugos apskrityse. Į komisijas, be vaivados ir konservatoriaus, turėjo būti kviečiami aštuoni nariai iš „asmenų, vykdančių vaisingą veiklą paminklų apsaugos srityje“. Siekta, kad komisiją sudarytų ne šiaip visuomenė, o tos srities ekspertai, renkami trejiems metams. Komisija buvo patariamoji, svarbiausių teritorijos paminklų klausimų aptarimui, nuomonių pasikeitimui. Numatyta galimybė turėti narius korespondentus, kurie informuotų apie atskirų teritorijų paminklus. Tai galėjo būti būdas įtraukti kiek platesnį žmonių ratą, nes korespondentais kviestini apskritai kultūra/menu besidomintys žmonės.

Vilniaus konservatoriai oficialų būdą bendradarbiauti su visuomene rinkosi nenoriai, tačiau tai nebuvo tik Vilniaus problema²⁸⁰. Remerio laikais,

²⁷⁷ „Rozporządzenie Ministra WRiOP z dn. 17 V 1924 r. o utworzeniu okręgowych komisji konserwatorskich“, in: *Monitor Polski*, 1924, nr. 135, poz. 391.

²⁷⁸ „Rozporządzenie Ministra WRiOP i Ministra spraw wewnętrznych z dn. 15 I 1931 r. o utworzeniu okręgowych komisji konserwatorskich“, in: *Dziennik Ustaw*, 1931, nr. 16, poz. 84..

²⁷⁹ 1924 m. potvarkyje buvo įvardyta, kad komisijoje, be vaivados ir konservatoriaus, turi būti du aukštosios mokyklos atstovai, du mokslinės-kultūrinės ar meninės draugijos atstovai, katalikų dvasininkų atstovas, esant poreikiui - po atstovą kitų religijų dvasininkijos ir dar keturi vaivados išrinkti nariai. Žr. J. Wojciechowski, 1930-1931, s. 9.

²⁸⁰ 1933-01-27 Generalinio konservatoriaus įsakymas vaivadijų konservatoriams nedelsiant atsiųsti duomenis apie komisijas. Tuo metu tokių komisijų nebuvo Lvovo, Liublino, Vilniaus apskrityse bei Varšuvos mieste. Žr.: AAN, Zespół Nr. 14, Syg. 7019, k. 140-142, 144-145, 151; XIX Konservatorių suvažiavimo protokolas, 1933 m. rugsėjo 25-30 d., in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1209, lapai nenumeruoti (p. 8).

bent apie 1927 m., tokia komisija suburta²⁸¹, tačiau jos veiklą liudijančių šaltinių nerasta. Reikia turėti omeny, kad Remeris savo veiklą fiksavo ne itin uoliai: jam dirbant, žymus procentas atskirų objektų apsaugos klausimų buvo išsprendžiama tiesiogiai ir nefiksuojama popieriuje, jis į Tikybum ir valstybinio švietimo ministeriją nebuvo siuntęs jokios ataskaitos apie savo veiklą Vilniuje bent iki 1926 m.²⁸². Kiek paradoksalu, kad pats būdamas generaliniu paminklų konservatoriumi jis atkakliai reikalaudavo iš apskričių konservatorių ataskaitų, posėdžių protokolų, paminklotvarkos darbų fiksavimo, akcentuodamas ir šių šaltinių svarbą Lenkijos paminklų apsaugos istorijai.

Lorentzas komisiją sukvietė 1933 m. gruodžio 1 d. po daugkartinių Tikybum ir valstybinio švietimo ministerijos raginimų²⁸³. Komisija rinkta trejiems metams, tačiau kita patvirtinta tik po penkerių metų, 1938 birželį. Abiejų komisijų sudėtis mažai skyrėsi, į jas pakviesti Vilniaus lenkai, veikę istorijos, dailės, architektūros srityse ir 1–2 lenkų atstovai iš Naugarduko vaivadijos²⁸⁴, į vėlesnę komisiją įtrauktas Urbanistikos biuro atstovas²⁸⁵. Tuo

²⁸¹ Dokumentas nėra iki galo aiškus, atrodo, kad į komisijos sudėtį įėjo: Ruszczycas, Kłosas, universiteto žemės ūkio/ekonomikos profesorius Witold Staniewicz, universiteto bibliotekos direktorius Stefan Rygiel, Brensztejnus, universiteto profesorius, botanikas Józef Trzebiński, kunigas Adamas Sawickis, gen. Andrzej Tupalski, kunigas Śledziewskis, inž. Józef Żmigrodzki. Žr.: Kvietimas į paminklų apsaugos parodą apskrities paminklosagos komisijos pirmininko vardu, 1927-12-01, in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1209, lapai nenumeruoti.

²⁸² J. Remer, *Oddział sztuki Wileńskiego Urzędu Wojewódzkiego w pięcioletnim okresie działalności*, Wilno, 1928, s. 8 [Odbitka z czasopisma „Źródła mocy“ nr. 4].

²⁸³ Generalinio konservatoriaus raštas Vilniaus vaivadijos įstaigai, 1933-10-16, in: KPCA, f. 22, ap. 1, b. 194, l. 1.

²⁸⁴ Nuo 1933-12-01 į komisiją pakviesti: istorikas Brensztejnus, dailininkas restauratorius Hoppenas, meno istorikas prof. Morelowskis, inž. arch. Narębskis, dailininkas prof. F. Ruszczycas, kunigas dailėtyrininkas dr. Śledziewskis, dailininkas Ślėndzińskis ir inžinierius Żmigrodzki iš Naugarduko. Žr.: Vilniaus vaivados raštas, 1933-11-22, in: KPCA, f. 22, ap. 1, b. 194, l. 5.

²⁸⁵ Trejų metų kadencijai, 1938-06-01 - 1941-05-31, pakviesti: 1. Ślėndziński (SBU Dailės fakulteto dekanas), 2. Morelowski (SBU Dailės fakulteto profesorius) 3. kunigas dailėtyrininkas Śledziewski (armijos kepelionas Vilniuje) 4. inž. J. Żmigrodzki (Naugarduko vaivadijos įstaiga) 5. Leonard Turski (Baranovičių Paviato

pačiu principu, tik išplečiant geografiją, rinkti ir nariai korespondentai: lenkai, žinomi savo srityje, veikiantys paminklų apsaugos ar jai artimų sričių lauke, kaip gamtos apsauga, istorija, katalikų bažnyčia²⁸⁶. Komisijų sudėtis mažai skyrėsi nuo bet kurių kitų su miesto architektūra susijusių komisijų, pavyzdžiui, Visuomeninės urbanistikos komisijos, paminklų statymui ar architektūros paminklų restauracijai kviečiamų specialistų. Komisijos mažai skyrėsi nuo Lorentzo ir Remerio bičiulių, Piwockio, Kieszkowskio pažįstamų rato. Tai galėjo būti priežastis, kodėl komisijos kviestos vangiai²⁸⁷. Jų darbas buvo oficialus ir biurokratizuotas: komisijai vadovauja vaivada, darbas protokoluojamas, protokolai siunčiami į Tikybų ir valstybinio švietimo ministeriją²⁸⁸. Vilniuje, provincijos mieste, kur lenkų elitas buvo tampriai tarpusavy susijęs ir visi vieni kitus pažinojo, tokių formalumų tiesiog nereikėjo. Paminklų konservatoriai ir taip bendravo oficialiai ir neoficialiai su minėtais specialistais/draugais, tardavosi jiems rūpimais klausimais ir prašydavo pagalbos: „Vilnius buvo miestas, kuriame

regionio muziejus steigėjas, kustodas, profesorius) 6. Euzebiusz Łopaciński (žemvaldys, istorikas) 7. inž. Romuald Gutt (Vilniaus miesto valdybos Urbanistikos biuro vadovas) 8. inž. Borowski (architektas). Žr.: Piwockio raštas Vilniaus vaivada, 1938-05-19, in: KPCA, f. 22, ap. 1, b. 194, l. 28.

²⁸⁶ 1933 m. nariais korespondentai pakviesti: 1. inž. arch. Jan Borowski, 2. fotografas Jan Bulhak, 3. prof. Rajmund Gostkowski, 4. dailininkas Kazimierz Kwiatkowski, 5. Valstybinės gamtos apsaugos tarybos atstovas, dvarininkas Karol Karpowicz, 6. prof. Mieczysław Limanowski, 7. kunigas prof. Leon Puciata, 8. miškininkas inž. Józef Puzynowski, 9. prof. Ludwik Sokołowski, 10. archyvo direktorius Wacław Studnicki, 11. istorikas Lucjan Uziębło, 12. kunigas kanauninkas Leon Żebrowski. Žr.: Apskrities paminklų apsaugos komisijos I-ojo posėdžio protokolas, 1933-12-01, in: KPCA, f. 22, ap. 1, b. 194, l. 14.

²⁸⁷ Remiantis išlikusiais protokolais (b. 194), Lorentzas komisiją kvietė tik kartą, Piwockis ir Kieszkowskis - po pora kartų. Bet koku atveju, komisija rinkosi retai, nes paskutiniame jos posėdyje išsakytas pasiūlymas komisiją kviesti kaip galima dažniau, tris-keturis kartus per metus. Žr.: Posėdžio protokolas, 1939-07-10, in: KPCA, f. 22, ap. 1, b. 194, l. 66.

²⁸⁸ Generalinio konservatoriaus raštas Meno skyriui, 1936-07-01, in: KPCA, f. 22, ap. 1, b. 194, l. 19.

klestėjo gyvas draugijų gyvenimas [*życie towarzyskie*], jungiantis mokslininkus, ypač iš universiteto, bei menininkus ir kultūros veikėjus²⁸⁹.

Įkūrus paminklų apsaugos įstaigą ir atsiuntus pareigūną paminklų klausimai spręsti oficialiai valstybiniu lygiu, per įvairias komisijas į paveldosaugos procesą buvo galima įtraukti platesnį ekspertų ratą. Tačiau Lenkijos paminklų konservatorių bendruomenė buvo nedidelė, o specialistų, dalyvaujančių paminklų klausimų sprendime Vilniuje, skaičius buvo negausus. Todėl profesiniai ryšiai, bičiulystės ir kiti neformalūs santykiai tapo ir oficialios valstybinės paveldosaugos dalimi, be kurios procesai nevyko.

2.5. „Ne viską įmanoma padaryti įstatymais, reikia ieškoti kontakto su visuomene“²⁹⁰

Tai Generalinio paminklų konservatoriaus Remerio žodžiai (1937 m.) diskusijoje dėl nedidelės paminklų konservatorių įtakos miestų urbanistiniams procesams. Šie žodžiai reiškia, kad paminklų konservatoriai buvo skatinimai ieškoti formalių ir neformalių būdų, kad galėtų daryti įtaką tam tikriems sprendimams arba kad formalių, įstatymais nustatytų, būdų tai įtakai daryti nepakako. Remeris buvo didelis bendradarbiavimo su visuomene entuziastas ir, kaip mini, Vilniuje nuo pačių pradžių nebuvo vienišas savo veikoje, o bendradarbiavimo su kitomis institucijomis ir asmenimis dėka „pasiekti maksimalūs rezultatai per sąlyginai trumpą penkių metų laikotarpį“²⁹¹. 1928 m. įvertindamas savo penkerių metų darbą Vilniuje, Remeris jau galėjo daryti išvadą, kad Meno skyrius turėjo tvirtą

²⁸⁹ S. Lorentz, *Album Wileńskie*, Warszawa, 1986, s. 129.

²⁹⁰ XXII Konservatorių suvažiavimo protokolas, 1937 m. balandžio 5-8 d., in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1218, lapai nenumeruoti (p. 40).

²⁹¹ J. Remer, 1928, s. 4, 5.

reputaciją plačiuose kultūros sluoksniuose mieste ir už miesto²⁹². Taigi Vilniuje jo pozicija buvo svarbi, čia jis turėjo plačias veikimo galimybes ir įtaką²⁹³.

Remeris darbą Vilniuje pradėjo 1922 m. spalį/lapkritį, tačiau pirmą kartą jis atvyko 1922 m. rugpjūčio 16 d. kartu su žmona. Per šį neformalų vizitą Remeriai gyveno pas Janą Bułhaką, susitiko su Ferdynandu Ruszczycu, visi kartu ir su Juljusz Kłosu laiką leido „Żorže“, kalbėjo apie paminklus²⁹⁴. Visai neatsitiktinai tie patys žmonės lydėjo Remerį visą darbo Vilniuje laikotarpį. Juo siejo ne tik darbo (visi dirbo universiteto Dailės fakultete, Ruszczycas su Remeriu daug bendravo Mickevičiaus paminklo klausimu) ar profesiniai (į visų interesų lauką pateko architektūros paminklai) ryšiai, bet ir asmeninė draugystė – net ir išvykęs dirbti į Varšuvą, Remeris vis grįždavo į Vilnių. Remeris yra vienas dažniausiai Ruszczycu 1919–1932 m. dienoraštyje minimų kultūros veikėjų, greta Bałzukiewicziaus, Kłoso, Bułhako, Sleńdzińskiego, Jankowskio, nors Vilniuje praleido tik šešerius metus. Remerio santykis su Ruszczycu buvo artimas, jie susitikdavo ir rytais ir vakarais, ir kavos, ir į teatrą, Remeris ne kartą viešėjo Bohdanove, Ruszczycu šeimos dvare²⁹⁵. Būtent SBU Dailės fakultetas ir Vilniaus mylėtojų draugija, kurios vienijo tuos pačius žmones ir kurių „smegenys ir širdys“ buvo profesorius Ruszczycas ir Kłosas, padėjo Remeriui įgyvendinti valstybinę paveldo politiką Vilniaus krašte²⁹⁶.

²⁹² J. Remer, 1928, s. 5.

²⁹³ F. Ruszczyc, 1996, s. 304; Jankowskis apžvelgdamas Regioninę parodą, kurioje pristatyta ir Meno skyriaus veikla, pažymėjo, kad viešajame gyvenime Menos skyriaus, o faktiškai Remerio vaidmuo yra didžiulis. Žr.: Cz. J., „Wystawa regionalna IV“, in: „Słowo“, 1928-08-29, nr. 197, s. 2.

²⁹⁴ F. Ruszczyc, 1996, s. 198.

²⁹⁵ F. Ruszczyc, 1996, s. 242, 260, 287, 299 ir t.t.

²⁹⁶ Be šių, jis mini lenkų architektų, literatų, filharmonijos, liaudies meno, Mokslo bičiulių draugijas, Redutos teatrą, Vilniaus radijo stotį, biblioteką, archyvą. Greta organizacijų jis vardijs daug asmenybių, su kuriom bendradarbiavo ir toks žmonių išskyrimas jau savaime rodo asmeninį santykį su jais. Žr.: J. Remer, 1928, s. 4, 5; F. Ruszczyc, 1996, s. 238.

Tačiau Remerio pozicijos Vilniaus lenkų kultūros sluoksniuose, teatro, literatūros, dailės sferose nebuvo visiškai tvirtos, santykis su Vilniaus menininkų draugija²⁹⁷ ne itin draugiškas²⁹⁸. Spauldoje vis pasirodydavo priekaištai jo asmeniui ar Meno skyriui²⁹⁹. Tokios įtampos Remeriui trukdė dirbti³⁰⁰, į kritiką³⁰¹ spauldoje jis gana jautriai reagavo. Pavyzdžiui, 1926 m. gegužės 10 d. „Express Wileński“ numeryje pasirodė Remerį ir Meno skyrių žeidžiantis straipsnis. Jame rašoma, kad tik pats Remeris žino, ką veikia Meno skyrius ir kam jis reikalingas, konstatuojama, kad Meno skyrius absoliučiai nieko nedaro, kad pakeltų meninę kultūrą Vilniuje, nors turėtų

²⁹⁷ (*Wileńskie Towarzystwo Artystów Plastyków*) Tai 1920 m. įkurta draugija, vienijusi vilniečius dailininkus ir skulptorius, įtakinga Vilniuje, vaidinusi svarbią rolę Vilniaus kultūriniame gyvenime.

²⁹⁸ Tai galėjo sąlygoti ne viena priežastis. Czesław Wierusz-Kowalskis, kuris buvo aktyvus šios draugijos narys ir iki atvykstant Remeriui vadovavo Kultūros ir paminklų apsaugos skyriui, nebuvo patenkintas savo atleidimu. Be to, tuo metu vilniečių menininkų draugija konkuravo su universiteto Dailės fakultetu, kuriame dirbo ir Remeris. Ruszczyco, kurio aplinkai priskirtume Remerį, ir draugijos santykis taip pat nebuvo itin draugiškas, spauldoje vis pasirodydavo straipsniai žeidžiantys Dailės fakultetą ir pan. Žr.: J. Poklewski, 1994, s. 234, 287-289. Poklewskis konfliktus Vilniaus lenkų kultūros sluoksniuose aprašo viename iš knygų skyrių (s. 286-320).

²⁹⁹ [Apie nesirūpinimą teatru] „Z za kulis“, in: *Kurjer Wileński*, 1924-11-09. p. 5; [apie kritiką Remeriui ir vienašališką sprendimų priėmimą] „I ty Brutusie przeciwno mnie. P. Remer i komisja Teatralna“, in: *Kurjer Wileński*, 1926-05-16; [ankstesnio straipsnio paneigimas] „Echa konferencji teatralnej“, in: *Kurjer Wileński*, 1926-05-11, s. 3; [dėl netinkamo Meno skyriaus lėšų naudojimo leidiniui „Tygidnik Wileński“] „Kronika wileńska. Uwadze p. Wojewody Wileńskiego“, in: *Dziennik Wileński*, 1925-03-05, nr. 53, s. 3; [dėl pasilinksminimo renginių, vykstančių per Didįjį pasninką, kuriuos leidžia atvykėliai žydiškos kilmės valdininkai, kaip Remeris, taip nesilaikoma katalikškos ir lenkiškos Vilniaus tradicijos] „Jeszcze w sprawie zabaw tanecznych w Wielkim Poście“, in: *Dziennik Wileński*, 1924-03-16, nr. 63, s. 4.

³⁰⁰ F. Ruszczyk, 1996, s. 304.

³⁰¹ Tarpukario spauldoje kritika dažnai būdavo nepagrįsta, labiau paskalas, intrigas primenančios žinutės (iškreiptas, vienašališkas nuomonės pateikimas, neatitinkančios tikrovės interpretacijos), kurios neretai vėliau paneigiamos. Ruszczycas tokius išpuolius vadino tiesiog: „žurnalistiniu banditizmu“. Sensacijų ieškojimas, rašymas *rimtomis* temomis sensacingu stiliumi buvo būdingas tarpukario spaudai, tokio stiliaus leidiniai vyravo. Žr.: R. Habielski, *Wolność czy odpowiedzialność? Prasa i polityka w II Rzeczypospolitej*, Warszawa, 2013, s. 11, 12; F. Ruszczyk, 1996, s. 304, 487.

remti meną ir menininkus, tačiau elgiasi priešingai ir pan. Dar tą pačią dieną Remeris parengė raportą vaivada, kad yra diskredituojama valstybės tarnyba ir šiais veiksmais apkaltino Vilniaus dailininkų draugiją³⁰², vėliau – žurnalistą Feliksą Jordan-Lubierzyńską. Pastarąjį kaltino sistemingai pora metų žeminant Meno skyrių, įžeidinėjant jo darbuotojus Vilniaus dienraščiuose „Dziennik Wileński“ ir „Express Wileński“³⁰³.

1929 m. sausio 18 d. rytą traukiniu Varšuva-Vilnius Remeris atvyko kaip Generalinis paminklų konservatorius kartu su Lorentzu, naujuoju Vilniaus paminklų konservatoriumi³⁰⁴. Remeris savo įpėdinį pirmiausia pristatė vaivada Raczkiewiczziui, o po to sekė vizitas pas Ruszczycą, Lorentzo įvardytas kaip „simbolinė akreditacija“, ir pas Janą Bułhaką. Tuo metu Remeris supažindino Lorentzą su Witoldu Hulewiczium, o Kłosą jis pažinojo dar iš Varšuvos. Toks buvo Remerio kolegų/draugų ratas, į kurį jis įvedė naują paminklų konservatorių.

Lorentzas labai greitai suprato bendravimo ir bendradarbiavimo svarbą: „Tik atvykęs į Vilnių užmezgiau kontaktą su žmonėmis, kurie mane dominančioje srityje daugiausia reiškė“³⁰⁵. Jis netrukus asmeniškai aplankė Wacławą Gizbert-Studnicką, Michałą Brensztejną, per jį susipažino su

³⁰² Jau kitą dieną Vilniaus dienraščiuose pasirodė draugijos pranešimas, kad minėtas straipsnis neatitinka tikrovės, o draugija su juo neturi nieko bendro. Tačiau Remerio nuomone, tai nekeitė klausimo esmės ir dailininkų draugija buvo atsakinga už Vaivadijos įstaigos „užpuolimą“. Žr.: „Wystawa sztuki w Wilnie będzie otwarta w tym miesiącu, a pomimo przeszkód Wydziału Kultury i Sztuki“, in: *Express Wileński*, 1926-05-10, p. 4; „Protest“, in: *Słowo*, 1926-05-11, nr. 105, s. 4; „Listy do Redkcji“, in: *Kurjer Wileński*, 1926-05-11, s. 3; LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1179, l. 78.

³⁰³ Remeris manė, kad tai sąlygojo finansiniai dalykai, Meno skyrius neskyrė lėšų jo leidiniui „Wileński Przegląd Artystyczny“. Žr.: Lubierzyńskio skundas ir Remerio paaiškinimas, 1926, in: AAN, Zespół Nr. 14, Syg. 5321, k. 549, 552.

³⁰⁴ Tokią datą nurodo Lorentzas savo atsiminimuose, pridurdamas, kad oficialiai į šias pareigas jis paskirtas po trijų mėnesių. Lorentzo asmens byloje sausio 15 - kovo 31 dienomis pažymėta komandiruotė į Vilnių užimti paminklų konservatoriaus ir Meno skyriaus vadovo pareigų, o nuo balandžio 1 dienos jis paskirtas į šias pareigas. Žr.: LCVA, f. 51, ap. 3, b. 1111, l. 3; S. Lorentz, 1986, s. 16.

³⁰⁵ S. Lorentz, *Album Wileńskie*, Warszawa, 1986, s. 20.

Vilniaus mokslo bičiulių draugija. Susipažinęs su vyresniosios kartos vilniečiais lenkais kultūros veikėjais, jis ieškojo progų suartėti su vidurinėsios kartos menininkais, o būtent Vilniaus menininkų draugija (*Wileńskie Towarzystwo Artystów Plastyków*)³⁰⁶. Tokia proga atsirado jau 1929 m. liepą Vilniuje viešint Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijos Meno departamento vadovui. Būtent šios draugijos ir Dailės fakulteto, kuriame Lorentzas dėstė nuo 1929 m.³⁰⁷, menininkų aplinka tapo labai artimu Lorentzo kolegų ir bičiulių ratu: „Rudnickio kavinėje beveik kasdien susitikdavome su Hoppenu, Mika ir Kazimierzu Kwiatkowskiu, Jamonttu <...> ir daugeliu kitų bičiulių. Vakaraus dažnai eidavome į restoraną „Bristolio“ viešbuty <...>“³⁰⁸. Vėliau visi šeštadienio vakarus leisdavo klube „Smorgonia“³⁰⁹. Lorentzai artimai, šeimomis bendravo su Sleńdzinskiais; Schrammówna buvo visos šeimos draugė; Hulewiczius – Lorentzų dukters krikštatėvis; Lorentzo santykiai su Łopalewskiu buvo širdingi, su Ludwiku Chomińskiu ar Kazimierzu Okuliczium bičiuliški; draugais jie buvo su Narębskiu; Lorentzas ne kartą lankėsi Bohdanove pas Ruszczycą; su vaivada Raczkiewiczium ir Zygmuntu Beczkowiczium santykiai buvo labai geri; su Kłosu ir Bułhaku greitai susidraugavo ir nepaisant amžiaus skirtumų vadino vienas kitą vardais ir taip dar ilgai būtų galima tęsti. Lorentzo atsiminimuose draugų, bičiulių ir gerų pažįstamų ratas įspūdingas, atrodo, kad lenkiško

³⁰⁶ Tai 1920 m. įkurta draugija, vienijusi vilniečius dailininkus ir skulptorius, įtakinga Vilniuje, vaidinusi svarbią rolę Vilniaus kultūriniame gyvenime.

³⁰⁷ 1929-10-31 Ruszczycas pasižymi: „Šiandien pirma Lorentzo paskaita apie paminklų konservaciją IV-tam kursui. Sveikinu jį“. F. Ruszczyc, 1996, s. 497.

³⁰⁸ S. Lorentz, *Album Wileńskie*, Warszawa, 1986, s. 40, 44, 75.

³⁰⁹ „Smorgonia“ įkurtas 1933 m. kaip neformalus *Erwuzos* (Vilniaus meninių draugijų taryba - *Rada Wileńskich Zrzeszeń Artystycznych*, sutrumpintai *Erwuza*) klubas. Šeštadienio vakarais ten rinkdavosi Vilniaus lenkų kultūros, mokslo elitas (poromis), vykdavo meniniai pasirodymai: eilėraščiai ir muzikinės parodijos Vilniaus aktualijų temomis, banketas. Tekstus pasirodymams rašė Hulewiczius, Łopalewskis, Teodoras Bujnickis, grodavo Tadeusz Szeligowski, moterys rūpindavosi vaisėmis, dekoracijomis. Žr.: S. Lorentz, *Album Wileńskie*, Warszawa, 1986, s. 128-139.

Vilniaus kultūros/ mokslo/ valdžios lauke buvo tik keli asmenys su kuriais jis nesutarė ar nejautė simpatijos. Ir tai ne vien gražus jaunystės prisiminimas rašytas jau senatvėje. Lorentzo atsiminimai yra puiki iliustracija, kaip, turint plačias veiklos galimybes, įgyti autoritetą ir įtaką visuomenėje.

Iš tiesų, Vilnius Lorentzui tapo galimybe, jam čia puikiai sekėsi. Lorentzas atvyko 1929 m. sausį, o jau balandį Vilniaus vaivada Raczkiewiczčius kreipėsi į Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijos Meno departamentą su prašymu pakelti Lorentzą valstybės tarnyboje ir paskirti nuolatiniu tarnautoju. Toks prašymas motyvuojamas Lorentzo profesionalumu, iniciatyvumu ir sugebėjimu, nepaisant trumpo buvimo laiko, pažinti ir pajusti vietinius poreikius³¹⁰. Kai 1934 m. Tikybų ir valstybinio švietimo ministerija pranešė, kad Lorentzas perkeliamas į Lvovą, Vilniaus vaivada prašė palikti Lorentzą dirbti Vilniuje, nes jis puikiai išmano regiono aplinkybes, yra aktyviai įsitraukęs į visuomeninę veiklą ir dėka profesinių gabumų ir išskirtinio sugebėjimo suvienyti veikia kaip konsoliduojantis asmuo, yra palankiai vertinamas Vilniaus visuomenės, turi glaudų kontaktą su Vilniaus mokslo, kultūros, meno organizacijomis³¹¹. Valdžia ir lenkų visuomenė vertino jo darbus Vilniaus katedroje, Vilniaus ir Trakų pilyse, sprendžiant Mickevičiaus paminklo klausimą, vienijant Vilniaus menines organizacijas (*Erwuza*). 1934 m. vaivados sumanymu Lorentzas netgi buvo siūlomas valstybiniam apdovanojimui už išskirtinius nuopelnus visuomeninėje veikloje³¹².

³¹⁰ LCVA, f. 51, ap. 3, b. 1111, l. 135, 136.

³¹¹ Tikybų ir valstybinio švietimo ministerija po mėnesio atšaukė sprendimą sukeisti vietomis Lvovo ir Vilniaus paminklų konservatorius. Žr.: LCVA, f. 51, ap. 3, b. 1111, l. 88-94.

³¹² 1934 metų rugpjūtį vaivados Wł. Jaszczolt sumanymu Lorentzas buvo siūlomas valstybiniam apdovanojimui, Dešimties metų atkurtos nepriklausomybės medaliui, už išskirtinius nuopelnus visuomeninėje veikloje. LCVA, f. 51, ap. 3, b. 1111, l. 75, 78.

Vilniuje Lorentzas turėjo autoritetą ir nemenką įtaką. Lyderystė visose lenkų kultūros sferose ir sutarimas su visomis lenkų kultūros/meno draugijomis leido jam jaustis tvirtai sprendžiant ir paminklų apsaugos klausimus. Kuomet 1933 m. iškilo Vilniaus katedros gobelenų išvežimo į užsienį klausimas, didžioji dalis Vilniaus lenkų kultūrinių ir politinių veikėjų buvo Lorentzo pusėje. Tai leido jam aktyviai, nors ir neviešai veikti prieš katedros kapitulos ir archyvyskupo Jałbrzykowskio sprendimą parduoti gobelenus užsienyje. Reikia turėti omeny, kad pagal įstatymus katalikų bažnyčiai priklausantys kilnojami paminklai nepateko į paminklų konservatoriaus kompetenciją. Gobelenų ginčas truko kelis mėnesius, į jį įsitraukė miesto lenkų visuomenė, daugelis jų kultūrinių organizacijų ir galiausiai katedros kapitula atsisakė parduoti gobelenus, jie liko Vilniuje. Tačiau Lorentzas buvo atleistas iš pareigų už įsitraukimą į šią akciją ir aukštesnės valdžios nurodymų nevykdymą. Į tai sureagavo Vilniaus miesto (lenkų) visuomenė ir 33 (!) meninės draugijos išreiškė protestą. Lorentzas buvo sugrąžintas į savo postą po maždaug savaitės³¹³.

Pirmasis Vilniaus konservatorius Remeris Meno skyrių įtvirtino kaip vieną iš kultūrinio gyvenimo centrų, o konservatoriaus pareigybę kaip autoritetinę³¹⁴. Lorentzas autoritetą ir įtaką visuomenėje dar padidino. Vėlesni paminklų konservatoriai į Vilnių atvyko užimti pareigų, kurios jau buvo visuotinai pripažintos. Didelę įtaką vietinėje lenkų bendruomenėje pavyko pasiekti derinant formalius ir neformalius ryšius bei veiklas su lenkų kultūros ir politikos elitu; be to, veikiant visuose lenkų kultūros sluoksniuose. Visuomenė su kuria bendravo ir bendradarbiavo paminklų konservatoriai apėmė tik lenkus ir tik politikos, kultūros bei meno veikėjus.

³¹³ S. Lorentz, 1986, s. 160-163.

³¹⁴ S. Lorentz, 1986, s. 12; R. Jarocki, 1981, s. 78.

Reali Vilniaus ir Naugarduko situacija daugeliu socialinių, ekonominių aspektų nebuvo džiuginanti. Tai buvo neturtingas kaimiškas kraštas su neraštingais gyventojais. Tarpukario Lenkijos kaip tautinės ir katalikiškos valstybės kontekste situaciją dar labiau komplikavo tautinė ir religinė šių vaivadijų gyventojų sudėtis. Lenkai ir katalikai čia sudarė tik pusę gyventojų. Tokiame kontekste valstybės tarnyba ir pajamos, žinios ir išsilavinimas buvo galios ir įtakos šaltiniai, jie kūrė autoritetą. Tokiame kontekste, kur tik lenkai užėmė valstybinius postus, tautybė taip pat buvo galios šaltinis. Turint omeny, kad visuomenė vis dar buvo patriarchalinė, vyriška žmogaus lytis turėjo aukštesnį socialinį statusą, žmogaus lytis turėjo įtakos jo statusui visuomenėje. (I) Visa tai reiškia, kad paminklų konservatoriaus įtaka ir galia kilo ne tik iš jam teisės aktai numatytų teisių ir pareigų, bet ir iš jo tautybės, išsilavinimo, posto, lyties. (II) Visa tai taip pat reiškia, kad visuomenė su kuria bendravo ir bendradarbiavo paminklų konservatorius buvo apribota išsilavinimo, socialinio statuso, pajamų, tautybės ir religijos, lyties. Tokia *visuomenė* apėmė siaurą žmonių sluoksnį: lenkus iš aukštesnio socialinio sluoksnio, daugiausia katalikus ir daugiausia vyrus, valdžios atstovus ir kultūros lauko ekspertus. (III) Tokioje nedidelėje *visuomenėje* bendravimas nebuvo tik formalus, žmonės buvo susiję artimais asmeniniais ryšiais. (IV) Galiausiai visa tai reiškia, kad likusioji didelė dalis visuomenės, kuri nepateko į lenkų ekspertų ratą, neturėjo galimybių dalyvauti valstybiniame paminklų apsaugos procese, jie nepateko į lenkiško sankcionuoto paveldo diskurso ribas.

3. PAMINKLŲ APSAUGA VILNIAUS PAMINKLŲ APSAUGOS APSKRITYJE

Pradėkime nuo bendresnio Vilniaus ir Naugarduko vaivadijų konteksto, dariusio įtaką paminklų apsaugos procesams.

Tarpukario lenkiško Vilniaus drama buvo tai, kad ambicijos, norai ir įsivaizdavimai neatitiko realybės ir galimybių. Tokia pati buvo paveldosaugos situacija Vilniuje ir pirmasis Vilniaus paminklų konservatorius Remeris tai suvokė. Jis vertino Vilnių kaip miestą kuris, „dėka lenkų civilizacijos“, vaidino svarbų vaidmenį plačiame areale, kaip vakarų kultūros ir lenkų kultūros redutą, miestą su giliomis kultūros, mokslo, meno tradicijomis, išugdžiusiomis tokius „dvasinius tautos vedlius“ kaip Mickevičius ir Piłsudskis. Tačiau tuo pačiu metu, Remeriui buvo akivaizdu, kad miestas prarado tiek buvusį karališkumą, tiek turėtą vaidmenį: aplinką šiuolaikinei kultūrai jis įvardijo skurdžiausia Lenkijoje, o paminklų globos lauką visiškai apleistui³¹⁵. Jau minėta Vilniaus ir Naugarduko vaivadijų tautinė, religinė, ekonominė, švietimo ir kultūros situacija lėmė, kad kadru mokslo ir kultūros institucijoms, valdininkų valstybės tarnybai (net ir tokiam *lenkiškame* mieste kaip Vilnius) teko ieškoti *kitoj* Lenkijoje. Trečio dešimtmečio pradžios situacija, atvykus Remeriui, buvo tokia, kad miestas nebuvo nei per daug lenkiškas, nei kultūros ir mokslo centras. Todėl Remerio mėgtą Vilniaus kaip lenkiškumo reduto metaforą reiktų suprasti

³¹⁵ J. Remer, 1928, s. 3, 4, 6; Remerio ataskaita, skaityta žurnalistų suvažiavime 1924 m. Vilniuje, in: Instytut Sztuki PAN, Zbiory Specjalne, 1404, Archiwum Wacława Husarskiego, 27, Ochrona zabytków i historia sztuki, Streszczenie sprawozdania z działalności za rok 1923 /recto od 1.XI.1922 r./ i 1.V.1924 r., s. 1. Čia reikia turėti omeny, kelis aspektus. Viena, Remeris savo profesiją traktavo rimtai, o darbą suvokė svarbiu. Jo tekstuose dažnos dramatiškos aplinkybės paminklų apsaugai: bloga paminklų būklė (Lenkijoje/Vilniuje), nedėkingos sąlygos dirbti ir paminklų konservatorių pasiaukojimas dirbant tokiomis aplinkybėmis ir pan. (Pvz.: [J. Remer], „Słowo wstępne“, 1930-1931, s. V-VI). Antra, Vilniaus ir provincijos situacija kiek skyrėsi, Remeris išskiria „Vilniaus mylėtojų draugiją“, tačiau kartu pažymi, kad ji neturėjo jokios vykdomosios valdžios.

visiškai tiesiogiai: lenkiškumą ir lenkų kultūrą Vilniuje ir *šiaurės rytiniame krašte* reikėjo ginti ir saugoti, o į bet kokią lenkų nedominavimą buvo reaguojama jautriai³¹⁶.

Situacija Naugarduko vaivadijoje mažai skyrėsi: vizija ir realybė nesutapo. Naugarduko *žemė* tarpukariu lenkiškame pasaulėvaizdyje sieta išimtinai su Mickevičiumi, tai buvo Mickevičiaus vaikystės kraštas³¹⁷. Tokia vizija turėjo sukurti lenkiško krašto įvaizdį. Tačiau minėta faktinė demografinė situacija liudijo ką kitą – tai buvo ne lenkiškas kraštas ir ypač Naugarduko pavietas, kur mieste dauguma buvo žydai judėjai, o provincijoje baltarusiai stačiatikiai. Svarbu ir tai, kad materialių objektų, kurie liudytų poeto gyvenimą čia, buvo išlikę nedaug. Pačiam Naugarduke – parapijinė bažnyčia, kurioje krikštytas Mickevičius ir jo gimtojo namo pamatai/vieta. Materialių, Mickevičių liudijančių objektų, akivaizdžiai trūko ir todėl kurti nauji³¹⁸. Šiame kontekste įdomus Mickevičiaus kalvos (*kopiec*) supylimo atvejis. 1924 m. Naugarduko lenkų valdininkų iniciatyva buvo sudarytas Mickevičiaus atminimo įamžinimo komitetas (*Komitet uwiecznienia pamięci Adama Mickiewicza*), globojamas respublikos prezidento. Viena iš komiteto

³¹⁶ Kad ir toks pavyzdys iš Vilniaus literatūrinio gyvenimo. 1927 m. Vilniaus žydai literatai („kažkoks p. Kulbakas“) įkūrė P.E.N. klubo Vilniaus skyrių. Lenkai literatai baiminosi, kad skyrius „gali būti monopolizuotas vienos tautybės [žydų] literatų, ypač apeinant lenkų literatus“. Žr.: „P.E.N.-Club w Wilnie?“, in: *Źródła mocy*, 1928, zeszyt nr. 3, s. 60.

³¹⁷ Taip vadinasi ir vienas iš Meno skyriaus darbuotojo Łopalewskio knygos skyrių, skirtas Naugarduko žemei: „kraj lat dziecinnych“. Žr. T. Łopalewski, *Między Niemnem a Dźwiną. Ziemia Wileńska i Nowogródzka*, Poznań, 1938.

³¹⁸ Ta pačia intencija ieškota Tadeuszo Rejtano kapo Hruszówka dvare. Tuo užsiėmė 150-ųjų mirties metinių pagerbimui suburtas komitetas, į paieškas pasikvietęs ir paminklų konservatorių Lorentzą. Žr.: S. Lorentz, *Album Wileńskie*, Warszawa, 1986, s. 62; Komiteto, sukviesto Rejtano 150-osioms mirties metinėms, nariai prie spėjamo jo kapo, fotografija Jano Bulhako, 1930 m. liepa, [interaktyvus], in: <https://audiovis.nac.gov.pl/obraz/105106/dac2c8b8971ed6070e233504d9a64d66/>

pasirinktų įamžinimo formų tapo „kalvos pavidalo paminklas“ ir jau tų metų gegužę jis pradėtas pilti³¹⁹.

Yra keli svarbūs momentai šioje istorijoje, į kuriuos verta atkreipti dėmesį. (I) Kalvai pasirinkta vieta šalia Naugarduko pilies, ant gretimo kalno, vad. „mažąja pilimi“, įeinančio į pilies fortifikacijos sistemą. Tai viena seniausių Naugarduko vietų, pasakojanti *lietuvišką* miesto praeitį, su lenkiškumu ir Mickevičiumi tiesiogiai mažai susijusi. (II) Žydiškame mieste pamatinį akmenį Mickevičiaus kalvai pašventino katalikų Minsko vyskupas Zygmunt Łoziński, dalyvaujant prezidentui Stanisławui Wojciechowskiui ir Naugarduko vaivada Raczkiewiczui³²⁰. Kalvos pylimas buvo visiškai politinis veiksmas. (III) 1925 m. Naugarduke apsilankę šalies paminklų konservatoriai išreiškė kritišką nuomonę dėl kalvos artumo Pilies kalnui³²¹. Tačiau Vilniaus ir Naugarduko paminklų konservatorius Remeris kalvos statymo procese dalyvavo nuo pačių pradžių, komitetui aukėjo savo lėšas, specialiai atvyko iš Varšuvos į kalvos užbaigimo šventę³²². Būtent Remeris kartu su Kłosu ir Adolfu Szyszko-Bohuszu³²³ pasiūlė Mickevičiaus atminimą įamžinti kalva ir supilti ją ant vienos iš pilies kalvų³²⁴. Tai galėjo sąlygoti ir visiškai praktiniai sumetimai: nuolaužos, žemės iš tvarkomos pilies buvo gabenamos į šalia pilamą kalvą, todėl lėšos kalvos supylimui galėjo būti naudojamos ir darbams prie pilies. Vis tik neabejotina, kad joks kitas

³¹⁹ Kitos idėjos: Naugarduke įkurti Mickevičiaus vardo skaityklą biblioteką ir muziejų, Zaosėje - Mickevičiaus vardo mokyklą. Žr.: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 6, l. 75.

³²⁰ S. Lorentz, *Album Wileńskie*, Warszawa, 1986, s. 58; „Historja budowy kopca Mickiewicza“, in: *Dni Mickiewiczowskie w Nowogródku*, Nowogródek, 1931, s. VI-VII.

³²¹ AAN, Zespół Nr. 14, Syg. 7030, k. 322.

³²² KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 6, l. 75; „Historja budowy kopca Mickiewicza“, in: *Dni Mickiewiczowskie w Nowogródku*, Nowogródek, 1931, s. VI.

³²³ Adolf Szyszko-Bohusz (1883-1948) - lenkų architektas, tarpukariu - vienas įtakingiausių ir aktyviausių architektūros paminklų restauratorių, darbų Vavelyje, Varšuvos Karališkoje pilyje, Lazienkų rūmuose vadovas.

³²⁴ „Historja budowy kopca Mickiewicza“, in: *Dni Mickiewiczowskie w Nowogródku*, Nowogródek, 1931, s. VI; KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 6, l. 75.

objektas tokioje paminklinėje teritorijoje nebūtų galėjęs atsirasti. Kalvos vieta ne tik paminkliniu, bet ir estetiniu požiūriu nebuvo tinkama: „šalia didingų pilies griuvėsių kalva atrodo kaip smėlio pilis“³²⁵.

Kalvos supylimo istorija buvo tiesiogine to žodžio prasme lenkiškos teritorijos žymėjimas žydiškame mieste, baltarusiškame pavieta. Ketvirtame dešimtmetyje ant 17 metrų aukščio pilkapio pastatytas dar ir kryžius³²⁶. Profesorius Stanisławas Pigoń³²⁷, be užuolankų, kalvą įvardijo sargybiniu, lygindamas ją su Krokuvos kalvomis³²⁸. Mickevičiaus kalvos užbaigimas 1931 m. birželį kartu su visą mėnesį besitęsusia „Mickevičiaus diena“ tapo lenkiškumo manifestu. Vaivados iniciatyva į pilkapio pylimą ir renginius įsitraukė moksleiviai, jaunuoliai, aktyviai dalyvavo armija, į užbaigimo šventę su mišiomis, lėktuvų skrydžiu, koncertu iš miesto teatro transliuojamu į Turgaus a. atvyko kultūros, mokslo, valdžios atstovai iš Vilniaus ir Varšuvos³²⁹. Ruszczycio žodžiais renginys „tiems, kas matė, padarė gilų įspūdį“³³⁰.

³²⁵ T. Łopelewski, *Między Niemnem a Dźwina. Ziemia Wileńska i Nowogródzka*, Poznań, 1938, s. 193.

³²⁶ Fotografija Adomo Mickevičiaus pilkapio Naugarduke, 1932-1939, [interaktyvus], in: <https://audiovis.nac.gov.pl/obraz/119350/>, (2021-05-15).

³²⁷ Stanisław Pigoń (1885-1968) - literatūros istorikas, SBU profesorius (1921-1930) ir rektorius (1926-1928). Romantizmo laikotarpis ir Mickevičiaus kūryba buvo jo pagrindiniai moksliniai interesai.

³²⁸ S. Pigoń, „Na święto wzniesienia kopca Mickiewiczowskiego w Nowogródku“, in: *Dni Mickiewiczowskie w Nowogródku*, Nowogródek, 1931, s. V.

³²⁹ S. Lorentz, *Album Wileńskie*, Warszawa, 1986, s. 66-70; F. Ruszczyc, *Dziennik. Część druga. W Wilnie 1919-1932*, opracowanie E. Ruszczyc, Warszawa, 1996, s. 580-582; Historia budowy kopca Mickiewicza“, in: *Dni Mickiewiczowskie w Nowogródku*, Nowogródek, 1931, s. VIII-XII; kelios akimirkos iš šventės: Adomo Mickevičiaus pilkapio Naugarduke inauguracinis pylimas, vaivados Z. Beczkowicziaus prakalba, 1931 m. birželis, [interaktyvus], in: <https://audiovis.nac.gov.pl/obraz/27403/044e859942cd14bbc689496a7a2d6a4a/>, (2021-05-15); Adomo Mickevičiaus pilkapio Naugarduke inauguracinio pylimo šventė, 1931 m. birželis, [interaktyvus], in: <https://audiovis.nac.gov.pl/obraz/27402/044e859942cd14bbc689496a7a2d6a4a/>, (2021-05-15); išskilmės prie Adomo Mickevičiaus pilkapio Naugarduke, 1931 m. birželis, [interaktyvus], in:

Visu šiuo tekstu norima pasakyti, kad paminklų apsauga Vilniaus ir Naugarduko vaivadijose atspindėjo ne faktinę vaivadijų tautinę, religinę situaciją, ne daugumos gyventojų tapatybes, vertes ir požiūrius, bet valstybinę viziją ir tautinės valstybės idėją. O valstybinė vizija ir idėja neatitiko Vilniaus ir Naugarduko vaivadijų realybės. Todėl paminklų apsauga šiose vaivadijose tapo tam tikra prasme lenkiškumo gynyba ir lenkiškumo prieglobsčiu ne visai lenkiškame krašte. Vilniaus paminklų konservatoriai intensyviai veikė šiame bare, kurdami lenkiško krašto vaizdinį. „Galime garantuoti, kad Vilniaus patriotizme ir kulte niekas jo [Remerio] nepralenkia; netgi prof. Kłosas ir direktorius Rygielis <...>“, 1928 m. rašė Jankowskis³³¹. Remerio darbą Vilniuje vainikavo monografija apie šį miestą³³². Naugarduko atveju Remeris taip pat nebuvo lengvai pralenkiamas: 1924 m. vasarą su Vilniaus, Kielcų, Varšuvos aplinkos bičiuliais/kolegomis apvažiavo Naugarduko žemę, visa tai sugulė į straipsnių rinkinį³³³, kuris tapo pamatiniu ir Lorentzui³³⁴.

Vilniaus ir Naugarduko vaivadijų paminklų apsaugos sistemos veikimą sunkino tai, kad čia net ir lenkų visuomenės tarpe nebuvo paminklų apsaugos tradicijos. Remeris mini, kad pradžioje visos jėgos ir priemonės buvo skirtos valstybinių ir visuomeninių institucijų sąmoninimui

<https://audiovis.nac.gov.pl/obraz/27405/044e859942cd14bbc689496a7a2d6a4a/>, (2021-05-15).

³³⁰ F. Ruszczyc, *Dziennik. Część druga. W Wilnie 1919-1932*, opracowanie E. Ruszczyc, Warszawa, 1996, s. 580.

³³¹ Cz. J., „Wystawa regionalna IV“, in: „Słowo“, 1928-08-29, nr. 197, s. 3.

³³² J. Remer, *Wilno*, Poznań, 1935.

³³³ Straipsniai publikuoti tiek paskutiniame 1925 m. *Ziemia* žurnalo numeryje (nr. 10-12), tiek atskira knyga (*Nowogródzkie: praca zbiorowa wydana staraniem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, Nowogródek, 1926).

³³⁴ Lorentzas pažįmi, kad šis leidinys jam buvo pagrindinis žinių šaltinis apie Naugarduko žemę, o Remerio ir Wacławo Borowo straipsniai - ypač svarbūs. Žr.: S. Lorentz, *Album Wileńskie*, Warszawa, 1986, s. 57; J. Remer, „Architektura monumentalna w województwie nowogródzkim“, in: *Ziemia*, 1925, nr. 10-12, s. 215-226; W. Borowy, „Nowogródzczyzna Mickiewiczowska“, in: *Ziemia*, 1925, nr. 10-12, s. 239-254.

(*uświadomienia*) apie būtinumą laikytis įpareigojančių valstybinės paminklų apsaugos įsakymų, kontaktų užmezgimui su pirmos instancijos administracinėmis įstaigomis, tokiomis kaip kelių ar statybos direkcijomis, vyskupo kurija, draugijomis ir institucijomis³³⁵. Taigi elementariai reikėjo pranešti kitiems tarnautojams, kokios paminklų konservatoriaus pareigos ir funkcijos, ką jis veikia, kokius klausimus adresuoti jam³³⁶. Šis institucijų „sąmoninimas“ reiškė savo valdžios ir kontrolės įtvirtinimą, paramos savo veiklai užsitikrinimą.

Archyvinėse bylose saugoma daug pranešimų apie įvairius paminklų konservatorių išduotus ir neišduotus leidimus (dėl naujų pastatų darnos su kraštovaizdžiu, paminklinių pastatų remonto darbams, meno kūrinių išvežimui, archeologiniams kasinėjimams) bei juos pasiekianti informacija apie be konservatoriaus žinios vykdomus darbus prie paminklų ar paminklinėse teritorijose, liudija, kad paminklų konservatorius įsitvirtino valdžios institucijose, jo veiklos laukas darėsi aiškesnis ir visuomenei. Tačiau institucijų ir visuomenės „sąmoninimas“ bei savo valdžios ir kontrolės įtvirtinimas išliko aktualus visą laikotarpį. Faktas tas, kad nei paminklų apsaugos teisės aktų tekstai nei kokie nors paminklų sąrašai paprastai nebuvo žinomi ir visuotinai prieinami net tiesiogiai su ta sritimi susijusiems žmonėms.

³³⁵ J. Remer, 1928, s. 6; Remerio ataskaita, skaityta žurnalistų suvažiavime 1924 m. Vilniuje, in: Instytut Sztuki PAN, Zbiory Specjalne, 1404, Archiwum Wacława Husarskiego, 27, Ochrona zabytków i historia sztuki, Streszczenie sprawozdania z działalności za rok 1923 /recto od 1.XI.1922 r./ i 1.V.1924 r., s. 1.

³³⁶ Iš tiesų darbas Vilniuje prasidėjo nuo kur kas žemiškesnių dalykų: biuro baldų, kanceliarinių prekių, fotoaparato ir pan. dalykų pirkimo, elementariai - fizinių darbo sąlygų sau susikūrimo. Remeriui tai buvo svarbu: parengė gana išsamų įsikūrimo Vilniuje biudžetą bei pakartotinai priminė Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijai, kad biuras dar neįrengtas. AAN, Zespół Nr. 14, Syg. 5321, s. 367-369, 403.

1934 m. gruodžio 31 d. Lorentzas išsiuntė raštą Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijai, kuris gana aiškiai piešia tuometinę situaciją³³⁷. (I) Praėjus beveik septyneriems metams nuo Prezidento potvarkio paminklų apsaugai priėmimo, jo įsakymai, Lorentzo nuomone, paminklų savininkams ir valdytojams apskritai nebuvo žinomi. Toli nuo administracinio centro gyvenančius asmenis supažindinti su potvarkio įsakymais buvo sudėtinga. (II) Lorentzas siūlė, kad būtų atspausdintas/išleistas įstatymas su paaiškinančiais komentarais (kokią informaciją suteikti konservatoriui norint daryti remontą, perstatyti paminklą ar išvežti ir pan.). Vadinasi, iki tų metų to padaryta nebuvo, potvarkio turinys nebuvo plačiau paskleistas. Nėra jokių duomenų, kad Prezidento potvarkio egzemplioriai ar kokie nors jo komentarai būtų siųsti savininkams ir vėliau. Tačiau poreikis buvo didelis, Lorentzas prašė 500 egzempliorių abiems vaivadijoms. (III) Meno skyrius neturėjo net ir aštuonių Prezidento potvarkio kopijų, kurias būtų galėję duoti apskrities paminklų apsaugos komisijos nariams. Tai leidžia manyti, kad ir jie nebuvo detalčiai susipažinę su šiuo teisės aktu. Panaši situacija buvo su visais teisės aktais: 1933 m., sukvietus apskrities paminklų apsaugos komisiją, perskaitytas įsakymas, koku pagrindu komisija veikia, tačiau įsakymo egzempliorių nariams neplanuota suteikti³³⁸.

1938 m., kai valstybinė paminklų apsaugos sistema ilgokai funkcionavo, Kieszkowskio rūpesčiai buvo panašūs. 1938 m. liepos 23 d. jo iniciatyva parengtas aplinkraštis visoms Vilniaus vaivadijos seniūnijoms dėl paminklų apsaugos ir kontrolės. Aplinkraščio atsiradimo pagrindas – paminklų apsaugos potvarkio nesilaikymas: paminklinių objektų savininkai remontuoja ir keičia objektus be konservatoriaus leidimo, iškasinėja ir

³³⁷ LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1208, l. 8.

³³⁸ Ir tik Brensztejno pasiūlymu pirmo posėdžio pabaigoje nutarta išsiuntinėti komisijos nariams teisės akto nuorašą, kuriuo jie turi remtis savo darbuose. Žr.: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 194, l. 14.

naikina archeologines vietas³³⁹. Seniūnams buvo priminti aktualūs paminklų globos teisės aktų punktai ir „orientacijai“ siunčiami paminklų sąrašai. Ketvirto dešimtmečio pabaigoje vietos valdžios ar paveldu suinteresuotų organizacijų atstovai nežinojo, ką valstybė globoja jų regione³⁴⁰.

Paminklų apsaugos sistemos sutelkimas vienose paminklų konservatoriaus rankose, į paveldo lauką įtraukiant tik lenkus ekspertus, platesnei visuomenei nesuteikė galimybių dalyvauti paveldo procese. Be to, paminklų apsaugos idėjos kaip universalios kultūringam pasauliui, o paminklų kaip savaime vertingų suvokimas nereikalavo platesnės diskusijos šia tema. Tuo metu visuomenė traktuota kaip pasyvi reikšmių gavėja, ją *reikėjo* auklėti ir šviesti šia tema, taigi suteikti tam tikrą informaciją. Todėl, viena vertus, situacija, kai informacija apie paminklus ir teisės aktus buvo mažai kam prieinama, buvo dėsninga ir sąlygota pačios paveldosaugos sampratos ir sistemos. Antra vertus, techninės ir komunikacinės tarpukario (ne)galimybės, kadų ir lėšų stoka taip pat darė sistemą mažai prieinamą net ir norint *šviesti* visuomenę.

³³⁹ Vilniaus vaivados aplinkraštis pavietų seniūnijoms ir Vilniaus miesto valdybai, 1938-07-23, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 236, l. 11.

³⁴⁰ 1938 m. rugsėjį Breslaujos pavieto seniūnas kreipėsi į paminklų konservatorių, kad būtų atsiųstas pavieto paminklų sąrašą, nes buvo planuojama pašalinti griūvančius pastatus. 1938 m. kovą Lenkijos kraštotyros draugijos Gluboko skyrius, kuris, be to, buvo ir Valstybinės gamtos apsaugos tarybos atstovybė, kreipėsi į paminklų konservatorių su prašymu atsiųsti sąrašą paminklais paskelbtų objektų Dysnos pavieta (Glubokas buvo šio pavieto centras). Gluboko kraštotyrininkai pastebėjo, kad jų regione daug naikinamų priešistorinių ir ankstyvosios istorijos paminklų, o skyriaus įsitraukimą apsunkina tai, kad jie nežino, kokie objektai paskelbti paminklais. 1939 m. balandį Naugarduko miesto burmistras kvietė paminklų konservatorių atvykti paminklų inventoriaus sudarymui. Kieszkowskis į tai atsakė raštu, išvardindamas objektus paskelbtus paminklais ir objektus turinčius paminklinį charakterį (t.y. galimus paminklus). Žr.: Lenkijos kraštotyros draugijos Gluboko skyriaus raštas, 1938-03-26, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 128, l. 50; Breslaujos pavieto seniūno raštas, 1938-09-17, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 128, l. 100; Paminklų konservatoriaus raštas Naugarduko miesto valdybai, 1939-04-24, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 207, l. 53.

Taigi Vilniaus ir Naugarduko vaivadijų paminklų konservatoriai turėjo du nemažus iššūkius: vienas – lenkiškumo gynyba, antras – paminklų apsaugos idėjos „įskiepijimas“ krašte. Paminklus pirmiausia suvokiant kaip tautos istorijos liudytojus, abi šios kryptys buvo lygiagrečiai svarbios ir tarpusavy susijusios. Kitaip tariant – paminklų apsauga ir buvo būdas lenkiškumui ginti ir saugoti.

3.1. Paminklų apskaita – valstybinio diskurso įteisinimas ir įmokslinimas

Kalbėti apie paminklų apskaitą svarbu, nes (I) tai atskleidžia, kokius objektus valstybė/paminklų konservatoriai laikė paminklais, ką prisiėmė savo globai ir kontrolei, kurie objektai suvokti svarbūs valstybės mastu. Turint omenyje, kad paminklai laikyti „patikimiausiu tautos dūšios ir istorijos veidrodžiu“³⁴¹, „gyvu tautos istorijos akmeniu“³⁴², tai yra materialia tautinės tapatybės išraiška, manytina, kad aiškus žinojimas, kokie objektai buvo laikomi paminklais, leidžia geriau suvokti ir lenkiškumą, ir tarpukario Lenkijos/Vilniaus situaciją.

(II) Paminklų apskaita gana gerai iliustruoja tarpukario paminklų apsaugos politiką ir realias galimybes ją įgyvendinti: kokie impulsai atėjo iš Varšuvos, kiek jie aktualūs buvo Vilniuje, kiek pavyko juos įgyvendinti.

(III) Be to, tarpukariu apie paminklų apskaitą konservatoriai kalbėjo nuolat, Remeris buvo vienas didžiausių šios temos ekspertų³⁴³. Kartota, kad

³⁴¹ *Opieka nad zabytkami i ich konserwacja*, Warszawa, 1920, s. 7.

³⁴² [J. Remer], „Słowo wstępne“, in: *Ochrona zabytków sztuki*, Warszawa, 1930-1931, s. VI.

³⁴³ Įvairūs apskaitos klausimai svarstyti I, VIII, XIII-XX ir XXII Konservatorių suvažiavimuose. Žr.: I Konservatorių suvažiavimo protokolas, 1919 m. birželio 23-25 d., in: AAN, Zespól Nr. 14, Syg. 7030, s.; VIII Konservatorių suvažiavimo protokolas, 1924 m. spalio 2-4 d., in: AAN, Zespól Nr. 14, Syg. 7030, s. 305; XIII Konservatorių suvažiavimo protokolas, 1928 m. spalio 25-26 d., in: AAN, Zespól Nr. 14, Syg. 7030, s. 406-412; XIV Konservatorių suvažiavimo protokolas, 1929 m.

apskaita yra pagrindas racionaliai paminklų apsaugai, valstybinės paminklosaugos sistemos pamatas ir iš esmės nuo jos turi prasidėti paminklų apsauga. Kalbėta apie paminklų sąrašus, inventorius, registrus, katalogus ir mokslinę inventorizaciją. Tačiau kasdienybėje paminklų konservatoriai buvo užsiėmę einamaisiais reikalais ir paminklų apskaitai dažnai nelikdavo nei laiko nei lėšų. Valstybės mastu šiai sričiai taip pat trūko dėmesio ir lėšų. Tik paskyrus Remerį generaliniu paminklų konservatoriumi ir jam pavedus paminklų inventorizacijos klausimą (jis tapo Centrinio inventorizacijos biuro vadovu), paminklų apskaita paspartėjo. Tačiau klausimas neprarado aktualumo visu laikotarpiu³⁴⁴.

Paminklų apskaita turėjo spręsti du klausimus: (a) mokslinį ir (b) administracinį. (a) Mokslinė paminklų apskaita arba paminklų inventorizacija, kai renkama detali istorinė, meninė, techninė informacija apie paminklus, jie fotografuojami, atliekami fasadų/elementų apmatavimai, brėžiniai, pirmiausia buvo orientuota į meno specialistus, mokslininkus ir pačių paminklų konservatorių profesinius poreikius. Tai buvo siaurą specialistų ratą dominanti sritis. Mokslinė paminklų inventorizacija suvokta kaip pagrindas tolimesniems Lenkijos meno istorijos tyrimams, todėl susitelkta ties architektūra ir meno objektais. Mokslinės inventorizacijos

rugsėjo 26-28 d., in: AAN, Zespół Nr. 14, Syg. 7030, s. 424-427; XIX Konservatorių suvažiavimo protokolas, 1933 m. rugsėjo 25-30 d., in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1209, lapai nenumeruoti (p. 6-8); XX Konservatorių suvažiavimo protokolas, 1934 m. spalio 5, 6 d., in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1214, lapai nenumeruoti (p. 5-7); XXII Konservatorių suvažiavimo protokolas, 1937 m. balandžio 5-8 d., in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1218, lapai nenumeruoti (p. 15-27); XV Konservatorių suvažiavimo protokolas, 1930 m. spalio 10-15 d., in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1192, l. 27.; XVI-XVIII Konservatorių suvažiavimo protokolai, 1931, 1932, in: LNNBU, OR, zesp. 26, rkps 10, k. 51, 52, 61, 82;

³⁴⁴ Situacija iki 1930 m. bei programa ateinantiems metams gana aiškiai išdėstyta Remerio straipsnyje. Žr.: J. Remer, „Program inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce“, in: *Ochrona zabytków sztuki*, Warszawa, 1930-1931, s. 413-421. Svarbu ir tai, kad antrame knygos tome paminklų (mokslinei) inventorizacijai skirtas visas skyrius, be Remerio, publikuojamas Tomkowicziaus straipsnis ir poros pavių paminklų inventorizacijos ataskaitos (paminklų aprašymai).

procesas buvo brangus ir lėtas, vieno objekto inventorizacijai buvo reikalingas daugiau nei vienas specialistas, todėl šiame procese pirmiausia orientuotasi į architektūros objektus ir tik reikšmingiausius ar geografiniu principu.

(b) Administraciniais tikslais vykdoma paminklų apskaita sprendė praktinius paminklų konservatorių darbo poreikius, be to, buvo įpareigota teisės aktų. Paminklų konservatorius turėjo žinoti savo apskrities paminklus ir jų būklę, o paminklų apsaugos teisė galiojo tik objektams esantiems valstybės apskaitoje – valstybiniame inventoriuje, vėliau – vaivadijų paminklų registruose. Šiame darbe susitelksime į administracinę-teisinę paminklų apskaitą³⁴⁵. Tai sąlygojo keletas priežasčių. (I) Skelbiant objektus paminklais, buvo nubrėžiamos teisės aktų taikymo ribos, oficialiai deklaruojama, kokiems objektams valstybė skiria savo globą. Taigi tai buvo oficialus ir teisinis diskurso įteisinimas. (II) Tokia paminklų apskaita suvokta kaip pagrindas tolimesniam paminklų katalogavimui ir (mokslinei) paminklų inventorizacijai. Pastaroji dėl savo masto ir turinio valstybei buvo sunkiai finansiškai pakeliama ir lėtai įgyvendinama. Tuo tarpu paminklų registracija (skelbiant paminklais), nors ir nebuvo moksliškai gili, tapo plačiausiai valstybės mastu realiai įgyvendinta apskaitos forma³⁴⁶. (III) Administracinė paminklų apskaita, priešingai nei mokslinė paminklų inventorizacija, apėmė platų spektrą objektų, sričių, su kuriomis dirbo paminklų konservatorius (architektūrą, urbanistiką, gamtos objektus, archeologijos objektus, kilnojamas meno vertybes). Taigi tai geriau

³⁴⁵ Šia tema publikuotas straipsnis: V. Kurienė, „Ką saugojo valstybė Vilniaus ir Naugarduko vaivadijose 1928-1939 m.? Kultūros paminklų vertinimas ir apskaita“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2021, t. 47, p. 30-61.

³⁴⁶ Pats nutarimas, skelbiantis paminklų tam tikrą objektą, jo forma, bemaž nesiskyrė visose vaivadijose. Dokumentų pavyzdžių iš Varšuvos, Krokuvos, Poznanės yra šiame leidinyje: *Śluzby konserwatorskie w dwudziestolecu międzywojennym: narodziny, organizacja, działalność: w 100-lecie odzyskania niepodległości: Warszawska Konferencja Konserwatorska, 22 listopada 2018 r.*, redakcja naukowa K. Guttmejer, Warszawa, 2018, s. 44, 100, 178

atskleidžia ir pačią tarpukario paminklo sampratą ir paminklų apsaugą. (IV) Administracinė paminklų apskaita nuolat balansavo ant viešos ir privačios erdvės/nuosavybės/interesų. Joje, nors ne visada tiesiogiai, dalyvavo ne tik paminklų konservatorius (valstybė), bet ir objekto savininkai, tai yra, platesnė visuomenė, ne vien lenkai, ne vien specialistai. Taigi su administracine paminklų apskaita susiję šaltiniai plačiau ir įvairiau atskleidžia tarpukario paminklų apsaugos procesus, istoriją.

Tarpukario Lenkijos paveldosaugos istoriografijoje paminklų apskaita nagrinėjama bemaž išimtinai kaip mokslinės paminklų inventorizacijos klausimas³⁴⁷. Tai yra mažai analizuojama kas ir kodėl imamasi globoti, kokia buvo visuomenės reakcija ir kokia viso šio proceso platesnė reikšmė, tačiau detalai aptariama kaip vykdomas tų objektų *įmokslinimas*, kas ir kokius paminklus suskaičiavo ir pamatavo. Tai iš dalies paaiškintina paminklų apsaugos kaip profesionalų diskurso samprata, paminklų kaip savaime suprantamų ir savaime vertingų traktavimu. Tarsi ir taip akivaizdu, kokie objektai ir kodėl laikomi paminklais, o visuomenė juos *privalo* saugoti. Administracinės paminklų apskaitos, skelbiant objektus paminklais, klausimą tyrė Piotras Doboszas, aptaręs Krokuvos konservatorių priimtus nutarimus ir išlikusį paminklų registro tomą³⁴⁸. Jis atkreipė dėmesį į teisinę šių nutarimų svarbą. Be to, remdamasis Jerzy Stefano Langrodo³⁴⁹

³⁴⁷ P.vz.: J. Lewicki, „Inwentaryzacja zabytków w okresie dwudziestolecia międzywojennego“, in: *Ochrona Zabytków*, 1999, nr. 4, s. 375-390; P. Sypczuka, P. Lasek, „Centralne biuro inwentaryzacji zabytków sztuki rozważania nad znaczeniem instytucji w dziewięćdziesięciolecie jej powstania“, in: *Cud jedności. Architektura i plastyka dwudziestolecia międzywojennego*, red. K. Wojtczak, Gdańsk, 2019, s. 223-252; P. Lasek, *Inwentaryzacja zabytków architektury w łwowskim okręgu konserwatorskim 1920–1939*, Warszawa, 2020. Pastarajame darbe pateikiama (p. 7, 8) platesnė inventorizacijos temos istoriografija.

³⁴⁸ P. Dobosz, 1996, s. 175-193.

³⁴⁹ **Jerzy Stefan Langrod** (1903-1990) - teisininkas, advokatas, administracinės teisės specialistas. Tarpukariu aktyviai dalyvavo akademinėje ir visuomeninėje veikloje: Jogailaičių universiteto profesorius, administracinės teisės katedros vadovas, daugelio publikacijų autorius, Krokuvos miesto tarybos narys, vyriausybinių

komentaru³⁵⁰, pabrėžė profesines konservatorių žinias kaip lemiantį kriterijų šių nutarimų išdavimui. Dettloffas, vėlgi Krokuvos kontekste, nutarimų, skelbiančių objektus paminklais, priėmimą mato kaip svarbią konservatorių veiklos sritį³⁵¹. Jis pažymi šios „akcijos“ sistemiškumą, vertina ją labai aukštai dėl didelio skaičiaus objektų ir atitikimo šiuolaikiniais paveldosaugos kriterijams. Piotras Lasekas plačiau paminklų registracijos, skelbiant paminklais, nenagrinėja, tačiau pateikia 1931–1935 m. Lvovo paminklų apsaugos apskrityje paminklais paskelbtų objektų sąrašą³⁵².

Paminklų apskaitą tiek administracinę-teisinę, tiek mokslinę inventorizaciją galime suvokti kaip būdą įtvirtinti konkrečius objektus viešajame diskurse kaip kultūros paminklus. Administracinė paminklų registracija, suteikiant jiems teisinę apsaugą, įpareigojo objektą traktuoti kaip ypatingą, o veiksmai jo atžvilgiu turėjo būti riboti, atsargūs, saugantys materiją. Mokslinė paminklų inventorizacija reiškė, kad objektas detalai fiksuojamas (pamatuojamas, perkeliamas į brėžinius, fotografuojamas) ir tam tikra prasme išsaugomas ir įamžinamas Lenkijos architektūros istorijos kontekste.

3.1.1. Teisinės apsaugos suteikimas

Jau 1918 m. paminklų globos dekretas numatė valstybinio paminklų inventoriaus sudarymą ir tik objektai, įtraukti į šį inventorių, turėjo teisinę apsaugą. Tačiau III dešimtmetyje apskaita nevyko sklandžiai, valstybinio

komisijų ekspertas, apdovanotas „Lenkijos atgimimo“ ordinu už nuopelnus visuomeninio darbo srityje (1938 m.). Po karo jis gyveno Prancūzijoje, toliau aktyviai veikė akademijoje. Plačiau: P. Dobosz, 2000, s. 403-412;

³⁵⁰ Toks teisininko komentaras apie paminklų apsaugos teisę, grįstas realaus atvejo patirtimi (t.y. praktika), yra bene vienintelis tarpukario kontekste. Žr.: J. S. Langrod, *Zagadnienia wybrane z praktyki administracyjnej*, Kraków, 1938, s. 99-109.

³⁵¹ P. Dettloff, 2018, s. 101-102.

³⁵² P. Lasek, *Inwentaryzacja zabytków architektury w lwowskim okręgu konserwatorskim 1920–1939*, Warszawa, 2020, s. 113-142.

inventoriaus kūrimas buvo lėtas, objektų įrašymo į inventorių procedūra trukdavo ilgai, greitai sprendimai buvo neįmanomi paminklų grėsmės atveju³⁵³. Sprendimas dėl objekto įtraukimo į inventorių buvo priimamas Tikybu ir valstybinio švietimo ministerijoje, remiantis srities paminklų konservatoriaus medžiaga. Savininkui prieštaraujant dėl objekto įrašymo į inventorių, atvejį svarstydavo Konservatorių taryba, kuri rinkdavosi paprastai kartą per metus, savo išvadas ji pateikdavo ministrui, kuris priimdavo galutinį sprendimą³⁵⁴.

Valstybinio inventoriaus sistema veikė ne visose vaivadijose, pavyzdžiui, tokių duomenų nėra iš Krokuvos paminklų apsaugos apskrities³⁵⁵. 1928 m. ministro potvarkyje dėl paminklų registro sudarymo³⁵⁶ numatyta, kad paminklų konservatoriai gali neturėti duomenų, kokie objektai įtraukti į valstybinį inventorių pagal ankstesnį teisės aktą, o 1934 m. Wojciechowskis skundėsi, kad konservatorių atsiųstuose registruose visai nėra įtraukti objektai, skelbti paminklais ankstesniu įstatymu³⁵⁷. Kita vertus, iki 1924 m. 115 Varšuvos objektų buvo įrašyti į valstybinį meno ir kultūros

³⁵³ J. Wojciechowski, „Historja powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce“, in: *Ochrona zabytków sztuki*, Warszawa, 1930-1931, s. 8, 10.

³⁵⁴ Žiūrėti Konservatorių tarybų II-X posėdžių protokolus 1919-1925 m., in: AAN, Zespół Nr. 14, Syg. 7030, s. 82-363.

³⁵⁵ Dettloffas nurodo, kad nėra jokių sprendimų ar pastabų apie paminklų įregistravimą iš Krokuvos paminklų apsaugos apskrities III deš. Duomenis pateikia tik remdamasis nutarimais (orzecenie) iš IV deš. Žr.: P. Dettloff, „Krakowski okręg konserwatorski w dwudziestolecu międzywojennym“, in: *Śluzby konserwatorskie w dwudziestolecu międzywojennym: narodziny, organizacja, działalność: w 100-lecie odzyskania niepodległości: Warszawska Konferencja Konserwatorska, 22 listopada 2018 r.*, redakcja naukowa K. Guttmejer, Warszawa, 2018, s. 101.

³⁵⁶ „Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 17 lipca 1928 r. o prowadzeniu rejestru zabytków“, in: *Dziennik Ustaw*, 1928, nr. 76, poz. 675. Straipsnis nr. 4.

³⁵⁷ XX Konservatorių suvažiavimo protokolas, 1934 m. spalio 5, 6 d., in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1214, lapai nenumeruoti (p. 5).

objektų inventorių³⁵⁸. Konservatorių tarybose 1921–1925 m. svarstyti savininkų protestai dėl objektų iš Varšuvos, Liublino, Kališo, Lodžės, Lvovo ir kitų miestų, įtraukimo į paminklų inventorių. Tačiau nepavyko aptikti jokių duomenų, kad Vilniaus ar Naugarduko vaivadijų objektai būtų buvę valstybiniame paminklų inventoriuje³⁵⁹. Vilniaus paminklų konservatoriaus archyve yra ankstesnių dokumentų, kuriuose patvirtinama, kad objektas yra paminklas ir prašoma juo rūpintis, bet tai rekomendacinio pobūdžio raštai³⁶⁰.

1928 m. priėmus prezidento potvarkį paminklų globai, procesai klostėsi kiek kitaip. Prezidento potvarkyje numatyta, kad objektas teisinę apsaugą įgyja tuomet, kai priimamas nutarimas (*orzeczenie*), skelbiantis jį paminklu. Šis sprendimas perduotas vaivadijų konservatoriams, o valstybinis paminklų inventorių atitinkamai pakeistas į vaivadijų paminklų registrus³⁶¹. 1932 m. birželį tikėtasi, kad per žiemą visi šalies paminklai bus įtraukti į registrą³⁶². Be to, 1933 m. jau buvo akivaizdu, kad dėl lėšų trūkumo mokslinė paminklų inventorizacija nevyksta kaip planuota, todėl dėmesys sutelktas į (administracinę) paminklų registraciją³⁶³. Tad ketvirtame dešimtmetyje viena pagrindinių paminklų konservatorių užduočių tapo nutarimų, skelbiančių

³⁵⁸ E. Popławska-Bukalo, „Organizacja i działalność warszawskiego urzędu konserwatorskiego w latach 1918-1939“, in: *Slużby konserwatorskie w dwudziestolecu międzywojennym: narodziny, organizacja, działalność: w 100-lecie odzyskania niepodległości: Warszawska Konferencja Konserwatorska, 22 listopada 2018 r.*, redakcja naukowa K. Guttmejer, Warszawa, 2018, s. 44.

³⁵⁹ Per Paminklų konservatorių suvažiavimą Vilniuje 1925 m. Studnickis siūlė įtraukti į inventorių Bazilijonų vienuolyną. Tačiau pastato nuosavybės klausimas nebuvo išspręstas ir todėl Remeris nurodė, kad įtraukimas į inventorių neįmanomas. AAN, Zespół Nr. 14, Syg. 7030, k. 318.

³⁶⁰ Pavyzdžiui 1923 m. Remerio raštas, kuriame jis patvirtina (po ištyrimo), kad vila Rasų g. 6 (Vilniuje) yra paminklas ir prašoma juo rūpintis (remiantis įstatymu), įvardijamas nuomone („*opinia*“). Žr.: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 19, l. 1.

³⁶¹ J. Wojciechowski, „Historja powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce“, in: *Ochrona zabytków sztuki*, Warszawa, 1930-1931, s. 8, 10.

³⁶² XVII Konservatorių suvažiavimo protokolas, 1932 m. birželio 5-13 d., in: LNNBU, OR, zesp. 26, rkps 10, k. 61.

³⁶³ XIX Konservatorių suvažiavimo protokolas, 1933 m. rugsėjo 25-30 d., in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1209, lapai nenumeruoti (p. 6-8).

objektus paminklais, priėmimas ir savo kuruojamos teritorijos paminklų registro sudarymas³⁶⁴.

1928 m. Prezidento potvarkio straipsnis nr. 4 nurodė, kad paminklų konservatoriai veda paminklų registrą. Paminklų registro vykdymo tvarka paaiškinta atskiru ministro potvarkiu³⁶⁵. Tai nedidelis, septynių straipsnių apimties dokumentas. Jame nurodyta vaivadijų registro sandara (str. nr. 2, 3). Paminklai skirstomi į kilnojamus ir nekilnojamus. O pastarieji dalijami į (1) meno paminklus ir (2) priešistorinius ir archeologinius. Tai reiškia, kad meno paminklų grupė turėjo apimti architektūros, urbanistikos paminklus bei gamtos objektus. Registre turėjo būti pateikiama nutarimo data ir numeris, objekto apibūdinimas, atsiradimo ir keitimų datos, vieta, savininkas ir pan. Kiekvieno registro gale – parengiamos rodyklės: asmenų, vietos, abėcėlinė. Registras turėjo būti patogus naudoti, be to, viešai prieinamas pažiūrėti kiekvienam (kuris pagrindžia tokį interesą) nurodytomis dienomis ir valandomis, pakabintomis prie įėjimo į paminklų konservatoriaus įstaigą – vaivadijos Meno skyrių (str. nr. 6).

Registras turėjo būti viešas ir prieinamas, tačiau duomenų, kad toks registras būtų buvęs Vilniaus vaivadijos Meno skyriuje, beveik nėra³⁶⁶. 1934

³⁶⁴ J. Wojciechowski, „Historja powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce“, in: *Ochrona zabytków sztuki*, Warszawa, 1930-1931, s. 10, 11; P. Dettloff, 2018, s. 101.

³⁶⁵ „Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 17 lipca 1928 r. o prowadzeniu rejestru zabytków“, in: *Dziennik Ustaw*, 1928, nr. 76, poz. 675.

³⁶⁶ Pradėjęs darbą Vilniuje 1929 m., Lorentzas mini, kad tą metų žiemos mėnesiais buvo parengtas paminklų registras, numatytas 1928 m. įstatymo str. nr. 4, nurodo, kad į registrą įtrauktas piliakalnis prie Horodyšče (*Horodyszcze*) kaimo (Lydos paviete); ant paties dokumento užrašyta, kad tai medžiaga paminklų registru. Horodyšče piliakalnį paminklų ketino skelbti dar Remeris 1928 m., tačiau net ir 1938 m. jis tokio statuso neturėjo, tebebuvo planuojama skelbti jį paminklų ir renkami tam reikalingi duomenys (KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 119, l. 1-3, 12). 1930 m. ruošdamasis skelbti paminklų pirmą objektą Naugarduko vaivadijoje, Svitezio ežerą, Lorentzas rašo vaivada, kad būdą, kaip pildyti registrą, paaiškins atvykęs (KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 1, l. 57). Tais pačiais 1930 m. ataskaitoje Tikybų ir valstybinio

m. valstybės mastu konstatuota, kad registro forma dar nėra nustatyta, tad vargu ar tuo metu jis funkcionavo kurioje nors vaivadijoje³⁶⁷. Archyve išlikęs Vilniaus miesto objektų, paskelbtų paminklais, abėcėlinis sąrašas³⁶⁸ bei pirmųjų 50-ties Vilniaus ir Naugarduko vaivadijų paminklų sąrašas³⁶⁹. Darbo prieduose (priedai nr. 7–9) pateikiamas autorės parengtas paminklų registras (Vilniaus miesto, Vilniaus vaivadijos ir Naugarduko vaivadijos)³⁷⁰. Jis sudarytas nutarimų, skelbiančių objektą paminklu, pagrindu. Nutarimuose nurodomas objektas, jo adresas, savininkas, motyvas, kodėl objektas skelbiamas paminklu (charakteringas, retas, tipiškas, baroko architektūra, mokslinė vertė ir pan.), įstatymo straipsniai, kuriais grindžiamas sprendimas, bei galimybė nutarimą užginčyti (žiūrėti priedą nr. 6). Vilniaus paminklų apsaugos apskrityje 202 objektai buvo paskelbti paminklais per 1931–1939 m. laikotarpį. Vilniaus mieste – 47, Vilniaus vaivadijoje (be Vilniaus miesto) – 90, Naugarduko vaivadijoje – 65.

Toks paminklų skaičius šalies kontekste neišsiskyrė. Daug tyrimų palyginimui nėra, tačiau žinome, kad Krokuvos vaivadijoje nuo 1930 iki II pasaulinio karo paminklais buvo paskelbta apie 450 objektų, išlikęs Krokuvos vaivadijos I registro tomas, apimantis 1930–1935 m. turi 100

švietimo ministerijai nurodo, kad registras pildomas remiantis iš seniūnijų atsiųstais duomenimis (LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1178, lapai nenumeruoti).

³⁶⁷ XX Konservatorių suvažiavimo protokolas, 1934 spalio 5, 6 d., in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1214, lapai nenumeruoti (p. 5).

³⁶⁸ Vilniaus miesto objektų, paskelbtų paminklais, abėcėlinis sąrašas, be datos (vėlesnis nei 1939-06-28), in: Kultūros paveldo centro Paveldosaugos biblioteka (toliau - KPCPB), f. 22, ap. 1, b. 245, l. 83.

³⁶⁹ Sąraše nurodyti objektų adresai, savininkai, stilius, svarbiausios datos. Žr.: Sąrašas objektų, paskelbtų paminklais, Vilniaus ir Naugarduko paminklų apsaugos apskrityje, be datos (1933 m. pab.), in: Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau - LCVA), f. 51, ap. 10, b. 1208, l. 20-27.

³⁷⁰ Lietuvinant vietovardžius, objektų pavadinimus, faktų patikrinimui ir konteksto suvokimui buvo naudingas „Vadovas po Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę“. Daug architektūros objektų, paskelbtų paminklais tarpukariu, yra ir šiame vadove. Žr.: *Vadovas po Lietuvos didžiąją kunigaikštystę*, sud. A. Paliušytė, I. Vaišvilaitė, Vilnius, 2012.

įrašų. Lvovo paminklų apsaugos apskrityje 1931–1935 m. paminklais paskelbta 215 objektų³⁷¹. Akivaizdu, ne visi objektai, kurie laikyti paminklais, buvo teisiškai pripažinti paminklais. Tokia situacija buvo visoje šalyje. 1932 m. rudenį Remeris situaciją vadino nepatenkinama: registre buvo 1526 objektai iš žinotų 7000³⁷². 1934 m. pastebėta, kad, nors ir daugėja registruojamų paminklų, dar daug žinomų svarbiausių paminklų, net ir esančių valstybės nuosavybėje, nėra paskelbti paminklais. Vilniaus ir Naugarduko vaivadijose žinomų/potencialių paminklų buvo kur kas daugiau: Remeris mini suregistravęs 384 paminklus³⁷³, Lorentzas projektavo maždaug 500 objektų, galinčių turėti paminklo statusą³⁷⁴. Gana vaizdžiai situaciją iliustruoja Dysnos pavieto atvejis: parengtas pavieto paminklų sąrašas, jame 40 objektų ir tik vienas jų – „Karaliaus Stepono Batoro sala“ Dauguvos upėje (Dysnoje) turėjo paminklo statusą³⁷⁵. Nepaisant to, 202 paminklinių objektų registras gerai atskleidžia Vilniaus ir Naugarduko vaivadijų valstybinės paminklų apsaugos tendencijas ir kryptis; jo duomenis nagrinėsime detaliau.

Vilniaus paminklų apsaugos apskrityje objektai pradėti skelbti paminklais ketvirto deš. pradžioje, tačiau 1931–1932 m. tai tik pavieniai atvejai. Nuo 1933 m. pab. galime kalbėti apie nutarimų išdavimą kaip sistemingą ir nuolatinę Vilniaus paminklų konservatorių veiklą (žiūrėti grafiką nr. 1, lentelę nr. 1). Iki 1933 m. pabaigos paminklų registracija visoje

³⁷¹ P. Dobosz, 1996, s. 178; P. Lasek, *Inwentaryzacja zabytków architektury w łwowskim okręgu konserwatorskim 1920–1939*, Warszawa, 2020, s. 113–142.

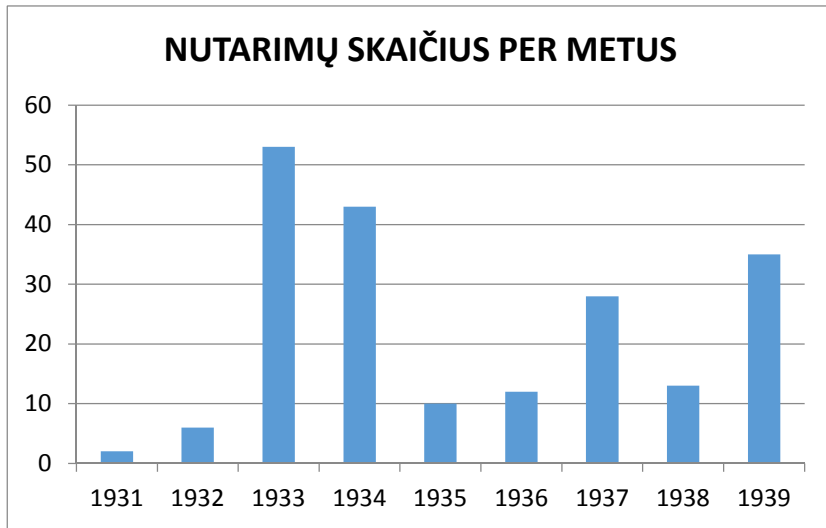
³⁷² XVIII Konservatorių suvažiavimo protokolas, 1932 m. lapkričio 4, 5 d., in: LNNBU, OR, zesp. 26, rkps. 10, k. 82.

³⁷³ J. Remer, *Oddział sztuki Wileńskiego Urzędu Wojewódzkiego w pięcioletnim okresie działalności*, [Odbitka z czasopisma „Źródła mocy“ nr. 4], Wilno, 1928, s. 7.

³⁷⁴ Lorentzas nurodo, kad reikalingi 500 Prezidento potvarkių egzempliorių, kurie būtų dalinami paskelbtų ir naujai skelbiamų paminklais objektų savininkams. Žr.: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1208, l. 8.

³⁷⁵ Nutarimas KS.II.4/110, skelbiantis paminklų salą, vadinama „Karaliaus Stepono Batoro sala“, 1935-05-07, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 210, l. 6; Dysnos pavieto paminklų sąrašas, apie 1939-1940, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 245, l. 87.

šalyje vyko vangiai. Tuomet Tikybų ir valstybinio švietimo ministerija ėmėsi skubinti procesą³⁷⁶. Apskaita sulėtėdavo tik keičiantis konservatoriams (1935 ir 1938 m.), o paskutiniai paminklų nutarimai išduoti 1939 m. liepos mėn. Daugiausia nutarimų paskelbė Lorentzas, jis dirbo Vilniuje ilgiausiai (lentelė nr. 2). Paminklo registro duomenys leidžia iš dalies teigti, kad Lorentzo ir Kieszkowskio veikla daugmaž tolygiai apėmė visą kuruojamą teritoriją, tuo tarpu Piwockis savo veiklą koncentravo Vilniaus vaivadijoje (bet ne Vilniaus mieste). Piwockio atveju taip pat ryški tendencija urbanistikos ir gamtos paminklų apsaugai ir tai atspindi šalyje vykusius procesus. Būtent jis daugiausiai gamtos objektų paskelbė saugomais bei išdavė visus nutarimus senamiesčių apsaugai Vilniaus ir Naugarduko vaivadijose.

Grafikas nr. 1. Nutarimų, skelbiančių objektus paminklais, skaičius per metus

³⁷⁶ Generalinio paminklų konservatoriaus raštas Vilniaus vaivadijai dėl architektūros paminklų registro, 1933-10-16, in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1208, l. 19; XIX Konservatorių suvažiavimo protokolas, 1933 rugsėjo 25-30, in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1209, lapai nenumuruoti (p. 7, 8).

METAI	VILNIAUS MIESTAS	VILNIAUS VAIVADIJA	NAUGARDUK O VAIVADIJA	IŠ VISO
1931	0	1	1	2
1932	1	3	2	6
1933	17	22	14	53
1934	12	10	21	43
1935	0	6	4	10
1936	3	5	4	12
1937	2	21	5	28
1938	2	5	6	13
1939	10	17	8	35
IŠ VISO	47	90	65	20 2

Lentelė nr. 1. Nutarimų, skelbiančių objektus paminklais, skaičius per metus

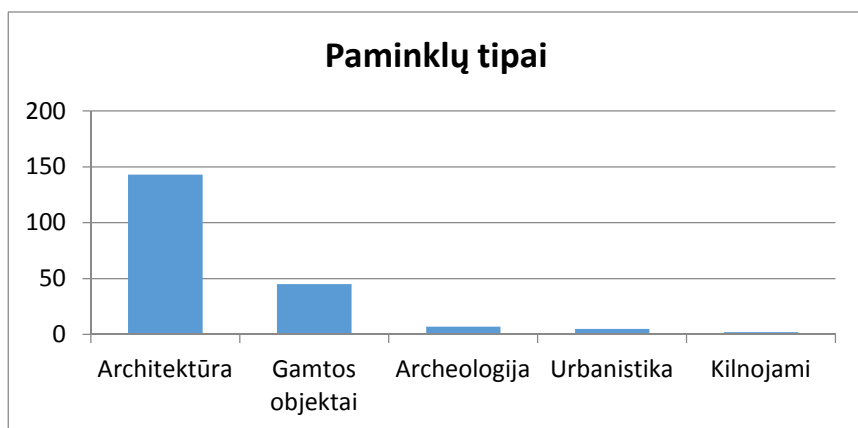
Konservatorius	Vilniaus miestas	Vilniaus vaivadija	Naugarduko vaivadija	Iš viso
Lorentzas	30	39	42	111
Piwockis	5	28	9	42
Kieszkowskis	12	23	14	49

Lentelė nr. 2. Nutarimų, skelbiančių objektą paminklu, skaičius pagal jį išdavusį konservatorių.

Remiantis paminklų registru, Vilniaus ir Naugarduko vaivadijų paminklus galima suskirstyti į tokias kategorijas: architektūros, gamtos, archeologijos, urbanistikos ir kilnojamus objektus (žiūrėti lentelę nr. 3, grafiką nr. 2). Tokį grupavimą leidžia tiek objektyvūs skirtumai, tiek nutarime įrašytas potvarkio punktas, pagal kurį objektas skelbiamas paminklu. Architektūros paminklai sudarė net 70 % visų paminklais paskelbtų objektų. Gamtos paminklai buvo antra gausiausia paminklų grupė (22%). Archeologijos, urbanistikos ir kilnojamų objektų paminklais paskelbta vos po keletas, tai atitinkamai sudarė 4 %, 3 % ir 1 %.

TIPAS	VILNIUS	VILNIAUS VAIVADIJA	NAUGARDU KO VAIVADIJA	IŠ VISO (vnt.)	IŠ VISO %
Architektūra	44	51	48	143	70
Gamtos objektai	0	33	12	45	22
Archeologija	0	5	2	7	4
Urbanistika	1	1	3	5	3
Kilnojami objektai	2	0	0	2	1
IŠ VISO	47	90	65	202	100

Lentelė nr. 3. Paminklų tipai

Grafikas nr. 2. Paminklų tipai Vilniaus paminklų apsaugos apskrityje

Nuo ketvirto deš. pr. administracinės-teisinės paminklų apskaitos praktika įsitvirtino Vilniaus ir Naugarduko vaivadijose. Ji liudija, kad procesas buvo lėtas, tiesiogiai priklausomas nuo paminklų konservatoriaus. Ne visi objektai, kurie laikyti paminklais, teisiškai pripažinti paminklais. Apsauga daugiausia buvo suteikiama architektūrai, tačiau gamtos objektai taip pat sudarė pastebimą dalį. Tai reiškia, kad ne tik architektūra, bet ir gamtos objektai įėjo į paminklo sampratą, gamtos objektai lygiai taip pat

traktuoti tautos istorijos liudytojais. Skelbiant objektus paminklais ir taip suteikiant jiems teisinę apsaugą įtvirtintas šių objektų ypatingas statusas.

3.1.2. Mokslinė paminklų inventORIZACIJA

Tarpukariu paminklų inventORIZACIJA buvo suprantama kaip teorinė-mokslinė paminklų apsaugos sritis šalia praktinės, paminklotvarkinės veiklos, t.y. įvairių statybų ir atnaujinimų. Remeris, pats būdamas meno istorikas, akcentavo paminklų inventORIZACIJOS svarbą Lenkijos meno istorijos mokslui. Buvo kalbama apie tikslumą ir „mokslinį objektyvizmą“, detalius objektų aprašymus ir detalų fiksavimą nuotraukomis ir brėžiniais. Tačiau kartu reikia suprasti, kad mokslinė paminklų inventORIZACIJA nėra tik apie mokslą, racionalumą ir objektyvumą. Kaip ir teisinė paminklų apskaita, tai yra diskurso įteisinimas, tačiau ne teisine prasme. Tai yra tam tikras paminklų ir pasakojimo legitimavimas ir įamžinimas, diskurso, pasakojimo *įmokslinimas*, per atskirų paminklų fiksavimą, mokslinį aprašymą ir įtvirtinimą kaip lenkų (architektūros) paminklų. Kartu tai yra paminklo *nuasmeninimas* ir tam tikra prasme pasisavinimas, atskyrimas nuo platesnės visuomenės, paminklo istorijos, reikšmių ir prasmų paslėpimas. Pavyzdžiui, Drujos sinagoga, statyta XVIII a., mena ilgą žydų gyvenimo šiame krašte istoriją, susijusi su jų atmintimi ir tapatybe. Mokslinės inventORIZACIJOS metu tai tampa baroko sakralinės architektūros statybos pavyzdžiu, architektūros paminklu. Tai yra ne tiek žydų reikalas, kiek paminklų konservatorių, meno istorikų ir architektų profesine sritimi ir lenkų architektūros istorijos objektu. Analogiškai kaip ir paskelbus sinagogą paminklu, suteikus jai valstybės teisinę apsaugą, objektas teisiškai nebėra tik žydų bendruomenės interesas ir visoms veikloms, keičiančioms pastato materiją, reikalingas paminklų konservatoriaus leidimas.

Remeris nevykdė dekretu numatyto paminklų įtraukimo į valstybinį inventorių, tai yra teisinės paminklų apskaitos. Tačiau tai nereiškia, kad jam

dirbant Vilniaus paminklų apsaugos konservatoriumi jokia paminklų apskaita nevyko. Kaip ir kiti paminklų konservatoriai Remeris daug važinėjo po savo kuruojamą teritoriją, išvykose praleisdavo pusę savo darbo laiko³⁷⁷. Kelionės buvo orientuotos ne tik į susipažinimą su apskrities paminklais ir jų fiksavimą, bet ir į „inspekciją“, jų būklės, karo padarytų nuostolių išsiaiškinimą³⁷⁸, tai yra savo kuruojamos teritorijos situacijos ir poreikių suvokimą. Pirmąjį Lenkijos paveldosaugos dešimtmetį karo nuostoliai ir prasta paminklų būklė (kuri laikyta valstybės neturėjimo išdava) buvo vyraujančios temos, formavusios ir paveldosaugos politikos kryptis. Remerio naudotas *naufragio eripere* terminas, reiškiantis išvadavimą nuo sunykimo/sunaikinimo, šio laikotarpio paminklų apsaugai apibūdinti, gana gerai atspindi tuometinę paminklų apsaugos atmosferą. Todėl ir vykdant paminklų inventorizaciją galvota apie paminklų būklės ir darbų poreikio balansą. Galiausiai 1930 metais, susumavus paveldosaugininkų dešimtmečio darbus rimta publikacija, viešai ir konkrečiai įvardijus karo padarytus nuostolius paminklams, juos susumavus ir dalį tų nuostolius likvidavus, pradėjus ilgalaikius paminklotvarkinius darbus prie svarbiausių architektūros paminklų, praeities nuostoliai/nuoskaudos po truputį pamirštos³⁷⁹.

³⁷⁷ Į Vilnių Remeris atvyko lapkričio viduryje, o po mėnesio jau vyko į Trakus, Valkininkus, Smurgainius. Mini, kad tarnybinės kelionės apėmė 150 dienų per metus. Tai buvo tiek išvykos po apskritį, tiek į Varšuvą. Nemažai Remerio prašymų tarnybinėms kelionėms saugoma jo asmens byloje. Žr.: J. Remer, *Oddział sztuki Wileńskiego Urzędu Wojewódzkiego w pięcioletnim okresie działalności*, [Odbitka z czasopisma „Źródła mocy“ nr. 4], Wilno, 1928, s. 7; AAN, Zespół Nr. 14, Syg. 5321, k. 383.

³⁷⁸ 1923 m. liepą, rugsėjį Remeris su Wisłockiu į Naugarduko vaivadiją vyko „paminklų inspekcijai“: paminklų lankymas, būklės ir karo nuostolių išsiaiškinimas, vykdomų darbų kontrolė (prie karo apgriautų paminklų). Žr.: AAN, Zespół Nr. 14, Syg. 5321, k. 433, 437.

³⁷⁹ Turimas omeny leidinys „Ochrona zabytków sztuki“. Jo turinys puikiai atskleidžia buvusią ir naują paminklų apsaugos kryptį: I-ame tome įvardijami visų vaivadijų karo nuostoliai ir per dešimtmetį įvykdyti paminklotvarkos darbai, II-ame susitelkiama ties moksline inventorizacija.

1924 m. jau disponuodamas automobiliu, Remeris galėjo detaliau susipažinti su savo kuruojama teritorija, ėmėsi svarbiausių paminklų fotografavimo ir „inventorizacinių aprašymų“. Dar po poro metų, jau „pakankamai orientuodamasis šioje srityje“ organizavo mokslinę paminklų inventorizaciją, kurioje svarbiausią vaidmenį atliko Kłoso vadovaujama Vilniaus mylėtojų draugijos Inventorizacijos sekcija. Meno skyriaus užsakymu organizuotos „inventorizacinės ekspedicijos“, kuriose architektai ir architektūros studentai iš SBU, Varšuvos ir Lvovo politechnikos universitetų vykdė paminklų inventorizaciją³⁸⁰. Medžiagos sukaupia nemažai, buvo ką rodyti viešai – 1927 m. gruodį savaitę Vilniuje veikė paminklosauginė paroda (*wystawa konserwatorska*). Paroda rengta kultūros paminklų globos idėjos propagandai³⁸¹ ir kaip valstybinės paminklosaugos sistemos penkerių metų veiklos ataskaita/pristatymas. Paroda turėjo pristatyti paminklus bei tai, ką pavyko nuveikti šioje srityje jų išsaugojimui. Tai buvo valstybinio pasakojimo pristatymas oficialioje vietoje oficialaus pareigūno, skirtas lenkų auditorijai. Paroda vyko vaivadijos pastato Didžiojoje konferencijų salėje. Tam tikromis valandomis parodą lankytojams pristatydavo Remeris. Pirmiausia į parodą sukviesti pagrindinių lenkiškų laikraščių redaktoriai, lenkų kultūros atstovai ir įstaigų viršininkai. Pastarųjų prašyta raginti savo pavaldinius aplankyti parodą. Pvz. Vilniaus srities mokyklų kuratorius skatintas kviesti pavaldinius, mokytojus ir vyresnių klasių mokinius, mokytojų seminarijų ir profesinių mokyklų mokinius³⁸².

Paroda vaivadijos pastate veikė gana trumpai ir ribotomis valandomis, tačiau apskritai šios parodos eksponatai pasiekė labai plačią auditoriją.

³⁸⁰ J. Remer, *Oddział sztuki Wileńskiego Urzędu Wojewódzkiego w pięcioletnim okresie działalności*, Wilno, 1928, s. 7 [Odbitka z czasopisma „Źródła mocy“ nr. 4].

³⁸¹ Tarpukariu terminas neturėjo neigiamos konotacijos, suprantamas buvo labiau veiksmazodžio „propaguoti“ reikšme.

³⁸² LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1181, lapai nenumeruoti; LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1183, l. 26.

Pirmiausia paroda rodyta Naugarduke ir 1927 m. lapkritį Varšuvoje II-ame visos Lenkijos paminkloaugininkų suvažiavime kaip bendros parodos dalis. Taigi pristatyta lokalioms (Vilniaus ir Naugarduko) ir specialistų auditorijoms. Tačiau vėliau, eksponatai/dalis eksponatų rodyta 1928 m. rugpjūtį-rugsėjį Vilniaus Šiaurės mugės Regioninėje parodoje³⁸³ ir 1929 m. Poznanėje Visuotinėje šalies parodoje³⁸⁴. Poznanės paroda rengta vadovaujant Remeriui Varšuvos parodos pavyzdžiu/schema. Turint omeny, kad Varšuvoje kokybe ir kiekybe vilnietiška ekspozicijos dalis buvo „pirmoje vietoje“³⁸⁵, o kiti paminklų konservatoriai Poznanės parodai medžiagos siųsti neskubėjo, dalis jos buvo netinkamos kokybės³⁸⁶, tikėtina, kad žymi dalis eksponatų Poznanėje buvo iš Vilniaus/Naugarduko srities. Būtent pastarosiose parodose lankėsi labai daug žmonių, jas plačiai nušvietė spauda, tai buvo reikšmingi įvykiai vaivadijų/šalies mastu. Vien Vilniaus Šiaurės mugėje apsilankė 180 tūkst. žmonių³⁸⁷. Paminklų inventorizacijos/apsaugos ekspozicija spaudoje įvardyta vienu iš Šiaurės

³⁸³ Šiaurės mugė turėjo tris skyrius/ dalis: Šiaurės turgų, Žemės ūkio ir pramonės parodą, Regioninę parodą. Plačiau apie Vilniuje vykusias Šiaurės mugės: A. Srebrakowski, „Targi północne w Wilnie 1928-1939“, in: *Wokół historii i polityki. Studia z dziejów XIX i XX wieku dedykowane Profesorowi Wojciechowi Wrzesińskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. S. Ciesielski, T. Kulak, K. Ruchniewicz, J. Tyszkiewicz, Toruń, 2004, s. 781-787.

³⁸⁴ Poznanėje eksponatai rodyti Valstybinės paminklų apsaugos skyriuje, kuris buvo platesnio Meno ir Kultūros skyriaus dalis (kuruota Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijos Meno departamento). Žr.: P. Lasek, P. Sypczuk, „Mapy zabytków architektury z Powszechnej Wystawy Krajowej z 1929 r.: zapomniane materiały kartograficzne“, in: *Konteksty*, 2020, nr. 4 (331), s. 218.

³⁸⁵ J. Remer, „Wystawa konserwatorska“, in: *Źródła mocy* 1927, nr. 3, s. 51

³⁸⁶ P. Lasek, P. Sypczuk, „Mapy zabytków architektury z Powszechnej Wystawy Krajowej z 1929 r.: zapomniane materiały kartograficzne“, in: *Konteksty*, 2020, nr. 4 (331), s. 219, 220.

³⁸⁷ *V Targi Północne oraz wystawy rolnicze w Wilnie 19.VIII.-3. IX.1933. Przewodnik i spis wystawców*, Wilno, 1939, s. 5. Kitur nurodoma - ketvirtis milijono žmonių („Kronika“, in: *Rzeczy piękne*, 1928, rocznik VII, nr. 10, s. 128).

mugės Regioninės parodos perlų³⁸⁸, tikėtina, kad ją aplankė didelis skaičius žmonių.

Vilniaus vaivadijos bei Varšuvos parodų eksponatus sudarė 221 nuotrauka, 165 brėžiniai, 5 žemėlapiai ir Aušros vartų gipsinis modelis. Nuotraukos apėmė Vilniaus ir provincijos bažnyčias, keletą cerkvių ir sinagogų, pakelės ir kapinių koplyčių; dvarus; turgaus hales ir kai kuriuos miesto/miestelių namus; viduramžių pilis (daugiausia nuotraukų buvo iš Trakų salos pilies); Aušros vartų paveikslo įvairius rakursus ir restauravimo etapus, dalis šio paveikslo nuotraukų buvo spalvotos. Architektūros objektų apmatavimų brėžiniai apėmė svarbiausius objektus: universitetą, bažnyčias ir pilis bei per kasinėjimus Vilniaus senamiestyje rastų pastatų pamatus, eksponuota tik kelių dvarų brėžiniai. Kai kuriais brėžiniais/nuotraukomis fiksuota situacija iki karo/po karo, iki restauracijos/po restauracijos, pvz. vykdytų paminklosauginių darbų rezultatus pristatė Mokyklų kuratoriumo (Volano g.), Šv. Kazimiero bažnyčios, Gaičiūniškės gynybinio dvaro brėžiniai³⁸⁹.

Svarbu akcentuoti, kad visos šios parodos nebuvo apie praeitį, priešingai, apie tuometinį *šiaurės rytų kraštą*, kaip ir Poznanės paroda, kurioje pristatyta ir paminklų inventorizacija, turėjo devizą: „pamatyk parodą Poznanėje – pažink visą šiuolaikinę Lenkiją“. Paminklų inventorizacija ir parodos Vilniuje/ Varšuvoje/ Poznanėje demonstravo šiuolaikinės Lenkijos mokslo pasiekimus paminklosaugos, dailės/architektūros istorijos srityse. Remeris ypač didžiavosi pionierišku darbu paminklų geografinėje/kartografinėje³⁹⁰. Tai yra šalies/ vaivadijos/

³⁸⁸ Cz. J. [Cz. Jankowski], „Wystawa regionalna IV“, in: „Słowo“, 1928-08-29, nr. 197, s. 3.

³⁸⁹ Į Varšuvos parodą siunčiamų eksponatų sąrašai, 1927, in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1183, l. 13-25; J. Remer, „Wystawa konserwatorska“, in: *Źródła mocy* 1927, nr. 3, s. 53-54.

³⁹⁰ J. Remer, „Zagadnienia geografji i inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce“, in: *Wiadomości Konserwatorskie*, 1929, nr. 10/ 11/ 12, s. 44.

pavieto žemėlapiams, kuriuose pažymėtas paminklų arba tam tikrų paminklų išsidėstymas, spalvomis žymint jų statybos laiką, forma – paminklų grupės, sudarant karo padarinių paminklams ir vykdytų darbų žemėlapius. Lenkijos „meninės topografijos“ darbus jis pradėjo dar 1925 m.³⁹¹ 1927 m. parodose Vilniuje ir Varšuvoje iš Vilniaus srities rodyti Nesvyžiaus, Naugarduko, Pastovio pavietų paminklų žemėlapiai. Poznanėje paminklų apsaugos pasiekimus pristatė daugiau nei dvidešimt įvairių žemėlapių³⁹², kurių tik nedaugelis išliko, tarp jų – Naugarduko vaivadijos ir Naugarduko ir Ašmenos pavietų (žiūrėti priedus nr. 3–5)³⁹³.

Kalbant apie kartografiją, akcentuoti keli dalykai. Viena, visi žemėlapiai yra šališki, vienus dalykus paslepia, kitus išryškina. Žemėlapiai kuria iliuziją, kad atspindi teritoriją, bet iš tiesų – ją interpretuoja³⁹⁴. Antra – kartografijos ir nacionalizmo sąsajos. Nacionalizmas, suteikdamas didelį svarbą teritorijai, buvo tai, kas paskatino kartografijos bumą XIX a. Žemėlapiai imti kurti ir naudoti jau ne tik militaristiniais ar biurokratiniais tikslais ir ne tik kartografų, bet įvairių sričių mokslininkų, draugijų įvairiems aspektams iliustruoti. Šis procesas buvo ypač ryškus pasienio ar ginčytinose

³⁹¹ Vaivadijų Meno skyriai turėjo pateikti reikiamą inventORIZACINĘ medžiagą kaip katalogus, paminklų aprašymus ir fotografijas. Tuo tikslus Remeris vyko į kitų vaivadijų Meno skyrius. Žr.: AAN, Zespól Nr. 14, Syg. 5321, k. 543.

³⁹² Visos šalies žemėlapiai: (I) pristatantis istorinę architektūros paminklų raidą, (II) pristatantis architektūros paminklų sugriovimus/sunykimus ir atkūrimą, (III) „mirusių“ pilių žemėlapis. Taip pat demonstruoti aštuonių vaivadijų ir dvylikos pavietų architektūros paminklų žemėlapiai. Žemėlapiai gana detalčiai komentuoti paties Remerio: J. Remer, „Zagadnienia geografji i inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce“, in: *Wiadomości Konserwatorskie*, 1929, nr. 10/ 11/ 12, s. 45-48; J. Remer, „Program inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce“, in: *Ochrona zabytków sztuki*, Warszawa, 1930-1931, s. 417.

³⁹³ Išliko dviejų vaivadijų ir penkių pavietų originalai. Saugomi Lenkijos mokslų akademijos Meno institute. Plačiau: P. Lasek, P. Sypczuk, „Mapy zabytków architektury z Powszechnej Wystawy Krajowej z 1929 r.: zapomniane materiały kartograficzne“, in: *Konteksty*, 2020, nr. 4 (331), s. 218.

³⁹⁴ C. T. Dunlop, *Cartophilia: Maps and the Search for Identity in the French-German Borderland*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 2015, p. 7.

teritorijose. Tokiose daugiakultūre teritorijose žemėlapių braižymas, tam tikrų objektų žymėjimas žemėlapyje tapo efektyvi priemonė kuriant autoritetingą topografiją, nustatančią oficialias ir neoficialias, tautines, etnines, kultūrinės ir kitokias ribas³⁹⁵. Kultūrinės, istorinės, kalbinės ar etnografinės ribos kol nematomos vizualiai neturi svorio, bet pažymėtos žemėlapyje taris legalizuojamos.

Manytina, kad Remeris puikiai suvokė kartografijos veiksmingumą įtvirtinant Lenkijos paminklų sampratą. Tai jau buvo išbandyta praktika: 1921 m. Kresų apsaugos draugijos (*Towarzystwo Straży Kresowej*) propagandinėje parodoje, skirtoje lenkų kultūrai Lietuvoje ir Rusioje (*Sztuka i kultura polska na Litwie i Rusi*). Ten demonstruoti du dideli žemėlapiai: „Lenkijos/lenkiška architektūra Lietuvoje ir Rusioje“ bei žemėlapis su pažymėtais Minsko regiono istoriniais pastatais, šalia žemėlapių eksponuoti išskirtinių istorinių pastatų planai, piešiniai ir fotografijos³⁹⁶. Panašia logika, komponuojant žemėlapius, nuotraukas, brėžinius, eksponuotos ir minėtos vėlesnės paminklų parodos. Neatsitiktinai žemėlapiuose žymėta istorinė architektūra, nes ji laikyta (vakarų) civilizacijos rodikliu. Tokie žemėlapiai turėjo liudyti, kad Lenkija priklauso vakarų civilizacijai ir atitinkamai Lenkijos įtaką nešant tą kultūrą toliau į rytus. Kartu Lenkijos paminklų žemėlapyje žymint visą istorinę architektūrą (*lietuviškas* viduramžių pilis, sinagogas, cerkves) jie visi tampa Lenkijos (o tautinėj valstybėj – lenkų) paminklais, o jų lietuviškumas, žydiškumas – antraeilėmis Lenkijos paminklų ypatybėmis. Tokiuose žemėlapiuose šalies/krašto daugiatautiškumas, daugiaetniškumas buvo paslepiamas³⁹⁷.

³⁹⁵ E. Manikowska, *Photography and Cultural Heritage in the Age of Nationalisms. Europe's Eastern Borderlands (1867-1945)*, Routledge, 2020, p. 168.

³⁹⁶ Plačiau apie parodą ir jos prasmę: E. Manikowska, *Photography and Cultural Heritage in the Age of Nationalisms. Europe's Eastern Borderlands (1867-1945)*, Routledge, 2020, 169-171.

³⁹⁷ *Ibid*, p. 171.

Kalbant apie Remerio vykdytą paminklų apskaitą ir skaičius, įdomi jo pastaba, kada, apžvelgdamas penkerių metų darbus, nurodė suregistravęs (*zarejestrowany*) 384 architektūrinius objektus³⁹⁸. Tai gana įspūdingas skaičius paminklų, suregistruotų per penkerius metus, turint omeny tarpukario komunikacijos galimybes, mažą skaičių dirbančiųjų bei tai, kad tai buvo naujas veiklos laukas. Tai nebuvo kokį nors teisinį statusą turinti paminklų registracija, nėra jokio tai liudijančio paminklų sąrašą. Šis skaičius paminklų greičiausiai reiškia, kad apie tokį skaičių objektų Remeris turėjo duomenis apie jų egzistavimą. Net ir išlikę Meno skyriaus archyvo paminklinių objektų bylų/aplankų sąrašai (*spis teczek z zabytkami* ir *alfabetyczny spis teczek*), parengti apie 1939–1940, apima tik 232 objektus³⁹⁹. Tai reiškia, kad net ir po dešimties metų paminklų konservatorių akiratyje buvo mažesnis skaičius objektų nei Remeris nurodo suregistravęs bei kad apie nemažą dalį paminklų žinota tik apie jų egzistavimą, neturėta fotografijų, planų, dokumentų, nesusirašinėta su objekto valdytojais⁴⁰⁰. Net ir leidiniui „Ochrona zabytków sztuki“ pateikti duomenys, kurių pagrindas buvo Remerio įdirbis, žymi tik apie 150 objektų (žr. priedą nr. 2)⁴⁰¹.

³⁹⁸ J. Remer, *Oddział sztuki Wileńskiego Urzędu Wojewódzkiego w pięcioletnim okresie działalności*, Wilno, 1928, s. 7 [Odbitka z czasopisma „Źródła mocy“ nr. 4].

³⁹⁹ Panašu, kad paminklinių objektų bylų/aplankų sąrašai sudaryti 1939-1940 m., galbūt perduodant archyvą Lietuvos institucijoms. Sąrašai spausdinti, su prierašais ranka lietuvių ir lenkų kalbomis, žymu, kad bylos skaičiuotos, tikrintas jų turinys (pvz. nurodyta, kad aplankas tuščia), tikrinta, ar yra nurodytas skaičius lapų, planų ir fotografijų. Sąrašai pasirašyti Schrammównos, iš Vilniaus ji išvyko 1940 m. Kartu saugomas ir, panašu, tuo pačiu metu parengtas sąrašas Vilniaus objektų, pripažintų paminklais, datuotinas ne anksčiau nei 1939-06-28. Žr.: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 245, l. 82-90.

⁴⁰⁰ Tai akivaizdžiai iliustruoja Dysnos pavieta paminklų sąrašas. Jame 40 objektų, tik maždaug dešimt jų atsidūrė bylų/aplankų sąrašė, kas reiškia, kad apie tuos paminklus turėta daugiau informacijos. Dar septyni pažymėti klaustukais - konservatorius nebuvo tikras dėl jų būklės/ paminkliškumo/ egzistavimo. Žr.: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 245, l. 87.

⁴⁰¹ Planas žymi paminklus kurie nuketėjo per karą ir blogos būklės paminklus. Tačiau Remeris yra nurodęs, Vilniaus ir Naugarduko vaivadijose 20 % paminklų nukentėję nuo karo veiksmų, o dar 70 % buvo blogos būklės (dėl apleidimo). Žr.: J.

Naugarduko vaivadijos paminklų žemėlapis (priedas nr. 3), eksponuotas Poznanės parodoje, galėtų būti vienintelis šio didelio skaičiaus paminklų registracijos liudijimas. Jame sužymėtas gausus skaičius objektų, dalis – pieštuku, tai reiškia, kad apie tuos objektus mažiau žinota, jie netirti⁴⁰² (tai yra neaplinkyti). Penkmečio ataskaitoje Remeris vardija objektus, kurių klausimai spręsti, galim manyti, kad daugelis jų priklausė 384 suregistruotiems paminklams. Tai daugiausia bažnyčios, vienuolynai, varpinės ir koplyčios, taip pat rūmai, dvarai ir pilys, kelios sinagogos ir cerkvės, Vilniaus universiteto pastatai, rotušė, gynybiniai įtvirtinimai ir privatūs miesto namai⁴⁰³.

Pirmasis Vilniaus paminklų konservatorius Remeris inventorizaciją suvokė paminklų apsaugos pagrindu, jis buvo šios srities apologetas, vienas daugiausiai apie tai kalbėjusių, rašiusių ir veikusių tarpukario Lenkijoje. Vilniuje jis, kaupdamas paminklų archyvą, nuolat lankydamas paminklus, nuosekliai ėjo link sistemingos paminklų inventorizacijos, kuri jo manymu turėjo būti vykdoma visos šalies mastu. Dirbdamas Vilniuje, Remeris Meno skyriuje sukaupė nemenką paminklų archyvą. Jame buvo apie 3000 nuotraukų reprodukcijų su architektūros paminklais, skulptūra ir tapyba, taip pat 1310 nuotraukų, iš kurių 800 buvo Meno skyriaus negatyvai, 348 brėžiniai ir 113 žemėlapių. Remeris manė, kad tokia medžiaga kūrė kompleksiską Vilniaus ir Naugarduko vaivadijų paminklų vaizdą ir buvo tvirtas pamatas būsimai didelei/detaliai paminklų inventorizacijai, kurios vis tik nepavyko įgyvendinti. Remeris per šią paminklų inspekciją/apskaitą bei

Remer, *Oddział sztuki Wileńskiego Urzędu Wojewódzkiego w pięcioletnim okresie działalności* [Odbitka z czasopisma „Źródła mocy“ nr. 4], Wilno, 1928, s. 11; *Ochrona zabytków sztuki*, Warszawa, 1930-1931, s. 243

⁴⁰² J. Remer, „Zagadnienia geografji i inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce“, in: *Wiadomości Konserwatorskie*, 1929, nr. 10/ 11/ 12, s. 46.

⁴⁰³ Tikslesnį objektų sąrašą žiūrėti čia: J. Remer, *Oddział sztuki Wileńskiego Urzędu Wojewódzkiego w pięcioletnim okresie działalności* [Odbitka z czasopisma „Źródła mocy“ nr. 4], Wilno, 1928, s. 8, 9.

įvairias Vilniaus ir Naugarduko žemėms skirtas publikacijas įtvirtino tiek aiškią paminklo sampratą kaip architektūros ar meno objekto tiek paminklo interpretaciją kaip tautinės tapatybės simbolio. Žemėlapiais, nuotraukomis, brėžiniais, maketais ir tekstais juos įvardijo ir įamžino, įtraukė į mokslinę problematiką ir viešąjį diskursą. Vėlesniems paminklų konservatoriams buvo nubrėžtos aiškos gairės ir netgi konkrečiai sužymėta žemėlapyje. Kita vertus, sankcionuoto/ leistino paveldo diskurso rėmuose neabejotina, kad kiti konservatoriai būtų atradę tuos pačius paminklus su tapačią interpretacija.

Įkūrus Centrinę inventORIZacijos biurą, Remeris kaip jo vadovas ėmėsi koordinuoti šalies paminklų inventORIZaciją. Iki tol ši sritis priklausė nuo atskirų paminklų konservatorių iniciatyvos ir suvokimo, o tuo metu šią sritį prisiėmė valstybė. Tuo tikslu sukurti Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijos koordinuojami sričių inventORIZacijos biurai, kuriuos sudarė tie patys paminklų konservatoriai ir vietiniai/ atsiųsti inventORIZuojai bei parengta ir ministro patvirtinta instrukcija inventORIZuojams⁴⁰⁴. Joje tiksliai ir konkrečiai įvardyta inventORIZacijos tikslas ir uždaviniai, inventORIZuojami objektai, nustatyta vieninga duomenų pateikimo forma, o medžiaga, neatitinkanti nustatytų reikalavimų, nepriimama⁴⁰⁵. Tokia vieninga struktūra buvo svarbi, nes mokslinė paminklų inventORIZacija laikyta „žinių apie meną Lenkijoje ir Jos istoriją pagrindu, [ji] privalo būti parengta pagal pagrįstus metodus ir pagrįstos sistemos rėmuose“⁴⁰⁶. Moksliskumas ir *objektyvumas* čia buvo kertinis leitmotyvas. Instrukcija buvo rengiama bendradarbiaujant su Varšuvos, Krokuvos, Poznanės, Lvovo ir Vilniaus universitetų ar politechnikų mokslininkais. Remtasi užsienio šalių dailės istorijos mokslo patirtimi: galutinis inventORIZacijos rezultatas turėjo būti „tarp G. Dehio

⁴⁰⁴ *Instrukcja szczegółowa dla inwentaryzatorów zabytków sztuki*, Warszawa, 1930.

⁴⁰⁵ Pvz. 1932 m. grąžinti Dziarečyno ir Bycenio objektų apmatavimų planšetai. KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 166, l. 3, 9, 28.

⁴⁰⁶ [J. Remer] Słowo wstępne, in: *Instrukcja szczegółowa dla inwentaryzatorów zabytków sztuki*, Warszawa, 1930.

„Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler“ paminklų registro ir čekoslovakų ar austrų „Kunsttopographie“ išbaigtos inventorizacinės monografijos⁴⁰⁷. Moksliskumo ir objektyvumo buvo siekiama tiek moksliniu objektų aprašymu (tik faktai, o ne *vertinimai*), tiek tiksliais architektūros apmatavimais, tiek fotografija. Nuotraukos traktuotos integralia inventoriaus dalimi, tiksliai nurodyta, kokio jos turi būti formato ir kokybės, kas jose vaizduotina. Piešiniai buvo leidžiami tik išskirtiniais atvejais ir tik kaip nuotraukas papildantis elementas. Piešinys laikytas ne pakankamai tikslia ir objektyvia inventorizacijos forma.

Mokslinė paminklų inventorizacija turėjo būti Lenkijos meno bazinių žinių šaltinis, todėl siunčiantis aiškią žinią ir aiškų pasakojimą apie tai, kas yra Lenkijos (meno) paminklai. Todėl nepaisant to, kad inventorizacija buvo mokslinė ir/taigi *objektyvi*, ji turėjo aiškius objektų/ stiliaus/ laikotarpio favoritus ir ribas, kurių nebuvo galima peržengti. Inventorizacija apėmė X-XIX a. meno paminklus, o tai reiškė architektūrą ir kilnojamus meno/taikomosios dailės kūrinius. Prioritetas buvo architektūra, o dailės kūriniai buvo architektūros objektų interjeras, su jais susijęs, juose esantys. Pirmiausia inventorizuotinais laikyti religiniai pastatai (pradedant katalikų bažnyčiomis), tada – pasaulietiniai pastatai (pradedant rotušėmis, pilimis, pilių griuvėsiais). Pirmenybė teikta seniausiems objektams, pvz. romaninės architektūros objektams nurodyta atlikti detalius apmatavimus, tuo tarpu dvarų (kurių daugelis vėlyvi) – tik išskirtiniais atvejais. Šiame procese orientuotasi į bažnyčias, todėl inventorizuojami meno kūriniai apėmė tapybą (sieninę, altorinę, vitražus etc.), skulptūrą (stiuką, antkapius etc.) ir taikomosios dailės kūrinius (altorius, suolus, stalus, audinius⁴⁰⁸ etc).

⁴⁰⁷ XIV konservatorių tarybos protokolas, 1929 m. spalio 26–28 d., in: Archiwum Państwowe m. st. Warszawy, Akta konserwatora zabytków, Syg. 390, k. 184.

⁴⁰⁸ Audiniams nustatytas kitas amžiaus cenzas - iki XVI imtinai, siuvinėjimams (lenk.: *hafty*) - iki XVII a. imtinai. Žr.: *Instrukcja szczegółowa dla inwentaryzatorów zabytków sztuki*, Warszawa, 1930, s. 7.

Inventorizacija taikyta profesionaliajam, bet ne liaudies menui⁴⁰⁹. Šiuo atveju prioritetas buvo suteiktas materialiems objektams, kurie dažniau liudijo kilmingųjų, bet ne liaudies patirtis ir atmintį.

Tuo metu Vilniuje įkurtas srities inventorizacijos biuras ir finansuojant Tikybu ir valstybinio švietimo ministerijai pradėta sisteminga Breslaujos pavieto inventorizacija⁴¹⁰. 1929 m. Lorentzas su Kłosu ir Bułhaku apvažiavo pavietą, Bułhakas fotografavo⁴¹¹, suformuota programa, kuriems objektams reikalinga architektūriniai apmatavimai. 1930 m. vasarą Kieszkowskis su Kłosu ir jo studentais vykdė šiuos darbus. 1933 m. dar buvo likę keletas neapmatuotų dvarų ir sakralinių objektų⁴¹². 1938 m. Kieszkowskis, tapęs Vilniaus paminklų konservatoriumi, grįžo prie Breslaujos pavieto inventorizacijos, norėjo parengti medžiagą publikavimui⁴¹³. 1939 m. vidury

⁴⁰⁹ Argumentuota tuo, kad tai: didelis klausimas, o specialistų jam trūksta, be to, inventorizacijos biudžetas ribotas, tad viskam pinigų nepakanka. Tačiau inventorizacija apėmė medinę architektūrą. Žr.: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 166, l. 3.

⁴¹⁰ Toliau planuotas toks inventorizacijos eiliškumas pagal pavietus: Dysnos, Nesvyžiaus, Stolpcų, Valažino, Maladečinos, Vileikos, Pastovio, Ašmenos, Naugarduko, Baranovičių, Vilniaus-Trakų, Švenčionių, Lydos ir Slanimo. Žr.: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 166, l. 35.

⁴¹¹ Kaip jau minėta, Vilniaus Meno skyriaus fotografijų archyvas (1537 negatyvai) ar jo dalis atsidūrė Lenkijos mokslo akademijos Meno institute. Kucharska nurodo, kad 90 % tų nuotraukų atliktos 1923-1930 m. 340 jų yra iš Vilniaus, 152 - iš Drujos (Breslaujos pav.). Ji pastebi, kad Drujos fotografijos - tai viena iš pilniausių nedidelio miestelio paminklų foto dokumentacijų, atlikta tarpukariu. 1929 m. vasarą Lorentzas, Kłosas ir Bułhakas nuomojosi kambarį būtent Drujoje ir iš ten važinėjo po pavieto paminklus. Žr.: J. B. Kucharska, „Pałac, dwór i zaścianek na fotografiach w zbiorze konserwatora wileńskiego nowogródzkiego“, in: *Dwór polski zjawisko historyczne i kulturowe*: Materiały VI seminarium zorganizowanego przez Oddział Kielecki Stowarzyszenia Historyków Sztuki i Dom środowisk Twórczych w Kielcach, Warszawa: SHS, 2002, p. 515, 516; S. Lorentz, *Album Wileńskie*, Warszawa, 1986, s. 31.

⁴¹² Tai Zaviężė dvaro koplyčios griuvėsiai (buvo iš dalies apmatuoti), Zajnuv dvaro medinis rūmas, Zamošės medinis rūmas, Bainos medinė varpinė, Jody mūrinis rūmas, Jody medinė cerkvė, Widze Łowczyńskie medinis rūmas. Žr.: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 166, l. 35.

⁴¹³ Tikybu ir valstybinio švietimo ministerija sutiko su Kieszkowskio prašymu naudoti Augustavo ir Suvalkų pavietų paminklų inventorizacijai skirtas lėšas

fotografijos ir planai buvo paruošti, tačiau rankraštį spausdinimui, kurį rengė kartu su Lorentzu, Tikybu ir valstybinio švietimo ministerijai planavo atsiųsti liepos 1 d.⁴¹⁴. Tolimesnis Breslaujos rankraščio likimas nežinomas, todėl tiksliai nėra aišku, kokius objektus jis apėmė. Manytina, kad architektūros objektai, vėliau paskelbti paminklais, buvo inventorizuoti (žiūrėti Breslaujos pavieta architektūros paminklus priede nr. 8). Ilga paminklų inventorizavimo darbų trukmė buvo įprasta, tik poros pavietų paminklų inventorių pavyko publikuoti tarpukariu, 1938–1939⁴¹⁵.

Be Breslaujos pavieta, 1931–1932 m. vykdyti Bycenio bazilijonų bažnyčios, Dziarečyno dominikonų vienuolyno, Krėvos pilies architektūriniai apmatavimai⁴¹⁶. 1931 m. skirtos lėšos pradėti Dysnos pavieta inventorizaciją⁴¹⁷. Tačiau nepaisant pirminių lūkesčių tik įsteigus Centrinę inventorizacijos biurą, kasmet finansavimas inventorizacijai vis mažėjo. Jau 1932 m. nebebuvo kalbama apie naujų pavietų inventorizaciją, o tik pradėtų darbų užbaigimą⁴¹⁸. Finansavimo problema buvo sąlygota bendros Lenkijos ūkio krizės, pasaulinė ūkio krizė smarkiai palietė šalį. Todėl bene vienintelis būdas finansuoti architektūrinius apmatavimus, kurie ir buvo brangiausia inventorizacijos dalis, tapo Darbo fondo (*Fundusz prac*) lėšos, įdarbinant

Breslaujos pavieta ir Vilniaus miesto paminklų inventorizacijai. Žr.: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 250. l. 9, 10.

⁴¹⁴ KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 250. l. 12.

⁴¹⁵ T. Szydłowski, *Zabytki Sztuki w Polsce. Inwentarz topograficzny*, cz. III: Województwo krakowskie, t. I, z. 1, Powiat nowotarski, Warszawa, 1938; W. Kieszkowski, *Zabytki Sztuki w Polsce. Inwentarz topograficzny*, cz. VI: Województwo łódzkie, t. I, z. 1: Powiat rawsko-mazowiecki, J. Szablowski (red.), Warszawa, 1939.

⁴¹⁶ Prie jų dirbo architektai Józefas Zdanowiczius ir Edwardas Machnaczas. Žr.: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 166, l. 6, 8, 9, 18, 23, 26–28, 31, 33.

⁴¹⁷ XVI Konservatorių suvažiavimo protokolas, 1931 m. kovo 16–18 d., in: LNNBU, OR, zesp. 26, rkps 10, k. 52.

⁴¹⁸ XVII Konservatorių suvažiavimo protokolas, 1932 m. birželio 5–13 d., in: LNNBU, OR, zesp. 26, rkps 10, k. 61.

bedarbius architektus/technikus⁴¹⁹ bei architektūros studentų praktikos⁴²⁰. Darbo fondo lėšų paminklų inventorizacijai klausimą koordinavo Praeities paminklų globos draugija (*Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości*), jai priklausė ir atliktų darbų nuosavybė⁴²¹.

Tokiu būdu 1933–1934 m. architektūriniai apmatavimai vykdyti Vilniaus sakraliniuose pastatuose: Šv. Mykolo bažnyčioje ir bernardinų vienuolyne, Šv. Trejybės bažnyčioje, Šv. Mikalojaus cerkvėje, Bonifratų bažnyčioje ir vienuolyne, Šv. Kotrynos bažnyčioje ir benediktinių vienuolyne bei keliuose kituose objektuose⁴²². Darbams vadovavo Lorentzas ir inž. arch. Henrykas Wąsowiczius, inventorizuotojų komandą pradžioje sudarė inž. arch. Wacławas Nurkowski, Zdanowiczius ir technikas Aleksandras Kulbickis, 1934 m. komanda iš dalies pasikeitė – inž. arch. Jerzis Kobzakowski, Edmundas Medeksza ir Kulbickis⁴²³. Vėliau prie sistemingos Vilniaus paminklų inventorizacijos grįžo tik Kieszkowski. Jis planavo per penkerius metus, pradedant 1939/1940 parengti Vilniaus paminklų inventorizaciją, ją publikuoti per penkis numerius/sąsiuvinius. Trys numeriai turėjo būti skirti Vilniaus „šventovėms“, ketvirtas – gražiems ir seniems namas/ rūmams, penktas – neišlikusiems paminklams⁴²⁴. Tikybų

⁴¹⁹ Tokiu būdu planuota finansuoti ir skulptūrinių objektų tvarkybos darbus, prašyta atsiųsti bedarbių skulptorių ir objektų, kur reikalinga skulptūros restauracija/konservavimas, sąrašus. Tačiau Vilniuje bedarbių skulptorių, kurie galėtų atlikti tokius darbus, nebuvo. Žr. KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 166, l. 34, 38.

⁴²⁰ Lvovo ir Varšuvos politechnikumai (Lenkų architektūros ir meno istorijos skyrius) visoje Lenkijoje vykdė paminklų inventorizaciją ir liaudies architektūros tyrimus. 1937, 1938 m. rugsėjį Varšuvos politechnikos studentai tokius darbus vykdė Vilniaus-Trakų pavieta. Žr.: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 250, l. 2, 3.

⁴²¹ KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 250, l. 61.

⁴²² Kulbickis eskizavo, piešė, atliko apmatavimus atkastų mūrų (lenk.: *mury wykopaliskowe*) šalia Sluškų rūmų, taip pat Kalvarijų gatvėje, aplink Žaliajį tiltą bei Pilies kalne. Žr.: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 166, l. 49, 63.

⁴²³ Žiūrėti darbų ataskaitas: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 166, l. 39-51, 55-58, 62-79.

⁴²⁴ I sąsiuvinis turėjo apimti „šventoves“, esančias rytinėje senamiesčio dalyje: katedrą, bernardinų bažnyčią, Šv. Onos bažnyčią, Šv. Mykolo bažnyčią, Šv. Mikalojaus cerkvę, Šv. Kazimiero bažnyčią, Šv. Teresės bažnyčią, augustijonų

ir valstybinio švietimo ministerija norėjo gauti parengtą I-ąjį numerį iki 1940 m. kovo 31 d.⁴²⁵, tačiau darbų greičiausiai nespėta pradėti.

Kortelių katalogas buvo dar viena paminklų apskaitos forma. Pradžioje katalogo funkcija matyta labiau administracine, rengiama konservatorių ir Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijos reikmėms. 1930 m. Meno skyriams išsiųstos kortelės, kurios turėjo būti pildomos mašinėle dviem kopijomis ir viena siunčiama į Tikybų ir valstybinio švietimo ministeriją⁴²⁶. Tokiu būdu Centrinio inventorizacijos biuro ir Meno skyrių archyvai suvienodinami ir biure surenkami duomenys apie visos šalies paminklus. Kortelėje turėjo būti pateikiama tiek konkreti informacija: adresas, savininkas, paminklo stilius ir epocha, nuorodos į Meno skyriaus archyve esančius apmatavimus ir nuotraukas bei literatūrą ir šaltinius, tiek „dalykiškas“ paminklo aprašymas, jo istorija, perstatymo datos⁴²⁷. Kortelės turėjo būti pildomos kilnojamiems ir nekilnojamiems objektams. Trūkstant lėšų mokslinei paminklų inventorizacijai, nuo 1932 m. vis daugiau dėmesio sutelkta į paminklų registrą ir katalogą, imta akcentuoti katalogo mokslinė

bažnyčią, Šv. Dvasios cerkvę ir vienuolyną. II sąsiuvinis planuotas su vakarinės senamiesčio dalies „šventovėmis“: Šv. Jono bažnyčia, dominikonų ir pranciškonų bažnyčiomis, Šv. Ignato, Šv. Mikalojaus, Šv. Trejybės bažnyčiomis, Šv. Trejybės cerkve, evangelikų ir kalvinistų bažnyčiomis, senąją sinagoga. III sąsiuvinis planuotas katalikų bažnyčioms, esančioms už senamiesčio ribų: Šv. Jurgio bažnyčia, Šv. Pilypo ir Jokūbo bažnyčia, Šv. Rapolo bažnyčia, Šv. Stepono bažnyčia, misionierių ir vizičių bažnyčios, Šv. Petro ir Šv. Povilo bažnyčia, trinitorių bažnyčia, Trinapolio bažnyčia, Kalvarijų bažnyčia ir koplyčios. IV sąsiuvinis - pasaulietiniai paminklai: Pilies kalnas, rūmai, miestiečių mūnamiai. V sąsiuvinis - neegzistuojantys paminklai: bažnyčios ir cerkvės, Žemutinė pilis, rūmai. Žr.: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 250, l. 9.

⁴²⁵ KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 250, l. 10.

⁴²⁶ LNNBU, OR, zesp. 26, rkps 19, k. 29.

⁴²⁷ 1932 m. patvirtinta nauja kortelių katalogo forma. Žr.: P. Sypczuka, P. Lasek, „Centralne biuro inwentaryzacji zabytków sztuki rozważania nad znaczeniem instytucji w dwudziestolecie jej powstania“, in: *Cud jedności. Architektura i plastyka dwudziestolecia międzywojennego*, red. K. Wojtczak, Gdańsk, 2019, s. 229, 230, kortelių katalogo pavyzdžiai: 239, 240.

reikšmė⁴²⁸, 1935 m. kalbėta jau apie šalies paminklų katalogo leidybą⁴²⁹. Tačiau kaip ir daugelio gerų idėjų atveju, problema buvo įgyvendinimas. Kortelės katalogui pildytos negreitai, vis nukeliant galutinius terminus. 1933 m. jau suvokta, kad katalogas nebus baigtas per penkerius metus, 1935 m. atrodė, kad tam reikės 20 metų. Iš maždaug 10 000 potencialių architektūros paminklų 1932 m. turėtos 819 kortelių, 1935 m. – 1236 kortelės, panašus skaičius ir 1937 m.⁴³⁰. 1937 m. vėl diskutuota, koks katalogo tikslas ir kokia turėtų būti jo forma: administracinis apskaitinis ar mokslinis inventorizacinis. Apskritai daugelis konservatorių mažai dėmesio skyrė katalogui ir buvo gana skeptiškai nusiteikę papildomoms pareigoms⁴³¹.

Jokių katalogo kortelių su Vilniaus paminklų apskrities paminklais nėra išlikę/ ar jos nerastos/ ar net nebuvo parengtos. Kuomet 1930 m. išsiųstos kortelės vaivadijų skyriams su nurodymu jas pildyti, Lorentzas po metų pranešė, kad atsiųstos kortelės per didelės ir netinkamos patalpinti į jų turimą spintelę, todėl kol kas nepildomos. Tačiau nurodė, kad klausimas bus išspręstas artimiausiu metu⁴³². Vis tik kortelių katalogas greičiausiai nebuvo pradėtas dar ir 1935 m.⁴³³ ar apskritai. Nepavyko rasti daugiau jokių Vilniaus Meno skyriaus dokumentų, kad kortelių katalogas būtų rengiamas ar kortelės

⁴²⁸ XVII, XVIII Konservatorių suvažiavimų protokolai, 1932 m., in: LNNBU, OR, zesp. 26, rkps 10, k. 61, 82

⁴²⁹ XXI Konservatorių suvažiavimo protokolai, 1935 m., in: LNNBU, OR, zesp. 26, rkps 10, k. 141.

⁴³⁰ XIX, XXI, XXII Konservatorių suvažiavimų protokolai, 1933 m., 1935 m., 1937 m., in: LNNBU, OR, zesp. 26, rkps 10, k. 91, 142, 172; P. Sypczuka, P. Lasek, „Centralne biuro inwentaryzacji zabytków sztuki rozważania nad znaczeniem instytucji w dziewięćdziesięciolecie jej powstania“, in: *Cud jedności. Architektura i plastyka dwudziestolecia międzywojennego*, red. K. Wojtczak, Gdańsk, 2019, s. 236-238.

⁴³¹ LNNBU, OR, zesp. 26, rkps 10, k. 172, 181.

⁴³² Be abejo, Remeris į tai atsakė, kad tokia priežastis nėra pakankama. Žr.: AAN, Zespół Nr. 14, Syg. 7019, k. 87, 88.

⁴³³ XXI-ajame Konservatorių suvažiavime diskutuojant apie katalogą, Lorentzas pasisakė, kad „katalogas galėtų būti pradėtas, jeigu į Vilnių būtų atsiųstas apmokytas darbuotojas“. Žr.: LNNBU, OR, zesp. 26, rkps 10, k. 144.

būtų siunčiamos į Tikybų ir valstybinio švietimo ministeriją. Meno institute esančiame Centrinio inventorizacijos biuro archyve yra kortelės iš Lvovo, Varšuvos, Krokuvos, Lodzės, Liublino ir kitų vaivadijų, tačiau ne iš Vilniaus ir Naugarduko. Jei vis tik kortelės katalogui Vilniuje nebuvo rengiamos, tai būtų vienintelė tokia paminklų apsaugos apskritis⁴³⁴.

Paminklų inventorizacija laikyta paminklų apsaugos teoriniu ir moksliniu pagrindu, buvo vienas iš paminklų apsaugos kaip šiuolaikinio mokslo atributų ar pasiekimų, *objektyvi* ir tiksli, paremta fiksavimu ir matavimu. Ji apėmė architektūros objektus ir meno kūrinius, pradedant svarbiausiais ir seniausiais. Paminklų inventorizacija suvokta kaip žinių apie Lenkijos meną šaltinis. Tai reiškia, kad šiuo procesu tokie kultūros paminklai tampa ne tiek vietos bendruomenės, kiek mokslo bendruomenės interesu ir sritimi, Lenkijos meno istorijos mokslo objektu. Mokslinė inventorizacija – ilgas ir brangus procesas. Ir būtent tai neleido Lenkijoje jo įgyvendinti nuosekliai ir sistemingai. Tačiau atskiri paminklai/ jų grupės/ tam tikro regiono paminklai inventorizuoti visu laikotarpiu kaip valstybės, mokslo institucijų ir/ ar atskirų asmenų iniciatyva. Svarstyti įvairūs inventorizacijos medžiagos pateikimo variantai, nuo detalių monografijų iki tik svarbiausią informaciją talpinančio katalogo. Tačiau publikacijų rengimas buvo pernelyg ilgas ir reikalavo galutinio rezultato, todėl parodos tapo ta vieta, kur paminklų inventorizacijos medžiaga pasiekė plačiausią auditoriją.

⁴³⁴ Šiuo klausimu konsultuotasi su Centrinio inventorizacijos biuro veiklą tyrinėjančiu Lenkijos mokslo akademijos Meno instituto doktorantu Piotr Sypczuk. Ji įsitikinęs, kad kortelės turėjo būti rengiamos, nes laiko tai vienu svarbiausių konservatorių uždavinių. Be to, mano, kad jos galėtų būti išlikusios Vilniaus archyvuose.

3.2. Architektūros paminklai kaip galios, turto ir statuso simbolis

Architektūros paminklai buvo pagrindinė paminklų konservatorių veiklos sritis. Tokią situaciją sąlygojo daug veiksnių. Pati paveldosaugos disciplinos istorija glaudžiai susijusi su architektūra, jos restauravimu. Paminklų konservatorių ir kitų tos srities valdininkų išsilavinimas kaip meno istorikų ar architektų taip pat buvo esmingas. Architektūra buvo jų interesų laukas. Ne mažiau svarbi buvo pačių architektūros objektų specifika. Tai didingi, monumentalūs, estetiškai patrauklūs ir socialiai svarbūs objektai⁴³⁵. Mūsų atveju ne mažiau svarbu tai, kad monumentali architektūra, katedros, bažnyčios, dvarai, miesto rūmai ir rotušės simbolizavo valdžią, galią, turtą ir privilegijas. Nesvyžiaus pilis ar Vilniaus Sapiegų rūmai buvo ne tiek giminės namai, kiek giminės statuso ir turto demonstravimas. Bažnyčios – ne tik Dievo namai, bet ir Katalikų bažnyčios valdžios išraiška, savo galią liudijanti ir turtu, ir meno vertybėmis, ir pastato didingumu. Architektūros paveldas žymi galią, pasakoja didikų, bajorų ir paprastai vyrų istorijas. Visiškai tipiška vakarietiškos paveldosaugos praktika, kai socialinio, ekonominio, politinio elito namai (Lenkijos atveju – dvarai/rūmai) pristatomi kaip nacionalinis paveldas ir tautinės tapatybės dalis⁴³⁶. Jiems suteikiama kultūros nešėjo, valstybingumo tęstinumo reikšmės, tačiau tokios vietos lygiagrečiai galėtų pasakoti ir baudžiavos, prievartos ar skurdo istorijas.

Atitinkamai Vilniaus ir Naugarduko vaivadijose architektūros dominavimą pagrindžia paminklų registras, kuris buvo daugiausia architektūros objektų registras. Suteikiant valstybinę apsaugą, Tikybių ir valstybinio švietimo ministerija rekomendavo paminklais pirmiausia skelbti architektūros objektus: (a) į šią kategoriją įėjo valstybės nuosavybės objektai

⁴³⁵ S. Muñoz-Viñas, 2011, p. 72–74.

⁴³⁶ L. Smith, 2006, p. 117.

ir (b) šioje grupėje buvo „brangiausi ir pakankamai žinomi“ objektai⁴³⁷. Taigi architektūros paminklinis statusas kėlė mažiausiai abejonių ir mažiausią galimą konfliktą. 60% architektūros paminklų buvo religinės paskirties objektai (žiūrėti lentelę nr. 4). Gyvenamosios-rezidencinės architektūros objektai – išskirtiniai miesto namai ir rūmai, priemiesčių ir provincijos dvarai, paminklais skelbti rečiau – 27%. Visuomeninės paskirties objektai paminklais skelbti nedažnai – 8%. Ši grupė apima gana įvairius objektus: rotušes (Vilniaus, Nesvyžiaus), universitetą, malūną, turgaus hales (Naugarduko, Nesvyžiaus, Slanimo), kalėjimą (Naugarduke). Gynybinės paskirties paminklai buvo veikiau išimtis, jie sudarė 5%. Tai išlikusios pilys/jų griuvėsiai Vilniuje, Trakuose, Naugarduke, Lydoje, Nesvyžiuje.

ARCHITEKTŪROS TIPAI	VILNIUS	VILNIUS VAIVADIJA	NAUGARDUKO VAIVADIJA	IŠ VISO (vnt.)	IŠ VISO (%)
Religinė	22	31	33	86	60
Gyvenamoji-rezidencinė	16	17	5	38	27
Visuomeninė	5	1	6	12	8
Gynybinė	1	2	4	7	5
IŠ VISO	44	51	48	143	100

Lentelė nr. 4. Architektūros paminklų tipai

Katalikų bažnyčiai priklausė 46% visų architektūros paminklų ir 69% religinės paskirties architektūros paminklų. Katalikiška tendencija buvo daugiau nei akivaizdi: Vilniaus ir Naugarduko vaivadijose paminklais paskelbtos 52 katalikų bažnyčios, vienuolika cerkvių ir keturios sinagogos. Cerkvei paminklo statusas buvo suteikiamas, jeigu (a) ji anksčiau buvo

⁴³⁷ Generalinio paminklų konservatoriaus raštas Vilniaus vaivadijai dėl architektūros paminklų registro, 1933-10-16, in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1208, l. 19.

bažnyčia arba (b) ji buvo medinės architektūros, o tai reiškė vietinę tradiciją, arba (c) tai buvo ankstyvas gotikos architektūros objektas. Katalikiška kryptis buvo ryški ir Vilniuje, čia saugota 15 bažnyčių (nepriskaičiuojant koplyčių), viena sinagoga ir viena cerkvė. O Katalikų bažnyčios nuosavybėje buvo daugiau nei pusė visų Vilniaus paminklų.

Istoriografijoje neretai pasitaiko nuomonė, kad kitų (ne katalikų) religinių bendruomenių maldos namų apsauga (paminklo statuso suteikimas ar retesniais atvejais jų remonto finansavimas) rodo tuometinės paminklosaugos ir paminklosaugininkų tolerantiškumą, apolitiškumą ar nepaisant politinių nesutarimų lygiavertį visų paminklų vertinimą ir pan. Reikia pastebėti, kad cerkvių, sinagogų ar kitų nekatalikų maldos namų apsauga turi mažai bendro su kitais. Ji kalba apie lenkiškumą. Pirmiausia, tarpukariu religinės tapatybės nebebuvo tokios aktualios, jos užleido vietą tautinėms. O svarbą galėjo įgyti tik susiejant su tautiškumu kaip lenkiškumo ir katalikybės sąjunga. Antra, dalis lenkų tautybės žmonių, ypač rytinėje šalies dalyje, buvo stačiatikiai (pvz. Naugarduko vaivadijoje žmonių, kurių gimtoji kalba lenkų, buvo didesnis procentas nei katalikų religiją išpažįstančiųjų). Trečia, religinė ir kultūrinė įvairovė ir tolerancija tų grupių atžvilgiu buvo Pirmosios Respublikos atributai. Tarpukario Lenkija kaip Respublikos paveldėtoja perėmė šias sąvokas. Lenkiškumas talpino savyje ir toleravo/pakentė kitą kultūrą ir kitą religiją (tai ypač ryšku karaimų ir totorių bendruomenių atveju). Tačiau tai anaipol nereiškė nei daugiatautiškumo kaip tokio priėmimo nei lygybės kitų grupių atžvilgiu. Ketvirta, visi tie objektai saugoti ir vertinti ne kaip ir ne todėl, kad tai buvo kokios nors religinės bendruomenės maldos namai. Jie globoti ir jais rūpintis kaip lenkų/Lenkijos architektūros istorijos objektais.

Architektūros paminklų amžius svyravo nuo XV a. iki XIX a., beveik 70% jų sudarė objektai, kurių atsiradimo laikas buvo XVII–XVIII a., atitinkamai ir pastatų stilistika – barokas, rokoko, klasicizmas (žiūrėti lentelę nr. 5). Šio laikotarpio objektų, lyginant su viduramžių, buvo išlikę kur kas

daugiau. Tai Respublikos klestėjimo laikas, pasakojantis meno, mokslo pasiekimų istorijas. Galiausiai barokas ir klasicizmas laikyti lenkiškais stiliais. XIX a. architektūros objektai skelbti paminklais, jei (a) jų stilistika buvo klasicistinė; (b) tai buvo medinė architektūra; (c) tai buvo dvarai. Ampyro stiliaus paminklas buvo išimtis – tai trys Vilniaus vaivadijos ampyro stiliaus dvarai. Išsiskiria Vilniaus vaivadija, kur buvo saugoma 10 medinės architektūros objektų: XVIII–XIX a. bažnyčios, cerkvės, dvarai.

PAMINKLO ATSIDARIMO LAIKAS	VILNIUS	VILNIAUS VAIVADIJA	NAUGARDUKO VAIVADIJA	IŠ VISO (vnt.)	IŠ VISO (%)
XV–XVI a.	11	3	6	20	14
XVII–XVIII a.	32	34	31	97	68
XIX a.	1	10	7	18	13
Nežinoma	0	4	4	8	5
IŠ VISO	44	51	48	143	100

Lentelė nr. 5. Architektūros paminklų atsiradimo laikas

Pusė (47%) architektūros paminklų buvo ansambliai, apimantys keletą statinių ir dideles teritorijas. Bažnyčios buvo skelbiamos paminklais kartu su vienuolynais, varpinėmis, tvoromis, dvarai su ūkiniais pastatais ir pan. Atskirai stovintys architektūros paminklai taip pat galėjo apimti dideles teritorijas. Potvarkis skelbti paminklų leido ne tik statinį (-ius), bet ir jų aplinką (str. Nr. 2, punktas Nr. 2). Nekilnojamojo paminklo ir jo aplinkos ribos turėjo būti apibrėžiamos (str. Nr. 3), tačiau tai buvo daroma ne visada. Vilniaus katedros, Šv. Onos bažnyčios nutarimai nenurodo jokių šių paminklų ribų. Ribos paprastai įvardijamos raštu, retai kartu pridedamas planas, dar rečiau jis išliko. Paprastai objekto ar jo aplinkos ribos buvo

tvoros, gatvės, bet galėjo būti ir upė, miškas, ežero krantai. Visa tai, kas įėjo į ribas, įvardijama kaip paminklo aplinka. Statiniai negalėjo būti paminklo aplinka. Toks buvo 1937 m. Aukščiausio administracinio tribunolo išaiškinimas byloje dėl Konstantinovo dvaro paskelbimo paminklu. Teismas atmetė dvaro savininko Mejerio Gitelsono skundą kaip nepagrįstą, tačiau nurodė, kad dvaro oficina negali būti saugoma tik todėl, kad priklauso dvaro aplinkai, pastatas pats turi atitikti paminklo reikalavimus, o pastato aplinka gali būti ne statiniai, o sodai, aikštės ir t.t. Tuo tarpu 1934 m. Tikybų ir valstybinio švietimo ministerija, atmesdama Gitelsono skundą, buvo nurodžiusi, kad dvaro oficina pati nėra paminklinis pastatas, tačiau yra artima paminklinio rūmo (dwór) aplinka⁴³⁸.

Nutarimuose minima architektūros paminklų aplinka buvo įvairi, tiek urbanistinė, tiek gamtinė, tiek tai, ką dabar įvardytume archeologiniu sluoksniu, kaip Žemutinės pilies teritorija Vilniuje. Tai, ką vadiname urbanistine aplinka, galėjo būti kiemai, aikštės, pavyzdžiui, taip buvo apibrėžiama statinių, esančių miestų ir miestelių centruose, aplinka. Gamtinė aplinka buvo seni medžiai, parkai, sodai, tvenkiniai, miškas ir pan. Tokią aplinką turėjo miesto pakraščių, priemiesčių ir provincijos dvarai, bažnyčios, vienuolynai. Pavyzdžiui, Galvės ežeras buvo paminklinių Trakų pilių aplinka⁴³⁹, Sudervės bažnyčios aplinka – medžiai, o aplinkos ribą žymėjo šventoriaus tvora⁴⁴⁰.

Taigi seni ir dailūs pastatai tapo paminklo sinonimu. Vilniaus-Naugarduko paminklų registras liudija, kad pirmiausia *įpaminklinama* buvo

⁴³⁸ Žr.: Teismo sprendimas dėl Konstantinovo dvaro, 1937-02-06, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 191, l. 13–16.

⁴³⁹ Nutarimas, pripažįstantis paminklu Trakų pilį ir konservatoriaus raštas Naujųjų Trakų miesto magistratui, 1933-09-13, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 200, l. 1, 2; Kieszkowskio raštas Vilniaus Gamtos apsaugos komitetui, 1939-01-20, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 228, l. 44.

⁴⁴⁰ Nutarimas, pripažįstantis paminklu Sudervės bažnyčią, 1933-11-28, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 162, l. 38.

profesionalioji architektūra, daugiausia religinės paskirties, priklausanti Katalikų bažnyčiai. Jeigu reikėtų įvardyti tipiškiausią tarpukario laikotarpio paminklą, juo būtų barokinė bažnyčia. Kultūra, profesionalioji architektūra, barokas *šiaurės rytinėse žemėse* reiškė lenkiškumą, barokinė bažnyčia reiškė lenkišką bažnyčią. Be to, profesionalioji architektūra, pastatų ansambliai tiek pasaulietiniai tiek religiniai, rūmai, turtingi mūrnamiai, rotušės ir kiti tokio tipo pastatai pasakojo mokslo, kultūros, politikos elito pasakojimus, mecenatų, kūrėjų ir ten gyvenusiųjų istorijas, talpino savyje galios, įtakos ir turto reikšmes. Tai suponuoja, kad architektūros paminklas buvo galios simbolis.

3.3. Architektūros paminklų apsauga – materijos saugojimas

Pirmojo Vilniaus paminklų konservatoriaus Remerio nuomone, Vilniaus ir Naugarduko vaivadijose 70% architektūros paminklų buvo blogos būklės dėl apleidimo, 20% – dėl karo veiksmų. Vadinasi, tik 10% architektūros paminklų Vilniaus ir Naugarduko vaivadijose Remeris laikė patenkinamos/geros būklės. 34% architektūros paminklų, jo nuomone, reikalavo keleto metų „profesinės intervencijos“⁴⁴¹, tai yra ne vienų metų remonto, prižiūrint paminklų konservatoriui. Todėl visiškai dėsninga, kad didžioji dalis paveldosaugos biudžeto buvo skiriama architektūros paminklų tvarkybai arba kalbant paprastai – statybos darbams. Pavyzdžiui, 1937/1938 m. preliminarame Vilniaus ir Naugarduko vaivadijų paminklų apsaugos biudžete 800 zlotų numatyta biuro ir mokslinėms išlaidoms, 2400 zł. – kelionėms (po 200 zł. per mėnesį), 2000 zł. – restauruojamų paminklų brėžiniams, 1000 zł. – paveikslų ir skulptūros konservavimui ir 19 000 zł. –

⁴⁴¹ J. Remer, *Oddział sztuki Wileńskiego Urzędu Wojewódzkiego w pięcioletnim okresie działalności*, [Odbitka z czasopisma „Źródła mocy“ nr. 4], Wilno, 1928, s. 9, 11.

pilių ir bažnyčių tvarkybai⁴⁴². Taigi beveik 80% biudžeto buvo skiriama plytoms, skiediniams, pamatų ir kitų konstrukcijų tvirtinimui bei rečiau – tapybos ir dekoru atnaujinimui. Įvairių remontų darbų aprašymai užima pagrindinę vietą paminklų konservatorių veiklos ataskaitose⁴⁴³. Atitinkamai galime suvokti, kad šių darbų organizavimas ir kontrolė užėmė svarbią vietą paminklų konservatorių veikloje. Paminklų apsauga tiek bendrai viešajame diskurse tiek ir praktiškai, paminklų konservatoriaus laiko, interesų ir finansine prasme, reiškė rūpinimąsi statinio materija, nes tai užtikrino fizinį išlikimą.

Paminklas laikytas *ypatingu* statiniu ir dirbant prie jo buvo reikalingos *specialios* žinios, o darbams įvardyti naudotos kitos sąvokos: restauravimas, konservavimas, stiprinimas, atstatymas, rekonstrukcija. Statybos termino buvo vengiama. Lenkų paminklų konservatoriai buvo gana gerai susipažinę su Europos paminklų konservavimo ir restauravimo teorija bei praktika. Viollet le Duco stilistinė restauracija tarpukariu nebebuvo priimtina, ji vertinta neigiamai. Ruskino konservavimo ar antirestauravimo samprata Lenkijos paminklų atveju laikyta negalima/netinkama. Rieglis verčių sąvokomis taip pat buvo dažnai operuojama. Oficiali Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijos pozicija teigė, kad daugeliu atvejų Lenkijos paminklus tinka restauruoti, o ne konservuoti. Tačiau restauracija neturi būti pirminio pastato stilistinė rekonstrukcija, jos tikslas – pastato stiprinimas, neličiant jo istorinių savybių⁴⁴⁴. Visais tokiais darbais buvo siekiama grąžinti „tinkamą“

⁴⁴² LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1203, l. 19; panašūs ir 1935 m. (l. 103), 1936/1937 m. (l. 70) biudžetai.

⁴⁴³ Nuo 1929 m. birželio paminklų konservatoriai turėjo pateikti Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijai ataskaitas kas ketvirtį. Žr.: Raštas iš ministerijos dėl ataskaitų kas ketvirtį, 1929-12-12, LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1178, lapai nenumuruoti. 1929, 1930 m. ataskaitos saugomos byloje 1178, 1931-1936 m. ataskaitos - byloje 1195.

⁴⁴⁴ *Opieka nad zabytkami i ich konserwacja*, Warszawa, 1920, s. 17-19. Plačiau apie architektūros paminklų restauravimo teorijos kaitą: P. Dettloff, 2006, s. 25-44, 88-153.

paminklo būklę ir praktiškai tai galėjo reikšti labai skirtingus dalykus ir skirtingus standartus. Vavelio ir kitų valstybinių rezidencijų „tinkamos“ būklės grąžinimas neapsėjo be buvusių ar įsivaizduojamų formų *atkūrimo*, puošnaus naujo interjero sukūrimo. Bažnyčių atveju – atitinkamo istorinio stiliaus formų (barokiniai kupolai vietoj rusiškų cerkvių kupolų) ar medžiagiškumo (gontai vietoj skardos) grąžinimo ir pan.⁴⁴⁵.

Lėšų paminklų apsaugai visada trūko, jų trūko ir paminklų tvarkybai. Tad pirmiausia orientuotasi į tuos objektus, kurie laikyti svarbiausiais. Vilniaus paminklų apskrityje metai iš metų didžioji dalis lėšų keliavo tų pačių objektų tvarkybai: Vilniaus katedrai, Vilniaus Pilies kalnui (Aukštutinė pilis) ir Trakų salos piliai. Paminklai tvarkyti ne tik paminklosaugos biudžeto lėšomis, nes vieno paminklo tvarkybai buvo reikalingi tūkstančiai, o valstybė galėjo skirti tik šimtus. Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijos dotacija vienam objektui retai viršydavo 1000 zlotų⁴⁴⁶. Todėl finansavimo ieškota kitur, tai įvairių kitų ministerijų dotacijos, valstybinių ar savivaldos institucijų lėšos⁴⁴⁷. 1938 m. birželio 14 d. Kieszkowskis informavo apskrities paminklosaugos komisiją, kad iš Darbo ir visuomenės globos ministerijos pavyko gauti finansavimą Pilies kalnui (21 000 zlotų) ir Trakų salos piliai (50 000 zlotų). Tokiu būdu darbai galėjo būti tęsiami, nes dotacijos iš Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijos paminklosauginiams darbas Vilniaus ir Naugarduko srityje siekė tik 4000 zlotų⁴⁴⁸. Darbai Vilniaus

⁴⁴⁵ Labai detalai architektūros paminklų restauravimo praktika analizuojama: P. Dettloff, 2006, s. 154-385.

⁴⁴⁶ Dettloff, 2006, s. 65.

⁴⁴⁷ Darbus Vilniaus Pilies kalne finansavo ir miestas, smulkesniems darbams lėšų skirdavo Vilniaus ir Naugarduko Viešojo darbo direkcijos, vaivadijų Komunikacijos - statybos skyriai, naudotos Darbo fondo lėšos, darbus finansavo ir paminkliniuose objektuose įsikūrusios institucijos, paminklinių objektų savininkai. Bažnyčių remontams aukojo tikintieji, lėšų skyrė Katalikų bažnyčia.

⁴⁴⁸ KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 194, l. 41.

katedroje po potvynio didžia dalimi finansuoti visos šalies tikinčiųjų suaukotomis lėšomis⁴⁴⁹.

Tokia finansinė situacija sąlygojo, kad iš tiesų daugelis darbų prie paminklinių objektų, ypač I dešimtmetį, buvo gana nedidelės apimties, pirmiausia šalinant „rusiškas apnašas“ ir XIX–XX a. pr. pakeitimus: keičiami cerkvėmis paverstų bažnyčių kupolai ir kryžiai, šalinami jų ikonostasai, nugriaujami XIX–XX a. pr. priestatai ar pakeitimai, perdažomi fasadai ar interjeras, taip pat vykdomi smulkūs darbai pritaikant pastatą naujai ar grįžusiai paskirčiai bei pastato išlikimui būtini darbai kaip stogo remontas/uždengimas⁴⁵⁰. Daugeliui vykdytų darbų galiojo gana paprastos tvarkybos taisyklės (medinių pastatų dengimas gontais, o ne skarda, cemento naudojimas tik išimtiniais atvejais ir pan.), ypatingų profesinių žinių ir didelės priežiūros tam nereikėjo⁴⁵¹. O tokių paminklinių objektų, kuriuose vykdytus tyrimus ir darbus paminklų konservatorius galėtų publikuoti atskiru straipsniu profesinėje spaudoje, buvo nedaug. Tai darbai katedroje, prie viduramžių pilių, Šv. Teresės bažnyčioje, Aušros vartų paveikslų konservavimas⁴⁵². Ketvirtą dešimtmečio pirmoje pusėje „svarbiausias

⁴⁴⁹ Jau minėta, kad iki 1933 m. buvo išleista 334 000 zł., iš jų 123 000 zł. - iš parapijiečių ir diecezijos mokesčių/aukų, 108 500 zł.- aukos atsiųstos iš už archidiecezijos ribų. R. Jałbrzykowski, „W sprawie ratowania Bazyliki“, in: *Wiadomości Archidiecezjalne Wileńskie*, 1933, nr. 5, s. 54.

⁴⁵⁰ Leidinyje „Ochrona zabytków sztuki“ pateikiami objektų ir darbų, vykdytų iki 1930 m., sąrašai. Juose vyrauja remontas. Žr.: J. Wojciechowski, „Co zrobiono w Polsce w zakresie odbudowy, restauracji i konserwacji zabytków sztuki w latach 1919-1929“, in: *Ochrona zabytków sztuki*, Warszawa, 1930-1931, cz. II, s. 304-308; „Kronika Konserwatorska“, in: *Ochrona zabytków sztuki*, Warszawa, 1930-1931, cz. II, s. 349-350.

⁴⁵¹ Pavyzdžiui, 1932 m. Jędrzej Śniadeckio antkapį Horodnike (Ašmenos pav.) konservavo mokytojas Andrzejewskis iš Grauziškių. Žr.: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1195, l. 86.

⁴⁵² Aušros Vartų paveikslų konservavimo procesas bei pilių konservavimo darbai aprašomi „Źródła mocy“ numeriuose. „Ochrona zabytków sztuki“ publikuoti straipsniai apie darbus vykdytus viduramžių pilyse (Lorentzo bei Romualdo Görtlerio), šv. Teresės bažnyčios interjere (Lorentzo). Planuotoje, tačiau taip ir nepasirodžiusioje, trečioje šio leidinio dalyje Lorentzo prašyta parengti straipsnius

paminklosauginis uždavinys“ Vilniaus-Naugarduko apskrityje buvo Katedros „gelbėjimas“⁴⁵³, jam buvo skiriamas pagrindinis dėmesys ir laikas⁴⁵⁴. Trakų salos pilyje ir Aukštutinėje pilyje darbai, vykdyti visą ketvirtą dešimtmetį, taip pat laikyti ir laikytini itin reikšmingais. Viduramžių pilys matytos kaip viena sistema, mažesni ar didesni darbai vykdyti ir kitose pilyse: Naugarduko, Krėvos, Trakų sausumos. Kiti svarbesni tvarkybos darbai tarpukariu vyko Vilniaus universiteto pastatuose (ir fasadai, ir vidaus tapybos konservavimas), Aušros vartų koplyčioje, Šv. Teresės bažnyčioje (fasadai ir vidaus tapybos konservavimas), pranciškonų bažnyčioje, trinitorių bažnyčioje, visų Šventųjų bažnyčioje (presbiterijos stiuko konservavimas), Rykantų bažnyčioje (tapybos konservavimas), šv. Jono bažnyčios bokšte.

Istoriografijoje viduramžių pilių griuvėsių apsauga neretai laikoma būtent Vilniaus ir Naugarduko vaivadijų paminklų apsaugos specifika. Norėtusi kiek plačiau pažvelgti į šių objektų globą. Senujų pilių griuvėsių buvo visoje Lenkijoje, jų netrūko buvusiose kryžiuočių žemėse, Voluinėje ar Podolėje. Pilių griuvėsių apsauga kėlė susirūpinimą paminklų konservatoriams ir tam tikri veiksmai ir darbai siekiant juos apsaugoti buvo atliekami daugelyje vaivadijų. Jie buvo įrašomi į paminklų inventorių, skelbiami paminklais taip užtikrinant teisinę apsaugą, imamasi veiksmų ir

apie darbus katedroje bei karališkųjų palaikų atradimą, mauzoliejais įrengimą. Žr.: Remerio raštas Lorentzui, 1933-02-24, in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1195, l. 61; J. Remer, „Konserwacja Obrazu Matki Boskiej Ostrobramskiej“, in: *Źródła mocy*, 1927, nr. 2, s. 41-54; *Źródła mocy*, 1930, nr. 6, s. 103-107; Lorentz S., „Konserwacja ruin zamków w Wileńszczyźnie i Nowogródzczyźnie“, in: *Ochrona zabytków sztuki*, Warszawa, 1930-1931, cz. I, s. 161-180; S. Lorentz, „Konserwacja wnętrza kościoła ostrobramskiego w Wilnie“, in: *Ochrona zabytków sztuki*, Warszawa, 1930-1931, cz. I, s. 212-216; R. Gürtler, „Roboty konserwatorskie na Górze Zamkowej w Nowogródku (Sprawozdanie ogólne)“, in: *Ochrona zabytków sztuki*, Warszawa, 1930-1931, cz. I, s. 181-190.

⁴⁵³ Apskrities paminklų apsaugos komisijos nutarimas, 1933-12-01, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 194, l. 12.

⁴⁵⁴ Lorentzas Generaliniam konservatoriui rašo, kad ketvirčių ataskaitas atsiųs, kai užbaigs svarbiausius darbus Katedroje. 1931-10-31, in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1195, l. 118.

darbų užtikrinti jų fizinį išlikimą⁴⁵⁵. Pilių griuvėsiai priklausė dažniausiai valstybės finansuojamiems objektams⁴⁵⁶. Šių objektų reikšmė nekėlė klausimų paminklų konservatoriams, jie įvardijami labai brangiais ir seniausiais istorijos ir kultūros dokumentais⁴⁵⁷. Nuo romantizmo laikų pilių griuvėsių vertė buvo suprantama ir platesnėje visuomenėje, jie figūravo literatūros ir meno kūrinuose, neretai akstinas pirmųjų visuomeninių paminklų globos draugijų susikūrimui buvo siekis globoti/apsaugoti būtent pilių griuvėjus. Tačiau tarpukariu pabrėžta, kad rūpestį šiais paminklais veda nebe romantizmas ar sentimentas, bet pareiga prieš buvusias ir ateities kartas, prieš istoriją ir mokslą⁴⁵⁸. Lenkijoje tai buvo dažna mokslinių tyrimų tema, skirtingai nuo vakarų Europos šalių, kur domėjimasis pilių griuvėsiais jau buvo nuslūgęs⁴⁵⁹. Moksliniais tikslais rengtas ir 1929 m. Visuotinėje šalies parodoje Poznanėje eksponuotas Lenkijos pilių griuvėsių žemėlapis. Tai buvo vienas iš šiuolaikinę Lenkijos paminklų apsaugą pristatančių žemėlapių. Jame sužymėti pilių, statytų nuo viduramžių iki XVII a. griuvėsiai, tie objektai skirstytos pagal gamtinį išsidėstymą: pilis, esančias salose, prie ežero, prie upės, aukštumoje/žemumoje, pelkėje⁴⁶⁰. Varšuvos politechnika pradėjo sistemingą pilių inventorizaciją, kurią pavyko realizuoti Voluinėje ir Podolėje⁴⁶¹.

⁴⁵⁵ Darbus vykdytus pilyse visoje šalyje aptaria Dettloffas. Žr.: Dettloff, 2006, s. 299-312.

⁴⁵⁶ Dettloff, 2006, s. 65.

⁴⁵⁷ Iš Generalinio paminklų konservatoriaus Remerio kalbų XXI ir XXII konservatorių suvažiavime, 1935 m., 1937 m., in: LNNBU, OR, zesp. 26, rkps 10, k. 118, 157.

⁴⁵⁸ Iš Generalinio paminklų konservatoriaus Remerio kalbų XXI ir XXII konservatorių suvažiavime, 1935 m., 1937 m., in: LNNBU, OR, zesp. 26, rkps 10, k. 118, 157.

⁴⁵⁹ Dettloff, 2006, s. 312.

⁴⁶⁰ J. Remer, „Zagadnienia geografji i inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce“, in: Wiadomości Konserwatorskie, 1929, nr. 10/ 11/ 12, s. 47

⁴⁶¹ Dettloff, 2006, s. 312.

Rūpestį pilių griuvėsiais sąlygojo daug motyvų ir veiksmų. (I) Esmingas buvo objektų ir materijos senumas. Ir čia reikia turėti omeny paminklo sampratą ir nacionalizmo kontekstą. Paminklas suvoktas kaip tautos istorijos liudytojas. O Lenkija, faktiškai daugiatautė valstybė, vykdė vieną tautą prioretizuojančią politiką. Šiame kontekste kuo senesnis objektas – tuo gilesnę tautos istoriją jis liudijo. O tai reiškė *tikresnę* tautą ir tvirtesnę teisę šalyje.

(II) Šios srities specialistų rūpestį pilių griuvėsių išlikimu skatino profesiniai moksliniai interesai. Specialistai buvo vieni iš nedaugelio tiesiogiai suinteresuotų šių objektų išlikimu. Daugelis pilių priklausė miestų ir miestelių savivaldai, taigi ne privačiam asmeniui, o gana abstrakčiai visuomenei. Be to, buvusios pilys buvo praradę savo paskirtį, jų panauda buvo labai ribota – tokio tipo paminklai vadinti mirusiais. Vienintelė jų praktinė panauda, kurią aiškiai suprato aplinkiniai gyventojai, buvo statybinės medžiagos. Todėl pilių griuvėsių atveju konservatorius kaip šios srities profesionalas ir valdžios atstovas paminklų klausimais buvo vienas iš nedaugelio tiesiogiai suinteresuotų ir įpareigotų tokių objektų išlikimu.

(III) Akcentuota, kad pilių griuvėsių apsauga yra ne romantizmas, o mokslas ir racionali paminklų apsauga. Tačiau tai susiję su pačios paveldosaugos tapimu vis labiau *moksline* ir *technine*⁴⁶². Iš tiesų neabejotina, kad ne mažiau svarbu buvo emocijos, jausmai, išgyvenimai, kuriuos sukelia seni apgriuvę mūrai, po truputį apgaubiami gamtos: laiko tėkmė, nykimas, didingos praeities vaizdinys ir pan. Meno ir kultūros ministerijos

⁴⁶² Šią slinktį gana charakteringai iliustruoja A. Lauterbacho įspūdžiai iš tarptautinės konferencijos, skirtos meno kūrinių tyrimams ir konservacijai. Joje pirmame plane atsidūrė gamtiniai tyrimai, „Meno istorikai natūraliai buvo pašalinti į šešėlį, paliekant vietą technikams, t.y. chemikams ir fizikams, kurie išėjo į priekį“, konferencija sudarė įspūdį, kad meno istorija tinkama tik kaip priedas prie fizikos ir chemijos ir pan. Žr.: A. Lauterbach, „Międzynarodowa konferencja w Rzymie w sprawie naukowych metod badania i konserwacji dzieł sztuki. Sprawozdanie“, in: *Ochrona zabytków sztuki*, 1930-1931, cz. II, s. 473-475.

publikacijoje netgi rekomenduota nešalinti nuo griuvėsių augalijos, kuri „suteikia tokį patrauklų romantiškumo bruožą“ ir materijos išlikimui yra „labiau naudinga nei žalinga“⁴⁶³.

(IV) Pilių griuvėsių romantiškumas ir vaizdingumas, o dažnai jos stūksojo išskirtinėse gamtinėse vietose, buvo svarbus aspektas. Vaizdingas kraštovaizdis glaudžiai siejosi su kraštotyra, turizmu, o turizmas su *propaganda*. Tarpukariu turizmas vaidino vis didesnę rolę šalies ekonomikoje ir politikoje, o paminklų konservatorius aktyviai dalyvavo turizmo plėtros procese⁴⁶⁴. Pilys laikytos „išskirtine [turistine] atrakcija“⁴⁶⁵. Tai reiškia, kad jos gausiai lankomos savų ir svetimų turistų, todėl turėjo atrodyti tinkamai.

(V) Išlaikyti tinkamą griuvėsių būklę buvo sąlyginai paprasta. Mirę paminklai galėjo būti tik konservuojami, jiems taikyta tik minimali intervencija, kad išlikęs mūras toliau negriūtų⁴⁶⁶. Vykdyti gana paprasti darbai kaip žemių atkasimas, jų bei statybinių atliekų išvežimas, mūrijimas. Darbams Trakuose ir Vilniaus Pilies kalne samdyta daug nekvalifikuotų bedarbių. Dažnai pilių griuvėsių apsauga tiesiog apsiribodavo raginimais savivaldai saugoti griuvėsius nuo ardymo, laipiojimo (todėl Trakų salos pilis turėjo sargą); užtikrinimą, kad teritorija nebūtų naudojama ūkiniais tikslais (taip buvo Medininkuose – Krėvos pilies kiemas ilgą laiką naudotas kaip

⁴⁶³ *Opieka nad zabytkami i ich konserwacja*, Warszawa, 1920, s. 51.

⁴⁶⁴ Po Poznanės parodos (1929) buvo tikimasi turizmo suaktyvėjimo. Tikybų ir valstybinio švietimo ministerija ragino paminklų konservatorius įsitraukti į kraštotyros draugijų veiklą. Lorentzas buvo Lenkijos kraštotyros draugijos Vilniaus skyriaus pirmininkas, tik atvykęs organizavo kursus gidams (1930 m.), planavo turistinius maršrutus, rašė kelionių vadovus (*Wycieczki po województwie wileńskim*, 1932; *Wycieczki słonimskie*, 1933). Kartu su magistratu, jo patalpose, įkūrė Kelionių biurą, skirtą atvykstantiems turistams (Lorentzo laiškas Komunikacijos ministerijos Turizmo skyriaus viršininkui; 1933, LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1202, lapai nenumeruoti).

⁴⁶⁵ Iš Generalinio paminklų konservatoriaus Remerio kalbos XXI konservatorių suvažiavime, 1935 m., in: LNNBU, OR, zesp. 26, rkps 10, k. 118.

⁴⁶⁶ *Opieka nad zabytkami i ich konserwacja*, Warszawa, 1920, s. 51.

ganykla); statinių ar tam tikros infrastruktūros pašalinimu iš pilių kiemų (Lydos pilyje panaikinta šaudykla, čiuožykla ir kiti statiniai)⁴⁶⁷.

Šiame kontekste Vilniaus ir Naugarduko vaivadijų pilių apsauga atrodo ne kaip išimtis, o taisyklė. Senesnių objektų nei pilys šiose vaivadijose nebuvo. Trakų salos pilis išsiskyrė vaizdingumu, Vilniaus ir Naugarduko pilys buvo išskirtiniai miesto silueto/kraštovaizdžio akcentai, matomi iš toli. Tai buvo išskirtiniai turistiniai objektai, miesto svečiai buvo vedami į Pilies kalną, o po Vilniaus keliaujama į Trakus⁴⁶⁸. Politinė plotmė čia taip pat svarbi: Lorentzo nuomone pilių apsaugos atveju buvo galima sutelkti ne tik lenkų, bet ir lietuvių visuomenę⁴⁶⁹. Trakų pilių konservavimas turėjo dar ir kitą, vietinį kontekstą. (a) Naujieji Trakai tarpukariu kryptingai formuoti kaip turistinė ir kaip vilniečių laisvalaikio vieta: „Vilnius privalo imtis [Trakų klausimo] ir paversti juos [Trakus] gyvu ir judriu vasaros priemiesčiu“⁴⁷⁰. Įgyvendinant tokius tikslus nutiestas kelias, sujungęs Lentvarį ir Trakus, todėl susisiekimas su Vilniumi tapo kur kas patogesnis. Jūrų ir upių sąjungos (*Liga Morska i Rzeczna*, nuo 1930 m. – *Liga Morska i Kolonialna*) Vilniaus skyriaus iniciatyva, palaikant vaivadijos ir savivaldos valdžiai, Trakai tapo svarbiu vandens sporto, pirmiausia buriavimo, centru⁴⁷¹.

⁴⁶⁷ S. Lorentz, „Konserwacja ruin zamków w wileńszczyźnie i nowogródzczyźnie“, in: *Ochrona zabytków sztuki*, 1930-1931, cz. I, s. 162,

⁴⁶⁸ Vilniaus vaivadijoje pagrindinės turistinės kryptys buvo Vilnius, Trakai ir Naručio ežeras (didžiausias Lenkijoje).

⁴⁶⁹ R. Jarocki, *Rozmowy z Lorentzem*, Warszawa, 1981, s. 78.

⁴⁷⁰ Tai buvo viena iš temų, kuriomis Limanowskis kalbėjo radijuje. Žr.: [M. Limanowski], „Co się dzieje w Wilnie“, in: *Źródła mocy*, 1929, nr. 5, s. 135.

⁴⁷¹ 1928 m. birželį Galvėje įvyko Lenkijos regata, 1929 m. pradėta statyti sąjungos pastatas Karvinės pusiasalyje (lenk.: *schronisko Ligi Morskiej i Rzecznej*) pusiasalyje, vėliau prieplauka. Čia vyko praktiniai buriavimo kursai, vandens stovyklos jaunimui ir tai buvo vienintelė tokio tipo vieta tarpukario Lenkijoje. Vilniaus vicevaivada Kirtiklis buvo vienas pagrindinių šios bazės iniciatorių, vaivada Rackiewiczus skyrė lėšų, Trakų valdžia išnuomojo pusiasalį 99-eriems metams. Plačiau: P. Dąbrowski, „Geneza Ligi Morskiej i Kolonialnej w Wilnie –

(b) Stepono Batoro universiteto mokslininkai savo tyrimus nukreipė į Trakus ir Trakų ežeryno teritoriją. Tam buvo skiriamas nemažas finansavimas⁴⁷². Tyrimams vadovavo prof. Rydzewskis, tačiau neabejotinai vienas iš idėjinių šauklių buvo Limanowskis, apie tai rašęs spaudoje, kalbėjęs radijuje. Tyrimai pradėti 1927 m. vasarą, tuo metu džiaugtasi: „Taip plačiai suvokiami kolektyviniai tyrimai dar niekada nevykdyti Lenkijoje“⁴⁷³. Taigi sistemingai ir kolektyviai ne vienerius metus vykdyti geografiniai, geologiniai, botanikos, faunos, antropologiniai ir etnografiniai tyrimai, planuoti archeologiniai kasinėjimai Trakų priešistorei suvokti, dailininkė Wanda Rejcherowa studijavo ir piešė Trakų medinius namus, kunigas Śledzewskis su konservatoriaus įgaliojimu planavo Trakų bažnyčios kilnojamų meno vertybių inventorizaciją⁴⁷⁴, planuoti Senujų ir Naujųjų Trakų pilių/piliaviečių tyrimai. Visų šių gamtinių, istorinių ir meninių tyrimų pagrindu planuota išleisti kolektyvinę monografiją. Trakų pilių apsaugą, ten vykdytus tyrimus ir darbus reikėtų matyti šiame kontekste: „Kol barbariškumas ir tamsumas viešpataus Trakuose, tol praeitis ir jos paminklai nuolat bus grėsmėje. Batoro universiteto priimta tyrimų iniciatyva yra

struktura prawna i działalność w okresie dwudziestolecia międzywojennego“, in: *Studia Prawno-Ekonomiczne*, 2016, t. XCIX, s. 29-41.

⁴⁷² Tyrimams vykdyti įsigytas automobilis, motorinė valtis, meteorologiniai prietaisai. Žr.: [M. Limanowski], „Badania trockie“, in: *Źródła mocy*, 1929, nr. 5, s. 135, 136.

⁴⁷³ m. l. [M. Limanowski], „Troki i badanie Trok przez Uniwersytet Wileński“, in: *Źródła mocy*, 1927, nr. 2, s. 94.

⁴⁷⁴ Dr. Bowkiewiczus vykdė ežerų biologinius tyrimus, prof. Pruefferis tyrinėjo drugelius, jo mokiniai - vabalus ir vabzdžius; prof. Rydzewskis matavo ežerų gylį, rengė geologinį žemėlapi, topologinius tyrimus vykdė prof. Limanowskis, o dr. Jadwiga Limanowska tyrė Trakų apylinkių florą; prof. Aleksandrowiczius vykdė biologinius tyrimus; prof. Reicheris - karaimų antropologinius tyrimus; prof. Chomińskis tyrė vietos toponimiką; Marja Prueferowa vykdė etnografinius tyrimus apie žvejybą Trakų ežeruose; Antoniewiczus turėjo pradėti Trakų priešistorijos tyrimus. Žr.: M. L. [M. Limanowski], „Badania zespolowe w Trokach“, in: *Źródła mocy*, 1928, nr. 4, s. 177-178.

visiškas rūpestis ta praeitimi“⁴⁷⁵. Į šį bendrą mokslinį lauką paminklai įsitraukti gana anksti, su dar 1926 m. pradėta Trakų salos pilies moksline inventorizacija (architektūriniai apmatavimai vykdyti Witoldo Girdwojnio).

Paminklų apsauga buvo orientuota į architektūros paminklų materijos saugojimą, o kalbant paprastai – į senų pastatų remontą. Tam buvo skiriama didžioji dalis biudžeto ir paminklų konservatoriaus darbo laiko. Pirmiausia lėšų trūkumas sąlygojo, kad daugelis darbų buvo mažos apimties ir tik būtiniausi. Didelės apimties, reikalaujantys specialių profesinių žinių darbai vykdyti tik prie keleto svarbiausių (katalikiškų) ir seniausių paminklų: Katedros, Aušros vartų (paveikslų) aplinkos, viduramžių pilių. Pastarųjų apsauga buvo dėsninga ir būdinga tarpukario Lenkijoje, o Vilniaus ir Naugarduko vaivadijose, be to, kryptinga, visas viduramžių pilis traktuojant kaip bendrą sistemą ir tam tikrų darbų imantis visose pilyse.

3.4. Gamtos paminklai kaip kultūros paminklai

Gamtos (paminklų) apsauga ir kultūros paminklų apsauga buvo artimos sritys. Jos abi radosi tuo pačiu laiku, tame pačiame istoriniame kontekste, buvo sąlygotos panašių priežasčių, vedinos artimų tikslų ir motyvų, tam naudotos analogiškos priemonės. (I) Gamtos apsauga kaip ir kultūros paminklų apsauga formavosi XIX a. II p. reaguojant į vis greičiau besikeičiantį pasaulį. Industrializacija ir kiti susiję XIX a. reiškiniai turėjo milžinišką poveikį gamtai ir tuo metu gamta imta suvokti nebe kaip duotybė, bet kaip objektas reikalingas apsaugos⁴⁷⁶.

⁴⁷⁵ m. l. [M. Limanowski], „Troki i badanie Trok przez Uniwersytet Wileński“, in: *Źródła mocy*, 1927, nr. 2, s. 94.

⁴⁷⁶ J. H. Meyer, „Nature: from protecting regional landscapes to regionalist self-assertion in the age of the global environment“, in: *Regionalism and Modern Europe. Identity Construction and Movements from 1890 to Present Day*. Editor(s): Xosé M. Núñez Seixas, Eric Storm, Bloomsbury Academic, 2019, p. 66-67.

(II) Gamtosauga ir paminklosauga buvo elito inspiruojamos veiklos, kurios perteikė šios grupės/sluoksnio socialines nuostatas, vizijas ir vertes. Gamtos apsaugos tarptautinės organizacijos dar ir tarpukariu buvo ne valstybių atstovaujamos, bet iškilių įtakingų džentelmenų susitikimai⁴⁷⁷. Gamtos apsaugos idėjų radimasis tiesiogiai siejamas su XIX a. Europos ir Šiaurės Amerikos elito „didžiosiomis aistromis“: gamtos istorija (*natural history*) bei (didžiųjų žvėrių) medžioklė⁴⁷⁸. Abu šie procesai pasaulyje neatsiejami nuo kolonializmo konteksto: gamtos tyrimų ir didžiųjų žvėrių medžiojimo ekspedicijų Afrikoje, Azijoje, Šiaurės Amerikoje. Tai gilino ir artino gamtos pažinimą ir, savo ruožtu, skatino medžioklės taisyklių, etikos sukūrimą, rezervatų, kuriose medžioklė kontroliuojama, kūrimą, kas suvokta kaip nykstančių rūšių apsauga. Visa tai sąlygojo žmogaus-gamtos santykio suvokimo kaitą.

(III) Šioje vietoje svarbu kalbėti apie moralinį imperatyvą, tai yra suvokimą, kad gamtos užkariavimas neša moralinę atsakomybę: „gamtos apsaugos idėja pirmiausia yra moralinė nuostata“⁴⁷⁹. Taigi gamtos apsaugos atveju kaip ir paminklų apsaugoje žmogus imtas laikyti moraliai atsakingu už tų objektų/rūšių išlikimą ir perdavimą ateičiai ir būsimoms kartoms. Apeliavimas į moralę, moralinę atsakomybę buvo svarbu santykyje su privačia nuosavybe, gamtos/paminklų panaudojimo ūkiniais tikslais. (IV) Principinės nuostatos gamtos kaip ir kultūros paminklų panaudos atveju buvo identiškos: tausojimas, kuo mažesnė intervencija, atkūrimas to, kas

⁴⁷⁷ J. Paul, R. J. Whittaker, „Historie of Protected Areas: Internationalisation of Conservationist Values an their Adoption in the Netherlands Indies (Indonesia)“, in: *Enivornment and History* 8, no. 2 (May 2002), p. 146; W. Szafer, „Z dziejów ochrony przyrody“, in: *Skarby Przyrody i ich ochrona*, pod red. W. Szafera, Warszawa, 1932, s. 36.

⁴⁷⁸ J. Paul, R. J. Whittaker, „Historie of Protected Areas: Internationalisation of Conservationist Values an their Adoption in the Netherlands Indies (Indonesia)“, in: *Enivornment and History* 8, no. 2 (May 2002), p. 131, 151, 152.

⁴⁷⁹ J. G. Pawlikowski, „Prawodawstwo ochronne“, in: *Skarby przyrody i ich ochrona*, pod red. W. Szafera, Warszawa, 1932, s. 252.

suvokiama kaip buvusi natūrali/pirminė būklė. Mokslinė veikla ir turizmas/kraštotyra, kurie atitiko estetinius ir kultūrinius idealus, laikyta tinkamu būdu eksploatuoti gamtą/kultūros paminklus.

(V) XIX a. pab. – XX a. pr. Europoje moderni gamtos apsauga kūrėsi kaip kultūrinis fenomenas, daugiau galvojant apie žmogų, bet ne gamtą, kraštovaizdis čia pirmiausia turėjo kultūrinę prasmę, o gamtos paminklai⁴⁸⁰ prilyginti žmogaus sukurtiems kultūros paminklams pagal jų reikšmę žmonių civilizacijai, kultūrai ir tautinei tapatybei. Visi saugotojai skaitė Ruskiną ir visoje Europoje iki Pirmojo pasaulinio karo radosi gamtos apsaugos organizacijos o jų tikslai visur buvo labai panašūs. Tuo laiku gamtos ir kultūros paveldo apsauga buvo suvokiama kaip vienas rūpestis ir abu šie judėjimai buvo tarpusavyje susiję⁴⁸¹. Ankstyviausios gamtos apsaugos iniciatyvos siekė apsaugoti kraštovaizdį⁴⁸². Europoje kraštovaizdžio apsauga kryo į žmogaus sukurtą kraštovaizdį⁴⁸³, estetinės ir nostalgijos priežastys vaidino pagrindinį vaidmenį šiame procese. Žavėjimasis kraštovaizdžiu buvo XVIII–XIX a. pr. tradicija, charakteringa romantizmui, kuri plito per kraštovaizdžio tapybą, kraštovaizdžio aprašymus. Tačiau XIX a. pab. žiūra į

⁴⁸⁰ Gamtos paminklo terminas priskiriamas Alexanderiui von Humboldtui (1769–1859), gamtos tyrėjui, geografiui, romantizmo idėjų šalininkui. Jis jį pirmasis panaudojo retiems ar istoriškai reikšmingiems medžiams įvardyti.

⁴⁸¹ Lenkijai artimose vokiškai kalbančiose šalyse stiprus buvo *Heimatschutz* (pažodžiui: gimtinės apsaugos) judėjimas. Jis orientuotas į regiono kraštovaizdžio, gamtos, kultūros paminklų, folkloro, tradicijų apsaugą kaip esmingus regioninei ir nacionalinei tapatybei. Žr.: J. H. Meyer, „Nature: from protecting regional landscapes to regionalist self-assertion in the age of the global environment“, in: *Regionalism and Modern Europe. Identity Construction and Movements from 1890 to Present Day*. Editor(s): Xosé M. Núñez Seixas, Eric Storm, Bloomsbury Academic, 2019, p. 68, 69; T. M. Lekan, *Imagining the Nation in Nature: Landscape Preservation and German Identity, 1885–1945*, Harvard University Press, 2004, p. 22.

⁴⁸² Paukščių apsaugos iniciatyvos taip pat buvo ankstyvos. „XIX a. [gamtos] apsaugos idėjų šalininkai iš gyvūnų tarpo labiausiai vertino paukščius, kurie vokiečių buržuą žavėjo savo laisve skristi, švara ir rūpestinga atida jaunikiams“ [T. M. Lekan, *Imagining the Nation in Nature: Landscape Preservation and German Identity, 1885–1945*, Harvard University Press, 2004, p. 57].

⁴⁸³ Skirtingai nei Šiaurės Amerikoje ar kolonijose, kur orientuotasi į laukinę gamtą.

jį pasikeitė, atsirado išskirtinai nostalgiskas požiūris, raginimas apsaugoti pirmąsias ir tariai amžiną tradicinį kraštovaizdį⁴⁸⁴. Lygiagrečiai tuo pačiu laiku nacionalistai ir regionalistai projektavo politinę reikšmę į tam tikras erdves ir naudojo gamtą kaip tapatybės ženklus. Regionalistai gamtą pristatė kaip simbolizuojančią regioną ir tautą, nacionalistams gamta įkūnijo tautą.

Gamtos kaip gamtos paminklų apsaugos (*Naturdenkmalpflege*) idėja ir įgyvendinimas siejamas su Hugo Conwentz⁴⁸⁵ asmeniu. Jis gamtos kūriniams pritaikė jau egzistavusius kultūros paminklų apsaugos parametrus: terminiją, sistemą, reikšmes. Amerikos nacionalinių parkų sistema jo manymu Vokietijai/Europai netiko dėl didelio gyventojų tankumo ir milžiniško parkų mastelio. Be to, jis akcentavo, kad *išsivysčiusiose* valstybėse žmogaus nepalietas kraštovaizdis vargiai įmanomas. Praktikoje toks gamtos kaip atskirų gamtos paminklų traktavimas reiškė didelio skaičiaus mažos apimtys objektų administravimą, atskirų gamtos originalų inventorizaciją, tautinių reikšmių ir edukacinių tikslų perkėlimą į gamtą. Lingvistinis terminijos panašumas (*Denkmalpflege* ir *Naturdenkmalpflege*) buvo pragmatinis pasirinkimas siekiant išplėsti paminklų/paveldo apsaugos idėją į gamtą bei įtraukti ją į tautinės tapatybės kūrimo kultūrinius politinius tikslus⁴⁸⁶. Toks gamtos kaip gamtos paminklų apsaugos modelis buvo aktualus iki Pirmojo pasaulinio karo, tačiau ir tarpukariu jis neišnyko.

⁴⁸⁴ J. H. Meyer, „Nature: from protecting regional landscapes to regionalist self-assertion in the age of the global environment“, in: *Regionalism and Modern Europe. Identity Construction and Movements from 1890 to Present Day*. Editor(s): Xosé M. Núñez Seixas, Eric Storm, Bloomsbury Academic, 2019, p. 67.

⁴⁸⁵ Hugo Conwentz (1855-1922) - vokiečių botanikas, dirbo Gdankse ir Pamaryje (Vakarų Prūsija), ilgametis Vakarų Prūsijos Provincijos muziejaus (Gdanske) direktorius ir pirmasis valstybės įstaigos gamtos paminklų apsaugai (*Staatliche Stelle für Naturdenkmalpflege*) vadovas. Ji įsteigta (1906 m.) jo pasiūlymu ir keletą metų veikė Gdanske, tik vėliau (1911 m.) perkelta į Berlyną.

⁴⁸⁶ T. M. Lekan, *Imagining the Nation in Nature: Landscape Preservation and German Identity, 1885-1945*, Harvard University Press, 2004, p. 51.

Didelio mastelio gamtos apsauga, steigiant rezervatus, nacionalinius parkus, lėtai įgavo pagrindą Europoje. Tarpukariu, daugiaetninių nacionalinių valstybių laikotarpiu, nacionalinis parkas tapo ideologiškai tinkamas. Tai galėjo būti instrumentas nacionalinei integracijai, priemonė sutaikyti vietines ir regionines tapatybes bei interesus su nacionaliniais. Gamtos paminklai, kraštovaizdžio ypatybės buvo svarbūs regioninei tapatybei, tačiau kartu tai įkūnijo tautą, įgavo ir nacionalinio/tautinio paveldo reikšmės. Tautinės reikšmės suteikimas buvo svarbi priemonė saugant gamtos grožį. Tačiau ne mažiau reikšminga tai, kad didelio mastelio gamtos apsaugoje daug labiau buvo orientuojamasi į gamtą, gamta saugoma dėl jos pačios ir gamtamoksliniai argumentai čia vaidino vis didesnę reikšmę. Ketvirtame dešimtmetyje nacionaliniai parkai, rezervatai oficialiai ir tarptautiniu mastu priimti kaip tinkamiausia priemonė apsaugoti laukinę gamtą⁴⁸⁷.

Tarpukario Lenkijos gamtosaugininkai (jų skaičius nebuvo didelis), puikiai išmanė gamtos apsaugos istoriją, orientavosi kitų šalių gamtos apsaugoje, dalyvavo tarptautinėse gamtos organizacijose⁴⁸⁸, žinių ir

⁴⁸⁷ J. Paul, R. J. Whittaker, „Historie of Protected Areas: Internationalisation of Conservationist Values an their Adoption in the Netherlands Indies (Indonesia)“, in: *Enivornment and History* 8, no. 2 (May 2002), p. 149; W. Szafer, „O parkach narodowych“, in: *Skarby przyrody i ich ochrona*, pod red. W. Szafera, Warszawa, 1932, s. 66.

⁴⁸⁸ P.vz., Szaferio „Z dziejów ochrony przyrody“, „O parkach narodowych“ ir kitų autorių straipsniai leidinyje „Skarby przyrody“. Valstybinės gamtos apsaugos komisijos (W. Szfer) metraštyje „Ochrona przyrody“ nuo pačių pirmų numerių (1920 m.) buvo skiltis žinioms apie gamtos apsaugą užsienyje, vėliau - dar ir skiltis tarptautinėms gamtos apsaugos organizacijoms. Adamo Wodzisko (1887-1948, biologas, dirbo Poznanės universitete), Jano Gwalberto Pawlikowskio (1860-1939, ekonomistas, politikas, publicistas, aktyvus Tatrų keliautojas/ tyrinėtojas/ gynėjas) ir kitų gamtosaugininkų straipsniuose taip pat atsispindi platus tarptautinis kontekstas. Apie Valstybinės gamtos apsaugos tarybos veiklą už šalies ribų, tarptautinėse organizacijose: W. Szafer, „Zarys historii ochrony przyrody w Polsce“, in: *Ochrona przyrody i jej zasobów: problemy i metody: praca zbiorowa*, pod red. W. Szafera, Kraków, 1965, t. 1, s. 96-100.

pasitikėjimo jiems netrūko⁴⁸⁹. Lenkijos gamtos apsaugoje jie taikė abu gamtos apsaugos modelius: tiek pavienių gamtos paminklų saugojimą tiek didelio mastelio saugomų teritorijų steigimą. Tai atsispindi mokslinėje ir populiariojoje publicistikoje, įstatymuose, praktikoje. Lenkų gamtosaugininkai Conwentzą vadino šiuolaikinės gamtos apsaugos, grįstos moksliniais ir kultūriniais motyvais, kūrėju, pionieriumi⁴⁹⁰, su juo sietas laikotarpis, kada gamta nebe tik žavėtasi ir dėl jos graudentasi, bet ji imta praktiškai saugoti kaip gamtos paminklai („lyg muziejiniai eksponatai“). Gamtos kaip (kultūros) paminklo etosas buvo gajus tarpukario Lenkijoje, jis atsispindi ir gana vėlyvame 1934 m. gamtos apsaugos įstatyme, o pagrindas skelbti žmogaus/gamtos kūrinius paminklais pagal gamtos ir pagal kultūros paminklų įstatymus nesiskyrė⁴⁹¹. Ryšium su žemės reforma 1919–1920 m. rengtas, tačiau nepriimtas, kraštovaizdžio įstatymas, apėmė kraštovaizdį, gamtos, kultūros ir archeologijos paminklus. Juo siekta „apsaugoti nuo naikinimo gamtos, meno ir kultūros paminklus, istorinį atminimą ir visus veiksnius puošiančius kraštą ir suteikiančius savitą vaizdą“ remiantis mokslinė, estetinė ir/ ar istorinė jų reikšmė⁴⁹².

⁴⁸⁹ „Lenkija turi ypatingą vardą naujų [gamtos apsaugos mokslo] žinių evoliucijoje. Dar prieškarui lenkų universitetuose Mažojoje Lenkijoje M. Raciborskis pirmasis pasaulyje universiteto katedrose dėstė gamtos apsaugos pagrindus, pokarinė Lenkija pirma iš kultūringų šalių įvedė gamtos apsaugą kaip mokymo principą mokyklinėse programose, su Lenkijos Mokslų akademijos iniciatyva atsirado pirma tarptautinė gamtos apsaugos institucija Briuselyje“. Iš: A. Wodziczko, „Ochrona przyrody wczoraj, dziś i jutro“, in: *Ochrona przyrody*, 1936, nr. 16, s. 8.

⁴⁹⁰ W. Szafer, 1932, s. 25; W. Szafer, 1965, s. 71.

⁴⁹¹ Pagal 1928 m. prezidento potvarkį (str. nr. 1) kultūros objektai skelbiami paminklais, jei jie turi meninę, kultūrinę, istorinę, archeologinę arba paleontologinę vertę/es. 1934 m. gamtos apsaugos įstatyme (str. nr. 1) numatyta, kad gamtos kūriniai paminklais pripažįstami, jei jie turi mokslinę, estetinę, istorinę, kultūrinę, paminklinę reikšmę arba savitus kraštovaizdžio bruožus.

⁴⁹² Įstatymo projektai, in: AAN, Zespół Nr. 14, Syg. 7015, k. 150-163.

Lygiagrečiai gamtosaugoje buvo kalbama apie gamtos kaip visų gyvųjų organizmų populiacijų visumos (biocenozė) saugą⁴⁹³, kuri buvo galima tik steigiant saugomas teritorijas. Nacionalinis parkas čia matytas kaip „gamtosauginio darbo karūnavimas“ saugant gražiausias Tėvynės vietas, o gamta kaip „svarbiausias turtas, kuris Lenkijos mokslui ir kultūrai <...> turi didelę reikšmę“⁴⁹⁴. Rezervato statusas tam tikrai teritorijai buvo suteikiamas tiek dėl gražaus kraštovaizdžio, tiek dėl ten augančių/gyvenančių rūšių: teritorija prie Kromano ežero (Valažino pav.) pripažinta rezervatu dėl kraštovaizdžio, Jašiūnų durpynas – dėl ten augančių tekšių, o Svitezio ežeras ir apylinkės dėl kraštovaizdžio, Mickevičiaus atminimo ir retų vandens augalų⁴⁹⁵. Tokiame naratyve buvo sujungiamą tiek gamtacentristinė reikšmė, tiek ir tautinė paminklo prasmė. Tarpukariu Lenkijoje pavyko įkurti keletą nacionalinių parkų, iki 1939 m. įsteigta 180 rezervatų, o saugomų ar suregistruotų gamtos paminklų Władysława Szaferio⁴⁹⁶ nuomone „buvo labai daug“ (centriniame Gamtos apsaugos tarybos biure esančiame registre buvo apie 4500 pozicijų)⁴⁹⁷. Įsteigtų Nacionalinių parkų skaičių sunku

⁴⁹³ A. Wodciczko, „Ochrona przyrody wczoraj, dziś i jutro“, in: *Ochrona przyrody*, 1936, nr. 16, s. 1, 2.

⁴⁹⁴ W. Goetel, „Parki narodowe w Polsce“, in: *Skarby przyrody i ich ochrona*, pod red. W. Szafera, Warszawa, 1932, s. 273, 287.

⁴⁹⁵ Naugarduko vaivadijoje iš viso įsteigti du vandens ir miškų rezervatai aplink Svitezio ežerą (Svitezio - 1931 m., Pieščiankos - 1928 m. kaip ežero aplinkos) ir miškų rezervtas prie Kromano ežero (1928 m.). Vilniaus vaivadijoje įkurtas durpyno rezervatas prie Jašiūnų (1931 m.) bei vandens ir miškų rezervatas prie Žaliųjų ežerų. Žr.: W. Szafer, „Rezerwaty w Polsce“, in: *Skarby przyrody i ich ochrona*, pod red. W. Szafera, Warszawa, 1932, s. 294, 306, 317.

⁴⁹⁶ Władysław Szafer (1886-1970) – botanikas, Jogailaičių universiteto profesorius, 1936-1938 m. - rektorius, vienas svarbiausių tarpukario gamtosaugininkų, ilgametis Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijos atstovas gamtos apsaugos klausimams, Valstybinės gamtos apsaugos tarybos pirmininkas bei metraščio „Ochrona Przyrody“ redaktorius, rezidavo Krokuvoje.

⁴⁹⁷ Skaičius neatrodo labai didelis turint omeny, kad apie 1906 m. Conwentzo klausimyno, pildomo atskiriems gamtos paminklams, vien Poznanės provincijoje/kunigaikštystėje per trumpą laiką buvo užpildyta 12 000 egzempliorių (W. Szafer, „Z dziejów ochrony przyrody“, in: *Skarby Przyrody i ich ochrona*, pod red. W. Szafera, Warszawa, 1932, s. 26).

tiksliai nustatyti, nes jį vengta įvardyti. Rašoma apie visas teritorijas, kurios planuotos kaip nacionaliniai parkai ir pradėtas darbas ta linkme. Paprastai tokios vietos buvo kalnų regionai: Tatrai, Karpatai, Peninai, Beskidai, Švento Kryžiaus. Tačiau nacionalinio parko kūrimas buvo ilgas sudėtingas procesas, reikalaujantis tiek politinių sprendimų tiek finansų (kad ir žemės išpirkimui), nacionalinių parkų steigimo klausimą sprendė Ministrų taryba. Net ir tokioje vietoje kaip Tatrai, kurie apskritai laikyti Lenkijos gamtosaugos pradžios vieta, o jų nacionaline reikšme neabejota, nacionalinio parko nespėta įsteigti iki Antrojo pasaulinio karo. Pirmasis nacionalinis parkas įkurtas 1925 m. Bialowiežo girioje, o 1931–1932 m. – Peninų kalnuose.

Visiškai dėsninga, kad Lenkijos paminklų konservatorių veikla iš dalies apėmė ir gamtos apsaugą, o gamtos paminklai buvo antra, nors ir ne tokia gausi (paminklų registre – 45 objektai⁴⁹⁸), paminklų grupė po architektūros objektų. Gamtos paminklų įtraukimą į konservatorių veiklos sferą, be jau minėto bendro gamtos ir kultūros paminklų apsaugos konteksto, sąlygojo ir lokali Lenkijos situacija. (I) Lenkijoje gamtos apsaugos sritis neturėjo valstybinės institucinės sistemos. Tokios institucijos charakterį turėjo tik Ministro atstovo gamtos apsaugos klausimams biuras, kuriame dirbo trys žmonės. Valstybinės gamtos apsaugos tarybos, jos atstovybių ir skyrių ar Gamtos apsaugos komitetų veikla buvo neapmokama, patariamąjo pobūdžio⁴⁹⁹.

⁴⁹⁸ Skaičiuojami tik tie nutarimai, kurie paminklais skelbia būtent gamtos objektus kaip tokius, o ne kaip architektūros paminklo aplinką.

⁴⁹⁹ Nuo 1920 veikė laikina Valstybinės gamtos apsaugos taryba, nuo 1925 m. - nuolatinė, sudaryta iš 22 asmenų. Tais metais įkurtas ir Ministro atstovo gamtos apsaugos klausimams biuras. Atstovo pareigas vykdė W. Szaferis. 1937 m. Gamtos apsaugos komitetai pervadinti Valstybinės gamtos apsaugos tarybos skyriais. Vilniaus gamtos apsaugos komitetas veikė 1925-1939, jo veikloje dalyvavo M. Limanowskis, J. Bułhakas, J. Kłosas, J. Remeris, S. Małkowski, P. Wiśniewski, W. Lichtarowczius. Kłosas, Limanowskis, Małkowski, Lichtarowczius buvo ir Valstybinės gamtos apsaugos tarybos nariai. Lyginant su kitų miestų (Krokuvos,

(II) Lenkijoje iki 1934 m. nebuvo gamtos apsaugos įstatymo⁵⁰⁰ ir tai labai sunkino praktinę veiklą⁵⁰¹. Priėmus įstatymą jis neveikė sklandžiai, trūko poįstatyminių aktų. Gamtos objektai pagal šį įstatymą paminklais neskelbti, nes tai būtų leidę jų savininkams reikalauti žalos atlyginimo⁵⁰². Taigi gamtos apsaugoje buvo remiamasi įvairių sričių teisės aktais ir įvairių institucijų pareigūnais. Pavyzdžiui, vaivada pagal 1928 m. statybos įstatymo str. Nr. 337 galėjo pripažinti vietoves saugomomis dėl kraštovaizdžio ir drausti jose statybas⁵⁰³. Būtent taip pasielgė Vilniaus vaivada 1934 m., pripažindamas saugomais Naručio ežero krantus⁵⁰⁴.

(III) Gamtos apsauga ir kultūros paminklų apsauga buvo kuruojamos tos pačios Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijos, į paminklų konservatorių

Poznanės, Lvovo, Varšuvos) komitetais/ skyriais, Vilniaus komitetas buvo mažiausiai veiklus. Žr.: W. Szafer, „Zarys historii ochrony przyrody w Polsce“, in: *Ochrona przyrody i jej zasobów: problemy i metody: praca zbiorowa*, pod red. W. Szafera, Kraków, 1965, t. 1, s. 80-83, 86, 87.

⁵⁰⁰ „Ustawa z dnia 10 marca 1934 r. o ochronie przyrody“, in: *Dziennik Ustaw*, 1934, nr 31, poz. 274.

⁵⁰¹ Todėl nacionaliniai parkai, rezervatai pirmiausia ir paprastai steigti valstybiniuose miškuose ir tik pritarus valstybinių miškų valdybai. Pirmasis Bialowiežo girios nacionalinis parkas buvo įkurtas valstybei priklausančiuose miškuose. Kartais rezervatai steigti privačios nuosavybės žemėje, tačiau apsauga tuomet buvo labai ribota, neturėta teisinio pagrindo. Žr.: W. Szafer, „Zarys historii ochrony przyrody w Polsce“, in: *Ochrona przyrody i jej zasobów: problemy i metody: praca zbiorowa*, pod red. W. Szafera, Kraków, 1965, t. 1, s. 95; W. Szafer, „Rezerваты в Polsce“, in: *Skarby przyrody i ich ochrona*, pod red. W. Szafera, Warszawa, 1932, s. 296.

⁵⁰² Piwockio kreipimasis į Generalinės prokuratūros Vilniaus skyrių, 1937-04-21, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 236, l. 1; Generalinės prokuratūros Vilniaus skyriaus išvada, 1937-05-12, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 236, l. 2, 3; Gamtos paminklų registro projektas, 1938-02-25, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 228, l. 21–23; Kieszkowskio raštai Valstybinės gamtos apsaugos tarybos Vilniaus skyriui ir Vilniaus Gamtos apsaugos komitetui, 1939-01-20, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 228, l. 42, 44.

⁵⁰³ Kieszkowskio raštas Vilniaus Gamtos apsaugos komitetui, 1939-01-20, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 228, l. 44.

⁵⁰⁴ „Decyzja Wojewody Wileńskiego z dnia 28 lutego 1934 r. w sprawie uznania brzegów jeziora Narocz zapodlegające ochronie pod względem krajobrazu“, in: *Wileński Dziennik Wojewódzki*, 1934, nr 4, poz. 17.

pareigas įėjo ir kraštovaizdžio apsauga⁵⁰⁵, o (kultūros) paminklų apsaugos teisės aktai apėmė ir gamtos objektus.

(IV) Architektūros objektų ir (ar) ansamblių aplinka dažnai buvo gamtinė, glaudžiai susijusi su pačiu objektu, jo apsauga, o potvarkyje buvo įteisinta tokia paminklo apsaugos galimybė.

(V) Lenkijos kultūros istorijai, lenkų tautinei tapatybei svarbūs objektai kartais buvo gamtos kūriniai. Tai ypač ryšku, kalbant apie su Adomo Mickevičiaus atminimu susijusius objektus Naugarduko vaivadijoje⁵⁰⁶. Tai sąlygojo glaudus romantizmo santykis su gamta, o romantizmo idėjos buvo svarbiausios lenkų tautiniam atgimimui. Pavyzdžiui, tarpukario lenkų gamtosaugininkai drąsiai siejo Mickevičiaus kūrybą su gamtos apsauga⁵⁰⁷, nevengdami ir religinių sugretinimų: „Poną Tada“ vadindami gamtos apsaugos evangelija⁵⁰⁸.

Svarbu suvokti, kad paminklų apsaugos teisė gamtos paminklų apsaugą leido tik kaip kultūros paminklų. Objektas, turintis išskirtinai gamtinę vertę, negalėjo būti pripažintas paminklu pagal paminklų globos potvarkį: 1938 m. Tikybų ir valstybinio švietimo ministerija atšaukė Vilniaus paminklų konservatoriaus nutarimą, skelbiantį riedulį paminklų pagal paminklų globos potvarkį, tačiau nurodantį, kad tai – gamtos paminklas. Nutarimas atšauktas nepaisant to, kad savininkas ketino akmenį sunaikinti, o Valstybinės gamtos apsaugos tarybos Vilniaus skyrius nurodė, kad riedulys yra vertingas gamtos paminklas⁵⁰⁹. Taigi Vilniaus ir Naugarduko vaivadijose akmenys, pavieniai medžiai, medžių grupės, alėjos, parkai, sodai, miškai, ežerai ir jų krantai,

⁵⁰⁵ J. Remer, *Oddział sztuki Wileńskiego Urzędu Wojewódzkiego w pięcioletnim okresie działalności*, Wilno, 1928, s. 5; Piwockio raštas Vidaus reikalų ministerijai, 1938-03-20, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 228, l. 26.

⁵⁰⁶ Jų apsauga aptariama: A. Kowalczykowa, 2000, s. 149–157.

⁵⁰⁷ W. Szafer, „Z dziejów ochrony przyrody“, in: *Skarby Przyrody i ich ochrona*, pod red. W. Szafera, Warszawa, 1932, s. 20, 21.

⁵⁰⁸ W. Kulesza, „*Pan Tadeusz*“: *ewangeliją ochrony przyrody*, Kraków, 1931.

⁵⁰⁹ Dziechciary kaimo (Breslaujos pav.) riedulio istorija, 1936–1938, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 228, l. 2–15.

salos buvo skelbiami paminklais arba paminklo aplinka kaip kultūros objektai. Akmenų su žmonių veiklos pėdsakais ir medžių apsauga buvo įvardyta prezidento potvarkyje. Atitinkamai didžiąją valstybės saugomų gamtos objektų dalį sudarė įvairių rūšių medžiai ir jų grupės (34 atvejai iš 45; žiūrėti lentelę nr. 6) bei rieduliai (10 atvejų). Visais kitais atvejais reikėjo rasti būdų, kaip prisitaikyti prie esamo teisės akto: neminėti, kad gamtos objektas yra būtent gamtos objektas, rasti jam kultūrinę ir (ar) istorinę reikšmę ir ją suaktualinti, išplėsti architektūros paminklo aplinkos ribas.

GAMOS PAMINKLŲ TIPAI	VILNIAUS VAIVADIJ A	NAUGARDUKO VAIVADIJA	IŠ VISO
Pavieniai medžiai	11	6	17
Parkai, sodai, alėjos	6	3	9
Kapinių apželdinimas	8	0	8
Akmenys	8	2	10
Ežerai	0	1	1
IŠ VISO	31	12	45

Lentelė nr. 6. Gamtos paminklų tipai

Pagal gamtos apsaugos įstatymą vaivadijoms turėjo būti paskiriami gamtos konservatoriai (gamtosaugininkai, *konserwatorowie przyrody*), pildomi gamtos paminklų registrai (centrinis ir vaivadijų), o finansinėms gamtos apsaugos reikmėms sukurtas valstybinis Gamtos apsaugos fondas (*Fundusz Ochrony Przyrody*). Tačiau praėjus trims metams nuo įstatymo priėmimo, 1937 m. balandį, Vilniaus vaivadijoje dar nebuvo išduotas joks įsakymas pagal Gamtos apsaugos įstatymą⁵¹⁰. Gamtos kūrinių, pripažintųjų saugomais, registro projektas į Vilniaus vaivadiją buvo atsiųstas 1938 m.

⁵¹⁰ KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 236, l. 1.

vasario mėn. Vidaus reikalų ministerija tuomet prašė išsakyti poziciją šiuo klausimu⁵¹¹. 1939 m. Gamtos apsaugos fondas dar nebuvo sukurtas ir Kieszkowskis 1939 m. sausį nurodė, kad gamtos apsaugos įstatymo praktikoje taikyti negalima⁵¹². Paradoksalu, tačiau taikyti gamtos apsaugos įstatymą paminklų konservatoriai raginti gana dažnai, bet taip nedarė nė karto. Su prašymais ar raginimais skelbti objektus paminklais, remiantis gamtos apsaugos įstatymu kreipėsi tiek seniūnai⁵¹³, tiek Valstybinės gamtos apsaugos tarybos Vilniaus skyrius⁵¹⁴ (*Oddział Państwowej Rady Ochrony Przyrody w Wilnie*), tiek Tikybų ir valstybinio švietimo ministerija⁵¹⁵.

Atskirų medžių, jų grupių ar parkų/sodų paskelbimas paminklais rėmėsi kultūriniais ir estetiniais motyvais. „Senas ir puikus medis“, „praeities atminimas“, „turi paminklinę vertę“, „graži ir puiki žalumos salelė“, „vertingi kraštovaizdžiui“, „charakteringas [parko] išplanavimas“ – tai dažniausiai nurodomi motyvai suteikiant medžiams paminklo statusą. Analogiški argumentai buvo naudojami skelbiant paminklais architektūros objektus. Medžių kaip kultūros objektų/paminklų traktavimą rodo ir tai, kad jų apsauga įvardyta kultūros paminklų teisės aktuose. O jų atsiradimą teisės aktuose ne maža dalimi sąlygojo jų artumas architektūros objektams/ansambliams. Medžiai ir *saugomi* kartais buvo labai panašiais būdais kaip statiniai: juodasis topolis Radaškonyse (Maladečinos pav.) *konservuotas* apjuosiant kamieną geležiniu žiedu⁵¹⁶, Mažosios Rusiluvkos (Naugarduko pav.) du ąžuolai – užmūrijant dreves kalkių-cemento mišiniu⁵¹⁷.

⁵¹¹ KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 228, l. 21-23.

⁵¹² KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 228, l. 44.

⁵¹³ KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 228, l. 27, 28.

⁵¹⁴ KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 228, l. 15.

⁵¹⁵ KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 228, l. 9, 10.

⁵¹⁶ LCVA, f. 51, ap. 10, b. 34, l. 157-163.

⁵¹⁷ LCVA, f. 51, ap. 10, b. 34, l. 214, 215, 229, 234.

Lenkijoje riedulių apsaugos klausimas garsiau imtas kelti apie 1930 m. Jis svarstytas Valstybinės gamtos apsaugos tarybos posėdžiuose ir suvažiavimuose 1930 ir 1931 m. Grėsmę rieduliams kėlė tai, kad jie naudoti statyboms ir kelių tiesimui, klausimas ypač aktualus buvo pajūrio regione (Gdynės uosto infrastruktūrai) ir rytinėje šalies dalyje. Taryba kreipėsi į Vidaus reikalų ministeriją ir generalinį paminklų konservatorių, kad būtų išduoti potvarkiai paminklų konservatoriams šiuo klausimu. Nors paminklų apsaugos įstatymo, kuriuo vadovavosi paminklų konservatoriai, trūkumas matytas tame, kad kiekvieno riedulio atveju, skelbiant jį paminklu, reikėjo surinkti konkrečią informaciją apie riedulį ir jo savininką. Taip pat buvo kreiptasi į Viešojo darbo ministeriją (*Ministerstwo Robót Publicznych*), kad ši išduotų aplinkraštį kelių tarnyboms, kad dideli rieduliai kelių tiesimui nebūtų naudojami⁵¹⁸. Dėl to 1931 m. kovo 20 d. Viešojo darbo ministerija išdavė pavaldžioms įstaigoms rekomendaciją (kitur – aplinkraštį, Nr. XI-360/31) saugoti didesnius nei 5 m. apimties riedulius šiaurinėse vaivadijose ir didesnius nei 3 m. likusioje šalyje⁵¹⁹. Būtent šie du teisiniai dokumentai: paminklų apsaugos įstatymas ir 1931 m. aplinkraštis, laikyti realiu pagrindu riedulių apsaugai⁵²⁰. Vis tik Vilniaus paminklų konservatoriai nesinaudojo minėtu aplinkraščiu.

Tuo metu Valstybinė gamtos apsaugos taryba planavo parengti Lenkijos riedulių, kuriems reikalinga apsauga, registrą ir kreiptis į Tikybų ir valstybinio švietimo ministeriją, kad ši pavestų Generaliniam paminklų konservatoriui paskelbti tuos riedulius paminklais pagal 1928 m. paminklų

⁵¹⁸ *Ochrona Przyrody*, 1930, rocznik 10, s. 181, 185, 186, 273; *Ochrona Przyrody*, 1931, rocznik 11, s. 136, 140, 145, 146, 164; S. Kreutz, „Ochrona Przyrody nieożywionej“, in: *Skarby przyrody i ich ochrona*, pod redakcją Władysława Szafera, Warszawa, 1932, s. 245, 246.

⁵¹⁹ W. Szafer, „Ustawy, rozporządzenia i zarządzenia władz państwowych“, in: *Kwartalny Biuletyn Informacyjny*, 1931, Nr. 1, s. 2.

⁵²⁰ A. Głowińska, „Materjały do inwentarza zabytkowych głazów narzutowych w Polsce“, in: *Ochrona Przyrody*, 1932, rocznik 12, s. 81.

apsaugos įstatymą. Buvo parengta ir išplatinta anketa riedulių inventorizavimui⁵²¹. Šiuo tikslu Krokuvos Jogailaičių universiteto studentei Amaljai Głowińskiej Tikybę ir valstybinio švietimo ministerija skyrė mokslinę stipendiją metams⁵²². 1932 m. pasirodė jos straipsnis⁵²³, kuriame buvo pateiktas pirmasis tokių riedulių sąrašas. Jame atsidūrė 65 rieduliai, kurie buvo saugomi (savininko noru, paminklų konservatoriaus nutarimu ar kitu būdu). Iš viso tuo metu turėta duomenų apie 336 riedulius⁵²⁴. Dideliu saugomų riedulių skaičiumi Lenkijoje išsiskyrė Pamario vaivadija (*Województwo pomorskie*). Šiame pirmajame sąrašė atsidūrė du Naugarduko vaivadijos rieduliai, o Vilniaus vaivadijoje kokiu nors būdu saugomų riedulių nerasta⁵²⁵.

Riedulių inventorizavimo klausimas pasiekė ir Vilniaus vaivadiją. Tokią informaciją apie Vilniaus apylinkės riedulius rinko W. Rewieńska⁵²⁶. O Valstybinės gamtos apsaugos tarybos atstovo Maladečinoje Jano Warzecho iniciatyva Maladečinos pavieta seniūnas 1931 m. birželio 24 d. išleido aplinkraštį, kuriuo pavesta valsčių įstaigoms inventorizuoti riedulius didesnius nei 4 m. apimties, to pasekoje buvo surinkta „labai vertingos

⁵²¹ Valstybinė gamtos apsaugos tarybos anketa riedulių inventorizacijos klausimu, 1931-10-28, in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 34, l. 269-270.

⁵²² 150 zlotų per mėnesį. Žr.: *Ochrona Przyrody*, 1931, rocznik 11, s. 133, 145, 146, 149, 164, 218, 219.

⁵²³ A. Głowińska, „Materiały do inwentarza zabytkowych głazów narzutowych w Polsce“, in: *Ochrona Przyrody*, 1932, rocznik 12, s. 81-88.

⁵²⁴ Kitus sąrašus planuota spausdinti vėlesniuose „*Ochrona Przyrody*“ numeriuose, tačiau jie nepasirodė.

⁵²⁵ Nors tame pačiame leidinyje išspausdinta informacija apie Dūkštų riedulį su ženklais, nurodyta, kad juo rūpinasi Valstybinė Vilniaus girininkija. Žr.: W. Rewieńska, „Głaz narzutowy w Dukstach pod Wilnem“, in: *Ochrona Przyrody*, 1932, rocznik 12, s. 179-180.

⁵²⁶ Wanda Rewieńska (1897-1942) - geografe, nuo 1930 m. dirbo SBU geografijos katedroje, 1934 m. apsigynė daktaro disertaciją, 1939 m. - habilitaciją. Riedulių inventorizaciją mini čia: W. Rewieńska, „Głaz narzutowy w Dukstach pod Wilnem“, in: *Ochrona Przyrody*, 1932, rocznik 12, s. 179.

medžiagos“⁵²⁷. Greičiausiai šiais rieduliais rūpinosi girininkija ar seniūnija, nes 1933 m. į paminklų registrą buvo įtraukti tik Kurzeniecio miestelio rieduliai. Kiti rieduliai paminklais paskelbti gerokai vėliau apie 1937 m.

Gamtos ir kultūros objektų apsaugos santykis buvo glaudus nuo pat šių reiškinių radimosi XIX a. II p. Tarpukario Lenkijoje šios sritys nebuvo iki galo atsiskyrusios nei idėjiškai, nei praktikoje. Viena vertus, pradėti steigti gamtiniai rezervatai ir parkai, kuriuose pirmiausia orientuotasi į gamtą (gyvąją ir negyvąją) ir gamtos *interesai* čia buvo centriniai. Kita vertus, gamtos kultūrinės reikšmės buvo gyvos ir aktualios, į gamtos objektus dažnai buvo žiūrima, jie vertinti kaip kultūros. Gamtos objektų/paminklų tautinė reikšmė ir edukacinė prasmė, dalinai perimta iš architektūros paminklų, buvo savaime suprantama; o gamtos kaip atskirų gamtos paminklų apsaugos modelis praktiškai veikė kultūros paminklų apsaugos sistemos rėmuose. Lenkijos atveju tokį gamtos ir kultūros paminklų apsaugos bendrumą lėmė ir praktinės priežastys: atskiros valstybinės gamtos apsaugos teisinės ir administracinės sistemos nespėta iki galo įgyvendinti.

3.5. Urbanistikos paminklai kaip paminklų konservatoriaus galios teritorija

1936-ieji tapo Vilniaus urbanistikos pradžios metais. Tais metais įkuriama Visuomeninė urbanistikos komisija, Miesto valdybos urbanistikos biuras ir miesto valdybos Urbanistikos komisija, pradedamas rengti Vilniaus reguliacijos planas⁵²⁸. Lygia greta Vilniaus paminklų konservatorius Piwockis 1936 m. balandį sukviėtė Paminklų apsaugos komisiją ir Visuomeninę urbanistikos komisiją. Susirinkime buvo sprendžiami du

⁵²⁷ *Ochrona Przyrody*, 1931, rocznik 11, s. 164, 204.

⁵²⁸ K. Kučiauskas, *Prieškario Vilniaus urbanistinis modelis ir jo recepcija karo ir pokario metais (1932–1956 m.)*, daktaro disertacija, Vilniaus universitetas, 2016, p. 5, 67–72, 75.

klausimai: (I) Vilniaus teritorijos, kuri turėtų būti pripažįstama paminklu (pagal paminklų globos teisę) nustatymas ir (II) teritorijos, kuriai priklauso apsauga dėl jos kraštovaizdžio reikšmės (pagal statybų įstatymo str. nr. 337 ir 341)⁵²⁹. Susirinkime nutarta paminklu pripažinti didelę teritoriją, apimančią senamiestį ir aplinkinius rajonus. Kitą mėnesį konservatoriaus priimtame nutarime ribos buvo sumažintos, atsisakyta teritorijų už Vilijos (dabar – Neris), Naujamiesčio dalies ir didesnės dalies Rasų rajono. Vilnių supantys miškai matyti kaip teritorijos, saugotinos dėl kraštovaizdžio⁵³⁰, o sprendimus jų apsaugai turėjo priimti vaivada. To greičiausiai nebuvo padaryta, nes po poros metų Vilniaus Urbanistikos biuro rengtuose Vilniaus bendrojo plano dokumentuose siūlyta, kad paminklinė senamiesčio teritorija būtų papildyta Rasų rajonu ir upių pakrančių vizualine apsauga⁵³¹, o kitos paminėtos teritorijos Vilniaus bendrajame plane įtrauktos į užstatymui neskirtus plotus kaip gamtos rezervatai arba dirbamos žemės plotai⁵³².

Nutarimas, skelbiantis Vilniaus senamiestį paminklu⁵³³, priimtas tuoj po to, kai įkurtas Miesto urbanistikos biuras. Šiuo nutarimu Piwockis aiškiai ir oficialiai, konkrečiomis gatvėmis įvardijo savo galios ribas, teritoriją, kur jis turėjo valdžią – visi keitimai ir nauja statyba paminklinėje teritorijoje turėjo

⁵²⁹ Žr.: Paminklų apsaugos komisijos ir Visuomeninės urbanistikos komisijos narių susirinkimo kvietimas ir protokolas, 1936-04-28, 30, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 225, l. 24, 28.

⁵³⁰ Tai Altarija, „Antakalnio miškelis“ (netoli Šv. Petro ir Povilo bažnyčios), Bouffalo (dabar - Tauro) kalno šlaitai, Zakretas (dabar - Vingio parkas) su miškais, Karoliniškių dalis, įeinanti į miesto teritoriją, Paneriai. Taip pat pripažinta, kad apsauga priklauso ir Vilijos bei Vilnelės šlaitams visame Vilniuje kaip ir visoms kalvoms aplink senojo Vilniaus daubą. Žr.: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 225, l. 28.

⁵³¹ K. Kučiauskas *Prieškario Vilniaus urbanistinis modelis ir jo recepcija karo ir pokario metais (1932-1956 m.)*, daktaro disertacija, Vilniaus universitetas, 2016, p. 100.

⁵³² KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 225, l. 45.

⁵³³ Nutarimas, skelbiantis Vilniaus senamiestį paminklu, 1936-05-29, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 162, l. 60.

būti vykdomi tik su paminklų konservatoriaus žinia ir sutikimu⁵³⁴. Daugiau teisinių galimybių daryti įtaką miesto planavimui ir užstatymui neturėta⁵³⁵. Toks teritorijos ir valdžios pasidalijimas buvo būtinas į miesto reguliavimą ateinant naujam veikėjui – Miesto urbanistikos biurui. Be to, laikyta, kad paminklinės miesto dalies įteisinimas palengvina reguliacinio plano rengimą⁵³⁶ arba tiksliau – reguliacinis planas neapima paminklinės miesto dalies.

1937 m. pradžioje Piwockis paminklais paskelbė dar keturių miestų: Trakų, Naugarduko, Nesvyžiaus ir Slanimo, senamiesčius. Jų paskelbimą paminklais inspiravo Tikybų ir valstybinio švietimo ministerija, kai 1936 m. spalį išleido aplinkraštį, skirtą senųjų miestų charakterio ir senamiesčių teritorijų apsaugai⁵³⁷. Šis dokumentas buvo sudarytas iš dviejų dalių: įvadinės ir teisinių nurodymų. Įvadinėje dalyje išdėstyta šios ministerijos pozicija paminklinių senamiesčių atžvilgiu. Aprašoma senųjų miestų dalių samprata: paminkliniuose senamiesčiuose paminklai nėra tik pastatai ar pastatų grupės, bet taip pat ir miesto planas, gatvių ir aikščių sistema, gatvės plotumas ir fasadai, pastatų aukštis, stogo ir mūro profilis, savitumo emocijos visuma, kur nemažą vaidmenį atlieka apšvietimas, reklamos, iškabos, gatvės tyla ar judrumas bei charakteringi papročiai. Nurodomas vertinimo kriterijus – „kuo miestas senesnis, tuo jo charakteris yra savitesnis ir brangesnis“. Pozicija naujos architektūros atžvilgiu kuriama taip:

⁵³⁴ Kieszkowskio raštas Naugarduko miesto valdybai, 1939-04-24, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 207, l. 53.

⁵³⁵ Tai atspindi konservatorių diskusijoje miesto planavimo klausimais, Kieszkowskio, Remerio, P. Sawickio pasisakymuose apie įtakos neturėjimą pavietų architektams. Žr.: XXII Konservatorių suvažiavimo protokolas, 1937 m. balandžio 5–8 d., in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1218, lapai nenumeruoti (p. 38–40).

⁵³⁶ Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijos raštas Meno skyriui dėl Naugarduko senamiesčio, 1937-08-25, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 207, l. 44.

⁵³⁷ „Okólnik Nr 113 z dnia 24 października 1936 r. /szt-9490/36/ o ochronie charakteru miast i starych dzielnic staromiejskich“, in: *Biuletyn Urbanistyczny*, 1937 marzec, rok V, Nr. 1, s. 35–37.

senamiestis nėra muziejus, bet dėl savo seno amžiaus, jis negali „gyventi“ kaip nauji miestai, o „geriausias būdas užtikrinti senųjų rajonų grožį ir vaizdingumą, yra naujų centrų kūrimas“, nauji architektūriniai sprendiniai turėtų būti naujame rajone, o senamiesčiuose jie turėtų su pietizmu paklusti meniniam ir istoriniam visumos vaizdai.

Aplinkraščio teisinė dalis nurodė, ką turi atlikti vaivadijos. Tame tarpe parengti urbanistinių teritorijų sąrašus, kurioms galiotų apsauga pagal paminklų arba statybos įstatymus; informuoti atitinkamas institucijas apie šių teritorijų svarbą, statusą, ribas, įstatymų taikymo aplinkybes; būtina, kad registrinių miestų užstatymo planai neprieštarautų „racionaliai paminklų apsaugai“; reikalinga parengti kiekvienam paminkliniam miestui taisyklės dėl atskirų pastato išorės elementų ir aplinkos, galinčių sąlygoti jo išorinę išvaizdą⁵³⁸. Visiems įvardytiems nurodymams įvykdyti duoti trys mėnesiai. Nutarimus paminkliniams senamiesčiams suskubta priimti 1937 m. vasarį, tačiau Vilniaus miesto taisyklės pastatų fasadų elementams ir įrenginiams įsigaliojo tik 1938 m. liepos mėnesį⁵³⁹.

Naugarduke susiklostė paradoksali situacija. Tuometinė miesto valdžia buvo priešiška šio miesto senosios dalies *ipaminklinimui*, mažai suvokė, kaip veikia paveldosaugos sritis, kokie paminklai yra Naugarduko mieste ir ką reiškia objekto/miesto dalies paskelbimas paminklu. Pati miesto valdyba

⁵³⁸ Poznanės miesto taisyklės nurodytos kaip orientacinės. Jose yra 44 punktai, kuriuose yra gana tikslūs nurodymai dėl fasadų durų, balkonų, langų, markizių, reklamų, antenų ir t.t. įrengimo. Pavyzdžiui fasadų nebuvo galima dažyti aliejiniais dažais ryškiomis ar blizgančiomis spalvomis ir pan. Taisyklėse taip pat numatyta statybų komisijų institucija. Plačiau: Zarządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 16 lipca 1935 r. w sprawie przepisów miejscowych dla miasta Poznania o budowie poszczególnych elementów elewacji budynków i urządzeń, związanych z budynkami, wpływających na ich zewnętrzny wygląd, in: *Poznański Dziennik Wojewódzki*, 1935, Nr. 33, poz. 514.

⁵³⁹ Zarządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 13 czerwca 1938 r. w sprawie przepisów miejscowych dla m. Wilna o budowie poszczególnych elementów elewacji budynków i urządzeń, związanych z budynkami, wpływających na ich zewnętrzny wygląd, in: *Wileński Dziennik Wojewódzki*, 1938, Nr. 7, poz. 91.

siekė, kad būtų panaikintas senamiesčio paminklinis statusas. Buvo teigiama, kad šis sprendimas miestui nepakeliamas ir taiko į miesto interesus: apsunkins miesto perstatymą, pastatų remontą ir išlaikymą (*konserwacja*), namų ir aikščių įkainojimas sumažės, tai turės įtakos miesto ūkiui ir verslams, trukdys rengti miesto reguliacinį planą ir miesto užstatymą. Skundą Tikybų ir valstybinio švietimo ministerija atmetė. Ji nurodė, kad (I) konservatoriaus kontrolė prisideda prie miesto pagražinimo ir jo estetinės vertės, taigi ir patrauklumo turistams, o tai – visų miestiečių interesus; (II) žiūrint iš urbanistinio taško, senamiesčio paskelbimas paminklu palengvina reguliacinio plano rengimą ir miesto užstatymo planavimą. Vis dėlto 1939 m. Kieszkowskis sumažino paminklinę Naugarduko miesto teritoriją⁵⁴⁰.

Urbanistikos/urbanistų objektas buvo visas miestas, paminklų konservatoriaus interesai ir valdžia apėmė tik senąją miesto dalį. Ketvirtame deš. miestų plėtrai ir urbanistikos mokslui įgaunant vis didesnę reikšmę, o visoje šalyje kuriant šį klausimą kuruojančią administracinę struktūrą, tapo svarbu konkrečiai teritoriškai apibrėžti paminklines erdves. Nutarimai, skelbiantys senąsias miesto dalis paminklais, atliko tokį vaidmenį. Miesto urbanistikoje, planuojant/vykdamas naujas statybas, konservatoriaus vaidmuo galėjo būti tik patariamasis, tačiau kai klausimai lietė senąją miesto dalį, jo pritarimas buvo būtinas. Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijos aplinkraštis senųjų miestų charakterio ir senamiesčių teritorijų apsaugai buvo atspirties taškas paminklų konservatoriams sprendžiant urbanistikos klausimus. Ten išdėstyta senamiesčio kaip visumos samprata, požiūris naujos statybos atžvilgiu buvo nepalankus, ji vengtina arba turėtų būti nuosaiki, atsižvelgianti į istorinę aplinką.

⁵⁴⁰ Susirašinėjimas dėl Naugarduko senamiesčio paskelbimu paminklu, 1937-1939, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 207, l. 37-53.

3.6. Paminklai, kurių atžvilgiu konservatoriaus valdžia buvo ribota

Kilnojamų objektų specifika sąlygojo, kad jie daug rečiau pateko į paminklų konservatoriaus akiratį: nedideli ir nežinomi, šeimos, giminės, bendruomenės, miesto, bažnyčios archyvuose, jie daug dažniau turėjo asmeninės relikvijos, giminės/bendruomenės atminties ar asmeninio turto reikšmės ir daug rečiau suvokti kaip valstybei ir tautai reikšmingi objektai. Ir iš tiesų, kilnojamųjų objektų atžvilgiu paminklų konservatoriaus valdžią ribojo nuosavybė. 1918 m. dekretas apėmė kilnojamus paminklus, kurie buvo viešoji nuosavybė (valstybės, miesto, parapijos, religinės grupės), o esantieji privačioje nuosavybėje į paminklų konservatorių kompetenciją patekdavo tik išimtiniais atvejais, o būtent – jei turėjo išskirtinę tautinę reikšmę ir (kartu) kilo grėsmė jo išlikimui⁵⁴¹. Prezidento potvarkyje tokios skirties privačios nuosavybės atžvilgiu nebeliko. Paminklų konservatorių kompetencijai priklausė visi kilnojamieji paminklai, išskyrus priklausančius Katalikų bažnyčiai.

1925 m. pasirašius susitarimą tarp Lenkijos ir Vatikano, už paminklų konservatorių valdžios ribų atsidūrė kilnojamieji paminklai, esantys bažnyčiose ir bažnytinėse patalpose. Tokie objektai į registrą negalėjo būti įtraukiami⁵⁴². Jų apskaita ir apsauga turėjo rūpintis atskiros mišrios (pasaulietinės ir dvasinės) diecezijos komisijos, tvarka buvo apibrėžta atskiru ministro įsakymu⁵⁴³, o komisijos veiklos dokumentai slapti⁵⁴⁴. Reikia turėti

⁵⁴¹ J. Wojciechowski, „Historja powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce“, in: *Ochrona zabytków sztuki*, Warszawa, 1930–1931, s. 7.

⁵⁴² „Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 17 lipca 1928 r. o prowadzeniu rejestru zabytków“, in: *Dziennik Ustaw*, 1928, nr 76, poz. 675.

⁵⁴³ „Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 19 grudnia 1925 r. w sprawie komisyj mieszanych dla ochrony zabytków sztuki i kultury, znajdujących się w katolickich kościołach i lokalach kościelnych“, in: *Dziennik Ustaw*, 1926, nr 6, poz. 35.

omenyje, kad dokumentai, kurie pagal kanonų teisę buvo slapti, ir specialūs kulto objektai (stebuklingieji paveikslai) nepriklausė net ir mišrios komisijos kompetencijai. Jiems apskritai negaliojo 1928 m. paminklų apsaugos įstatymas⁵⁴⁵.

Mišrių komisijų sudėtis⁵⁴⁶ ir veiklos apimtis kėlė nerimą paminklų konservatoriams: buvo neaišku, kokios jų kompetencijos komisijoje, siekta, kad sudėtyje būtų antras Tikybių ir valstybinio švietimo ministerijos atstovas, siaurinti paminklus, kurie patenka į šios komisijos kompetenciją, norėta panaikinti tam tikrus potvarkio punktus, palikti komisijas kaip patariamąsias, o ne vykdomąsias⁵⁴⁷. 1928 m. rašydamas apie Vilniaus Meno skyriaus penkerių metų veiklą, Remeris mini mišrią paminklų apsaugos komisiją, nurodo, kad joje asmeniškai dalyvavo vyskupas, arkivyskupas bei kurijos atstovai. Vladas Drėma kaip komisijos narius mini vyskupą Kazimierzą Michalkiewiczų, kunigą Leoną Puciatą, Kłosą, Ruszczycą ir paminklų konservatorių⁵⁴⁸. Iš Remerio galima suprasti, kad buvo bandoma spręsti bažnytinių kilnojamų meno vertybių apskaitą, kuri pradėta Katedroje bei Šv. apaštalų Petro ir Povilo bažnyčioje (Śledziewskis), galvota apie metropolito

⁵⁴⁴ J. Wojciechowski, „Historja powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce“, in: *Ochrona zabytków sztuki*, Warszawa, 1930–1931, s. 9, 12.

⁵⁴⁵ „Rozporządzenie Prezydenta z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami“, in: *Dziennik Ustaw*, 1928, nr 29, poz. 265. Straipsnis Nr. 2.

⁵⁴⁶ Komisiją turėjo sudaryti penki asmenys: vyskupas ir jo rinkti, ministro patvirtinti, keturi asmenys, tarp kurių - paminklų konservatorius.

⁵⁴⁷ X, XI, XIII Konservatorių suvažiavimų protokolai, 1925 m., 1926 m., 1928 m., in: Archiwum Państwowe m. st. Warszawy, Akta konserwatora zabytków, Syg. 390, s. 190, 191, 205, 210; Archiwum Akt Nowych, Zespół Nr. 14, Syg. 7030, s. 362; XXII Konservatorių suvažiavimo protokolai, 1937 m. balandžio 5–8 d., in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1218, lapai nenumuotai (p. 48, 49).

⁵⁴⁸ Drėma nurodo, kad ši komisija veikė nuo 1929 iki 1938. Vis tik komisijos pradžios data turėtų būti ankstesnė. Žr.: V. Drėma, *Vilniaus Šv. Jono bažnyčia*, Vilnius, 1997, p. 237.

muziejus steigimą⁵⁴⁹. Tačiau greičiausiai tuo viskas ir užsibaigė. Mišrios komisijos neveikė visoje šalyje, joms trūko tiek finansinių išteklių tiek ir dvasininkų, išmanančių meno istorijos klausimus. 1937 m. konstatuota, kad bažnytinių kilnojamųjų paminklų apsaugoje vyrauja chaosas ir tikėtasi, kad tais metais komisijų veikla šalyje pajudės iš mirties taško⁵⁵⁰.

Taigi didelė dalis kilnojamų meno vertybių, o būtent esančių Katalikų bažnyčios nuosavybėje, buvo už konservatoriaus valdžios ribų. Tačiau mišrioms komisijoms realybėje neveikiant, o tiesiogiai su paminkliniu pastatu susijusių objektų/daiktų (*przedmiot*) apsaugą leidžiant įstatymu⁵⁵¹, dalis bažnytinių kilnojamųjų objektų/vidaus įrengimo buvo įtraukiami į valstybės paminklų apskaitą kartu su pastatu. Bažnyčių nutarimuose galėjo būti nurodoma, kad jis apima altorius, stiuko lipdybą, sienų tapybą, paminklines lentas, paveikslus, chorą, sakyklą, klausyklas, duris, staktas, krosnis ar tiesiog vidaus įrangą. Tai išimtiniais atvejais taikyta ir pasaulietiniams objektams: Nesvyžiaus pilies nutarimas kartu apėmė ne tik Šv. Jono Nepomuko skulptūrą, bet ir meno objektų rinkinius, dovanas, archyvą⁵⁵². Toks įtraukimas į valstybės registrą buvo ne tik formalumas, tai reiškę, kad bažnytinių pastatų interjeras ir išlikusi vidaus įranga priklausė paminklų konservatoriaus priežiūrai.

Net jei Mišrios komisijos tikslu, teisės aktais apibrėžtu formatu neveikė, bažnyčios ir paminklų konservatoriaus bendradarbiavimas/tarpininkavimas buvo neišvengiamas meno vertybių konservavimo/restauravimo klausimu. Sakralinė dailė nebuvo tik religinis

⁵⁴⁹ J. Remer, „Oddział sztuki. Wileńskiego urzędu wojewódzkiego w pięcioletnim okresie działalności“, in: *Źródła mocy*, 1928, zeszyt nr. 4, s. 107-108.

⁵⁵⁰ XXII Konservatorių suvažiavimo protokolai, 1937 m. balandžio 5–8 d., in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1218, lapai nenumeruoti (p. 9, 48, 49).

⁵⁵¹ „Rozporządzenie Prezydenta z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami“, in: *Dziennik Ustaw*, 1928, nr 29, poz. 265. Straipsnio Nr. 2 punkt Nr. 8.

⁵⁵² Nutarimas, skelbiantis paminklų Nesvyžiaus pilį, 1933-12-22, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 188, l. 37.

klausimas, tai buvo meno istorijos objektas. Išskirtinės religinės reikšmės paveikslai paprastai buvo ir išskirtinės meninės vertės ir toks jų statusas priimtas visuomenėje. Svarbiausių bažnytinių vertybių apsaugos, restauravimo ir konservavimo klausimu (Aušros Vartų paveikslo, Katedros vertybių) buvo kuriamos komisijos, kuriose dalyvavo tiek dvasininkai tiek meninį išsilavinimą turintys specialistai.

Paveikslų restauracijos sritis⁵⁵³ buvo nišinė, ja užsiėmė nedidelis skaičius žmonių, o problemiška buvo tai, kad didelė jų dalis buvo nekvalifikuoti⁵⁵⁴. Vilniuje šioje srityje dirbo keletas menininkų⁵⁵⁵, tačiau nei jų skaičius, nei pasirengimas nebuvo pakankamas reikiamiems darbams atlikti. Todėl specialistai iš Varšuvos buvo kviečiami gerokai dažniau nei derėtų: „Vilniaus pranciškonų bažnyčios polichromija ne tokio lygio [vertės], kad būtų verta kviesti p. Rutkowskį, tačiau [šioje] srityje [Vilniuje] nėra nieko su tinkamu išsilavinimu“⁵⁵⁶. Tai Vilniaus paminklų

⁵⁵³ Panašu, kad tapybos restauracija suvokta bendrai, ar tai būtų paveikslų ar sieninės tapybos restauracija, tie patys dailininkai atliko darbus abiejose, atskiros specializacijos nebuvo išsiskyrusios. Tokia tendencija matyti diskusijoje paveikslų konservavimo klausimu XXI Konservatorių tarybos suvažiavime (Suvažiavimo protokolas, 1935 gegužės 2-5 d., in: LNNBU, OR, zesp. 26, rkps 10, k. 128-138). Tokia prielaida keliamo: J. Blažiūnas, *Vilniaus sakralinės molbertinės tapybos kūrinių tvarkybos istorija nuo XVI a. iki 1939 m.*, daktaro disertacija, Vilnius dailės akademija, 2013, p. 111.

⁵⁵⁴ Remeris teigė, kad tokių yra 50 %. Žr.: Diskusija paveikslų konservavimo klausimu, XXI Konservatorių tarybos suvažiavimo protokolas, 1935 gegužės 2-5 d., in: LNNBU, OR, zesp. 26, rkps 10, k. 134.

⁵⁵⁵ 1927 m. iš Tikybių ir valstybinio švietimo ministerijos atėjo raštas, prašantis pateikti pavardes ir adresus tų dailininkų, kurie konservatoriaus nuomone, gali užsiimti paveikslų restauracija ir tokių, kurie šia veikla galėtų užsiimti atlikę praktiką Valstybinėje restauravimo dirbtuvėje Varšuvoje. Remerio nurodo, kad paveikslų restauracija Vilniuje užsiima: Franciszek Jasienic (?), Jerzy Hoppenas, Kazimiera Adamska-Rouba, Michał Rouba, Kazimierz Kwiatkowski, Schrammówna, Janina Lewkowska (?). Ministerijose organizuojamuose kursuose restauratoriams dalyvautų: Adamska-Rouba, Lewkowska, Schrammówna, Jasienic ir Wacławas Daniłowski. LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1181, , lapai nenumeruoti. 1184, l. 8.

⁵⁵⁶ XXI Konservatorių tarybos suvažiavimo protokolas, 1935 gegužės 2-5 d., in: LNNBU, OR, zesp. 26, rkps 10, k. 135.

konservatoriaus Lorentzo vieša nuomonė, išsakyta 1935 m. Tokia tapybos restauracijos situacija esmingai skyrėsi nuo architektūros paminklų restauracijos, kur darbus atliko vietiniai specialistai. Janas Rutkowski⁵⁵⁷, Valstybinių konservavimo dirbtuvių vadovas iš Varšuvos, buvo kviečiamas konsultacijoms, darbų priežiūrai ir pačių darbų atlikimui arba svarbesni paveikslai buvo siunčiami į minėtas dirbtuves Varšuvoje ekspertizei ar konservavimui/restauravimui⁵⁵⁸.

Privačioje nuosavybėje esančių senų daiktų, meno, istorijos vertybių atžvilgiu paminklų konservatoriaus veikla buvo ribota. Atvežamų į Lenkiją vertybių atveju jis patvirtindavo, kad objektas yra meno kūrinys ar/ ir muziejinis objektas ir todėl atleidžiamas nuo maito mokesčių⁵⁵⁹. Išvežamų objektų atveju – išduodavo arba neišduodavo leidimus jų išvežimui į užsienį. Daudimai išvežti reti, paprastai nebūdavo prieštaraujama kilnojamų senų objektų išvežimui⁵⁶⁰. Tačiau 1930 m. Lorentzas, pasitaręs su Tikybų ir

⁵⁵⁷ Jan Rutkowski (1881-1940) - dailininkas, meno kūrinių restauratorius, specializavosi religinės tapybos restauracijoje. Tarpukariu buvo svarbiausias ir įtakingiausias tapybos restauratorius, ilgametis Paveikslų konservavimo dirbtuvių Varšuvos karališkojoje pilyje vadovas.

⁵⁵⁸ 1927 m. Rutkowski vykdė Aušros Vartų paveikslo restauraciją, 1935 m. - Šv. Mykolo bažnyčios Dievo Motinos paveikslo restauraciją, 1935-1936 m. dirbo Šv. Kazimiero koplyčioje prie kupolo freskų konservavimo, o kupolo Smuglevičiaus drobės buvo išgabentos restauruoti į Varšuvą; restauracijai išvežti Vilniaus Visų Šventųjų bažnyčios Dievo Motinos rožinio paveikslas (1930 m.), Trakų Dievo Motinos paveikslas (1936); 1925 m. universiteto biblioteka Meno skyriui atsiuntė tris paveikslus nuvalyti ir konservuoti, 1928 Meno skyrius grąžino du, o trečią išsiuntė Rutkowskio ekspertizei. Žr.: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1178, lapai nenumuotai, b. 1184, l. 1, 2, b. 1195, l. 8, 9.

⁵⁵⁹ Atleidžiamas nuo maito mokesčio galėjo būti ne tik pats objektas, bet pvz. jo konservavimui reikalingos medžiagos: 1930 m. Lorentzas patvirtino Vilniaus vizičių bažnyčios arnotų ir kapų paminklinį charakterį, kad jų konservacijai reikalingas šilkas iš Strasbūro būtų atleistas nuo maito mokesčio. Žr.: Meno skyriaus ataskaita už laikotarpį nuo 1930 m. spalio 1 d. iki gruodžio 31 d., in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1178, lapai nenumuotai. Prašymai/patvirtinimai dėl atleidimo nuo maito mokesčio, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 251, l. 5-8, 13, 17.

⁵⁶⁰ 1926 m. Lejb Szwarc prašo leidimo išsivežti į užsienį šeimos relikvijas - dvi toras, rašytas ant pergamento; 1930 m. A Vileišiui į Lietuvą leidžiama išvežti knygas, albumus su fotografijomis; 1930 m. Marijai Grabowskai leidžiama išvežti į

valstybinio švietimo ministerijos Meno departamentu, atsisakė išduoti leidimą Lietuvių mokslo draugijai Vilniuje paskolinti dokumentų kolekciją Kauno universitetui⁵⁶¹. Kiek vėliau, 1937 m. Piwockis paminklais paskelbė Lietuvių mokslo draugijai Vilniuje priklausančius kilnojamas vertybes: numizmatikos rinkinį ir knygų ir archyvinių aktų rinkinį⁵⁶². Tokių nutarimų, kurie atskirai skelbtų paminklais kilnojamus objektus, Vilniaus Meno skyriuje yra vos keletas⁵⁶³. Manytina, kad vertybių priklausymas Lietuvių mokslo draugijai buvo priežastis, be to, kad tai reti ir seni objektai, paskelbti šiuos rinkinius paminklais. Tokiu būdu savininko teisės į objektą buvo apribotos (plačiau poskyryje „Nutarimas kaip kontrolės įrankis“).

Kilnojamų paminklų klausimas tarpukariu išliko antraeiliu paminklų konservatoriams⁵⁶⁴, nors daugumos vertingų paveikslų būklė buvo prastenės nei architektūros paminklų⁵⁶⁵. Tai sąlygojo tiek kilnojamo paminklo kaip asmeninės nuosavybės ir asmeninio paveldo samprata tiek specialistų ir lėšų stygius. Paminklų konservatorių veikla šioje srityje apsiribojo svarbiausių religinių paveikslų konservavimo procesų organizavimu ir priežiūra bei

Lietuvą baldų komplektą; 1930 m. išduoti leidimai išvežti paveikslus, laikrodį, bronzinį sietyną ir pan. Žr.: Daugiausia tokia informacija randam ataskaitose Tikybių ir valstybinio švietimo ministerijai, in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1178, lapai nenumeruoti. tačiau išlikę ir leidimai atskiriams asmenims. Taip pat b. 1181 (labai nenumeruoti)

⁵⁶¹ Meno skyriaus ataskaita už laikotarpį nuo 1930 m. liepos 1 d. iki rugsėjo 30 d., in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1178, lapai nenumeruoti.

⁵⁶² Nutarimai, skelbiantys paminklais numizmatikos ir knygų rinkinius, 1937, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 108, l. 83, 84, 89.

⁵⁶³ Paminklų buvo paskelbta „akmeninė boba“, esanti Nesvyžiaus pavieto dvare. Žr.: Nutarimas, skelbiantis paminklų „akmeninę bobą“, 1935-06-06, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 209, l. 4.

⁵⁶⁴ Kad ir toks charakteringas pavyzdys: 1935 m. tuometinis Voluinės paminklų konservatorius (ir būsimas visos Liublino srities paminklų konservatorius) J. Dutkiewiczius teiravosi, ar paminklų konservatorių valdžia apima ir stačiatikių cerkvių kilnojamus paminklus, nors tai priklausė jų kompetencijai nuo pat 1918 m. Žr.: XXI Konservatorių tarybos suvažiavimo protokolas, 1935 gegužės 2-5 d., in: LNNBU, OR, zesp. 26, rkps 10, k. 138.

⁵⁶⁵ Remerio nuomonė XXI Konservatorių tarybos suvažiavime, protokolas, 1935 gegužės 2-5 d., in: LNNBU, OR, zesp. 26, rkps 10, k. 129.

leidimais/ draudimais išvežti meno vertybes, tačiau tai buvo susiję ne tiek su konservatorių iniciatyva, kiek muitinės vykdoma kontrole.

3.7. Paminklai, esantys už konservatoriaus kompetencijos ir interesų ribų – archeologijos objektų atvejis

Abu svarbiausi paminklų apsaugos teisės aktai apėmė priešistorinius, bibliotekinius ir archyvinius paminklus. Tačiau paminklų konservatorių veiksmai jų atžvilgiu buvo apriboti, kompetencija nepakankama, o interesas nedidelis. Tokia situacija susiklostė tiek dėl objektų ir sričių specifikos, tiek dėl pačios paminklosaugos disciplinos raidos ir Lenkijos konteksto. Kuriantis valstybinei struktūrai, meno ir kultūros paminklai priskirti Meno ir kultūros ministerijai, o paminklai, turintys mokslinę reikšmę, iškasenos ir radiniai, priešistoriniai, archyviniai ir bibliotekiniai paminklai – Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijai. Tačiau sistema nesukurta iki galo ir šias sritis kuravę Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijos Bibliotekų ir Archyvų skyriai ir Valstybinis priešistorinių paminklų konservatorių kolektyvas neturėjo vykdomųjų galių arba jas turėjo tik objektams, kurie buvo valstybės nuosavybėje (archyvų ir bibliotekų atveju), todėl bendradarbiavimas su paminklų konservatoriais tapo neišvengiamas. Valstybinis priešistorinių paminklų konservatorių kolektyvas, veikęs iki 1928 m., kai kuriose apskrityse turėjo priešistorinių paminklų konservatorius. Tačiau jų veikla buvo išimtinai mokslinė⁵⁶⁶, o pati organizacija netapo formalia institucija, atliko archeologų draugijos

⁵⁶⁶ Wojciechowski, „Historja powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce“, in: *Ochrona zabytków sztuki*, Warszawa, 1930–1931, s. 20–21, 28; J. Wysocki, 2010, s. 368–370.

funkciją⁵⁶⁷. Nei Vilniaus nei Naugarduko vaivadijose priešistorinių paminklų konservatoriaus nebuvo.

Pirmojo paminklų apsaugos įstatymo rėmuose paminklų konservatorių pareigos apėmė bendradarbiavimą su Priešistorinių paminklų konservatorių kolektyvu dėl šių paminklų apsaugos⁵⁶⁸. 1928 m. priėmus paminklų apsaugos potvarkį, patvirtintas naujas konservatorių teisių ir pareigų dokumentas⁵⁶⁹. Instrukcijoje nurodyta, kad paminklų konservatorius, prieš priimdamas sprendimus dėl peletonologinių, priešistorinių, archeologinių, archyvistikos ir bibliotekinių paminklų, privalo konsultuotis su atitinkamomis tos srities institucijomis. Tų sričių institucijų nutarimai paminklų konservatoriui buvo lemiantys sprendžiant, ar šių tipų paminklams reikia suteikti valstybinę apsaugą (str. Nr. 4). Archeologijos objektų atveju paminklų konservatorius buvo įpareigotas gauti naujai įsteigto Valstybinio archeologijos muziejus direktoriaus išvadas. Tačiau apskritai paminklų konservatoriai patys turėjo vykdyti archeologijos paminklų apsaugą ir priežiūrą, konsultuodamiesi su archeologine institucija. Vis dėlto praktikoje paminklų konservatoriai nebuvo linkę prisiimti šios srities, funkcijas jie vykdė formaliai, apsiribodami informacijos perdavimu Valstybiniam archeologijos muziejui ir kaskart pasisakydavo už atskirus priešistorinių paminklų konservatorius⁵⁷⁰. Reikia turėti omenyje, kad Lenkijos archeologai

⁵⁶⁷ M. Karczewski, „Państwowe Grono Konserwatorów Zabytków Archeologicznych i Państwowe Muzeum Archeologiczne: ich rola w ochronie zabytków archeologicznych“, in: *Seminare. Poszukiwania naukowe*, 2015, t. 36, nr. 4, s. 188.

⁵⁶⁸ J. Remer, *Oddział sztuki Wileńskiego Urzędu Wojewódzkiego w pięcioletnim okresie działalności*, Wilno, 1928, s. 5; M. Gałędek, *Ustrój administracji ogólnej na Wileńszczyźnie w okresie międzywojennym*, Gdańsk, 2012, s. 344, 345.

⁵⁶⁹ „Instrukcja Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 2 czerwca 1930 r. wydana w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych o prawach i obowiązkach Konserwatorów, jako fachowych organów wojewódzkich władz administracji ogólnej“, in: *Monitor Polski*, 1930, nr 156, poz. 239.

⁵⁷⁰ Valstybinio archeologijos muziejaus direktoriaus Romano Jachimowicziaus pranešimas „Apie archeologinių paminklų globą“, Generalinio paminklų

taip pat siekė atskiros nuo meno ir kultūros paminklų archeologinių paminklų priežiūros, akcentavo archeologinių paminklų skirtingumą, specialių mokslinių žinių poreikį jais rūpinantis⁵⁷¹. Kiekviename archeologų susitikime būdavo priimamas nutarimas reikalauti Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijos grąžinti atskirus paminklų konservatorių archeologijos objektų apsaugai⁵⁷².

Vilniaus-Naugarduko paminklų apsaugos apskrityje situacija archeologijos paminklų atveju buvo panaši: paminklų konservatoriai turėjo rūpintis šia sritimi, tačiau tą jie darė minimaliai, jų veiklos ataskaitose retai atsirasdavo skiltis priešistoriniams paminklams⁵⁷³. Įvairiose Vilniaus paminklų apsaugos komisijose archeologai nedalyvavo. Viešojoje erdvėje buvo bandoma pateikti esą paminklų konservatorius tik iš geros valios, atsitraukęs nuo savo tiesioginio darbo prisiima sritį „kuri jam nepriklauso [sic]“: „<...> mūsų bažnyčios, pilys, rūmai yra saugomi todėl, kad už šią sritį yra atsakingas vaivadijos konservatorius. Senesni paminklai yra palikti gailestingumui <...>“⁵⁷⁴. Limanowskis, Vilnijos archeologijos lauką pateikė kaip visiškai apleistą ir įsivaizdavo, kad archeologijos paminklų klausimas

konservatoriaus Remerio pasisakymas. Žr.: XXII Konservatorių suvažiavimo protokolas, 1937 m. balandžio 5–8 d., in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1218, lapai nenumeruoti (p. 40–45).

⁵⁷¹ M. Karczewski, „Państwowe Grono Konserwatorów Zabytków Archeologicznych i Państwowe Muzeum Archeologiczne: ich rola w ochronie zabytków archeologicznych“, in: *Seminare. Poszukiwania naukowe*, 2015, s. 183, 185; D. Piotrowska, „Z Działalności instytucji II Rzeczypospolitej chroniących zabytki archeologiczne na zachodniej Ukrainie“, in: *Przegląd Archeologiczny*, Vol. 54, 2006, s. 62; VII, X Konservatorių tarybų protokolai, 1922 m., 1925 m., in: Archiwum Państwowe m. st. Warszawy, Akta konserwatora zabytków, Syg. 390, s. 211, 238; XXII Konservatorių suvažiavimo protokolas, 1937 m. balandžio 5–8 d., in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1218, lapai nenumeruoti (p. 40–45).

⁵⁷² H. Cehak-Holubowiczowa, „Kto ochrania zabytki przedhistoryczne? Z powodu artykułu prof. Limanowskiego“, in: *Słowo*, 1936-11-25, nr. 324, s. 3.

⁵⁷³ Ataskaitose minima Žiupronių (Ašmenos pav.) ankstyvosios istorijos įtvirtinta gyvenvietė, Platovo (Naugarduko pav.) pilkapiai, Jašieniškių (Valažino pav.) priešistorinė įtvirtinta gyvenvietė.

⁵⁷⁴ M. Limanowski, „Apeluję bezpośrednio do pana ministra W.R. i O.P.“, in: *Słowo*, 1936-11-22, nr. 321, s. 3.

išsispręstų Vilniaus universitete sukūrus priešistorės katedrą. Tuo tarpu archeologės Helenos Cehak-Hołużowiczowos nuomone, paminklų apsauga yra ne tiek mokslinių tyrimų institucijų klausimas kiek vaivadijų administracijos. Jos manymu dabar šalies valdžios įstaigos, kurios turėtų saugoti paminklus, juos naikina lengvabūdiškai, todėl „pirmiausia reikia priversti parengti vaivadijų konservatorius visoje Lenkijoje, kad [jie] įgytų elementarų pasiruošimą bent laikinai rūpintis priešistoriniais paminklais“, taip pat suteikti žinių kelių technikams, matininkams ir visiems valstybės tarnautojams, tiesiogiai susiduriantiems su priešistoriniais paminklais⁵⁷⁵.

Vilniaus-Naugarduko paminklų apskritis konservatoriai patys nebuvo kompetentingi atlikti tyrimus archeologijos objektuose. Jų naikinimo atveju nurodydavo kreiptis į SBU Archeologijos muziejų, kad specialistai atliktų tyrimus⁵⁷⁶. Kartais konservatoriai išduodavo įsakymus apsaugoti tam tikrą archeologijos objektą nuo naikinimo: minimi įsakymai apsaugoti nuo naikinimo Klecko, Cerkovo (Dysnos pav.) pilkapiams, išduotas draudimas naudoti Onošio (*Onoszki*, Nesvyžiaus pav.) piliakalnį/įtvirtintą gyvenvietę (*grodzisko*) savininkui. Ataskaitose nedetalizuojamos jų išdavimo aplinkybės, greičiausiai tokie įsakymai perduodami vietos savivaldai vykdyti⁵⁷⁷. Apskritai, priešistorinių/ankstyvosios istorijos paminklų naikinimas nebuvo retenybė, grėsmę kėlė tai, kad juose buvo dirbama ariama žemė, kasamas smėlis, ganomos karvės⁵⁷⁸. Svarbių objektų (ne tik

⁵⁷⁵ H. Cehak-Hołużowiczowa, „Kto ochrania zabytki przedhistoryczne? Z powodu artykułu prof. Limanowskiego“, in: *Słowo*, 1936-11-25, nr. 324, s. 3.

⁵⁷⁶ Piwockis rašte klaidingai nurodo SBU „Priešistorės skyrių“. Žr.: Piwockio raštas Lenkijos kraštotyros draugijos Gluboko skyriui, 1938-04-09, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 128, l. 51.

⁵⁷⁷ LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1178, lapai nenumėruoti ir f. 51, ap. 10, b. 1195, l. 90.

⁵⁷⁸ Dokumentai apie Breslaujos piliakalnio naikinimą, 1927, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 106, l. 1, 10; Dysnos burmistro raštas pavieto seniūnui dėl Stepono Batoro salos, 1935-02-05, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 210, l. 4; Valstybinio priešistorinių paminklų konservatorių kolektyvo išvados dėl Horodyšės piliakalnio, 1928-11-16, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 120, l. 3; M. Limanowski „Apeluję bezpośrednio do pana ministra W.R. i O.P.“, in: *Słowo*, 1936-11-22, nr. 321, s. 3; H. Cehak-

archeologijos) atveju buvo mėginama iškeisti privačią valdą į valstybinę žemę ar perpirkti. Vienas iš retų sėkmingų atvejų – Breslaujos piliakalnio perpirkimas, iš esmės įvykęs dėl prezidento Ignacas Mościckio apsilankymo tame objekte, jis ir skyrė reikiamą pinigų sumą⁵⁷⁹.

Iš tiesų trečiame dešimtmetyje vietiniai archeologai nebuvo matomi, pagrindiniu tyrėju ir kalbėtoju apie Vilnijos priešistorę buvo Włodzimierz Antoniewicz⁵⁸⁰, Vilniuje negyvenęs vizituojantis SBU profesorius iš Varšuvos universiteto. Tais retais atvejais, kai paminklų konservatoriai sprendavo archeologijos paminklų klausimą, buvo kreipiamasi į Varšuvą, į Valstybinį priešistorinių paminklų konservatorių kolektyvą: 1928 m. Remeris susirašinėjo dėl Horodyšče piliakalnio (Lydos pav.), Lorentzas 1930 m. – dėl Orłowicze pilkapių (Slanimo pav.)⁵⁸¹. Tačiau 1930/1931 akademiniiais metais veiklą pradėjo SBU Archeologijos muziejus, nuo 1933 m. vasaros gaudavęs ministerijos dotacijas kasmetinėms archeologinių tyrimų ekspedicijoms Vilniaus ir Naugarduko vaivadijose. Muziejus kurtas kaip mokslinių tyrimų centras, tačiau turint omeny tiesioginį ryšį tarp archeologijos objekto ir tyrimo, neišvengiamai susidurta su jų apsauga. Muziejus savo veiklos kryptimis matė šias sritis: (I) priešistorinių paminklų registracija ir jų apsauga bendradarbiaujant su paminklų konservatoriumi ir (II) kasinėjimai, pirmiausia ten, kur kyla didžiausia grėsmė. Nors kasmetinės ministerijos dotacijos ekspedicijoms nebuvo mažos (1000–1500 zl.),

Hołubowiczowa, „Kto ochrania zabytki przedhistoryczne? Z powodu artykułu prof. Limanowskiego“, in: *Słowo*, 1936-11-25, nr. 324, s. 3; W. Hołubowicz, „Pięć lat pracy terenowej muzeum archeologicznego uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie (1933-1937)“, in: *Rocznik Archeologiczny*, Wilno, 1937, s. 86-87.

⁵⁷⁹ Breslaujos pavieta seniūno raštas, 1937-01-13, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 106, l. 73.

⁵⁸⁰ Włodzimierz Antoniewicz (1893-1973) - vienas ryškiausių tarpukario Lenkijos archeologų, nuo 1920 m. susiejęs savo karjerą su Varšuvos universitetu, archeologijos katedros vadovas, universiteto rektorius (1936-1939), 1925-1934 m. dėstęs ir SBU.

⁵⁸¹ KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 120, l. 2, 3; LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1178, lapai nenumeruoti.

archeologų, galinčių atlikti tyrimus, skaičius buvo labai nedidelis, pvz. visiems muziejaus kasinėjimams vadovavo Helena Cehak-Hołubowiczowa, juose dalyvaudavo keletas tų pačių archeologų⁵⁸².

Pilkapiai, kapinaitės (*cmentarzysko*), tai yra ankstyvieji palaidojimai ir rečiau ankstyvosios istorijos gyvenvietės buvo tie objektai, kuriuose koncentravosi universiteto archeologų veikla. Tai gerai iliustruoja muziejaus veiklos ataskaita kaip ir visas leidinys „Rocznik Archeologiczny“ su konkrečių tyrimų ir radinių aprašymu ir analize⁵⁸³. Vykdytas priešistorinių objektų paieškos ir informacijos apie juos rinkimas turėjo didelį užmojį, pvz. 1935 m. per du mėnesius apvažiauta 1000 km (Breslaujos, Dysnos, Drujos apylinkės), 1936 m. – 600 km (daugiausia Švenčionių pavieta). Ekspedicijose surinkta medžiaga fiksavo šimtus priešistorinių objektų⁵⁸⁴. Cehak-Hołubowiczowa nurodo, kad medžiaga apie suregistruotus priešistorinius paminklus toliau perduodama saugoti vaivadijos konservatoriui⁵⁸⁵.

Vis tik nepanašu, kad archeologų ekspedicijose surinkti duomenys būtų turėję atgarsį paminklų konservatorių veikloje. 1938 m. Piwockis tiksliai galėjo įvardyti tik vieną Dysnos pavieto priešistorinį paminklą, tą, kuris saugomas valstybės – salą, vadinamą „Karaliaus Stepono Batoro sala“ Dauguvos upėje. Apie kitus jis tiksliai duomenų neturėjo ir prašė tokios informacijos Gluboko kraštotyrininkų⁵⁸⁶, nors 1935 m. SBU archeologų

⁵⁸² W. Hołubowicz, „Pięć lat pracy terenowej muzeum archeologicznego uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie (1933-1937)“, in: *Rocznik Archeologiczny*, Wilno, 1937, s. 83-90.

⁵⁸³ *Rocznik Archeologiczny*, Wilno, 1937.

⁵⁸⁴ W. Hołubowicz, „Pięć lat pracy terenowej muzeum archeologicznego uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie (1933-1937)“, in: *Rocznik Archeologiczny*, Wilno, 1937, s. 84-90.

⁵⁸⁵ H. Cehak-Hołubowiczowa, „Kto ochrania zabytki przedhistoryczne? Z powodu artykułu prof. Limanowskiego“, in: *Słowo*, 1936-11-25, nr. 324, s. 3.

⁵⁸⁶ Piwockio raštas Lenkijos kraštotyros draugijos Gluboko skyriui, 1938-04-09, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 128, l. 51

ekspedicija vyko kaip tik šiose vietose. Archeologijos paminklų buvimą konservatorių veiklos paraštėse liudija ir itin mažas skaičius objektų, paskelbtų valstybės saugomais paminklais pagal archeologijos objektams skirtą punktą. Tai iš esmės neatitiko archeologijos objektų naikinimo ar ūkinės panaudos masto.

Vilniaus-Naugarduko apskrityje buvo tik septyni paminklais paskelbti archeologijos objektai: piliakalnis, piliavietė, įtvirtintos gyvenvietės (*grodzisko*). Nėra išlikusios dokumentacijos, rodančios, kad šiais septyniais atvejais buvo konsultuotasi su kokia nors archeologine institucija, išskyrus, kai dėl akmeninės bobos Lorentzas kreipėsi į SBU Archeologijos muziejų⁵⁸⁷. Formaliai archeologijos institucijų kompetencijai priklausė objektai iki IX a.⁵⁸⁸. Greičiausiai minėti objektai neatitiko amžiaus cenzo (retai nurodomas objekto atsiradimo laikas) ir formaliai nepriklausė archeologijai. Be to, patys archeologai manė, kad iš išorės matomų priešistorinių objektų (piliaviečių, pilkapių) apsauga (bet ne tyrimas) analogiška istoriniams ir nereikalauja specialaus archeologinio pasirengimo⁵⁸⁹.

Realią archeologų ir archeologijos padėtį tarpukario Vilniaus paminklų apsaugos lauke turbūt geriausiai atskleidžia Aukštutinės pilies atvejis. Dar 1930 m. pradėti Pilies kalno tvarkymo darbai, sistemingai vykdyti kasmet. Paminklų konservatorius domino mūras, jo istorija ir apsauga. Tačiau nemaža dalis darbų, vykdomų prie mūro, lietė žemės sluoksnius, žemė (ne

⁵⁸⁷ Dokumentai dėl akmeninės bobos priklausymo paminklams, 1935, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 209, l. 1–4.

⁵⁸⁸ D. Piotrowska, „Z Działalności instytucji II Rzeczypospolitej chroniących zabytki archeologiczne na zachodniej Ukrainie“, in: *Przegląd Archeologiczny*, Vol. 54, 2006, s. 62–63. Remerio ir Valstybinio priešistorinių paminklų konservatorių kolektyvo susirašinėjimas dėl Horodyšče piliakalnio, 1928, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 120, l. 2, 3.

⁵⁸⁹ Valstybinio archeologijos muziejaus direktoriaus Romano Jachimowicziaus pranešimas „Apie archeologinių paminklų globą“, XXII Konservatorių suvažiavimo protokolas, 1937 m. balandžio 5–8 d., in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1218, lapai nenumeruoti (p. 40–41).

tik šalia mūro) buvo judinama, nukasama, pašalinama iš buvusios vietos, nuleidžiama žemyn į kalno apačią ar išvežama, pvz. tarp 1935 m. liepos ir 1936 m. rugsėjo tirtas senasis kalno reljefas, darant perkakas ir šulinius, juose dalyvavo geologas (Bronisławas Halickis)⁵⁹⁰. Archeologinių radinių buvo iškasama kasmet: pvz. 1931 ir 1933 m. minima po 198 radinius⁵⁹¹. Tačiau archeologai prie kalne vykdomų darbų pakviesti tik 1936 m. lapkritį: „šio mėnesio 7 dieną Pilies kalne viešėjo speciali komisija, į kurią pirmą kartą per Kalne vykdomų darbų laikotarpį pakviesta Stepono Batoro universiteto Priešistorinės Archeologijos muziejaus atstovė [Cehak-Hołubowiczowa]. Asmuo, atstovaujantis Muziejų, paprašė sustabdyti darbus“⁵⁹².

SBU archeologai matė daug trūkumų Pilies kalne vykdomuose darbuose ir 1936–1937 m. tai ne kartą išsakė spaudoje. Kritikuota iš esmės buvo už tai, kad objekte nevykdyta archeologinė priežiūra, o ir apskritai priežiūros būta mažai. Tokiu būdu sunaikinti vertingi kultūriniai sluoksniai, paminklai „iškasami tokiu „metodu“ kaip iškasamos bulvės“, nekreipiant dėmesio nei į radimo vietą nei sluoksnį, dalis radinių pašalinama su žemėmis, dalis – pasisavinama darbininkų, ir galiausiai tokiu būdu mokslui padaryta didžiulė žala⁵⁹³. Problema buvo su objekte dirbančiais nekvalifikuotais darbininkais – atsitiktiniais bedarbiais, įdarbintais „Darbo fondo“ lėšomis. Archeologai pagrįstai nuogąstavo, kad darbininkai neturi jokio suvokimo apie archeologinius kasinėjimus, be to, tarp jų įsivyravo „nesveika atmosfera, „lobio karštinė“, o ieškodami „senų monetų“ ir sidabro jie „ardo ir išbarsto

⁵⁹⁰ LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1195, l. 9.

⁵⁹¹ Darbų pilies kalne ataskaita, 1934, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 190, l. 1.

⁵⁹² W. Hołubowicz, „Wykopaliska na akord“, in: *Kurjer Wileński*, 1936-11-21, nr. 320, s. 1.

⁵⁹³ W. Hołubowicz, „Wykopaliska na akord“, in: *Kurjer Wileński*, 1936-11-21, nr. 320, s. 1; (w) [W. Hołubowicz], „Zabytki z Góry Zamkowej“, in: *Kurjer Wileński*, 1936-12-19, nr. 348, s. 6; W. Hołubowicz „Czy tylko konserwacja?“, in: *Kurjer Wileński*, 1937-04-27, nr. 114, s. 3, 4.

papėdės gabalėlius“ ir todėl jau pakviestiems archeologams dirbti buvo sudėtinga. Vėl viešai spaudoje Pilies kalno darbų vadovų buvo prašoma stabdyti darbus ir atsisakyti (nekvalifikuotų) bedarbių įdarbinimo, didinti dirbančių kontroliuojančių specialistų skaičių⁵⁹⁴.

Laikotarpiui charakteringas paminklų konservatoriaus Piwockio šios situacijos vertinimas⁵⁹⁵. (I) Jis tiesiog kategoriškai atsiribojo nuo archeologijos, tvirtino, kad darbai Pilies kalne turi tik vieną tikslą – pilies mūro konservavimas ir nieko daugiau, o archeologiniai tyrimai ten nevykdomi ir paminklų konservatoriaus tarnyba neplanuoja įžengti į archeologijos sritį. Tokie teiginiai neįtikino Hołubowicziaus⁵⁹⁶, neįtikinamai skamba jie ir šiandiena, ką liudija ir lėšų paskirstymas. Didžioji dalis 1937/1938 m. lėšų Pilies kalno tvarkyboj numatoma skirti „žemės darbams“: 21 000 zł. iš 38 000 zł.⁵⁹⁷. (II) Piwockis žemės sluoksnius aplink paminklinį objektą laikė iš esmės mažai vertingais, nes vėlyvais (ne ankstesni nei XVII a. vid.), vadino juos nuolaužomis (*gruz*)⁵⁹⁸, kai tuo tarpu Hołubowiczius – kultūrinio sluoksniu. Tokiu atveju sluoksnius aplink mūrą reikėjo ne tiek tirti, kiek pašalinti, nes jie trukdė *vertingo* mūro tyrimui ir saugojimui. Istoriografijoje yra nuorodų net į 10 metrų nuolaužų sluoksniu nukasimą⁵⁹⁹.

⁵⁹⁴ Włod. [W. Hołubowicz], „W obronie skarbów Góry Zamkowej“, in: *Kurjer Wileński*, 1937-04-23, nr. 110, s. 3.

⁵⁹⁵ Straipsnio autorium įvardytas „E. G.“, tačiau straipsnis neabejotinai parašytas Piwockio ar remiantis jo komentarais. Polemizuodamas su šiuo straipsniu Hołubowiczius kreipėsi tiesiai į Piwockį, o ne anoniminių „E. G.“. Žr.: E. G. „Co się dzieje na Górze Zamkowej“, in: *Kurjer Wileński*, 1937-04-26, nr. 113, s. 2.

⁵⁹⁶ W. Hołubowicz, „Czy tylko konserwacja?“, in: *Kurjer Wileński*, 1937-04-27, nr. 114, s. 3.

⁵⁹⁷ Preliminari 1937/1938 m. pilies ir bokšto konservavimo/apsaugojimo darbų sąmata (Vilniaus Pilies kalne), parengta Piwockio, in: KPCPB, f. 22, ap. 1 b. 235, l. 117-118.

⁵⁹⁸ [Piwocki K.] E. G., „Co się dzieje na Górze Zamkowej“, in: *Kurjer Wileński*, 1937-04-26, nr. 113, s. 2.

⁵⁹⁹ R. Šmigelskas remiasi E. Skardžiaus ataskaita (1960 m.). Žr.: R. Šmigelskas, „Devynios absoliučios datos iš Gedimino kalno tyrimų“, in: *Archaeologia Litwana*, 2018, nr. 19, p. 102.

Bet kokių atveju „žemės darbai“, žemių, nuolaužų išvežimas buvo minima dažnoje ataskaitoje, prie mūro žemės sluoksnius nukasant iki dviejų metrų⁶⁰⁰. (III) Nebuvo vertinami ir patys radiniai. Vykdamas „tik ir išimtinai pilies mūro konservavimą“ rastas „lobis“ – keli šimtai XVII a. I p. monetų. Paminklų konservatorius padovanojo vieną iš tų monetų darbininkui, kuris dalyvavo ištraukiant lobį, vėliau dovanojimo veiksmą įvardydamas turinčiu didelę pedagoginę reikšmę. Esą tokiu būdu parodyta, kad lobis *nevertingas*, užkirstas kelias savavališkiems ieškojimams. Darbininkas, gavęs monetą, netrukus ją pardavinėjo visiškai laisvai: „Flamandiška XVII a. iš Pilies kalno, 25 zlotai – katalogo kaina“⁶⁰¹. Panašu, kad tokia pedagogika nesuveikė, priešingai, leido darbininkams suprasti, kad Pilies kalno radiniai *nevertingi*, ne itin nesaugotini, galima juos pasilikti sau⁶⁰². (IV) Daug pagarbos nebuvo ir pačių archeologų atžvilgiu, jie straipsnyje, atstovaujančiame Piwockio poziciją, įvardijami archeologijos ar priešistorės šalininkais (*adept*), kas kuria įvaizdį, kad tai nėra profesionalai, painiojamas archeologų institucijos pavadinimas, nors Vilniuje ji buvo tik viena.

Tokia situacija archeologijos atžvilgiu buvo viename svarbiausių Vilnijos paminklų, ji mažai skyrėsi ir kitų pilių tvarkyboje. Visose buvo koncentruojamasi į mūrą, jo tyrimus ir apsaugą. Žemės sluoksniai šalia mūro paminklų konservatorių ir darbų vadovų vadinami *nuolaužomis* ir šalinami, pvz. Naugarduko pilies atveju – gretimai pilamai Mickevičiaus kalvai. Archeologinių radinių klausimą pilyse kuravo tas pats konservavimo/apsaugojimo darbų vadovas (architektas, inžinierius) ir sprendė jį pagal savo kompetenciją. O jų suvokimas buvo toks, kad daug

⁶⁰⁰ Preliminari 1937/1938 m. pilies ir bokšto konservavimo/apsaugojimo darbų sąmata (Vilniaus Pilies kalne), parengta Piwockio, in: KPCPB, f. 22, ap. 1 b. 235, l. 117.

⁶⁰¹ Włod. [W. Hołubowicz], „W obronie skarbów Góry Zamkowej“, in: *Kurjer Wileński*, 1937-04-23, nr. 110, s. 3.

⁶⁰² W. Hołubowicz „Czy tylko konserwacja?“, in: *Kurjer Wileński*, 1937-04-27, nr. 114, s. 4.

dėmesio radimo vietai ir sluoksniui neskiriama, radiniai tiesiog surenkami. Taip buvo dirbama ne tik Vilniaus Aukštutinėje pilyje, bet ir Trakuose⁶⁰³. Panašu, kad bent Vilniaus Aukštutinės pilies atveju, minėta vieša polemika spaudoje, archeologijos klausimą išjudino. 1937 m. kasinėjimus (priežiūrą ?) pilyje vykdė Józefas Kojdecki, vadovaujant Cehak-Hołubowiczowai⁶⁰⁴, 1938 m. ir 1939 m. – Antoniewicziaus studenė Alina Kietlińska⁶⁰⁵. 1938 m. spalio 19 d. ji kasinėjimų rezultatus pristatė viešai Vaivadijos įstaigos Didžiojoje konferencijų salėje⁶⁰⁶.

Visa ši archeologų nebuvimo viduramžių pilių tyrimuose situacija gali būti sąlygota to meto nuostatos, kad archeologijos sričiai priklauso priešistorinių laikų tyrimai. Antoniewiczius 1928 m. knygoje „Archeologia Polski“ X–XI a. nurodo archeologijos interesų riba, „vėlesnius laikus paliekant istorikams“⁶⁰⁷. Valstybinio priešistorinių paminklų konservatorių kolektyvo vadovas Romanas Jakimowiczius, 1928 m. atsakydamas į Remerio užklausą dėl Horodyšče (Lydos pav.) įtvirtintos gyvenvietės, be kita ko nurodė, kad objekto atsiradimo laikas XIV–XV a., todėl rūpestis juo nepriklauso jo institucijos kompetencijai⁶⁰⁸. Taigi viduramžių pilys kaip istorinis, o ne priešistorinis objektas tarpukariu laikytos pirmiausia architektūros istorijos lauku. Tą patį bandė pasakyti ir Piwockis, teigdamas,

⁶⁰³ W. Hołubowicz „Czy tylko konserwacja?“, in: *Kurjer Wileński*, 1937-04-27, nr. 114, s. 3.

⁶⁰⁴ W. Hołubowicz, „Pięć lat pracy terenowej muzeum archeologicznego uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie (1933-1937)“, in: *Rocznik Archeologiczny*, Wilno, 1937, s. 88.

⁶⁰⁵ Susirašinėjamai tarp konservatoriaus įstaigos ir Antoniewicziaus, Kietlińskos, 1938-1939, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 235, l. 10, 11; f. 22, ap. 1, b. 253, l. 45; f. 22, ap. 1, b. 261, l. 73.

⁶⁰⁶ Kieszkowski kvietimas į kasinėjimų demonstraciją, 1938-10-14, in: KPCPB, , f. 22, ap. 1, b. 253, l. 45.

⁶⁰⁷ K. Stala, „Na straży tożsamości i dziedzictwa narodowego. Archeolodzy w służbie II Rzeczypospolitej“, in: *Wiadomości konserwatorskie*, 2018, nr. 56, s. 99.

⁶⁰⁸ Remerio ir Valstybinio priešistorinių paminklų konservatorių kolektyvo susirašinėjimas dėl Horodyšče piliakalnio, 1928, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 120, l. 2, 3.

kad į archeologijos sritį neplanuoja žengti Pilies kalno tyrimuose, kad radiniai ir žemės sluoksniai čia vėlyvi, istoriniai. Pilies kalną jis iš esmės traktavo tik kaip viduramžių pilies stovėjimo vietą. Toks požiūris bendras kalbant apie visas LDK pilies, jos paminklų konservatorių vertintos ne kaip piliavietės galinčios liudyti žmogaus gyvenimo pėdsakus (be to, ankstesnius nei mūras), bet kaip statybos ir architektūros istorijos dokumentas. Neatmestina, kad bendrai tarpukario lenkiško Vilniaus kultūros kontekste LDK pilių ankstyvosios istorijos tyrimai tiesiog nebuvo aktualūs, be to, ideologiškai priešaringi. O koncentruojantis į mūrą, architektūrą, gotiką tiesiogiai susisiejiama su lenkų atnešta krikščioniška kultūra.

Vis tik manytina, kad nuostata LDK viduramžių pilių archeologijos klausimu kito laikotarpio pabaigoje. 1923 m. Naugarduko pilies kasinėjimams ir jų priežiūrai nereikėjo archeologijos specialisto. Naugarduko valstybinės gimnazijos mokytojui su mokiniais leista pašalinti nuolaužas ir žemes iš Naugarduko pilies rytinio bokšto rūsio, jei darbus stebės tarnautojas iš Viešojo darbo direkcijos, turintis tos srities žinių, šiuo atveju – inžinierius Józefas Żmigrodzki. Rūsio valymo metu rasti archeologiniai radiniai jų turėjo būti protokoluojami ir patalpinami saugojimui nepakeistos būklės⁶⁰⁹. Tuo tarpu 1937 m. Hołubowiczius, rašė apie tai, kad archeologijos metodas, tinkantis priešistorei tyrinėti, tinka ir ankstyvosios istorijos ar istorinių laikų objektams. Jis buvo susipažinęs su tokiais tyrimais vakarų šalyse⁶¹⁰. Ironiška, bet archeologas turėjo ginti Pilies kalno istorinius sluoksnius (XV–XVII a.) nuo paminklų konservatoriaus apsaugos: „[1937 m.] pradėtas kultūros sluoksnių nuėmimas grėsmingiausiam ruožui [pažeistame] dėl aukštesnės pilies mūro atkasimo

⁶⁰⁹ Remerio raštas Naugarduko seniūnui, 1923-12-07, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 6, l. 11-12.

⁶¹⁰ W. Hołubowicz „Czy tylko konserwacja?“, in: *Kurjer Wileński*, 1937-04-27, nr. 114, s. 3.

ir konservavimo⁶¹¹. Nuo 1937/1938 m. galime kalbėti apie jau archeologų vykdomus archeologinius tyrimus Pilies kalne Vilniuje⁶¹² arba jų priežiūrą, vykdant kitus žemės darbus: 1939 m. visos lėšos skiriamos mūrijimo darbams, tačiau, vykdant pilies kiemo lyginimą, pageidaujamas archeologės dalyvavimas⁶¹³.

Tarpukario Vilniaus paminklų konservatorių veiklos tyrimuose paprastai koncentruojamasi į tai, ką konservatoriai nuveikė, kokius darbus vykdė viduramžių pilyse, kokius tyrimus atliko Pilies kalne⁶¹⁴. Tačiau šis skyrius rodo, kad svarbu atkreipti dėmesį į tai, ko paminklų konservatorius nedarė. Archeologijos paminklų apsauga buvo ta sritis, kuri priklausė paminklų konservatoriaus pareigybei, tačiau šias pareigas užimantys išimtinai dailės istorikai archeologijoje buvo mažai kompetentingi ir šį lauką buvo apleidę. Todėl ir kalbant apie viduramžių pilių apsaugą reikėtų atkreipti dėmesį, kad šalia profesionalių tų objektų architektūros istorijos tyrimų buvo neprofesionalūs tų objektų kultūrinio sluoksnių (ne)tyrimai. Ir, kaip nuolat kartojo Hołubowicz, mokslui buvo daroma didžiulė žala.

⁶¹¹ W. Hołubowicz, „Pięć lat pracy terenowej muzeum archeologicznego uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie (1933-1937)“, in: *Rocznik Archeologiczny*, Wilno, 1937, s. 88.

⁶¹² Šmigelskas nurodo 1938 m., Hołubowiczius - 1937 m. Žr.: R. Šmigelskas, „Devynios absoliučios datos iš Gedimino kalno tyrimų“, in: *Archaeologia Litwana*, 2018, nr. 19, p. 102; W. Hołubowicz, „Pięć lat pracy terenowej muzeum archeologicznego uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie (1933-1937)“, in: *Rocznik Archeologiczny*, Wilno, 1937, s. 88.

⁶¹³ Kieszkowskio laiškas Kietlińskai, 1939-07-26, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 261, l. 73.

⁶¹⁴ Pvz.: E. Povilaitytė-Leliugienė, „Architectural heritage investigation in interwar Vilnius: problems and methods“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 98: „Tarpukario Vilnius: dailės ir architektūros pavaldai 1919-1939 metais“, sud. A. Andriulytė, Vilnius, 2020, p. 212-261.

3.8. Priežastys, lėmusios objekto saugojimą

Motyvai, lėmę tam tikro objekto paskelbimą paminklu nurodo ne tik į konkretaus objekto apsaugos priežastingumą, tačiau leidžia atsakyti į daug platesnius klausimus: kokiais principais rėmėsi paminklų apsauga, kokie objektai vertinti kaip paminklai ir kodėl, kokios buvo sistemos veikimo ribos, kokią vaidmenį šiame procese atliko paminklų konservatorius kaip asmuo ir pareigūnas, kokios buvo privačių asmenų teisės ir galimybės pakreipti įpaminklinimo procesą kita linkme.

Oficialus motyvas: charakteringumas ir vertė

„Vertingas rokoko architektūros kompleksas, charakterizuojantis XVIII a. epochą, išsidėstęs stilingame parke“ – tai citata iš nutarimo, skelbiančio paminklu Leonpolio dvaro parką ir išlikusius pastatus⁶¹⁵. Langrodo nuomone, prezidento potvarkis paminklu laikė objektą tik jei jis tenkino abi sąlygas: (I) buvo charakteringas tam tikrai epochai ir (II) turėjo meninę, kultūrinę, istorinę, archeologinę arba paleontologinę vertę⁶¹⁶. Tačiau jau savo nagrinėjamos bylos atveju pastebėjo, kad to nebuvo griežtai laikomasi⁶¹⁷. Vilniaus paminklų konservatorių priimtuose nutarimuose paminklo charakteringumas nurodomas, tačiau vertės kategorija tiesiogiai įvardijama retai. Kita vertus, vertė ir charakteringumas reiškė motyvą, priežastį, kodėl valstybė imasi saugoti tam tikrą objektą. Priežastis ar motyvas nutarimuose visada nurodomas, dažnai plačiau paaiškinamas ir galima suvokti, į kokią vertę jis taiko. Paprastai vartojami epitetai vertingas (*cenny*) ir (arba) charakteringas ir nurodomas kontekstas, kuriame ta vertė ir (ar) charakteringumas išryškėja.

⁶¹⁵ 1933-11-28, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 50, l. 19.

⁶¹⁶ J. S. Langrod, *Zagadnienia wybrane z praktyki administracyjnej*, Kraków, 1938, s. 101, 102, 104.

⁶¹⁷ Ibid. s. 104.

Architektūros paminklų atveju vertė ar charakteringumas išskiriami architektūros stiliaus, statinių tipo, laikotarpio bei vietos kontekste. Architektūros paminklai buvo tam tikro meno stiliaus atstovai, meno istorijai svarbūs objektai. Urbanistikos paminkluose išlikusi charakteringa istorinė planinė struktūra. Motyvu skelbti archeologijos objektus paminklais nurodoma, kad objektas išlaikęs elementus iš priešistorinių ar ankstyvosios istorijos laikų. Taigi objekto amžius ir išvaizda arba meninė ir istorinė vertės buvo svarbiausi kriterijai objektui tapti paminklu. Tai ypač akivaizdu skelbiant paminklais medžius. Architektūros paminklų atveju kalbama apie stilius, o tam tikras medis skelbiamas paminklu, nes tiesiog yra senas ir puikus (*okazały*). Tokia amžiaus (kuo senesnio) svarba paaiškintina ir paminklo kaip dokumento samprata.

Mokslinė vertė, nors neminima įstatyme, nurodoma motyvu nutarimuose dėl archeologijos objektų ir riedulių. Didžiulių akmenų apsaugos klausimas buvo keliamas valstybės mastu, jam viešojoje erdvėje atstovavo geologas dr. Stefanas Kreutzas⁶¹⁸. Jis rėmėsi moksliniais argumentais, kad tai mineralogijos požiūriu įdomūs objektai, galintys daug pasakyti apie ledyno slinkimo kelią ir pan.⁶¹⁹ Nutarimuose, suteikiant rieduliams paminklo statusą, buvo motyvuojama jų geologine verte.

⁶¹⁸ Gamtos apsaugos tarybos skyriaus posėdžių ataskaitos, *Ochrona Przyrody*, 1930, rocznik 10, s. 181, 185, 186; Gamtos apsaugos tarybos veiklos ataskaita, skyriaus posėdžių ataskaitos, *Ochrona Przyrody*, 1931, rocznik 11, s. 140, 145, 146, 149, 164, 218–219.

⁶¹⁹ S. Kreutz, „Ochrona przyrody nieożywionej“, in: *Skarby Przyrody i ich ochrona*, pod redakcją W. Szafera; „Z dziejów ochrony przyrody“, in: *Skarby Przyrody i ich ochrona*, pod red. W. Szafera, Warszawa, 1932, s. 223–225, 244–246.

Vidinis motyvas: lenkiškumas

Patriotiniai, tautiniai motyvai nutarimuose tiesiogiai įvardijami nedažnai, netgi žodžiai „lenkiškas/lenkų“, „Lenkija“ reti⁶²⁰. Tokie argumentai kartais nurodomi gamtos objektų atveju: ąžuolas, turintis atminimo vertę kaip 1863 m. kovų vieta; parkas, susijęs su Napoleono žygio į Maskvą atminimu⁶²¹; su Mickevičiaus atminimu susiję gamtos objektai (Svitezis, Tuhanovičių parkas, Filaretų akmuo). Architektūros atveju tiesioginio lenkiškumo įvardijimo net nereikėjo, rytiniuose *kresuose* architektūra kaip tokia tiesiog suvokta lenkiška kaip ir kultūra lenkiškame tautiniame naratyve sieta išimtinai su lenkais. Lenkiškumas buvo vidinis paminklų apsaugos motyvas ir nutylėta priežastis skelbiant objektus paminklais. Registro turinys iš esmės tai ir atspindi. Katalikiškumas buvo neatsiejamas nuo lenkiškumo, bažnyčia – katalikiškumo ir lenkiškumo tvirtovė „kresuose“⁶²². XVII–XVIII a. suvoktas kaip „Żečpospolitos“ klestėjimo laikas, o barokas, klasicizmas – tautiniai stiliai, priešpriešinti ampyrui ar istorizmui kaip svetimiems, sutapusiems su valstybės nuosmukiu ir padalijimais. Nesvyžiaus rotušė laikyta lenkiška vien todėl, kad ji buvo rotušė, todėl, kad ji statyta XVII a., todėl, kad ji buvo baroko stilistikos.

Gamtos apsauga taip pat turėjo patriotinį kontekstą. Tarpukariu gamtos, romantizmo, patriotizmo ir tautiškumo ryšys buvo glaudus ir akivaizdus⁶²³,

⁶²⁰ Tėra septyni nutarimai, kur nurodoma, kad tai lenkų/lenkiškas architektūros paminklas, svarbus lenkų literatūros istorijai ar charakteringas Lenkijoje.

⁶²¹ Nutarimas, skelbiantis paminklų ąžuolą Maladečinos pav., 1939-04-20, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 195, l. 112; nutarimas, skelbiantis paminklų Maladečinos dvaro parką, 1937-03-01, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 207, l. 54.

⁶²² „Bažnyčia ir mokykla Barūnuose – tai kultūros ir švietimo vieta, kuri privalo būti katalikiškumo ir lenkiškumo tvirtovė kresuose“ – iš Barūnų klebono raporto, siekiant gauti daugiau lėšų bažnyčios restauracijai, be datos [1926], in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 87, l. 1–2.

⁶²³ W. Kulesza, „*Pan Tadeusz*“: ewangeliją ochrony przyrody, Kraków, 1931, s. 3, 4; W. Szafer, „Z dziejów ochrony przyrody“, in: *Skarby Przyrody i ich ochrona*, pod red. W. Szafera, Warszawa, 1932, s. 16, 20–22. Darbai, skirti augalijai: bukams, Lietuvos florai, miškams, Mickevičiaus kūriniuose. Žr.: W. Kulesza, *Buki*

tai puikiai atspindėta nutarime, skelbiančiame paminklų Svitezio ežerą „kaip turintį kultūrinę vertę dėl Mickevičiaus tradicijos ir dėl Svitezio kraštovaizdžio reikšmės romantizmo poezijos formavimuisi ir lenkų literatūros istorijai“⁶²⁴. Patriotiniai aspektai išryškėja senų medžių apsaugos motyvuose⁶²⁵. Įdomus šiame kontekste Vileikos pavieto stačiatikių kapinių medžių apsaugos atvejis. Tai buvo vienintelė vieta Vilniaus ir Naugarduko vaivadijose, kur paminklais paskelbtas net aštuonerių kapinių apželdinimas. Kurzeniec stačiatikių parapijos, kuriai priklausė kapinės, kleboną papiktino tokia situacija⁶²⁶. O štai Vileikos seniūnas, kreipdamasis į Vilniaus paminklų konservatorių, buvo prasitaręs: „medžiai yra gražus paminklas iš tų laikų, kada Novos Hutos kapinės dar buvo katalikiškos“⁶²⁷ ir prasitaręs, kad kapinėse yra senų lenkų kapų, liudijančių apie lenkiško elemento buvimą šiose žemėse padalijimų laikais⁶²⁸.

Paminklų apsaugos sistemos veikimo ribos

Kaip jau anksčiau minėta, rytinė Lenkijos dalis nebuvo nei per daug lenkiška, nei per daug katalikiška⁶²⁹. Realus Vilniaus ir Naugarduko

nowogródzkie w naturze i w pismach Mickiewicza: szkic fitogeograficzny, Poznań, 1934, s. 158, 159.

⁶²⁴ Nutarimas, skelbiantis paminklų Svitezio ežerą ir aplinką, 1931-01-30, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 1, l. 48.

⁶²⁵ Buchowszczyznos ir Maladečinos dvarų parkai „turi didelę gamtinę, sveikatinimo, kraštovaizdžio ir istorinę reikšmę kaip seni lenkiškumo paminklai Kresuose“ (Gamtos apsaugos tarybos atstovo raštas, 1934-05-19, in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 34, l. 52). Viazynės buvusiose unitų kapinėse, priklausiusiose stačiatikiams, augo sena tuopa, kurią leido naikinti „stačiatikių kunigas“, todėl prašoma tuopą paskelbti paminklu (Vileikos pav. seniūno raštas, 1935-11-15, in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 34, l. 131).

⁶²⁶ Susirašinėjimas tarp konservatoriaus ir klebono, 1937–1938, KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 128, l. 30–33.

⁶²⁷ Vileikos pav. seniūno raštas, 1937-04-17, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 228, l. 27.

⁶²⁸ Vileikos pav. seniūno raštas, 1937-07-23, in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 34, l. 4.

⁶²⁹ 1931 m. surašymo duomenimis, 30 % (10 milijonų) šalies gyventojų buvo ne lenkai (pagal gimtąją kalbą) ir 35 % ne katalikai. Žr. Kościoły i związki wyznaniowe; Społeczeństwo II Rzeczypospolitej, 2014.

vaivadijų demografinis kontekstas buvo tiek pat baltarusiškas ir stačiatikiškas, o vaivadijos miestuose dažnai didžiausią gyventojų grupę sudarė žydai⁶³⁰. Naugarduko pavieta kraštovaizdyje, kuris „aprašytas Mickevičiaus tapo visos tautos dvasine nuosavybe“⁶³¹, lenkai ir katalikai buvo mažuma⁶³². Akivaizdu, kad Vilniaus-Naugarduko paminklų registras to neatspindi. Jis atspindi lenkiško pasaulio ribas ir (ar) salas ir gali būti suvokiamas kaip tam tikras lenkiškos erdvės žymėjimas. O registro turiniui esmingą įtaką turėjo tai, kad valdininkai buvo lenkų tautybės, inteligentija – daugiausia lenkai, pusė vaivadijų visuomenės buvo neraštinga, o tarp baltarusių neraštingumas buvo didžiausias⁶³³.

Paminklų geografinė tiesiogiai nurodo, kur paveldosaugos sistema veikė (žiūrėti lentelę nr. 7). Tai yra vietos, kur paminklų konservatorius turėjo valdžios bei inteligentijos palaikymą ir (arba) – savo interesus. Pavyzdžiui, Breslaujos paviete buvo 25 paminklai: sakralinė architektūra ir dvarai. Švenčionių paviete paminklais paskelbti tik keturi rieduliai. Breslaujos pavieto paminklai buvo asmeninis Lorentzo interesas⁶³⁴, jis paminklais paskelbė 23 Breslaujos pavieto objektus. Vileikos ir Maladečinos pavietų

⁶³⁰ Lenkai sudarė apie 50% Vilniaus ir Naugarduko vaivadijų gyventojų. Katalikais save laikė apie 50% Naugarduko vaivadijos gyventojų ir 60% Vilniaus vaivadijos gyventojų. Detaliau: S. Odlanicki-Poczobutt, *Województwo Nowogródzkie*, Wilno, 1936, s. 81–95; J. Januszewska-Jurkiewicz, 2010, s. 495, 506, 507, 508.

⁶³¹ Lorentzas, atmesdamas naujos cerkvės statybos projektą kaip nesuderinamą su kraštovaizdžiu, Naugarduko vaivadijos įstaigos Viešųjų darbų valdybai priminė, kad pirmiausia Naugarduko žemės kraštovaizdis neturėtų būti bjaurinamas dėl minėtos priežasties. 1932-05-09, in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 34, l. 217.

⁶³² Lenkai Naugarduko paviete sudarė 38%, katalikai – 18 %. Žr. S. Odlanicki-Poczobutt, *Województwo Nowogródzkie*, Wilno, 1936, s. 87, 89.

⁶³³ S. Odlanicki-Poczobutt, *Województwo Nowogródzkie*, Wilno, 1936, s. 108–110; S. Adamkiewicz; *Spółeczeństwo II Rzeczypospolitej*, 2014.

⁶³⁴ S. Lorentz, *Album Wileńskie*, Warszawa, 1986, s. 31. Nuo šio pavieto 1929 m. pradėta sisteminga Vilniaus ir Naugarduko vaivadijų paminklų inventorizacija, parengtas spausdinti rankraštis su planais ir fotografijomis turėjo būti nusiųstas į Tikybų ir valstybinio švietimo ministeriją iki 1939 m. liepos 1 d. Žr. Kieszkowskio ir ministerijos susirašinėjimas, 1939 m. sausis, balandis, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 250, l. 10, 12.

paminklai buvo išskirtinai seni medžiai ir tai sudarė pusę visų Vilniaus-Naugarduko apskrities gamtos paminklų. Neabejotina, kad šių pavių medžiai niekuo neišsiskyrė bendrame apskrities kontekste. Tai iš esmės buvo kelių žmonių: Jano Warzecho, Władysława Szaferio, iniciatyva, kuri turėjo vietos valdžios, Vileikos seniūno, palaikymą⁶³⁵. Szaferio įtaka ryški ir kitų pavių gamtos paminklų apsaugoje⁶³⁶. Kita erdvė, kur paveldo sistema veikė, buvo miestai: Vilnius, Naugardukas, Nesvyžius. Nuo jų pradėta sisteminga paminklų apskaita: ta pačia data, vienas po kito einančiais dokumentų numeriais buvo priimama eilė nutarimų.

VILNIAUS VAIVADIJOS PAVIETAI	PAMINK LŲ SKAIČIU S	NAUGARDUKO VAIVADIJOS PAVIETAI	PAMINK LŲ SKAIČIU S
Breslaujos	25	Naugarduko	21
Vileikos	22	Nesvyžiaus	14
Vilniaus-Trakų	13	Slanimo	14
Maladečinos	11	Lydos	7
Ašmenos	10	Valažino	4
Švenčionių	4	Baranovičių	3
Pastovio	3	Stolpcų	1
Dysnos	2	Ščiutino	1
IŠ VISO	90	IŠ VISO	65

Lentelė nr. 7. Paminklų skaičius skirtinguose pavietuose

⁶³⁵ Jan Warzecha – Maladečinos ir Vileikos miškų apsaugos komisaras ir Gamtos apsaugos tarybos atstovas tuose pavietuose. Žr.: Vileikos seniūno raštai paminklų konservatoriui, 1937, 1938, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 128, l. 32a, b. 228, l. 27, 28. Susirašinėjimas dėl buko Marysin gyv., Maladečinos parko, medžių Kazimierz dvare, Kurzeniec miestelio akmenų, tuopos Radaškonyse, 1933–1937 m., in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 34, l. 24–32, 45–54, 89–94, 108, 111–112, 160–161.

⁶³⁶ Susirašinėjimas dėl Ostašino riedulio, Ludvino k. totoriško kapinių akmenų, Mažosios Rusiluvkos ažuolų, pušies Mondzino palivarke, Svitezio, 1931–1935, in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 34, l. 84, 86, 87, 115, 121, 125, 183, 234, 235.

Paminklų konservatorius kaip pagrindinis paveldo politikos kūrėjas

Paminklų konservatorius pats galėjo nuspręsti, kokiems objektams valstybė skirs globą jo kuruojamoje teritorijoje. Jis turėjo teisę nesitarti dėl savo priimamų sprendimų ir jais nesidalyti⁶³⁷. Savininkas buvo informuojamas tik apie faktą, kad objektas jau pripažintas paminklu. Lorentzas puikiai žinojo, kad jokie teisės aktai jo neįpareigoja bendrauti su savininku ir laikė, kad daugeliu atvejų tai būtų betiksliai veiksmai, apsunkinantys objekto įtraukimą į registrą⁶³⁸. Informaciją apie paminklus turėjo tik paminklų konservatorius. Vietos valdžia duomenų apie paminklus nekaupė ir ketvirto dešimtmečio pabaigoje, kai paveldosaugos sistema buvo jau ilgokai funkcionavusi, vietos valdžios ar suinteresuotų organizacijų atstovai vis dar nežinojo, ką valstybė saugo jų regione⁶³⁹. Toks informacijos neprieinamumas, jos sutelkimas vienos rankos reiškė paveldosaugos sistemos elitiškumą. Kartu tai mažino konflikto galimybę, apsunkino teisę į gynybą.

Paminklų konservatorius pats kūrė precedentą, kur griežto teisinio reguliavimo, praktikos nebuvo. Toks išimtinis ir išskirtinis buvo Svitezio ežero atvejis. Tarpukariu ežero apsaugą mėginta grįsti gamtiniu savitumu,

⁶³⁷ Naugarduko vaivadijos įstaiga prašo, kad konservatorius svarbiausių savo sprendimų projektus persiųstų išnagrinėti ir vaivadijos įstaigai. 1934-08-13, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 3, l. 192.

⁶³⁸ Savininko skundas, kad su juo nebuvo tartasi, ir Lorentzo atsakymas Tikybių ir valstybinio švietimo ministerijai, 1934 m., in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 3, l. 187, 193.

⁶³⁹ Lenkijos kraštotyros draugijos Gluboko skyriaus raštas, 1938-03-26, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 128, l. 50; Breslaujos pavieto seniūno raštas, 1938-09-17, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 128, l. 100; Paminklų konservatoriaus raštas Naugarduko miesto valdybai, 1939-04-24, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 207, l. 53; Vilniaus vaivados aplinkraštis pavietų seniūnijoms ir Vilniaus miesto valdybai, 1938-07-23, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 236, l. 11.

įsteigtas Svitezio rezervatas⁶⁴⁰. Tačiau nesant gamtos apsaugos įstatymo, tai neužtikrino tolesnės ežero ir jo pakrantės apsaugos⁶⁴¹. Todėl 1931 m. Lorentzas paskelbė Svitezio ežerą paminklų pagal prezidento potvarkį, skirtą (kultūros) paminklų apsaugai, dėl jo kultūrinės vertės, o dar po kelerių metų, remdamasis tuo pačiu potvarkiu (str. Nr. 14), ežere uždraudė žvejoti tinklais⁶⁴².

Sprendžiant Svitezio klausimą yra keli svarbūs momentai, daug pasakantys apie paminklų konservatoriaus vaidmenį šiame procese. Tuo metu Prezidento potvarkis buvo naujas, nebuvo praktikos, kaip jį taikyti, nebuvo aišku, ar jis galioja gamtos kūriniams. Svitezio nutarimas, skelbiantis jį paminklu, buvo tik antras Vilniaus paminklų apsaugos apskrityje. Prieš tai buvęs paminklų konservatorius Remeris atsisakė Svitezį skelbti paminklu, motyvuodamas, kad potvarkis neskirtas gamtos objektams⁶⁴³. Tikybų ir valstybinio švietimo ministerija sutiko, kad Svitezio ežerą galima skelbti paminklu, tačiau abejojo tokio veiksmo tikslingumu ir racionalumu dėl galimo konflikto su savininkais⁶⁴⁴. Galiausiai, priėmus gamtos apsaugos įstatymą, Vyriausioji valstybinių miškų direkcijos nurodė panaikinti nutarimą kaip išduotą netinkamu teisiniu pagrindu, nes Svitezis yra gamtos kūrinys⁶⁴⁵. Nepaisant visų abejonių ir valstybės institucijų prieštaravimų Lorentzas buvo tvirtai nusistatęs šiuo klausimu – paminklų globos potvarkis

⁶⁴⁰ 1928 m. rezervato statusas suteiktas Pieszczankos valdai šalia Svitezio, 1931 m. - ežerui ir miškams aplink jį. Specialistų/komisijų nuomonės, laikraščio straipsnis, 1924-1929, KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 1, l. 6, 16, 28, 31; W. Szafer, „Rezerwat w Polsce“, in: *Skarby przyrody*, red. W. Szafer, Warszawa, 1932, s. 306.

⁶⁴¹ Lorentzo raštas Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijai, 1930-02-17, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 1, l. 34.

⁶⁴² Lorentzo raštas Naugarduko vaivada, 1933-02-14, KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 1, l. 84.

⁶⁴³ Remerio ir Naugarduko vaivadijos įstaigos susirašinėjimas, 1928, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 1, l. 25, 26.

⁶⁴⁴ Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijos raštas konservatoriui, 1930-02-22, KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 1, l. 36.

⁶⁴⁵ Valstybinių miškų direkcijos raštas Naugarduko vaivada, 1934-10-25, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 1, l. 105.

apima ir gamtos objektus – Svitezis paskelbtas paminklu ir nutarimas liko neatšauktas⁶⁴⁶.

Nutarimas kaip kontrolės įrankis

Grėsmė paminklo išlikimui nutarime nefigūruoja, tačiau tai dažnai buvo akstinas suteikti objektui paminklo statusą. Pirmieji 1931–1933 m. nutarimai, priimti iki pradedant sistemingą paminklų registraciją, buvo skelbiami gavus žinių apie grėsmę tiems paminklams⁶⁴⁷. O „pavojus“ paminklams kildavo nuolat: architektūros objektai būdavo „netinkamai“ perstatomi, archeologinėse vietovėse ūkininkaujama, seni medžiai kertami⁶⁴⁸, rieduliai naudojami statyboms ir keliams tiesti⁶⁴⁹, ežerų vanduo seko, pakrantės būdavo apstatomos⁶⁵⁰ etc. Šiuo atveju verta atkreipti dėmesį į paminklų nuosavybę. Valstybei priklausė tik 13% visų paminklais paskelbtų objektų (žiūrėti lentelę nr. 8, grafiką nr. 3). Tai reiškia, kad kitais atvejais valstybė ėmėsi reguliuoti kitiems priklausantį turtą. Savininkai buvo įpareigoti palaikyti tinkamą paminklų būklę. Visiems fiziniams veiksams, susijusiems su paminklo keitimu ir (ar)išvežimu, buvo reikalingas paminklų

⁶⁴⁶ Lorentzo raportas Naugarduko vaivadai, 1934-11-24, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 1, l. 106.

⁶⁴⁷ Lorentzo laiškas Remeriui dėl Svitezio pripažinimo paminklu, 1930-02-17, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 1, l. 34; Lorentzo raštas Ašmenos seniūnui dėl Mūrinės Ašmenos svirno, be datos [1932 m.], in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 186, l. 1; Lorentzo raštas Pastovio seniūnui dėl Krykalių dvaro kamaros, 1932-07-15, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 183, l. 1; susirašinėjimas dėl malūno Paplavų g. Vilniuje, 1933 m., in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 189, l. 1–5; advokato raštas paminklų konservatoriui dėl namo Napoleono a. 8 Vilniuje, 1932-02-22, in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1201, l. 28.

⁶⁴⁸ Įvairūs raštai iš Maladečinos, Vileikos, Lydos pavietų dėl medžių kirtimo ir prašymai ar planai skelbti juos paminklais, 1935–1937, in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 34, l. 3, 4, 47, 22, 131.

⁶⁴⁹ Gamtos apsaugos tarybos skyriaus posėdžio ataskaita ir žinios apie gamtos paminklų naikinimą, *Ochrona Przyrody*, 1930, rocznik 10, s. 181, 273.

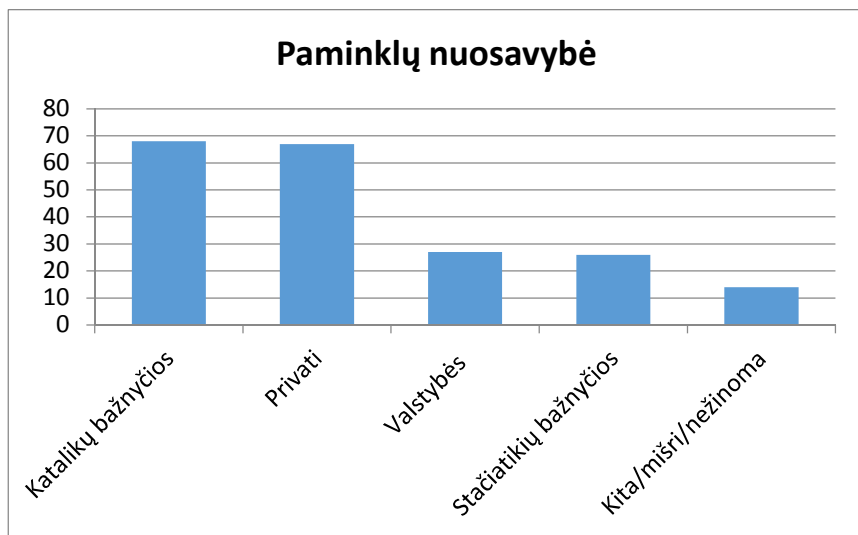
⁶⁵⁰ Specialistų komisijos išvados apie Svitezio ežero ir aplinkinių miškų būklę, 1924-05-11, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 1, l. 6; XXII Konservatorių suvažiavime diskutuota apie laukinį Trakų ir Augustavo ežerų pakrančių užstatymą, 1937 m. balandžio 5–8 d., in: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1218, lapai nenumeruoti (p. 48).

konservatoriaus leidimas, o kitoms veikloms – jo kontrolė. Iškilus pavojui dėl paminklo išlikimo konservatorius turėjo teisę stabdyti darbus, apriboti naudojimą arba net nusavinti objektą. Nesilaikant šių įstatymo nurodymų – numatyta areštas ir pinginės baudos⁶⁵¹. Taigi objekto paskelbimas paminklu buvo teisėtas būdas kontroliuoti paminklo savininko veiksmus paminklo atžvilgiu. Tokiu būdu savininkas prarasdavo dalį teisės į paminklą ir laisvės jį tvarkyti, o paminklų konservatorius įgydavo kontrolę ir galią savininko arba kitos valdžios institucijos atžvilgiu.

NUOSAVYBĖ	VILNIUS	VILNIAUS VAIVADIJA	NAUGARDUKO VAIVADIJA	IŠ VISO	%
Katalikų bažnyčios	25	25	18	68	34
Privati	7	41	19	67	33
Valstybės	7	3	17	27	13
Stačiatikių bažnyčios	2	17	7	26	13
Mišri	3	2	2	7	3
Žydų religinės bendruomenės	1	1	2	4	2
Lietuvių mokslo draugijos Vilniuje	2	0	0	2	1
Nežinoma	0	1	0	1	1

Lentelė nr. 8. Paminklų nuosavybė

⁶⁵¹ Žiūrėti teisės akto III–VI dalis. „Rozporządzenie Prezydenta z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami“, in: *Dziennik Ustaw*, 1928, nr29, poz. 265.

Grafikas nr. 3. Paminklų nuosavybė

Apeliacija: apsunkinta teisė į gynybą

Paskelbus objektą paminklu, egzistavo apeliacijos galimybė, ji nurodyta nutarime. Tačiau apeliacija buvo apsunkinta, savininkui suteiktos sąlygos nelygiavertės paminklų konservatoriaus turimoms. (I) Visuomenėje, kurios 50% buvo neraštinga ir nelenkakalbė, apeliacija turėjo būti parengta raštu lenkų kalba ir tam duotas trumpas, 14 dienų, terminas⁶⁵².

(II) Savininkai nedisponavo tokia pačia informacija, kokią turėjo paminklų konservatorius ir iš esmės nedalyvavo nei objektą skelbiant paminklu, nei apeliacijos procese. Konservatorius žinojo savininko argumentus dėl paminklo statuso panaikinimo: prašymai atšaukti nutarimą buvo siunčiami per paminklų konservatorius. O savininkui konservatoriaus pozicija nebuvo atskleidžiama, persiųsdamas dokumentus Tikybių ir valstybinio švietimo ministerijai, jis išdėstydavo savo poziciją. Langrodas

⁶⁵² Tikybių ir valstybinio švietimo ministerija atmetė Stefanjos Krasulewicz apeliaciją, nes ši nebuvo pateikta per 14 dienų. Svarbus ir finansinis aspektas: moteris dėl sunkios materialinės padėties negalėjo sumokėti pašto išlaidų siųsdama apeliaciją. 1934, LCVA, f. 51, ap. 10, b. 34, l. 97, 105.

tokią praktiką, kai veiksmai vykdomi savininkui nežinant ir nedalyvaujant, vertino kaip ydingą. Ji iš principo apsunkino asmens teisę į gynybą nuo valdžios⁶⁵³. Svarbu, kad trečiame dešimtmetyje, įtraukiant objektus į valstybinį paminklų inventorių, apeliacijos procesas buvo palankesnis savininkams, jie galėjo dalyvauti svarstyme ir pasisakyti.

(III) Į apeliacijos procesą buvo žiūrima formaliai. Tikybų ir valstybinio švietimo ministerija tiesiog pakartodavo paminklų konservatoriaus argumentus ir atmesdavo savininkų prašymus. Nutarimas buvo atšaukiamas tik dėl formalių priežasčių: teisiškai netinkamai suformuluoto motyvo, objekto sugriuvimo⁶⁵⁴. Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijai atmetus savininko skundą, jis dar turėjo galimybę kreiptis į teismą – Aukščiausiąją administracinę tribunolą. Tačiau teismo pozicija buvo tokia pat formali kaip ir ministerijos. Jis vertino tik, ar institucijų veiksmai, priimti sprendimai atitiko teisės normas. Objekto vertinimas dėl jo priklausymo paminklams, teismo nuomone, buvo už jo kompetencijos ribų. Autoritetingas šiuo atveju buvo tik profesinių žinių taikymas⁶⁵⁵. Tai yra paminklų konservatorius turėjo visišką laisvę vertinti, ar objektas yra paminklas, teismas nebuvo kompetentingas vertinti konservatoriaus profesinių žinių. Tik Tikybų ir valstybinio švietimo ministerija galėjo suabejoti paminklų konservatoriaus profesinėmis žiniomis. Tokie atvejai buvo reti: nutarimas, skelbiantis paminklų medinį dvarelį Naugarduke, atšauktas, nes ministerijai, skirtingai

⁶⁵³J. S. Langrod, *Zagadnienia wybrane z praktyki administracyjnej*, Kraków, 1938, s. 109.

⁶⁵⁴Jau minėta Dziechciary kaimo riedulio istorija, kai apeliacija patenkinta, nes nutarime nurodyta, kad objektas paminklų skelbiamas kaip gamtos paminklas, o tai grindžiama kultūros paminklų potvarkiu. 1936–1938, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 228, l. 12. Binos stačiatikių cerkvės varpinė sugriuvo per audrą. Susirašinėjimas dėl Binos cerkvės išbraukimo iš paminklų registro, 1938–1939, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 143, l. 7–14.

⁶⁵⁵J. S. Langrod, *Zagadnienia wybrane z praktyki administracyjnej*, Kraków, 1938, s. 101.

nei Lorentzui, jo architektūra pasirodė necharakteringa – „pseudo-architektūros pavyzdys“⁶⁵⁶.

Oficialus motyvas kvalifikuoti objektą kaip paminklą buvo charakteringumas ir vertė. Realiai tai reiškė objekto išvaizdą, amžių ir/ arba sąsajas su istoriniais įvykiais/ asmenybėmis. Tai yra objektas skelbtas paminklu, jeigu jis buvo pakankamai senas ir estetiškai patrauklus, ne itin gražiems objektams (rieduliams, įtvirtintoms gyvenvietėms) pritaikytas mokslinis kriterijus. Gamtos objektai skelbti paminklais ne dėl gamtinių savybių, bet remiantis tomis pačiomis meninėmis ir istorinėmis vertėmis. Katalikiškumas paminklų registre įrašytas tiesiogiai – daugiausia jame Katalikų bažnyčios objektų. Registre dominuoja XVII–XVIII a. paminklai iš valstybės klestėjimo laikotarpio. Architektūros atveju – barokas ir klasicizmas, kurie suvokiami kaip lenkiški stiliai. Dažniausias tarpukario paminklas – barokinė katalikų bažnyčia. Galiausiai tai reiškia, kad paminklų apskaitoje dominavo patriotinės lenkiškos nuostatos. Glaudus gamtos, romantizmo ir lenkiškumo ryšys sąlygojo, kad rūpestis gamtos paminklais taip pat turėjo patriotinę potekstę. Tai suprantama, paminklą laikant tautos istorijos liudytoju.

Objekto paskelbimą paminklu lėmė: viena, objekto svarba meno, istorijos, politikos ir atminties kontekste, antra, paveldosaugos sistemos veikimo ribos. Paminklais paskelbtų objektų nebuvo ten, kur sistema neveikė. O ji neveikė ten, kur nebuvo lenkų valdžios ir (ar) inteligentijos palaikymo. Įpaminklinimo procese svarbiausias buvo paminklų konservatorius. Nuo jo interesų, žinių, estetinio skonio ir įsitikinimų, atkaklumo ir galios priklausė, kokius objektus valstybė saugos tame regione. Jis galėjo vertinti, kokius objektus skelbti paminklais, ginčytiniais atvejais

⁶⁵⁶ Žr. susirašinėjimą šiuo klausimu, 1934, in: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 3, l. 187, 190, 193.

pats kūrē precedentā. Nutarimo išdavimas buvo būdas kontroliuoti, turėti įtakos tiesiogiai paminklo išlikimui, netiesiogiai – atminties diskursui. Platesnė visuomenė neturėjo galimybių dalyvauti paveldo procese, net ir teisė į savo nuosavybę, jos gynyba apeliacijos procese buvo apsunkinta.

4. REGIONALIZMAS KAIP PAVELDOSAUGOS KONTEKSTAS

Šis skyrius atsirado ieškant būdo kalbėti apie Bulhako (Vilnijos) nuotraukas ir (Vilnijos) paveldo reikšmes. Pasirodė, kad abi šias temas sieja stipri vietinė tradicija ar vietos patriotiškumas ir kartu nacionalinis, valstybinis patriotiškumas. Be to, šiais atvejais vietos patriotiškumas ne tik kad neprieštaravo nacionaliniam, bet buvo/yra suvoktinas tik nacionaliniame kontekste. Tokia, šiuos abu dėmenis, vietinį ir nacionalinį, jungianti, yra regionalizmo idėja, populiari tarpukario (ir XX a.) Europoje, Lenkijoje ir Vilniuje. Čia diskusijos spaudoje apie regionalizmą prasidėjo 1925 m. ne kur kitur, o būtent Remerio, Hulewicziaus ir Łopalewskio leidžiamame ir Meno skyriaus lėšomis finansuojamame „Tygodnik Wileński“⁶⁵⁷; 1927 m. Ludwikas Abramowiczius regionalizmą vadino madingu⁶⁵⁸; 1930 m. Limanowskis rašė, kad „Buvo laikas prieš keletą metų, kada visi, kas gyveno, apie šią naują idėjinę srovę, kalbėjo ir rašė“⁶⁵⁹; o 1932 m. Czesławas Miłoszas teigė, kad „regionalizmo klausimas Vilniuje yra centrinis“⁶⁶⁰.

Tarpukario Vilniaus istoriografijoje regionalizmas paprastai figūruoja literatūros lauke. Kalbama apie regionalizmo vaidmenį Vilniaus literatūriniame gyvenime⁶⁶¹, spaudoje⁶⁶², poezijoje⁶⁶³, Vilniaus regionalizmo

⁶⁵⁷ „Tygodnik Wileński“ - 1925 m. ėjęs meno ir literatūros laikraštis, redaguotas Hulewicziaus ir Łopalewskio, jo atsiradimas - Remerio iniciatyva. Žr.: F. Ruszczyc, *Dziennik. Część druga. W Wilnie 1919-1932*, opracowanie E. Ruszczyc, Warszawa, 1996, s. 304; I. Fedorowicz, 2017, s. 66-74; J. Remer, 1928, s. 20. M. Kozłowska, „Regionalizm w życiu literackim Wilna (1922-1939)“, in: *Życie literackie i literatura w Wilnie XIX-XX wieku*, Kraków, 2000, s. 127.

⁶⁵⁸ L. A. [Ludwik Abramowicz] „Krajowość a regionalizm“, in: *Przegląd Wileński*, 1927-06-26, Nr. 11, s. 4.

⁶⁵⁹ m. [Mieczysław Limanowski] „Regionalizm czy centralizm wileński“, in: *Słowo*, 1930-06-27, Nr. 144, s. 2.

⁶⁶⁰ Cz. Miłosz, „Sens regionalizmu“, in: *Piony*, 1932, nr. 2, s. 1.

⁶⁶¹ M. Kozłowska, „Regionalizm w życiu literackim Wilna (1922-1939)“, in: *Życie literackie i literatura w Wilnie XIX-XX wieku*, Kraków, 2000, s. 127-139.

turinį⁶⁶⁴, atkreiptas dėmesys į valstybės vaidmenį regionalizmo judėjime, įpinamas platesnis Lenkijos regionalizmo kontekstas⁶⁶⁵. Šie tyrimai grindžia mintį, kad tarpukariu Vilniaus literatūriniame ir apskritai kultūriniame gyvenime dominavo regionalizmo srovės šalininkai⁶⁶⁶, o reiškiniai peržengiantys regionalizmo rėmus siejami tik su žagaristais⁶⁶⁷. Tad turint minty amžininkų liudijimus ir istoriografijos tyrimus, rodančius regionalizmo idėjos populiarumą tarpukario Vilniuje/Lenkijoje, manome, kad paminklų apsaugos, paminklų reikšmių ir prasmų, o ir viso paveldo

⁶⁶² K. Pecela, „Czasopismo „Źródła Mocy“ jako dokument wpływu Witolda Hulewicza na środowisko regionalistów w międzywojennym Wilnie“, in: *Pasaże Witolda Hulewicza*, red. A. Hejmej, I. Fedorowicz, K. Mytkowska, Kraków, 2017, s. 51-61; M. Kozłowska, „Tradycja tutejszości. Regionalizm w czasopismach wileńskich 1923-1939“, in: *Szczecińskie Prace Polonistyczne nr 6: Kresy w literaturze*, red. B. Hadaczka, Szczecin, 1994, s. 101-121. Reikia pastebėti, kad autorė nagrinėja kultūrinę spaudą, tarpukario Vilniaus dienraščiai (kaip „Słowo“ ar „Kurier Wileński“) į jos tyrimą nepatenka.

⁶⁶³ H. Turkiewicz, „Regionalizm i uniwersalizm międzywojennej poezji wileńskiej“, 2013, in: https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/8478/1/H_Turkiewicz_Regionalizm_i_uniwersalizm.pdf (2021-02-19).

⁶⁶⁴ T. Bujnicki, „Regionalizm i pogranicze. Przypadek wileński“, in: *Na pograniczach literatury*, red. J. Fazan, K. Zajas, Kraków, 2012, s. 233-247; T. Bujnicki, „Wilno międzywojenne - kresowe? Regionalne? Pograniczne?“, 2013, in: https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/8474/1/T_Bujnicki_Wilno_miedzywojenne.pdf (2021-02-19).

⁶⁶⁵ Chudzyński anksčiau publikuoti tyrimai regionalizmo tema sudėti į internete prieinamą leidinį: E. Chudziński, *Regionalizm. Idea - ludzie - instytucje*, Warszawa, 2013, in:

http://mbc.malopolska.pl/Content/73180/chudzinski_regionalizam_2013.pdf.

Leidinyje perspausdinamas ir konkrečiai Vilniaus atvejui skirtas tyrimas, anksčiau publikuotas čia: E. Chudzyński, „Z dziejów regionalizmu wileńskiego („Piony“ wobec zagadnień „tutejszych“)“, in: *Rocznik Komisji Historycznoliterackiej PAN*, 1991, t. XXVIII, s. 147-163). Disertacijoje naudojamas elektroniniu leidiniu.

⁶⁶⁶ T. Bujnicki, „Regionalizm i pogranicze. Przypadek wileński“, in: *Na pograniczach literatury*, red. J. Fazan, K. Zajas, Kraków, 2012, s. 236.

⁶⁶⁷ K. Pecela, „Czasopismo „Źródła Mocy“ jako dokument wpływu Witolda Hulewicza na środowisko regionalistów w międzywojennym Wilnie“, in: *Pasaże Witolda Hulewicza*, red. A. Hejmej, I. Fedorowicz, K. Mytkowska, Kraków, 2017, s. 51.

proceso negalime deramai suvokti be regionalizmo idėjos ir judėjimo analizės. Regionalizmas buvo to laiko kultūros ir politikos lauko kontekstas.

4.1. Regionalizmo, nacionalizmo ir kraštiečių santykis

Regionalizmas buvo daugiaprasmė sąvoka ir XX a. pr. O būtent tikslumo trūkumas, vieno iš ankstyvųjų regionalistų Jean Charles-Brun manymu, daugiausia ir lėmė termino sėkmę⁶⁶⁸. Kaip jau sako pats pavadinimas, regionalizmas susijęs su tam tikro regiono atskirumu ir/ar skirtingumu bei siekiu jį išsaugoti. Teritorinio *sąmoningumo* apraiškas galėtume rasti giliai istorijoje, tačiau apie atskirą srovę ir ideologiją, kuri sąlygojo regioninius visuomeninius judėjimus daugelyje Europos šalių galime kalbėti nuo XIX a. II p. Prancūzija dažnai laikoma šių idėjų šaltiniu. Čia regionalizmas buvo atsakas į valstybės centralizaciją, siekis perkurti šalies tapatybę propaguojant regioninę kultūrinę tapatybę⁶⁶⁹. Regionalizmas nesiekė skaldyti valstybės ar skatinti separatizmo, priešingai siūlė būdą sugyventi vienoje valstybėje. Regionalizmas skatino regionų emancipaciją, įgalinimą kultūros, ūkio ir visuomeninėje/administracinėje srityse. Nors jis rėmėsi kultūriniu istoriniu gamtiniu regiono savitumu, tačiau jis tiek pat orientuotas į regiono ūkinę ir socialinę raidą bei savarankiškumą.

Reikia turėti omeny, kad pačios idėjos esmė – siekis suderinti priešpriešas: centro interesai – periferijos aspiracijos, vieningumas per individualumą, naujo kūrimas remiantis senu, universalios idėjos pritaikymas konkrečiai vietai ir pan. Iš čia idėjos stiprybė – jos integracinis

⁶⁶⁸ Xosé M. Núñez Seixas, Eric Storm, „Introduction: region, nation and history“, in: *Regionalism and Modern Europe. Identity Construction and Movements from 1890 to Present Day*. Editor(s): Xosé M. Núñez Seixas, Eric Storm, Bloomsbury Academic, 2019, p. 3.

⁶⁶⁹ J. Wright, *The Regionalist Movement in France 1890-1914: Jean Charles-Brun and French Political Thought*, Oxford, 2003, p. 17.

aspektas ir galėjimas pritraukti plačią ir tarpusavy skirtingą auditoriją. Tačiau natūralu, kad integracija kartu niveliuoja, vienodina, o skirtinga auditorija gali turėti skirtingus/priešingus regionalizmo tikslus ir jų įgyvendinimo būdus (pvz. vieninga valstybė ir regiono autonomija). Čia reikėtų pastebėti⁶⁷⁰, kad regionalizmo ir nacionalizmo santykis ar regionalizmo ir vietos patriotizmo (lokalizmo) sąveika nėra paprasta ir aiški: koks regioninės tapatybės vaidmuo nacionalinėje tapatybėje ar atvirkščiai, kodėl vieni regionai tampa valstybėmis ar siekia politinės nepriklausomybės, ar regionalizmas pakeičia/pavadoja valstybės nacionalizmą ar kaip tik yra valstybės nacionalizmas, ar vietos patriotizmas papildo regionalizmą ar tai yra nacionalizmo dalis ir pan.

Iki šiol nacionalizmo studijų kontekste regioninės tapatybės paprastai laikytos liekanomis, kurias ilgainiui keičia modernios nacijos, tai yra regioninės tapatybės arba būna asimiliuotos tautinės valstybės arba išsivysto į naciją. Regioniniai judėjimai suvokti kaip nacionalizmo pirmtakas, o stipri regioninė tapatybė kaip silpnas nacionalizmas. Šiuo metu vis daugiau tyrimų liudija, kad daug regioninių tapatybių neturėjo jokių separatistinių siekių ir iš esmės rėmė valstybės centralizmą, kuriant tautinę valstybę. Tai interpretuojama kaip tautos kūrimo proceso etapas. Pastarajame, tautinės valstybės integraciniame kontekste reikėtų matyti ir Vilniaus, Vilniaus žemės (ar kitų Lenkijos vietų) regionalizmą tarpukariu.

⁶⁷⁰ Tolimesnės kelios pastraipos rašytos remiantis: Xosé M. Núñez Seixas, Eric Storm, „Introduction: region, nation and history“, in: *Regionalism and Modern Europe. Identity Construction and Movements from 1890 to Present Day*. Editor(s): Xosé M. Núñez Seixas, Eric Storm, Bloomsbury Academic, 2019, p. 1-23; J. Augusteijn and E. Storm, „Introduction: region and state“ bei Xosé M. Núñez Seixas, „Historiographical approaches to sub-national identities in Europe: a reappraisal and some suggestions“, in: *Region and State in Nineteenth-Century Europe. Nation-Bilding, Regional Identities and Separatism*, edited by J. Augusteijn and E. Storm, Palgrave Macmillan, 2012, in: https://books.google.lt/books/about/Region_and_State_in_Nineteenth_Century_Europe?id=1nTWhyJzx4sC&printsec=frontcover&source=kp_read_button&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (2021-02-23).

Iš tiesų ir regionalizmas, ir nacionalizmas rėmėsi tais pačiais instrumentais: folkloru, tradiciniais amatais, vietiniais statiniais, vietiniais dialektais, tipišku kraštovaizdžiu. Tačiau svarbu suvokti, kad ne visos kolektyvinės tapatybės formos turi politinę dimensiją. Regionalizmo atveju išskiriamas politinis ir kultūrinis regionalizmai. Politinis regionalizmas siekė tam tikrų politinių tikslų kaip autonomija, decentralizacija ir pan. Nacionalizmo ir (politinio) regionalizmo esminiai skirtumai matomi šie: (I) nacionalizmas siekia teritorijos suverenumo; (II) nacionalizmas tiesiogiai sieja teritoriją su tauta; (III) nacionalizmas yra save pateisinti, autonomiška ideologija, tuo tarpu regionalizmas save mato platesniame tautiniame naratyve. Pastebima, kad Lenkijos atveju regionalizmas ir nacionalizmas ėjo kartu ir negali būti aiškiai atskirti vienas nuo kito, nes nurodo į panašius socialinius procesus⁶⁷¹.

Kalbant apie tarpukario Vilnių nacionalizmo ir regionalizmo santykis yra svarbus. Kas yra regionalizmas, kokia šios sąvokos reikšmė, o judėjimo tikslai, ar regionalizmas veda į separatizmą, ar į centralizmą, ar į provincializmą; kokią vaidmenį jis suteikia Vilniui, kokią rolę atlieka LDK palikimas – klausimai nebuvo aiškūs ir vienareikšmiai tarpukario Vilniuje – „išgyvenome ilgą ir įnirtingą polemiką šia tema“⁶⁷². Reikia turėti omeny, kad greta naujos regionalizmo sąvokos šioje Lenkijos dalyje veikė kitų teritorinių kategorijų, turinčių ilgesnę ir vietinę tradiciją. Galiausiai turime tai, kad regionalizmo ir visokių formų LDK/ istorinės Lietuvos patriotizmo santykis gana klampus tiek tarpukario publikacijose tiek istoriografijoje. O tame

⁶⁷¹ J. Hackmann, „Baltic and Polish regionalism(s): concepts, dimensions and trajectories“, in: *Regionalism and Modern Europe. Identity Construction and Movements from 1890 to Present Day*. Editor(s): Xosé M. Núñez Seixas, Eric Storm, Bloomsbury Academic, 2019, p. 292.

⁶⁷² m. [Mieczysław Limanowski] „Regionalizm czy centralizm wileński“, in: *Słowo*, 1930-06-27, Nr. 144, s. 2.

kontekste išskylančios kraštietiškumo, krašto, „kreso“, „tuteišo“ sąvokų reikšmės daugialypės ir neretai priešingos.

Svarbu suvokti kraštietiškumo sąvokos dviprasmiškumą tarpukario Vilniaus (regionalizmo) kontekste. Rimantas Miknys išskiria du krajevcinės idėjos lygmenis: ideologinį ir pasaulėžiūrinį. Ideologinė srovė (išskiriamos dvi kryptys: demokratiškoji ir feodalinė aristokratinė konservatyvioji) reiškėsi per federacijos koncepciją, matant buvusių LDK žemių ir tautų ateitį tam tikroje sąjungoje, federacijoje ar konfederacijoje su Lenkija⁶⁷³. Taigi, viena – kraštietiškumas kaip krajevčių ideologija; kita – kraštietiškumas kaip istorinės Lietuvos tradicija, kultūra, poezija, prisiminimai, sentimentai ir pasaulėžiūra. Toks kraštietiškumas, mūsų manymu, suvoktinas kaip regionalizmas.

Todėl su Kozłowskos pastaba, kad tarpukario publicistikoje regionalizmas ir kraštietiškumas buvo traktuojama sinonimiškai⁶⁷⁴, galima tik iš dalies sutikti. Krajovcai regionalizmo ir kraštietiškumo netapatino. Kraštietiškumo suvokimas kaip tam tikros teritorijos patriotizmo forma tiek regionalistams, tiek krajevčams buvo bendra. Tačiau akivaizdu, kad jie galvojo apie skirtingas teritorijas, o paties patriotizmo siekiai bei būdai jį įgyvendinti taip pat nebuvo panašūs. Krajovcai kalbėjo apie LDK teritoriją, regionalistai orientavosi į Vilniaus (ir Naugarduko) vaivadiją. Krajovčių siekis buvo politinis suverenumas, regionalistų – kultūrinio savitumo išsaugojimas ir kartu regiono integracija į Lenkijos valstybę. Krajovcai savo ideologiją matė kaip atskirą ir savarankišką, Vilniaus (Vilnijos) regionalizmas ar kraštietiškas regionalizmas buvo Lenkijos regionalizmo šaka.

⁶⁷³ Žr. R. Miknys „Marianas Zdziechowkis ir krajevcinė idėja“, in: *Lietuvos katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2008, t. 31, p. 229–231.

⁶⁷⁴ M. Kozłowska, „Regionalizm w życiu literackim Wilna (1922-1939)“, in: *Życie literackie i literatura w Wilnie XIX-XX wieku*, Kraków, 2000, s. 127.

Liudvikas Abramowiczius įžvelgė didelį skirtumą tarp regionalizmo ir kraštietiško (kaip krajocvų ideologijos), tai ne kartą aiškiai deklaruota „Przegląd Wileński“ puslapiuose⁶⁷⁵. Regionalizmo diegimą LDK teritorijoje Abramowiczius laikė absurdu: (a) LDK teritorija (Žemaitija, Lietuva, Baltarusija) ir taip skirtinga etniniu ir kalbiniu pagrindu ir nereikalinga jokios specialios globos išsaugant atskirų teritorijų skirtingumą; (b) priešingai – reikalinga šių teritorijų konsolidacija dėl jų šiandieninio padalijimo tarp skirtingų valstybių⁶⁷⁶.

Abramowicziui ir krajovcams kraštietiškos ideologijos pagrindas – LDK teritorijos bendrumo suvokimas, kaip atskiro geografinio-ūkinis vieneto, nepriklausomai nuo valstybinės ir tautinės tos teritorijos priklausomybės. Svarbiausiu kiekvieno krajovco bruožu jie laikė „siekti sujungti žiauriai supjaustytą tėvynę“, išsaugoti jos savitą veidą, individualius LDK krašto bruožus. Šios ideologijos sekėjai tokių tikslų įgyvendinimui galėjo turėti skirtingas politines programas, nuo visiško atgimusios LDK suverenumo iki federacijos su rytiniu ar vakariniu kaimynu, taip pat skirtingą matymą šalies vidaus santvarkos (federacija, kantonai ir pan.). Krajovcai atsiribojo nuo nacionalizmo, iškeliančio į pirmą planą tautą, jie akcentavo teritoriją, pabrėžė, kad daugiataučiam krašte teritorija ir tauta yra dvi atskiros kategorijos⁶⁷⁷. Toks kraštietiškas buvo toli nuo to, ką Vilniui siūlė regionalizmas.

Tuo tarpu tarpukario regionalistai šiam judėjimui lengvai priskirdavo viską, kas orientuota į tam tikro regiono/krašto interesus. Pavyzdžiui Patkowskis regionalizmo genezę Lenkijoje pradeda nuo Mickevičiaus ir filomatų, antrajam etapui priskiria vilnietišką kraštietišumą, „savitą

⁶⁷⁵ Gudas, „Zamiłowanie do parodji“, in: *Przegląd Wileński*, 1932-04-15, Nr. 7, s. 4.

⁶⁷⁶ L. A. [Ludwik Abramowicz] „Krajowość a regionalizm“, in: *Przegląd Wileński*, 1927-06-26, Nr. 11, s. 3, 4.

⁶⁷⁷ L. A. [Ludwik Abramowicz] „Krajowość a regionalizm“, in: *Przegląd Wileński*, 1927-06-26, Nr. 11, s. 3.

lenkiško pamato regionalizmo ideologiją“, „susiformavusią santykių su buvusios LDK žeme“⁶⁷⁸, ir tik trečiajam – Žeromskio kūrinių regionalizmo idėją⁶⁷⁹. Kitame straipsnyje jis taip pat sąmoningai maišo visas sąvokas: „jeigu nebūčiau Švento kryžiaus [Sandomiero regionas] regionalistas, Vilniuje būčiau šalininkas „krašto“ programos regionalizmo judėjime“ (*wyznawca programu „krajowego“ w ruchu regionalistyczny*), „Jankowskis [buvo] 100 proc. regionalistas, atsiprašau, krajovcas ir pirmos klasės kraštotyrininkas (*krajoznawca*)“ arba „regionalistas-krajovcas“ ir pan.⁶⁸⁰. Kartais regionalizmo terminas tiesiog išverčiamas į lenkų kalbą – *krajowość*. Krajovcų siekiai vaizduojami savaime ir visuotinai suprantamais, todėl banaliais: kiekvienas regionalistas-krajovcas abiem rankom pasirašytų po reikalavimu sustiprinti Vilnių kaip centrą; vilniečių krajovcų ir nekrajovcų svajonė apie LDK kaip vieną visumą regionalizme išauga ir išsiskleidžia⁶⁸¹ ir pan. Patkowskis net nevartojo LDK termino, jis jį pakeitė kraštietiško (krajowość) sąvoka⁶⁸², turėjusi talpinti LDK praeitį, LDK jam nebuvo objektas, tai buvo Vilniaus ir Naugarduko vaivadijų epitetas. Galų gale visus krašto tyrimus, publikacijas regionalistai laikė regionalizmu, tarp jų ir būsimus Rytų Europos studijų centro, „kurio uždavinys taip pat iš dalies yra mūsų kresų tyrimas“⁶⁸³. Kitaip tariant, regionalistai kraštietiškumą laikė

⁶⁷⁸ Kita „savita lenkiško pamato regionalizmo ideologija“ įvardyta Podhalė, jos regionalizmas, sukurtas Stanisława Witkiewicziaus ir Kazimierzo Tetmajerio idėjų.

⁶⁷⁹ A. Patkowski, „Regionalizm“, in: Dąbrowski M., Lot P. (red.), *Dziesięciolecie Polski Odrodzonej. Księga pamiątkowa 1918-1928*, Kraków, Warszawa, 1928, s. 781, 782.

⁶⁸⁰ A. Patkowski, „Wilno na czele ruchu regionalistycznego“, in: *Słowo*, 1930, nr. 150, s. 2.

⁶⁸¹ J. Szkop, „O nowy program naszego regionalizmu“, in: *Sprawy Nauczycielskie*, 1932, nr. 7, s. 306; A. Patkowski, „Wilno na czele ruchu regionalistycznego“, in: *Słowo*, 1930, nr. 150, s. 2.

⁶⁸² A. Patkowski, „Wilno na czele ruchu regionalistycznego“, in: *Słowo*, 1930, nr. 150, s. 2.

⁶⁸³ W. Borowski, „Regionalizm pedagogiczny na „Wileńszczyźnie“, in: *Sprawy Nauczycielskie*, 1930, nr. 2, s. 4-5.

vietiniu regionalizmu, regionalizmą daug platesne koncepcija nei kraštietiškas ir centrinė šiame junginyje.

Istoriografijoje regionalizmo ir vietinės tradicijos klausimas buvusioje LDK teritorijoje dažniausiai sprendžiamas taip: regionalizmas čia turėjo ne vieną vardą, pasirodė įvairiais pavaldais; arba nurodoma, kad regionalistai rėmėsi gyva krajovcų tradicija⁶⁸⁴. Krajovcų ideologija (kaip ir šių kraštų federalizmas) iš esmės laikomo regionalizmo forma, politiniu regionalizmu⁶⁸⁵; kraštietiškas kaip istorinės Lietuvos tradicija – šios teritorijos regionalizmo ypatybė; visas į tam tikrą regioną orientuotas veiklas, leidinius, organizacijas, tyrimus – paremtus regionalizmo ideologija. Galime sutikti su tokiais teiginiais, jeigu regionalizmu laikome visas į tam tikrą teritoriją orientuotas veiklas ar bet kokių teritorinių vienetų patriotizmą. Iš tiesų, iš plačios laiko ir erdvės regionalizmo perspektyvos krajovcai, besiorientavę į kraštą, o ne į tautą gali pasirodyti kaip regionalistai. Tačiau valstybių patriotizmas nei šioje nei apskritai istoriografijoje nelaikomas regionalizmu, nei Lenkijos nei (Kauno) Lietuvos patriotizmas nevadinamas regionalizmu (nors žvelgiant iš Abiejų tautų respublikos perspektyvos galėtų). Tuo tarpu krajovcų ideologija, kuri buvo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kaip valstybės patriotizmas, šioje istoriografijoje vadinama regionalizmu. Esminis skirtumas, kuris neleidžia kraštietiško (kaip krajovcų ideologijos) laikyti regionalizmu yra teritorijos suverenumo siekis. O politiniu regionalizmu galėtume laikyti, kad ir valstybinio regionalizmo

⁶⁸⁴ T. Bujnicki, „Regionalizm i pogranicze. Przypadek wileński“, in: *Na pograniczach literatury*, red. J. Fazan, K. Zajas, Kraków, 2012, s. 233; E. Chudziński, *Regionalizm. Idea - ludzie - instytucje*, Warszawa, 2013, s. 70; M. Kozłowska, „Regionalizm w życiu literackim Wilna (1922-1939)“, in: *Życie literackie i literatura w Wilnie XIX-XX wieku*, Kraków, 2000, s. 127.

⁶⁸⁵ E. Chudziński, *Regionalizm. Idea - ludzie - instytucje*, Warszawa, 2013, s. 67.

siekti „dekoncentracijos ir decentralizacijos“ ar apskritai valstybinį regionalizmą⁶⁸⁶.

4.2. Regionalizmas Vilniuje

(I) Regionalizmas Vilniuje buvo panašus kaip ir likusioje Lenkijoje. Nuo pačių pradžių tai buvo šaka bendro Lenkijos regionalizmo, glaudžiai susijusi su Visuomeninių regioninių universitetų skyriaus ir Patkowskio veikla⁶⁸⁷. Valstybinio regionalizmo priemonės visoje šalyje buvo bendros: regioniniai komitetai, studijos, programos, periodiniai leidiniai.

(II) Regionalizmas Vilniuje daugeliu atvejų buvo valstybės politikos dalis, glaudžiai susijęs su valdžios įstaigomis ir ten dirbančiais. Pavyzdžiui, Wiktoras Piotrowiczius buvo vaivadijos Religijos skyriaus vadovas, Vaivadijos regioninio komiteto sekretorius, regioninių leidinių redaktorius, publikavo straipsnius šia tema spaudoje. Regionalizmo judėjime dominavo inteligentija, ji buvo regionalizmo „pamatas ir smegenys“⁶⁸⁸. Jaunam Miłoszui klasinis aspektas buvo ypač ryškus regionalistų požiūryje į liaudį, jos pavertimas kažkuo egzotišku⁶⁸⁹.

(III) Regionalizmas Vilniuje neturėjo jokių politinio separatizmo siekių. Tiesa, kiekvieno regiono individualumo, skirtingumo, atskirumo akcentavimu regionalizmas traukė konservatyvius vietinius vilniečius, kurie įtariai žiūrėjo į Varšuvą, atvykėlius lenkus: „regioninis“ – reiškia ne centro,

⁶⁸⁶ M. Núñez Seixas, Eric Storm, „Introduction: region, nation and history“, in: *Regionalism and Modern Europe. Identity Construction and Movements from 1890 to Present Day*. Editor(s): Xosé M. Núñez Seixas, Eric Storm, Bloomsbury Academic, 2019, p. 8, 9.

⁶⁸⁷ J. Szkop, „O nowy program naszego regionalizmu“, in: *Sprawy Nauczycielskie*, 1932, nr. 7, s. 303

⁶⁸⁸ E. Chudziński, *Regionalizm. Idea - ludzie - instytucje*, Warszawa, 2013, s. 52

⁶⁸⁹ Cz. Miłosz, „Sens regionalizmu“, in: *Piony*, 1932, nr. 2, s. 1.

ne Varšuvos, vietinis... Aha, na ir gerai⁶⁹⁰. Regionalizmas lenkiškam Vilniui tiko tiesiog idealiai. Atvykėliams jis leido integruotis (Hulewicziaus ir Łopalewskio atvejai)⁶⁹¹, įtraukti Vilnių į bendrą Lenkijos kultūrinį kontekstą. Vietiniams, autochtonams jis leido džiaugtis savo išskirtinumu. Daugeliui vietinių vilniečių kaip tik to ir užteko, būdo įtraukti vietinius siužetus, Mickevičius tradiciją, XIX a. sentimentus į dabarties realijas.

Regionalizmas atliepė trečio dešimtmečio Lenkijos ir Vilniaus politinį lauką. Tuo metu reikėjo rasti būdą integruoti Vilniaus žemę į Lenkijos kontekstą: būtent trečio dešimtmečio pradžioje dokumentuose įsitvirtina tokie terminai kaip Wileńszczyzna, Vilniaus žemė, Šiaurės-rytų žemė⁶⁹², ir kartu šios teritorijos reikalingumo ir reikšmingumo Lenkijai pagrindimas. Ne visiems ir Lenkijoje buvo aišku, kas tai per kraštas ir kam jis reikalingas: Ruszczycas dienoraštyje skaudžiai atsimena (1919–1920 m.) karius koroniažus, besikreipiančius į vietinius rusiškai, karių pažinčių ir apskritai kariškių kalbas, kuriose ši teritorija nelaikoma Lenkija⁶⁹³. Kažko praktiškai reikalingo Vilniaus žemėje nebuvo, nei jūros, nei pramonės. Taigi akcentuoti nuopelnai lenkiškumui, lenkų kultūrai, istorijai – lenkiškiausias miestas, lenkiškumo „reduta“, ir tuo grįžta Vilniaus ateitis kaip Respublikos „reduto“, lenkų kultūros židinio pasienyje. Vilniaus mylėtojų išaukštintos Vilniaus ir Vilnijos ypatybės kaip gamta, architektūra, religijų ir tautų įvairovė iš tiesų nebuvo niekuo išskirtinės Lenkijos kontekste. Tik žiūrit iš

⁶⁹⁰ m. [Mieczysław Limanowski] „Regionalizm czy centralizm wileński“, in: *Słowo*, 1930-06-27, Nr. 144, s. 2.

⁶⁹¹ „Vilniuje įsitvirtinęs įsitikinimas, ne kartą akcentuotas miesto spaudoje, kad Vilniaus ir Naugarduko teritorijoje didžiausi regionalistai yra naujakuriai, atvykėliai iš kitų Lenkijos žemių“. Iš: J. Szkop, „O nowy program naszego regionalizmu“, in: *Sprawy Nauczycielskie*, 1932, nr. 7, s. 301

⁶⁹² T. Bujnicki, „Wilno międzywojenne - kresowe? Regionalne? Pograniczne?“ s. 419, in:

https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/8474/1/T_Bujnicki_Wilno_miedzywojenne.pdf (2021-02-19).

⁶⁹³ F. Ruszczyk, 1996, s. 28, 85, 86.

priešų apsupto „reduto“ perspektyvos per lenkiškus žiūronus ir medis ir namas ir kelias ir debesys buvo ypatingai lenkiški ir todėl be galo svarbūs.

(IV) Vietinė tradicija buvo esminga regionalistams. Būtent LDK tradicija, o tiksliau XIX a. „dvasinė kultūra“ tapo *stiprybės šaltiniu* vilniečiams regionalistams. Vilniečiai literatai regionalistai labai aiškiai rėmėsi romantizmo tradicija, Mickevičiumi ir filomatais. Jiems būdingas žavėjimasis gamta, peizažu, kraštovaizdžiu, svarbus Vilniaus miesto vaizdas ir apskritai ryšiai su Vilniumi, reiškiantys tradiciją⁶⁹⁴. „Jaunų literatų“ leidžiamas „tikro regionalizmo jo kilnia forma“⁶⁹⁵ žurnalas „Źródła mocy“ (1927–1931 m.) kaip tik ir buvo grįstas regionalizmo idėjomis adaptuotomis vietinėms sąlygoms ir poreikiams⁶⁹⁶. „Krašto leidinys“ (*czasopismo krajowe*) savo objektu įvardijo „buvusios Lietuvos didžiosios kunigaikštystės žemės regioninę kultūrą“. LDK kultūra čia suvokta kaip viena iš (atskirų žemių) krašto kultūrų (*kultura krajowa*) vieningame Lenkijos valstybės organizme. LDK „krašto kultūra“ reiškė: lenkiškų, lietuviškų ir baltarusiškų pradų harmoningą sintezę, išaugusią iš Žemaitijos, Juodosios Rusios, Baltarusijos ir Inflantų regionų; ji priklausė nuo šių kultūrų sintezės, o ne etninių-rasinių skirtumų kurstymo. Būtent regionalizmas suvokiamas kaip tolimesnė šios „krašto kultūros“ raida, kuriant kultūros sintezę iš atskirų tautinių pradų ir tai sudaro pagrindą lenkų kultūros suklestėjimui. Vilnius vaidmuo čia svarbus, kaip dvasinės krašto sostinės ir „stiprybės šaltinio“⁶⁹⁷. Taigi galime suprasti, kad daugiatautiškumas, kuriame yra baltarusiškumas ir lietuviškumas (bet nėra žydiškumo), suvoktas kaip lenkų kultūros ypatybė rytinėse šalies

⁶⁹⁴ Regionalistams priskiriami Hulewiczius, Łopalewskis, Jankowskis, Romer-Ochenkowska, Dobaczewska, Eugenia Kobylińska, „Słowo“ redaktorius Mackiewiczius ir ten rašantys Charkewiczius, Wyszomirskis ir keletas kitų. Žr.: T. Bujnicki, „Regionalizm i pogranicze. Przypadek wileński“, in: *Na pograniczach literatury*, red. J. Fazan, K. Zajas, Kraków, 2012, s. 237, 240, 241.

⁶⁹⁵ m. [Mieczysław Limanowski] „Regionalizm czy centralizm wileński“, in: *Słowo*, 1930-06-27, Nr. 144, s. 2.

⁶⁹⁶ E. Chudziński, *Regionalizm. Idea - ludzie - instytucje*, Warszawa, 2013, s. 70.

⁶⁹⁷ „Źródła mocy“, in: *Źródła mocy*, 1927, zeszyt nr. 1, s. 3-6.

žemėse. Kultūrų sintezę žurnalui sunkiai sekėsi įgyvendinti ir praktiškai, jis iš esmės atstovavo lenkų kultūrą (tiek temomis, tiek jų turiniu, tiek autoriais), lietuviškų, žydiškų, baltarusiškų straipsnių vos keletas⁶⁹⁸. Reikia turėti omenyje, kad leidinys buvo finansuojamas valstybės lėšomis, Limanowskis atkakliai siekė, kad jis taptų oficialiu Vaivadijos regioninio komiteto oficiozu/organu⁶⁹⁹. Jame savo tekstus publikavo Vilniaus kultūrinis elitas, literatai, universiteto dėstytojai, valstybės tarnautojai.

(V) Taigi regionalizmas buvo tautinis lenkiškas. Visas LDK kultūras jis niveliavo į lenkišką krašto kultūrą arba lenkų kultūros ypatybes šioje Lenkijos dalyje. Tuo metu Miłoszas regionalizmą įvertino kaip „racionalų išradimą sustiprinant ir apginant lenkiškumą“, o jo tikslas „Kresuose“ buvo švelninti tautinę nesantaiką, naudotas kaip politinė „priemonė įvedanti į rytinės žemės lenkų kultūrą mažiau ryškiomis dozėmis, piliulėmis, parduodamomis „tuteišiškumo“, „buvusios Lietuvos kunigaikštystės kultūros“ ir pan. vardais“⁷⁰⁰.

(VI) Regionalizmui sunkiai sekėsi aprėpti LDK teritoriją, jis iš esmės orientavosi į tuometines Vilniaus ir Naugarduko vaivadijas (arba LDK teritoriją priklausančią Lenkijos valstybei) ir lenkakalbę auditoriją. Regionalizmas stiprino Vilniaus kaip provincijos, periferijos, pakraščio suvokimą. Nors patys regionalistai regiono kaip provincijos interpretacijos neretai išsižadėdavo⁷⁰¹, Vilniaus kaip „kreso“ samprata jiems esminga. Bujnickis Vilniaus regionalizmą taip ir vadina – pakraščio, „kreso“

⁶⁹⁸ K. Pecela, „Czasopismo „Źródła Mocy“ jako dokument wpływu Witolda Hulewicza na środowisko regionalistów w międzywojennym Wilnie“, in: *Pasaże Witolda Hulewicza*, red. A. Hejmej, I. Fedorowicz, K. Mytkowska, Kraków, 2017, s. 59.

⁶⁹⁹ LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1185, l. 5, 11, 46.

⁷⁰⁰ Cz. Miłosz, „Sens regionalizmu“, in: *Piony*, 1932, nr. 2, s. 1.

⁷⁰¹ T. Bujnicki, „Regionalizm i pogranicze. Przypadek wileński“, in: *Na pograniczach literatury*, red. J. Fazan, K. Zajas, Kraków, 2012, s. 241; A. Patkowski, „Wilno na czele ruchu regionalistycznego“, in: *Słowo*, 1930, nr. 150, s. 2.

regionalizmu⁷⁰². Miłoszas regionalizmą kaltino daug kuo, bet labiausiai, kad didina Vilniaus atsilikimą ir provincialumą: regionalizmas „iš Vilniaus padarė gūdų užkampį, visišką provinciją, iš kurios likusi Lenkija nieko nesitiki, nebent kartais pavaišinimo koku sensacingu namų virtuvės delikatesu. Vilnius atskirtas, užimtas <...> [literatūriniais] trečiadieniais, kilimais, bazilika, nejaučia poreikio kontaktui su realybe. Gyvena netiesiogiai, semia viską iš knygų ir spaudos“⁷⁰³. Kreso, pakraščio samprata, nurodanti santykį su centru, sostine, neprieštaravo regionalizmo idėjai. Abi sąvokos buvo polocentrinės, abi koncepcijos niveliavo atskirų regionų savitumus ir nužemino juos iki etnografinių savybių. Kresas tarpukario kontekste reiškė pakraščio regioną.

Regionalizmas išliko gajus visą tarpukarį, tačiau ketvirtame dešimtmetyje nebebuvo toks įtakingas ir imtas kritikuoti iš įvairių perspektyvų. 1930 m. net ir toks Vilniaus ir regionalizmo entuziastas kaip Limanowskis⁷⁰⁴ pakeitė nuomonę. Po penkių gyvenimo metų Vilniuje jam paaiškėjo, kad regionalizmas Vilniui netinka, kenkia, mažina Vilniaus vertę ir reikšmę, didina provincialumą. Jo manymu, (I) regionalizmas neturi hierarchijos ir rikiuoja Vilnių į lygią gretą su Podhale, Liublino, Kališo ar kitais regionais. (II) Be to, regionalizmas į regioną žiūri dabartinės Lenkijos sienų ir administracinio padalijimo ribose, tai visiškai netinka Vilniui, mažina jo vertę ir reikšmę. Limanowskiui Vilnius buvo išskirtinis ir pirmiausia centras, o ne regionas/provincija. Vilnius kaip sostinė – toks jo nuomone turėtų būti išeities taškas žvelgiant į šį miestą. Tik šiame kontekste regionalizmą būtų galima naudoti ir tik kaip tyrimo metodą, kraštotyros

⁷⁰² T. Bujnicki, „Regionalizm i pogranicze. Przypadek wileński“, in: *Na pograniczach literatury*, red. J. Fazan, K. Zajas, Kraków, 2012, s. 236.

⁷⁰³ Cz. Miłosz, „Sens regionalizmu“, in: *Piony*, 1932, nr. 2, s. 1.

⁷⁰⁴ Jis buvo ir „Źródła mocy“ vienas iš redaktorių, daug jame publikavo.

reikšmė⁷⁰⁵. Kiti vilniečiai regionalistai taip pat siekė permainų šiame judėjime: kad jis būtų praktiškesnis ir aktyvesnis, apimtų darbą su plačiąja visuomene ypač provincijoje su ne lenkais, ir orientuotųsi į valstybinį, o ne tautinį patriotizmą. Šioje vietoje mokytojų vaidmuo matytas esminiū⁷⁰⁶. O įspūdingos Vilniaus regioninės studijos „Wilno i ziemia wileńska“ vienas iš redaktorių (ir jos meninis redaktorius) Ruszczycas laiškuose žmonai (1930, 1932 m.) ne kartą išreiškia nusivylimą, kad studija pasirodė niekam nereikalinga, neįvertinta, nereikšminga net vaivada⁷⁰⁷. Akivaizdu, buvo tikėtasi ne tokios reakcijos.

4.3. Regionalizmas kaip politika ir valstybinis regionalizmas

Regionalizmas rado atgarsį politikoje. Chudziński atkreipė dėmesį, kad regionalizmo judėjimui ir ideologijai Lenkijoje esmingą įtaką darė tautinė (endecija), valstybinė (sanacija) ir agrarinė (liaudies) idėjinės-politinės srovės. Pažymėtina, kad toks regionalizmo politinis eklektiškumas yra jo ypatybė⁷⁰⁸, raktas į konsensuą. Išskiriama, kad Didžioje Lenkijoje regionalizmas turėjo tautinį atspalvį, o centrinėje Lenkijoje, dalyje Mažosios Lenkijos ir LDK žemėms didžiausią įtaką regionalizmo judėjimui turėjo sanacija. Liaudies partijos idėjos atliepė daug regionalizmo šūkių⁷⁰⁹, nes taip pat rėmėsi liaudies kultūra. Po 1926 m. perversmo sanacinė valdžia „siekė perimti regionalizmo judėjimą į savo rankas ir naudoti savo politiniais

⁷⁰⁵ m. [Mieczysław Limanowski] „Regionalizm czy centralizm wileński“, in: *Słowo*, 1930-06-27, Nr. 144, s. 2, 3.

⁷⁰⁶ W. Borowski, „Regionalizm pedagogiczny na „Wileńszczyźnie“, in: *Sprawy Nauczycielskie*, 1930, nr. 1-3; J. Szkop, „O nowy program naszego regionalizmu“, in: *Sprawy Nauczycielskie*, 1932, nr. 7, 8.

⁷⁰⁷ F. Ruszczyc, *Dziennik. Część druga. W Wilnie 1919-1932*, opracowanie E. Ruszczyc, Warszawa, 1996, s. 544, 548, 646.

⁷⁰⁸ J. Wright, *The Regionalist Movement in France 1890-1914: Jean Charles-Brun and French Political Thought*, Oxford, 2003, p. 10, 17-24.

⁷⁰⁹ E. Chudziński, *Regionalizm. Idea - ludzie - instytucje*, Warszawa, 2013, s. 23, 24.

tikslais⁷¹⁰. Tai vadinama valstybiniu regionalizmas. Pasitaiko, kad atsigręžimo į provinciją priežastimi nurodomas siekis nukreipti dėmesį nuo centrinės valdžios problemų⁷¹¹. Tačiau manytina, kad integracinis regionalizmo aspektas, tam tikra duoklė vietos patriotizmas, kartu juos pajungiant bendram valstybės patriotizmui, buvo daug svarbesnė priežastis.

Valstybinio regionalizmo praktinė išraiška ir pradžia laikomas 1927 m. lapkričio Vidaus reikalų ministerijos aplinkraštis vaivadoms dėl studijų apie vaivadijas kaip regioninius vienetus ir vaivadijų veiklos planus⁷¹². Jame aiškiai įvardyta, kad valstybė siekia didesnės „dekoncentracijos ir decentralizacijos“ vidaus politikoje/valdyme, o Vidaus reikalų ministerija - perduoti daugiau galių, atsakomybių vaivadoms ir seniūnams. Tokią decentralizaciją sąlygoja faktas, kad valstybė nėra vieninga (*jednolity*), atskiros teritorijos turi labai skirtingas sąlygas ir poreikius, o esmingus pokyčius vidaus administracijoje galima įgyvendinti tik giliai pažinus tą teritoriją. Valstybė kiekvieną vaivadiją traktuoja ne tik kaip administracinį vienetą, bet ir kaip regioninį vienetą, turintį skirtingą nuo kitų vaivadijų gyvenimą. Kartu valstybės kaip visumos interesus yra sėkminga atskirų teritorijų raida, o kiekvienos teritorijos stiprybė ir vertė didina bendrą valstybės gėrį. Todėl kiekvieno vaivados veiklos programa turi remtis giliu ir tikslu tos teritorijos pažinimu: neįmanoma gerai administruoti be programos, numatančios tikslus, neįmanoma sukurti geros ir realios programos be gilios studijos. Taigi vaivadoms pavesta skubiai imtis iniciatyvos ir darbų koordinavimo, kad būtų parengtos atskirų vaivadijų

⁷¹⁰ E. Chudziński, *Regionalizm. Idea - ludzie - instytucje*, Warszawa, 2013, s. 23.

⁷¹¹ Z. T. Gajowniczek, „Gmina wiejska i miejsko-wiejska w Polsce jako obszar odniesienia w edukacji regionalnej“. Praca doktorska, Warszawa 2014, Uniwersytet Warszawski Wydział Geografii i Studiów Regionalny, s. 29.

⁷¹² „Okólnik Nr. 209 z dnia 30 listopada 1927 r. Nr. OL. 3517/27 do Panów Wojewodów (wszystkich) w sprawie studjów nad stosunkami województw, jako jednostek regionalnych i wojewódzkich programów działania“, in: *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Spraw Wewnętrznych*, 1927, nr. 3 i 4, s. 76-78.

studijos, kurios taptų pagrindu regioninei veiklos programai. Studijos turinys turėtų apimti vaivadijos sąlygų charakteristiką ir analizę, atskleidžiant vaivadijos individualumą. Tai neturi būti visiškai naujas tyrimas, reikia remtis jau surinkta ir parengta medžiaga. Studijos rengime turėtų dalyvauti ne vien vaivadijos darbuotojai, bet ir kitų sričių/institucijų/ specialistai, visuomenės veikėjai. Analogiškas darbas, vaivados pavedimu, turi vykti pavietuose. Aplinkraštis pateikia galimą tokios studijos turinį: gamtinė teritorijos charakteristika, gyventojų charakteristika, ūkinė ir visuomenės sistema, valstybės aparatas.

Kita valstybinio regionalizmo išraiška – prie Ministrų Tarybos prezidiumo veikusi Regioninių klausimų komisija. Ten 1928 m. gegužę parengtas aplinkraštis dėl Vaivadijų regioninių komitetų sukūrimo tvarkos bei Vaivadijų regioninių komitetų statutas⁷¹³. Vaivadijų regioniniai komitetai steigiami tam, kad būtų įgyvendinti jau minėto 1927 m. aplinkraščio iškelti uždaviniai: kuo gilesnio vaivadijos kaip regioninio vieneto pažinimo ir tuo tikslu rengiamos studijos ir programos. Regioniniai komitetai turėjo būti visuomeninė institucija, sudaryta iš vaivados iniciatyva sukviestų kvalifikuotų specialistų, neatlygintinam/garbės darbui. Statutas numatė komitetų uždavinius: (a) propaguoti regionalizmo idėjas; (b) dirbti vaivadijos kaip regioninio vieneto kryptimi ūkio, žemdirbystės ir kultūros srityse; (c) patarti vaivadijos aparatui aktualiais klausimais. Komitetai turėjo savo valdybą, skyrius (bendrą ūkio, žemdirbystės ir kultūros-visuomenės) ir poskyrius. Statutas numatė susirinkimų dažnumą, komiteto darbo organizavimą. Tokie komitetai sukviesti Varšuvoje, Liubline, Balstogėje, Stanislavove, Tarnopolyje, Naugarduke ir Vilniuje⁷¹⁴.

⁷¹³ LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1185, l. 68, 71.

⁷¹⁴ E. Chudziński, *Regionalizm. Idea - ludzie - instytucje*, Warszawa, 2013, s. 137.

Vilniaus Vaivadijos regioninio komiteto pirmasis posėdis įvyko 1928 m. birželį Reprerentaciniuose rūmuose⁷¹⁵. Vaivados Raczkieviciaus kvietimu susirinko 70-80 žmonių: parlamentarų (Janas Piłsudskis), tarnautojų, visuomenininkų, atstovaujančių ūkio, mokslo ir kultūros institucijas, „suinteresuotų mūsų regionalizmo klausimu“. Vaivados kalba susirinkusiems atkartoją minėtų valdžios aplinkraščių turinį. Akcentuotas realus komiteto darbo rezultatų (vaivadijos analizė, programa) poreikis ir praktinė nauda tiek vaivadijai tiek vyriausybei. Susirinkusieji pasiskirstė į darbą skyriuose. Komitetui vadovavo Raczkievicius, paskyręs valdybą⁷¹⁶. Kultūros-švietimo skyrius turėjo 38 narius, tarp jų: Remeris (po jo – Lorentzas), Limanowskis, Osterwa, Ruszczycas, Jankowskis, Hulewicius, Łopalewskis (sekretorius), Stefan Ehrenkreutz, Cezarja Ehrenkreutzowa, Helena Romer-Ochenkowska, Slendziński, Stanisław Kościółkowski, W. Studnickis ir kiti⁷¹⁷. Kultūros-švietimo skyrius turėjo poskyrius: (a) švietimo ir fizinio auklėjimo, (b) meno ir kultūros/ estetinės kultūros⁷¹⁸ ir (c) visuomeninio darbo.

Panašu, kad komiteto, sekcijų ir poskyrių veikla aktyvesnė buvo pora metų. Tuo metu Komiteto Kultūros-švietimo skyrius kėlė ir svarstė aktualius klausimus: Konrado celės panaudos, Vidaus reikalų ministerijos potvarkio dėl kaimo namų ir tvorų baltinimo problemiškas, Trakų prieinamumas ir populiarinimas⁷¹⁹. Ilgainiui iniciatyva išsikvėpė ir tai galima suprasti.

⁷¹⁵ „Kronika“, in: *Źródła mocy*, 1928, zeszyt nr. 4, s. 164-166.

⁷¹⁶ Valdybą, kartu su vaivada, sudarė komiteto sekretorius Wiktor Piotrowicz, Jan Piłsudski, Stefan Kirtiklis, ūkio skyriaus pirmininkas Władysław Zawadzki, žemdirbystės skyriaus pirmininkas Zygmunt Ruszczyc ir kultūros-švietimo skyriaus pirmininkas Stefan Pogorzelski. Źr.: „Kronika“, in: *Źródła mocy*, 1928, zeszyt nr. 4, s. 166.

⁷¹⁷ LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1185, l. 2, 3.

⁷¹⁸ Meno ir kultūros poskyryje dirbo 14 narių: Remeris, Studnickis, Jan Klott, Sleńdziński, Leon Dubejkowski, Helena Wilczewska, Adam Wyleżyński, Limanowski, Ruszczyc, Osterwa, Hulewicz, Ehrenkreutzowa, Jankowski, Romer-Ochenkowska, W. Studnicki. Źr.: LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1185, l. 32.

⁷¹⁹ LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1185, l. 16, 20, 45.

Daugeliui tai buvo *užklasinis* darbas ir taip visuomeninėje veikloje aktyviai dalyvaujantiems asmenims; komiteto sritys dubliavo valstybinių institucijų darbo sritis, o ne maža dalis komiteto narių dirbo valdžios įstaigose; darbas komitete, skyriuose ir poskyriuose turėjo sukurti tikrą posėdžių gausą. Galiausiai poskyrių susirinkimai tebuvo atskirų sričių specialistų savo lauko problemų išsakymas. Pavyzdžiui, Meno ir kultūros poskyrio susirinkime, Remeris kėlė Vaivadijos muziejaus⁷²⁰ reikalingumo klausimą, Wyleżyński – rezidencijos (*siedziba*) muzikams būtinumą, Sleńdziński kalbėjo apie parodų dailininkams trūkumą ir pan.⁷²¹. O vienintelė galima veiklos kryptis atsakant į iškeltas problemas- parengti pranešimą tuo klausimui.

Aplinkraščiu numatytą vaivadijos kaip regioninio vieneto studiją Vilniaus regioniniam komitetui pavyko išleisti po poros metų. „Wilno i ziemia Wileńska“ I tomas išėjo 1930 m., II tomas – 1937 m.⁷²². Knygos yra įspūdingos apimties, puikaus išleidimo, jų meninis apipavidalinimas – Ruszczyco⁷²³. Knygų reprezentacinę vertę liudija ir tai, kad, baigiantis prezidento Mościckio vizitui Vilniaus žemėje, 1930 m. birželio 29 d., redakcija įteikė jam net nebaigtą spausdinti leidinį (I tomo pirmąjį lanką)⁷²⁴.

⁷²⁰ Sekant regionalizmo programa, Vaivadijos muziejus turėjo būti regioninio kultūrinio gyvenimo centrinė institucija. Vilniuje regioninio charakterio muziejaus nepavyko sukurti. Tokio tipo regionis muziejus (*Powiatowe Muzeum Regionalne*) nuo 1930 m. veikė Baranovičiuose. Muziejaus savininkas buvo Pavieta regionis komitetas, steigėjas/kūrėjas - Leonard Turski. 1938 m. jis pakviestas į Vilniaus apskrities paminklų apsaugos komisiją. Žr. Muziejaus anketa, in: AAN, Zespół Nr. 14, Syg. 7004, s. 1; J. Remer, 1928, s. 13.

⁷²¹ LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1185, l. 4, 5.

⁷²² *Wilno i ziemia Wileńska: zarys monograficzny*, tom I, Wilno, 1930; *Wilno i ziemia Wileńska: zarys monograficzny*, tom II, Wilno, 1937.

⁷²³ Ruszczycas įdėjo daug darbo knygos atsiradimui. Žr.: F. Ruszczyk, *Dziennik. Część druga. W Wilnie 1919-1932*, opracowanie E. Ruszczyk, Warszawa, 1996, s. 530, 533, 587, 609, 621.

⁷²⁴ F. Ruszczyk, 1996, s. 526; „Ostatnie etapy podróży Pana Prezydenta po Wileńszczyźnie“, in: *Kurier Wileński*, 1930-07-01, nr. 148, s. 2.

Pagrindas ar akstinas I knygos atsiradimui, kaip nurodoma redakcijos⁷²⁵ priedaše, buvo 1928 m. rengiant regioninę parodą sukaupia medžiaga⁷²⁶. Tačiau akivaizdu ir tai, kad nuo aplinkraštyje pasiūlytų temų nenuolėta, nors abiejuose tomuose ūkio/ekonomikos/pramonės temos taip ir nepasirodė, kas nestebina tarpukario Vilniaus kontekste. Charakteringa, kad studija apie teritoriją vadinamą „Vilniaus žemė“ pradedama ne nuo gamtos, priešistorės ar ankstyvosios istorijos, o nuo Vilniaus išvadavimo, panegirikos Piłsudskiui, o II tome – jo laidotuvių. Piłsudskis buvo Vilniaus žemės/Vilniaus vaivadijos kaip teritorinio vieneto atsiradimo simbolis ir tos teritorijos jungtis su Lenkija. Būtinybė apsiriboti šiuo teritoriniu vienetu, t. y. administracinėmis ribomis, kėlė rimtų sunkumų leidinio autoriams ir redakcijai: administracinės ribos nesutapo su istorine ir gamtine teritorija⁷²⁷.

4.4. Regionalizmo ir paveldosaugos santykis tarpukario Vilniuje

Vilniaus paminklų konservatorius Remeris, apžvelgdamas Meno skyriaus penkerių metų veiklą „Źródła Mocy“ puslapiuose, yra parašęs tokį sakinį: „Apgaulingas [paminklų apsaugos sistemos] organizacinės konstrukcijos nebuvimas remiasi teritorijų atskirumu, kuris šiandieniam regionalizmo suvokime, patvirtina jo principą, [ir] turėtų būti tolimesniame darbe išsaugotas <...>“⁷²⁸. Jau žinodami Lenkijos ir Vilniaus regionalizmo kontekstą galime šį sakinį suprasti ir plačiau pažvelgti į regionalizmo ir paveldosaugos santykį tarpukario Vilniuje.

(I) Tarpukario Lenkijoje regionalizmas buvo populiari srovė. Vilniuje tai ypač ryšku kultūros, švietimo ir politikos lauke. Svarbu, kad tai buvo ne

⁷²⁵ Zygmunt Hartung, Tadeusz Łopalewski, Janusz Ostrowski, Wiktor Piotrowicz, Ferdynand Ruszczyk.

⁷²⁶ „Od redakcji“, in: *Wilno i ziemia Wileńska*, tom I, Wilno, 1930, s. 319.

⁷²⁷ *Wilno i ziemia Wileńska*, tom I, Wilno, 1930, s. 319.

⁷²⁸ J. Remer, 1928, s. 3.

tik kultūros lauko kategorija, bet ir valstybinės politikos kryptis. Paminklų apsauga, kaip valstybės politikos dalis, turėjo derėti bendrame lauke. Pati valstybinės paminklosaugos sistema atliepė regionalizmo principą – atskirų teritorijų/regionų savarankiškumą, ką ir mini Remeris. Ta prasme, kad paminklosaugos aparatas buvo nedidelis, jame dirbo nedaug žmonių ir Meno skyriai/paminklų konservatorius turėjo plačias veiklos galimybes ir gana didelį savarankiškumą nuo Varšuvos.

(II) Paveldosaugos ir regionalizmo principai sutapo. Regionalizmas akcentavo tam tikros teritorijos savitumą šalies kontekste, kaip to regiono ir kartu šalies ypatybę, tokiu būdu regioną integruodamas. Vilniaus vaivadijos paminklai/paveldas išreiškė šios teritorijos savitumą Lenkijos kontekste, kaip Lenkijos paveldo ypatybę ir dalis. Paveldas kūrė regioninę tapatybę/ buvo regioninės tapatybės dalis Lenkijos valstybės kontekste.

(III) Panašu, kad visas Meno skyrius buvo gana įsijautęs į regionalizmo judėjimą. Remeris dalyvavo Visuomeninių regioninių universitetų skyriaus veikloje, išvykose skaitė paskaitas. Łopalewskis nuo pat pirmos regionalizmo polemikos Vilniaus spaudoje 1925 m. buvo jo gynėjas, vienareikšmiškai priskiriamas Vilniaus rašytojams regionalistams. Liaudies meno reikšmės akcentavimas ir rūpestis juo – Schrammównos sritis⁷²⁹, o tai ir regionalizmo programos esmė kultūros srityje. Tokias Remerio „Wilno“⁷³⁰ ir Łopalewskio „Między Niemnem a Dźwiną“⁷³¹ knygas reikėtų interpretuoti regionalizmo kontekste. Jos pasirodė „Lenkijos stebuklą“

⁷²⁹ H. Schrammówna, *Uwagi o sztuce ludowej*, Wilno, 1926; Idem, *O organizacji i ideologii Towarzystwa Popierania Przemysłu Ludowego w Wilnie*, Wilno, 1933; Idem, *Sztuka ludowa a praca oświatowa na wsi*, Wilno, 1934; Idem, *W sprawie ochrony sztuki ludowej*, Grodno, 1935; Idem, „O potrzebach organizacji ochrony sztuki ludowej“, in: *Referaty zgłoszone na Zjazd Rady 6 Towarzystw P.P.L. w dn. 4 i 5 grudnia 1937 roku*, s. 1-5; Idem, *Sztuka Ludowa i jej znaczenie dla kultury artystycznej*, Wilno, 1939; Idem, *Ochrona sztuki ludowej*, Warszawa, 1939.

⁷³⁰ J. Remer, *Wilno*, Poznań, 1935.

⁷³¹ T. Łopalewski, *Między Niemnem a Dźwina. Ziemia Wileńska i Nowogródzka*, Poznań, 1938.

(„*Cuda Polski*“) serijoje, skirtoje gražiai gamtai ir istorijos paminklams, greta kitų regionų (Pamario, Polesės, Pakarpatės, Silezijos, Sandomiero, Hacuščinos ir pan.), Lenkijos girių ir Tatrų. Taip jau užduodamas tonas Vilnių/Vilniaus žemę traktuoti kaip Lenkijos regioną. Abi knygos „vaizduoja ir atskleidžia mūsų šiaurės-rytinių žemių ne tik savitą gražią gamtą, paprastus ir kilnius žmonių tipus, bet svarbiausia – nepaprastą žavesį jos istorinės praeities, kuri darė išskirtinę ir lemiamą įtaką Lenkijos Valstybės ir Tautos istorijai“. Knygos leidžia pažinti šių žemių dvasią ir „regioninį atskirumą“ – taip Łopalewskio knygos pratarinėje rašė Aleksandras Prystoras, vilnietis, svarbus sanacijos politikas, artimas Piłsudskiui. „Lenkijos stebuklą“ serija rėmėsi Bułhako fotografijomis ir idėjomis, jis buvo ne tik daugelio nuotraukų autorius, bet ir visos serijos dizaineris ir konsultantas kitų fotografijų pasirinkimo klausimu⁷³². Remerio knyga iliustruota išimtinai Bułhako darytomis nuotraukomis, vaizduojančiomis Vilniaus lenkišką kraštovaizdį ir šio kraštovaizdžio ypatybes: architektūros ir meno paminklus, valstiečius, audinius, drožinius, puodus, verbas ir barankas. Bułhako nuotraukos sudaro ir didžiąją dalį Łopalewskio knygos iliustracijų. Penktame skyriuje aptarsime kitas to paties etoso knygas – fotografijų albumus, kur Bułhako įnašas buvo didžiulis ir kuriose lenkiškas miestas/kraštas kurtas vaizdu, o ne raštu⁷³³.

⁷³² E. Manikowska, *Photography and Cultural Heritage in the Age of Nationalisms. Europe's Eastern Borderlands (1867-1945)*, Routledge, 2020, p. 140.

⁷³³ Manikowska „Lenkijos stebuklą“ seriją ir penktame skyriuje aptariamą albumą „Lenkija kraštovaizdyje ir paminkluose“ analizuoja paraleliai kaip identiškas iniciatyvas. Žr.: E. Manikowska, *Photography and Cultural Heritage in the Age of Nationalisms. Europe's Eastern Borderlands (1867-1945)*, Routledge, 2020, p. 135-142.

5. JANO BULHAKO FOTOGRAFINIAI VAIZDAI PAVELDOSAUGOS IR REGIONALIZMO KONTEKSTE⁷³⁴

Apie fotografijos ir paveldo tarpusavio ryšį galime kalbėti iš įvairių perspektyvų: istorinių, sociokultūrinių ar teorinių. Pirmiausia fotografija ir paveldo apsauga radosi XIX a. kaip sąlyginai negausios, aukštesnio socialinio statuso žmonių grupės veiklos, tokios išliko ir tarpukariu. Fotografinis paveldo diskursas šioje Europos dalyje išliko elito veiklos lauku ir tarpukariu⁷³⁵. Antra, abu procesai glaudžiai susiję su laiku ir atmintimi: paveldosaugoje siekiama išsaugoti vieną ar kitą praeities objektą/reiškinį tam, kad ateityje jis nebūtų pamirštas, taip pat kaip fotografuojant objekto/reiškinio vaizdas fiksuojamas tam, kad išliktų ateičiai. Trečia, fotografijos ir paveldo apsaugos veiksmai grįsti atranka: paveldosaugoje atrenkami tam tikri objektai/įvykiai, kuriuos siekiama išsaugoti, minėti taip pat kaip fotografuojant pasirenkamas norimas užfiksuoti vaizdas bei būdas pavaizduoti. Ketvirta, nuo pat šių reiškinių atsiradimo tiek fotografija veikia paveldosaugos procesuose, tiek paveldas – fotografijoje. Paveldosaugoje fotografija naudojama dokumentuoti paveldo objektus, tyrimus bei jų sklaidai. Lygiai taip pat fotografijų objektu dažnai tampa paveldo objektai. Tokiu būdu objektai įamžinami pratęsiant jų gyvenimą/atminimą/vaizdinį fotografijoje; tokiu būdu formuojama ir skleidžiama paveldo samprata, objektyvą nukreipiant (vėliau ir publikuojant) tik į tam tikrus

⁷³⁴ Šis skyriaus parengtas pagal publikuotą straipsnį: V. Kurienė, „Jano Bulhako Vilniaus fotografiniai vaizdai tarpukario Vilniaus paveldosaugos kontekste“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis. Dailės ir architektūros paveldas: tyrimai, išsaugojimo problemos ir lūkesčiai*, sud. D. Klajumienė, 2015, t. 77/78, p. 199-217.

⁷³⁵ Nepaisant to, kad pačios fotografijos elitiškumas gana trumpalaikis. Iš pradžių ji nenoriai pripažinta menu (laikyta amatu), tik XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje su piktorializmo estetika įsitvirtino jos vieta tarp menų. Tuo pat metu, paprastėjant ir pingant fotografavimo technikai, ji darėsi prieinama vis platesniam žmonių ratui. Žr. E. Manikowska, *Photography and Cultural Heritage in the Age of Nationalisms. Europe's Eastern Borderlands (1867-1945)*, Routledge, 2020, p. 8.

objektus/įvykius, aiškiai nubrėžiamos ribos tarp to, kas yra paveldas, o kas ne.

Be minėto fotografijos ir paveldo ryšio, yra ir daugiau priežasčių, skatinančių atidžiau pažvelgti į Jano Bulhako Vilniaus fotografijas tarpukario Vilniaus (lenkiškosios) paveldosaugos kontekste. Nors pagrindinis dėmesys sutelkiamas į jo kaip piktorialisto kūrybą⁷³⁶, mus šiame tyrime domina jo tautinės fotografijos (*fotografia ojczysta*) modelis. Pirmiausia Bulhakas jau nuo 1912 m. ir tarpukariu buvo pagrindinis Vilniaus miesto ir krašto vaizdų fotografas. Vilniaus vaizdai fotografijose iš esmės reiškė Bulhako vaizdus fotografijose, jo nuotraukos buvo plačiai naudojamos ir gausiai publikuojamos. Be to, Bulhakas čia turėjo išskirtines galimybes skleisti savo fotografijos modelį ir idėjas: tarpukariu jis buvo SBU Dailės fakulteto Meninės fotografijos katedros/skyriaus vadovas, Vilniaus fotografijos mylėtojų draugijos bei Vilniaus fotografijos klubo iniciatorius bei pirmininkas. Jis dažnai laikomas apskritai įtakingiausiu XX a. I p. lenkų fotografu⁷³⁷, tokiu, kurio „nesupainiojamas piktorializmas tapo tarsi oficialiu tautinės vaizduotės stiliumi“⁷³⁸. Antra, tarpukariu jis daug tiesiogiai dirbo prie paveldosaugos tarnybos užsakymų, senosios miesto architektūros ir kitų paveldo objektų fotografavimo. Paprastai jis buvo vienintelis, galėjęs fiksuoti tokią veiklą (Aušros Vartų paveikslo konservavimą ir koplyčios restauravimą, Karališkųjų palaikų radybas Vilniaus katedroje ir pan.).

⁷³⁶ Į Bulhaką kaip piktorialistą pirmiausia atkreiptas dėmesys lietuvių istoriografijoje. Žr. A. Andriulytė, „Tikrovės paieškos: Ferdinandas Ruščicas ir Janas Bulhakas“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, Vilnius, 2003, t. 31: *Istorinė tikrovė ir iliuzija: Lietuvos dvasinės kultūros šaltinių tyrimai*, sud. D. Klajumienė, p. 181–188.

⁷³⁷ A. Sobota, *Szlachetność techniki: Artystyczne dylematy fotografii w XIX i XX wieku*, Wrocław, 2001, p. 89; arba pirmuoju lenkų fotografu, pasukusiu į piktorializmą, įtakingu iki pat Antrojo pasaulinio karo pabaigos (A. Myzelev, „Photography in Russia and Eastern Europe“, in: *Encyclopedia of Twentieth-Century Photography*, Vol. I–III, ed. L. Warren, Routledge, 2006 p. 1369).

⁷³⁸ E. Manikowska, *Photography and Cultural Heritage in the Age of Nationalisms. Europe's Eastern Borderlands (1867-1945)*, Routledge, 2020, p. 112.

Trečia, su paveldosaugos sritimi, ten dirbančiais, veikiančiais žmonėmis ji siejo asmeniniai, tarnybiniai ir piniginiai santykiai: su dažu veikėju buvo bičiulis, paveldosauginėje veikloje jis dalyvaudavo kaip fotografas, kaip Valstybinės gamtos apsaugos tarybos narys, kaip Paminklų apsaugos komisijos narys korespondentas, o už fotografijas paminklų apsaugos tarnybai jam buvo sumokama⁷³⁹.

Taigi paveldosauga buvo jo interesų sritis, su daugeliu ten vykstančių veiklų jis buvo tiesiogiai susijęs, tai laikė svarbiu: „Tada [1907 m.] dar nežinojau, kad laikui bėgant, po ilgų klaidžiojimų, jau turėdamas geras gyvenimo sąlygas, aš plunksna ir objektyvu prisidėsiu prie krašto, jo senovės paminklų įvaizdinimo“⁷⁴⁰. Buļhakas buvo vienas iš nedidelio Vilniaus paveldosaugos ekspertų rato. Galiausiai šiandien jo fotografijos (ir rašytinis palikimas) gausiai naudojamos tiek paveldosauginėje, tiek istorinėje, tiek populiariojoje literatūroje apie Vilnių kaip dokumentas, liudijantis ir/ar iliustruojantis senąjį Vilnių ar Vilnių, kuris neišliko. Tačiau ne visada suvokiama, kokia buvo autoriaus intencija vieno ar kito kadro atveju, kokią miesto viziją Buļhakas turėjo, kūrė ir skleidė, kaip ir retai bandoma įžvelgti, kokios nuotraukos vaizdo reikšmės atsiskleidžia platesniame tarpukario Vilniaus kontekste.

Šiuo atveju svarbi Peterio Burke's pastaba, kad vaizdus (*images*) naudojant kaip įrodymą svarbu suprasti jų silpnybes, t. y. ikonografijai, kaip ir bet kuriam kitam šaltiniui, būtinas kritinis požiūris, šaltinio kritika. O fotografijos atveju pagunda suvokti vaizdą kaip realybę ypač didelė: fotografijos objektyvumas sąlygotas dar pirmųjų fotografų, argumentuojant tuo, kad veikiant šviesai objektai palieka pėdsakus fotografinėje plokštelėje;

⁷³⁹ LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1203, l. 48, 130; LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1184, l. 79.

⁷⁴⁰ J. Buļhak, *Vaikystės metų kraštas*, Vilnius, 2008, p. 14 [tai 1940 m. rašyti atsiminimai].

taip traktuojant vaizdas suvokiamas ne žmogaus, o gamtos kūrinis⁷⁴¹. Todėl norint suprasti nuotrauką, tampa svarbus jos kontekstas ir autoriaus intencijos, nes: fotografija (ir menas apskritai) gali liudyti tam tikrus realybės aspektus, nors dažniau ją iškreipia, nei reflektuoja, tačiau realybės iškreipimas liudija kitus – mentaliteto, ideologijos ir tapatybės – reiškinius⁷⁴². Istoriografijoje Bulhako nuotraukos, darytos miesto institucijų užsakymu, vertinamos kaip dokumentinės, t. y. objektyvios, tačiau pastebimas meninės kūrybos bei tautinės fotografijos lenkiškumo, tautiškumo aspektas; tautinė fotografija vienu vertinama kaip dokumentinė fotografija, kitų – kaip dokumento ir meno samplaika; išsiskiria piktorialisto Bulhako vertinimai: nuo neginčijamo piktorialisto, siekiančio kurti vaizdus (ne dokumentus), iki piktorialisto teorijoje, bet ne praktikoje. Išskirtinė šiame kontekste Ewos Manikowskos monografija⁷⁴³, ji aiškiai parodo Bulhaką kaip tautiškai orientuotą kūrėją visu jo kūrybos laikotarpiu, besirėmusį išmoktais, patikrintais Vakarų Europos paveldo vaizdavimo modeliais.

Jolanta B. Kucharska Bulhako nuotraukas, darytas miesto institucijų užsakymu (Miesto valdybos, Paminklų apsaugos tarnybos ir pan.), vertina kaip „tipiškas dokumentines“, dokumentaciją, o patį autorių šiame kontekste įvardija inventorizuotoju. Abu šie terminai (inventorizacija, dokumentacija) pretenduoja į objektyvumą, į nuotraukos, kaip tikrovę fiksuojančios,

⁷⁴¹ XX a. fotografijos enciklopedijoje išskirtas „fotografijos „tiesos““ reiškinys. Pažymima, kad tokią nuostatą fotografijos atžvilgiu lemia tai, jog fotografuojant yra tiesioginis priežastinis ryšys tarp objekto ir vaizdo (nereikalinga fizinė intervencija ar interpretacija) bei tai, kad fotografija gali užfiksuoti *viską* apie fotografuojamą objektą. Tai formuoja populiarų suvokimą, kad fotoaparatas negali meluoti. Žr. P. Caws, „Photographic „truth““, in: *Encyclopedia of Twentieth-Century Photography*, p. 1251–1255.

⁷⁴² P. Burke, *Eyewitness: The Uses of Images as Historical Evidence*, Ithaca, New York: Cornell University Press, 2001, p. 14–15, 21, 22, 30.

⁷⁴³ E. Manikowska, *Photography and Cultural Heritage in the Age of Nationalisms. Europe's Eastern Borderlands (1867-1945)*, Routledge, 2020.

suvokimą. Tačiau priešingai šioms, meninė Bułhako fotografija, su kuria jis aktyviai dalyvavo parodose užsienyje, nuotraukos, kurios publikuotos užsienio leidiniuose, suvokiamos kaip lenkiškumo, lenkų kultūros propagavimas ar net propaganda⁷⁴⁴.

Maciejus Szymanowiczius Bułhako kūrybą skiria į du etapus: piktorialistinę ir tautinę fotografiją (vokiškosios *Heimatphotographie* atitikmuo) – piktorialistų atsaką į naująją fotografiją (vad. naujasis daiktiškumas, lenk. *Nowa Rzeczowość*, vok. *Neue Sachlichkeit*). Autoriaus manymu, teoriškai Bułhakas buvo piktorialistas, tai yra fotografiją suvokė menu, individualiu, o ne mechanišku žmogaus kūrinium, tačiau praktiškai daug jo fotografijų buvo dokumentinės dėl komercinių leidybos tikslų, o svarbiausias ir vienintelis piktorializmo principas, kurio nuosekliai laikėsi, buvo fotografijos vaizdo kompozicija. Tautinę fotografiją autorius vadina dokumentine, tai grindžia tikslu vietos ir laiko nurodymu, kūrinių utilitarizmo bei propagandos aspektais. Pabrėžiamas sąmoningas politinis-valstybinis šios kūrybos aspektas, siekis tarnauti valstybinei tautinei idėjai⁷⁴⁵.

Jūratės Gudaitės straipsniuose Bułhakas įvardijamas kaip piktorializmo estetikos propaguotojas, jo nuotraukos laikomos meninėmis. Tačiau paminklų inventorinimo tikslais darytos nuotraukos ar įvairius miestui svarbius įvykius fiksuojančios – dokumentinėmis. Gudaitė atkreipia dėmesį į

⁷⁴⁴ J. B. Kucharska, „Pałac, dwór i zaścianek na fotografiach w zbiorze konserwatora wileńskiego nowogródzkiego“, in: *Dwór polski zjawisko historyczne i kulturowe: Materiały VI seminarium zorganizowanego przez Oddział Kielecki Stowarzyszenia Historyków Sztuki i Dom środowisk Twórczych w Kielcach*, Warszawa, 2002, p. 513–520; Eadem, „Jan Bułhak – inwentaryzator Wilna“, in: *Sztuka kresów wschodnich*, t. 2, Kraków, 1996, p. 443–448; Eadem, „Jan Bułhak – recepcja jego twórczości poza granicami Polski przed 1939 r.“, in: *Dzieje środowiska intelektualnego*, t. 2, Białystok, 2002, p. 51–79.

⁷⁴⁵ M. Szymanowicz, „Topografia sukcesu“, in: *Artium Quaestiones*, Poznań, 2006, t. XVII, p. 75–128; Idem, „Within the Range of Pictorial Photography: On the Theoretical Aspect of the Works of Jan Bułhak“, in: *Jan Bułhak [1876–1950] – fotografik / Pictorial Photographer*, Warszawa, 2006, p. 128–175; Idem, „W służbie idei: Uwagi o fotografii ojczystej“, in: *Sztuki wizualne jako nośniki ideologii*. Toruń, 2009, p. 58–70.

ideologinę politinę Ferdynando Ruszczyco įtaką Bułhakui⁷⁴⁶, pastarasis traktuojamas kaip Ruszczyco Vilniaus idėjos/vizijos įgyvendintojas (bet ne savarankiškas jos kūrėjas)⁷⁴⁷. Małgorzata Plater-Zyberk Bułhaką neginčijamai laiko piktorialistu, kas esą akivaizdu iš jo fotografijų, rašymų ir vertimų, jo siekis buvo kurti kompozicijas – „fotografinius vaizdus“, bet ne dokumentus. Kita vertus, Vilniaus miesto valdybos užsakymu darytas nuotraukas įvardija dokumentacija, visoje šalyje darytas miestų, kaimų nuotraukas – inventorizacija⁷⁴⁸.

Adamas Sobota pastebi, kad patriotiniai akcentai Bułhako kūryboje matomi jau kūrybos pradžioje, tačiau tautinę koncepciją jis suformulavo tik 4 deš. pradžioje, sąlygojant naujoms fotografijos meno srovėms, pakirtusioms jo kūrybos pamatus (kompozicijos tikslumas/teisingumas), bei bendrai tautinei nuotakai Lenkijoje 4 dešimtmetyje. Vis dėlto autorius nelaiko šios tautinės nuostatos politiškumu. Tautinės fotografijos modelį suvokia kaip meno ir dokumento samplaiką: nuotraukų vaizdavimo kokybė leidžia atpažinti Bułhaką kaip dokumentalistą, tačiau esą jis pats troško būti idealistu. Šiuo modeliu jis sutaikęs dokumentinius fotografijos tikslus su idealiu modeliu, grįstu jo vaikystės prisiminimais (autorius mano, kad

⁷⁴⁶ Daugelis pastebi meninę Ruszczyco įtaką Bułhako kūrybai. Pvz.: A. Andriulytė, „Tapybos ir fotografijos santykis: Ferdinandas Ruščicas ir Janas Bulhakas“, in: *XX amžiaus pradžios Vilnius: Modernėjančios kultūros židinys*, Vilnius, 2004, p. 88–93; Eadem, „Tikrovės paieškos: Ferdinandas Ruščicas ir Janas Bulhakas“, p. 181–188; M. Szymanowicz, „Pomiędzy fotografią a malarstwem: O współpracy Jana Bułhaka z Ferdynandem Ruszczycem“, in: *Rocznik Historii Sztuki*, 2006, t. 31, p. 115–142; Idem, „O Bułhaku, Ruszczyco i Wilnie“, in: *Format: Pismo artystyczne*, Nr. 37, p. 83–85.

⁷⁴⁷ J. Gudaitė, „Vilnius Jano Bułhako fotografijose“, in: *Jan Bułhak: Vilnius. I knyga*, p. 7–23; Eadem, „Trečiojo Vilniaus“ vizija Jano Bułhako fotografijose“, in: *Jan Bułhak: Vilnius. III knyga*, p. 7–33.

⁷⁴⁸ M. Plater-Zyberk, „Introduction / Wprowadzenie“, in: *Jan Bułhak [1876–1950] – fotografik*, p. 8–19.

vaikystės kraštas, vaikystės išgyvenimai turėjo didelę įtaką Bułhako kūrybai)⁷⁴⁹.

Svarbu į tyrimą įtraukti naują Manikowskos monografiją, kuri tiek tema tiek požiūriu į paveldą, fotografiją, Bułhaką, artima šiam skyriui ir disertacijai. Monografijoje analizuojamas paveldo ir fotografijos santykis nacionalizmo epochoje, nemažas dėmesys joje skirtas Bułhako kūrybai. Monografija apima plačią chronologiją ir geografią: rytinę Europos dalį nuo XIX a. vid. iki XX a. vid. Tai leidžia autorei atsekti bendras tendencijas laike ir erdvėje, reiškinių, prasidėjusių Europos vakaruose, kartojimą interpretavimą ar naudojimą rytinėje Europos dalyje. Bułhako kūryba čia vertinama vieningai visu laikotarpiu, nėra jokios dichotomijos tarp jo piktorializmo ar tautinės fotografijos modelio. Kartu Bułhako kūryboje matoma Vakarų Europos paveldo ir fotografijos modelio raiška, šis universalus ir tradicinis vaizdavimas iš esmės ir užtikrina jo kūrybos sėkmę visais laikais. Kaip esmingą įtaką jo kūrybai Manikowska išskiria dalyvavimą vokiečių paveldo/meno istorijos tyrimo projektuose per I pasaulinį karą. Bułhako „karo ir pokario metų fotografavimas yra tikriausiai tikslus XIX a. vokiškosios *Heimat* koncepcijos įsikūnijimas, kuri tuo pačiu metu referavo į vietines ir nacionalines reikšmes“⁷⁵⁰. O vertinant plačiau: vokiečių Rytų Europos įsivaizdavimas/vizija turėjo didelę įtaką tam kaip į paveldą žvelgta/žvelgiama ir jis vaizduotas/vaizduojamas Lenkijoje ar Lietuvoje.

Taigi pažvelgsime į Bułhako nuotraukų, kuriose vaizduojamas Vilniaus miestas ir kraštas, paveldosauginį aspektą, atskleidžiant Bułhako nuotraukų

⁷⁴⁹ A. Sobota, „Jan Bułhak and Conception of the National Character of Photography / Jan Bułhak i koncepcje narodowości fotografii“, in: *Jan Bułhak [1876–1950] – fotografik*, p. 176–197; Idem, *Szlachetność techniki*, p. 89–93.

⁷⁵⁰ E. Manikowska, *Photography and Cultural Heritage in the Age of Nationalisms. Europe's Eastern Borderlands (1867-1945)*, Routledge, 2020, p. 162.

ir tarpukario Vilniaus paminklų apsaugos ryšį: ką Bułhako nuotraukos sako apie Vilniaus paminklų apsaugą ir atvirkščiai: ką Vilniaus paminklų apsauga nurodo apie jo Vilniaus/ krašto nuotraukas. Kartu kalbėsime apie jo nuotraukų reikšmes regionalizmo kontekste ir Bułhako kaip kūrėjo santykį su regionalizmu.

Pats Bułhakas paliko įspūdingą vaizdinį ir rašytinį archyvą. Jis rašė tiek apie fotografiją, tiek apie Vilnių ir Vilniaus kraštą, tiek apie save ir supčius žmones. Jo fotografijų geografinė neapsiribojo vien Vilniumi ir jo kraštu (nors jų gausiausia), bet apėmė tarpukario Lenkijos (vėliau ir Lenkijos Liaudies Respublikos) teritoriją bei kai kuriuos Europos miestus. Jo fotografinis palikimas paprastai skirstomas į peizažus, architektūrą bei portretus; atkreiptas dėmesys į miesto įvykius fiksavusias jo fotografijas. Mes detaliau pažvelgsime į du nuotraukų albumus/publikacijas: 1930 m. albumą „Lenkija kraštovaizdyje ir paminkluose“ ir jo dalis skirtas Vilniaus ir Naugarduko vaivadijoms bei 1937 m. Vilniuje išleistą nuotraukų albumą „Vilnius: 20 vaizdų iš J. Bułhako fotografijų“⁷⁵¹.

Toks pasirinkimas grįstas keliais motyvais. Albumas „Lenkija kraštovaizdyje ir paminkluose“ apėmė visas vaivadijas, atskiri numeriai/sąsiuviniai buvo skirti vis kitai vaivadijai. Taigi Vilniaus ir Naugarduko vaivadijų paveikslą galime matyti bendrame šalies kontekste. Bułhako nuotraukos sudarė daugiau nei trečiądalį visų (1400) šios knygos nuotraukų, publikacija iš esmės ir galėjo būti parengta tik jo dėka: „Albumo iliustruojančio Lenkiją kaip visumą išleidimas buvo įmanomas tik su Jano Bułhako pasirodymu“⁷⁵². Galiausiai, šis albumas tiesiogiai dedikuotas paminklams ir kraštovaizdžiui, sričiai, kurios apsauga numatyta paminklų globos įstatymu ir priskirta paminklų konservatoriui.

⁷⁵¹ *Polska w krajobrazie i zabytkach*, Warszawa, 1930, t. I, t. II; *Wilno: 20 widoków z fotografii J. Bułhaka*, Wilno, 1937.

⁷⁵² W. Dzwonkowski, „Przedmowa“, in: *Polska w krajobrazie i zabytkach*, Warszawa, 1930, t. I, s. VI.

Iš tiesų, nors albumo „Lenkija kraštovaizdyje ir paminkluose“ leidyba buvo privati iniciatyva, jis tiesiogiai susijęs ir su institucine valstybine paminklų apsauga tiek tekstų ir nuotraukų turiniu, tiek prie leidinio prisidėjusiais asmenimis. Vienas iš įvadinių straipsnių skirtas valstybinei paminklų ir kraštovaizdžio apsaugai, tekstų autoriai – buvę/esami šalies Meno skyrių darbuotojai (Remeris, Wisłockis, Antonis Karczewskis, Szydłowski, Jerzis Siennickis) arba glaudžiai su valstybine paminklų apsauga susijusių (Lauterbachas, Kłosas). Vilniaus ir Naugarduko vaivadijų nuotraukų autoriai – taip pat iš valstybinės paminklų apsaugos srities: Wisłockis, Kłosas ir, be abejo, Bułhakas, kurio nuotraukų gausiausia. Be to, šių dviejų vaivadijų nuotraukų turinys toks, kad tai lengvai galėtų būti tuo metu dar nepildomo paminklų registro iliustracijos, bemaž kiekvienoje nuotraukoje vaizduojamas objektas vėliau paskelbtas paminklu.

Antrasis albumas „Vilnius: 20 vaizdų iš J. Bułhako fotografijų“ išleistas su Bułhako žinia/pritarimu/patarimu/iniciatyva ar jam vadovaujant: Bułhakas savo kaip autoriaus teises saugojo, o albumas išleistas Vilniuje, mieste, kuriame Bułhakas turėjo įtakos ir statusą, be to, kokybiškai, kaip Bułhakas ir mėgo, jis didelį dėmesį skyrė nuotraukų publikavimo kokybei, tai akcentavo savo straipsniuose⁷⁵³. Antra, leidinyje pateiktos nuotraukos

⁷⁵³ „Nėra nieko gražesnio ir patikimesnio už gerą cinkografinę klišę [...]; būtinai dviejų tonų, nufotografuotą per smulkų rastrą ir atspausdintą matiniame kremos spalvos kreidiniame popieriuje. Ir nėra nieko bjaurėsno negu per stambų rastrą blogai nufotografuotos, nerūpestingai išsėdintos ir absurdiškos spalvos dažais prastame, nelygiame, ploname popieriuje atspausdintos reprodukcijos“. Nors apskritai buvo skeptiškas vietinių reprodukcijų lygiui: „Rasi niekur kitur pasaulyje reprodukavimo menas nėra tokio žemo lygio, kaip mūsų krašte. Mūsų iliustruotuose leidiniuose ir knygose knibždėte knibžda bjauriausių reprodukcijų, atvirukai neabejotinai yra skurdžiausi visame žemės rutulyje [...]“. Žr. „Cinkografinė reprodukcija“, in: J. Bułhak, *Šviesos estetika: Fotografikos pagrindai*, Vilnius, 2008, p. 90–92; panašios mintys straipsnyje: „Pustonis – estetinio mokymo faktorius“, in: J. Bułhak, *Šviesos estetika*, p. 45–49

apima platų jo kūrybos laikotarpį, nuo 1912 m. iki pat 4 deš. pabaigos⁷⁵⁴. Trečia, albumas išleistas Bułhakai jau paminėjus kūrybos trisdešimtmetį, būnant brandžiu kūrėju ir ilgamečiu vilniečiu, todėl sudarant albumą jis jau galėjo retrospektyviai žvelgti į savo kūrybą ir į miestą, pateikti išgyventą miesto vaizdinį. Manytina, kad šie albumai koncentruotai atskleidžia Bułhako Vilniaus ir jo krašto viziją.

5.1. Jano Bułhako kūrybos vizija

„fotografikas interpretuoja ir keičia viską: realų motyvą, fotografavimo tašką, kameros pakreipimo kampą ar objektyvą, negatyvą ir pozityvą, atitinkamai juos ryškina, silpnina, stiprina ar daug kartų retušuoja ir apskritai naudoja, interpretacijos ribas peržengiančias priemones“⁷⁵⁵

Bułhakas save laikė meninės fotografijos kūrėju, piktorialistu. Meninei fotografijos kryptčiai įvardyti netgi sukūrė ir naudojo terminą fotografiga. Piktorializmas jo kūrybai buvo esmingas, kiekvienas ką tik įvardytas piktorializmo bruožas tiktų apibūdinti jo fotografijos sampratai. Svarbiausia Bułhakai buvo sukurti menišką atvaizdą, estetiškus kriterijus suvoktas kaip pagrindinius. Meniškumą jo nuotraukose kūrė motyvas ir kompozicija. Motyvas, jo manymu, kuria įvaizdį, perteikia nuotraukos turinį. Tinkamiausiu laikytas toks, kuris bus „lygiai taip pat supratas ir po šimto metų“, tokiu negalinčiu pasenti motyvu matytas peizažas. Atvaizdo

⁷⁵⁴ Šio 1937 m. publikuoto albumo VII nuotrauką, vaizduojančią Adomo Mickvičiaus (dabar – Gedimino pr.) gatvės fragmentą, galime rasti ir 2013 m. publikuotame albume (*Jan Bułhak: Vilnius. II knyga*, Vilnius, 2013, p. 372), ten ji datuota 1938–1939, tačiau tai akivaizdžiai per vėlyva data.

⁷⁵⁵ „Grynosios“ fotografijos klystkeliai“, in: Jan Bułhak, *Šviesos estetika*, p. 77.

komponavimas (pradedant motyvo pastebėjimu ir baigiant sukoncentravimu matiniame stikle) laikytas vieninteliu kūrybiniu momentu fotografijoje⁷⁵⁶.

Buļhakas savo nuotraukomis nesiekė objektyvumo, priešingai, norėjo subjektyviai ir individualiai perteikti savo suvokimą, išgyvenimus ir emocijas, nes esą tik individuali interpretacija fotografiją daro menu. Jis nevertino nuotraukų, fiksuojančių realybę tiksliai, dokumentiškai. Jo kūrybos tikslas buvo kurti paveikslus, atvaizdus, o ne „banalius dokumentus“, todėl sulaukdavęs priekaištų dėl mažai dokumentiškų fotografijų. Savo nuotraukas Buļhakas vadino fotografiniais vaizdais, atvaizdais, paveikslais (*obraz fotograficzny*). Taigi Buļhakas nelaikė savęs nei archyvistu, nei inventorizuotoju, dokumentuojančiu tikrovę⁷⁵⁷. Jis manė, kad nuotrauką būtina koreguoti, nes negatyve užfiksuojamos visos detalės, tarp jų ir nereikalingos, kurios įneša „optinę bei emocinę dezorientaciją, išsklaido pirminį motyvą“⁷⁵⁸. Dalis manipuliacijų nuo pat fotografijos atsiradimo buvo atliekama dėl techninio fotografijos netobulumo, negalėjimo pavaizduoti taip, kaip mato akis. Tačiau Buļhakas darė ir tokius pakeitimus, kurie buvo sąlygoti ne techninių priežasčių, bet ideologinių motyvų: panaikindavo rusiškus ar vokiškus gatvių pavadinimus, užrašus ant

⁷⁵⁶ Žr. skyrius „Apie motyvą“, „Dvi motyvų rūšys“, „Atvaizdo kompozicija“, „Ar peizažas gali pasenti?“ Buļhako knygoje *Šviesos estetika*.

⁷⁵⁷ Į tai atkreiptas dėmesys istoriografijoje, nuotraukų įvardijimą *obraz fotograficzny* liudija jo rašytinis palikimas bei antspaudai ant išlikusių nuotraukų. Žr. M. Plater-Zyberk, „Introduction/ Wprowadzenie“, p. 10; D. Jackiewicz, „Wizja miasta. Warszawa na fotografiach Jana Buļhaka z 1920–1921 roku“, in: *Vilniaus fotografijos mokykla. Tęstinumų ir naujų strategijų problemos / Wileńska szkoła fotograficzna. Kwestie ciągłości i nowych strategii*: Tarptautinės mokslinės konferencijos straipsnių rinkinys, Vilnius, 2008, p. 55; J. Buļhak, *Šviesos estetika*, p. 64, 78, 87, 101 ir t. t.

⁷⁵⁸ Žr. J. Gudaitė, „Vilnius Jano Buļhako fotografijose“, p. 14; M. Fineman, *Faking it: Manipulated Photography Before Photoshop*, New York: Metropolitan Museum of Art, 2012, p. 9.

namų fasadų. Ji teigė, kad koreguoti tinkama tiek, kad išliktų fotografinis atvaizdas, tai yra nevirstų piešiniu, grafikos ar tapybos kūrinium⁷⁵⁹.

„mūsų [lenkų] fotografijos menas yra išskirtinis, nes tai – tautinis menas“⁷⁶⁰

Bulhako manymu, lenkų kūryba apskritai buvo tautinio pobūdžio. Fotografijos atveju – nuotraukų vaizdų turinys rodo autoriaus tautybę, nes jis, remdamasis savo „pastoviomis asmeninėmis psichikos savybėmis“ ne tik savarankiškai, bet dažniausiai stichiškai ir neišvengiamai iš aplink esančių vaizdų atsirenka sau priimtinausias temas ir motyvus, laisvai komponuoja vaizdą. Bulhakas save laikė lenku, o lenkų nelaikė miestiečių tauta. Gamtos motyvai, kraštovaizdis, dvaras jam buvo lenkiškos temos, atspindinčios amžinumo, humaniškumo vertybes. Todėl svarbiausiu žanru – matytas peizažas, kuris suvoktas įgimtu ir nacionaliniu. Galime pastebėti, kad kraštovaizdis apskritai kelia politines asociacijas, išreiškia nacionalizmo ideologiją, o XX a. pradžioje gamta buvo tarsi nacionalizuota, paversta tėvynės simboliu⁷⁶¹. Šiems gamtos, kaimo/dvaro siužetams priešinti didmiesčio, urbanistiniai, industriniai motyvai, miesto kosmopolitiškumas, tokios temos suvoktos neturinčiomis vertės laiko perspektyvoje⁷⁶². Szymanowicziaus manymu, tokioms Bulhako pažiūroms ir vertėms, jo teorijai įtaką darė Johno Ruskino filosofija. Dėsninga, kad Bulhakas tapo dideliu naujojo daiktiškumo, realistiškai vaizdavusio urbanistinius,

⁷⁵⁹ Žr. skyrius „Atvaizdo kompozicija“, „Kaip fotografuoti architektūrą?“, „Fotografikos gimimas“, „Grynosios fotografijos klystkeliai“ Bulhako knygoje *Šviesos estetika*.

⁷⁶⁰ „Tai ir bus įrodymas, jau ne kartą svetimųjų patvirtintas, kad mūsų fotografijos menas yra išskirtinis, nes tai – tautinis menas. Žr. „Meninės fotografijos tautiškumas“, in: J. Bulhak, *Šviesos estetika*, p. 26.

⁷⁶¹ P. Burke, *Eyewitnessing*, p. 43.

⁷⁶² Plačiau: „Meninės fotografijos tautiškumas“, „Ar peizažas gali pasenti?“ iš Bulhako *Šviesos estetika*.

industrinius motyvus, srovės priešininku, nors formaliai naudojo kai kurias naujosios fotografijos priemones⁷⁶³.

1938 m. Bułhako suformuluota tautinės fotografijos koncepcija ir programa buvo nuoseklus žingsnis keičiantis politinėms aplinkybėms (stiprėjant nacionalistinėms nuotaikoms visoje Europoje) bei kultūrinei meninei aplinkai (stiprėjant realizmo, dokumentiškumo, avangardo kryptims fotografijoje). Tačiau pats Bułhakas pažymi, kad lūžis jo kūryboje įvyko kur kas anksčiau, po Pirmojo pasaulinio karo – sugriovimai ir kultūros paminklų praradimai skatino užsiimti tėvynės fotografija, nors dar ne taip sąmoningai ir programiškai⁷⁶⁴. Be to, savo atsiminimuose jis yra išskyręs vokiškosios okupacijos laikotarpį (1914-1918) kaip kūrybai esmingą patirtį (angl.: *formative experience*), 1939 m. apie tą laiką rašė: „aš niekada neturėjau tokios meninės aistros ir produktyvumo <...> kaip 1916 m. vasarą“, kada jo Vilniaus fotografijų kolekcija išaugo keletą kartų - Bułhako tarpukario Lenkijos nuotraukų projektai kurti vokiškosios fotografijos kultūroje⁷⁶⁵. Bułhakas tautinės fotografijos programai iliustruoti (1939 m.) naudojo ankstesnes nuotraukas tiek iš carinės tiek iš vokiškosios okupacijos laikotarpio. Vadinasi, jis nematė didelio idėjinio ir meninio skirtumo tarp ankstesnės kūrybos ir dabartinės programos, turbūt, priešingai – tęstinumą.

Tautinės fotografijos programa Bułhakas siekė sujungti meno ir tėvynės koncepcijas, ji turėjo aiškų propagandos tikslą: vaizduoti šalį, gamtą, įvairias

⁷⁶³ Naujoviškai kadravo tradicines temas, rinkosi siaurą kadrą, motyvo priartinimą, objekto fragmento ar materijos struktūros rodymą. Žr. M. Szymanowicz, „Within the Range of Pictorial Photography“, p. 168, 170, 171, 173; Idem, „W stronę nowoczesności. O pewnym epizodzie z historii polskiej fotografii lat 30“, in: *Fotografia*, 2004, Nr. 15, p. 102–104.

⁷⁶⁴ J. Bułhak, „Jaka ma być polska fotografia ojczysta“, in: *Przegląd Fotograficzny*, 1938, Nr. 11–12, p. 202 (žiūrėta iš M. Szymanowicz, „W służbie idei. Uwagi o fotografii ojczystej“, p. 61); Jan Bułhak, *Polska fotografia ojczysta: Poradnik fotograficzny*, Poznań, 1939, p. 50.

⁷⁶⁵ E. Manikowska, *Photography and Cultural Heritage in the Age of Nationalisms. Europe's Eastern Borderlands (1867-1945)*, Routledge, 2020, p. 143, 152.

žmonių veiklas taip, kad gilintų žinias apie tėvynę bei keltų pasididžiavimą. Danuta Jackiewicz priskiria Bułhaką valstybinių kūrėjų (lenk. *państwotwórczy*) srovei. Tai Agnieszkos Chmielewskos terminas, įvardijantis tarpukario Lenkijos menininkų grupę (šalia kapistų ir avangardistų), dažnai apibrėžiamą kaip tradicionalistai ar tautinės kultūros šaukliai. Valstybinių kūrėjų grupę vienijo ne tiek formalūs organizaciniai ryšiai, kiek ideologija, savarankiška pačių menininkų iniciatyva tarnauti valstybei, visuomenei ir tautai. Daugelis jų dirbo valstybinėse kultūros institucijose, dalyvavo svarbiausiose patariamose komisijose, konkursų komitetuose, buvo atsakingi už valstybinių pastatų įrengimo meninius sprendimus, valstybinės leidybos, apdovanojimų dizainą etc. Jie išlaikė glaudžius kontaktus su valdininkais, atsakingais už kultūros politiką. Šie menininkai siekė kurti šiuolaikinį populiarų tautinį lenkų meną, tinkantį atkurtos nepriklausomybės epochai. Jų ideologijoje menas siejamas su visuomenės gyvenimu, menas turi tarnauti valstybės atgimimui, atnaujinimui ir demokratizavimui, būti pagalbiniu instrumentu tautinei ir kultūrinei integracijai, modernizacijai ir edukacijai, reprezentuoti savarankišką tautinę kultūrinę valstybės tradiciją⁷⁶⁶.

Taigi fotografijos kaip tautinio meno samprata, siekis tarnauti valstybei, vokiškosios *Heimat* koncepcijos, kada tėvynė reiškia ir vietinį kraštą ir valstybę, pamatas kūryboje - visa tai jungia platesnė (Lenkijos) regionalizmo sąvoka. Regionalizmas kaip būdas integruoti skirtingas valstybės dalis per jų (vienodo) savitumo akcentavimą, kaip švelni polonizmo forma, per regiono

⁷⁶⁶ Valstybinių kūrėjų grupei priskiriami daugiausia sostinėje dirbę menininkai, telkęsi aplink Varšuvos menų mokyklą (*Szkoła Sztuk Pięknych*) bei Profesinį plastinių menų kūrėjų bloką (*Blok Zawodowych Artystów Plastyków*). Tai tapytojai realistai, monumentaliosios realistinės skulptūros kūrėjai, grafikai ir taikomosios dailės kūrėjai. Žr. D. Jackiewicz, „Wizja miasta. Warszawa na fotografiach Jana Bułhaka z 1920–1921 roku“, p. 55; A. Chmielewska, *W służbie państwa, społeczeństwa i narodu: „Państwotwórczy“ artyści plastycy w II Rzeczypospolitej*, Warszawa, 2006, p. 5–15, 225–236.

patriotizmą išreiškianti kartu ir meilę Lenkijai - taip būtų galima apibūdinti ir Bułhako fotografinę veiklą tarpukariu. Bułhakas neakcentavo regionalizmo sąvokos, tačiau jo kūryba, per atskirų regionų (vienodų) paveldo objektų, kraštovaizdžio fotografijas turėjo abi reikšmes, vietinę ir nacionalinę, išreiškė meilę savam kraštui, ir Vilniui ir Lenkijai. Regionalizmo etosas buvo Bułhako fotografijų ir kūrybos dalis. O piktorializmo filosofija ir metodai leido sukurti savitą ir universalų stilių.

5.2. Vilniaus ir Naugarduko vaivadijų vaizdinys per paminklų ir kraštovaizdžio fotografijas

Visa apimančio vieningos vakarietiškos šalies iliuzija

Visų pirma, reikėtų akcentuoti, kad I pasaulinio karo padarinių kontekste fotografija įgijo tarsi teisinio įrodymo ir mokslinės tiesos reikšmes. O Lenkija buvo ta šalis, kur kultūros paveldas tapo svarbiu argumentu grindžiant teritorinius reikalavimus⁷⁶⁷. 1921 m. Užsienio reikalų ministerijos užsakymu Kłosas, Bułhakas ir Ruszczycas parengė dvikalbį (anglų ir prancūzų kalbomis) albumą „Lenkiškas Vilnius. Pagrindiniai lenkų nacionalinės architektūros paminklai Vilniuje, kadaise antrojoje Lenkijos sostinėje“ („*Polish Wilno. Chief Monuments of Polish National Architecture in Wilno, Once the Second Capital of Poland*“)⁷⁶⁸. Albume - Kłoso ir Ruszczyco tekstai ir 40 Bułhako fotografijų. Tai turėjo įtvirtinti Lenkijos argumentus ginče su Lietuva dėl Vilniaus, albumas buvo skirtas Tautų lygos nariams⁷⁶⁹. 1930-ais metais albumo „Lenkija kraštovaizdyje ir paminkluose“

⁷⁶⁷ E. Manikowska, *Photography and Cultural Heritage in the Age of Nationalisms. Europe's Eastern Borderlands (1867-1945)*, Routledge, 2020, p. 8.

⁷⁶⁸ Tuo metu tai buvo ne vienintelis fotografijų albumas taikos derybose. Plačiau: E. Manikowska, *Photography and Cultural Heritage in the Age of Nationalisms. Europe's Eastern Borderlands (1867-1945)*, Routledge, 2020, p. 172-182.

⁷⁶⁹ Plačiau apie tai žr. J. B. Kucharska, „Jan Bułhak – recepcja jego twórczości poza granicami Polski przed 1939 r.“, p. 75–76; E. Manikowska, *Photography and*

pagrindinis nuotraukų autorius Bułhakas kaip ir kiti Vilniaus ir Naugarduko vaivadijų nuotraukų/teksto autoriai: Kłosas ir Wisłockis, jau buvo dalyvavę valstybiniuose lenkiškuose propagandiniuose projektuose (Bułhakas ir Kłosas perėję ir vokišką *mokyklą* I pasaulinio karo metais). Wisłockis į Vilnių atvyko 1923 m., prieš tai dirbęs Ministrų tarybos prezidiumo Užsienio propagandos biure, kur „filmų sektoriaus rėmuose vykdė Vilniaus ir Tatrų nuotraukų meninio vadovo funkciją“⁷⁷⁰.

1930 m. „Lenkija kraštovaizdyje ir paminkluose“ - dviejų tomų fotografijų albumas su lydinčiais ekspertų tekstais. Kartu tai kokybiškai ir prabangiai išleistas propagandinis leidinys, skirtas populiarinti šalį ir regioną tiek Lenkijos tiek užsienio auditorijai (pvz. nuotraukų pavadinimai pateikiami keturiomis kalbomis). Savo turiniu jis primena kelionių vadovą, tačiau didelis formatas, leidinio dizainas labiau tinkantys retam bibliografiniam egzemplioriui. Albumas sudarytas iš atskirų sąsiuviniių/numeriių pagal administracinę šalies padalijimą į tuometines vaivadijas. Tai aiškiai rodo - leidinys orientuotas į dabartį. Manikowska pastebi, kad albumas parengtas pagal prancūzišką analogą *Le visage de la France* (1925-1932), kur ši šalis pristatoma per atskirų administracinių regionų paminklų, kraštovaizdžio ir žmonių fotografijas ir regioną pristatančius ekspertų tekstus⁷⁷¹. Taigi sekama vakarietišku paveldo vizualizacijos modeliu.

Albumas kūrė iliuziją, kad yra visa apimantis. Tiek albumo dydis (du stori tomai), tiek nuotraukų gausa (1400), tiek visų administracinių regionų

Cultural Heritage in the Age of Nationalisms. Europe's Eastern Borderlands (1867-1945), Routledge, 2020, p. 178, 179.

⁷⁷⁰ P. Sypczuk. „Adam Wisłocki w wileńskim okresie działalności 1923–1927: przyczynek do biografii fotografa i filmowca w świetle nieznanych archiwaliów“, in: Konteksty, 2020, nr. 1-2, s. 278.

⁷⁷¹ Platesnė leidinio analizė: E. Manikowska, *Photography and Cultural Heritage in the Age of Nationalisms. Europe's Eastern Borderlands (1867-1945)*, Routledge, 2020, p. 135-142.

įtraukimas kalbėjo apie tai, kad albumas vaizduoja visą Lenkiją. Peizažo, kraštovaizdžio fotografijos ar nuotraukos iš paukščio skrydžio taip pat kūrė įspūdį, kad albumas apima viską. Albumas taip pat kūrė iliuziją, kad Lenkija yra vieninga harmoninga šalis. Nepaisant atskirų regionų geografinių gamtinių, istorinių, kultūrinių skirtumų, „vartant albumą galima susidaryti harmonijos ir kompleksiskumo įspūdį“ - „fotografinė kalba standartizavo ir sistemino vaizdą“⁷⁷². Nuotraukos tiek savo stilistika, tiek motyvu ir turiniu labai panašios. Pirmas leidinio tomas pradedamas nuo numerio skirto sostinei, o antrasis tomas užbaigiamas Vilniaus ir Naugarduko vaivadijomis, tai yra iš centro keliaujama į *kresus*. Tačiau vaizdai visur vienodi, atskirų miestų/vaivadijų nuotraukos galėtų būti lengvai sukeičiamos vietomis nepadarant jokios žalos albumo turiniui, o žmogus nepažįstantis šalies nerastų didelių skirtumų tarp Varšuvos, Poznanės, Vilniaus ar Tarnopolio⁷⁷³.

Ką norima parodyti tokiu albumu, kurio didžioji dalis fotografijų yra architektūros paminklai? Atsakymą randame Vilniaus vaivadijos nuotraukas lydinčiame Remerio tekste: „iškalbingiausi kultūros liudytojai ir čia būtų architektūros paminklai. <...> architektūros stilių formacija matuojame kultūros gilumą“⁷⁷⁴. Taigi architektūra liudijo kultūrą ir civilizaciją, tai buvo universalus vakarietiško matas. O remiantis Manikowskos monografija, paveldo diskurso esmė - išreikšti saitus su vakarais, priklausymą vakarų civilizacijai. Iš tiesų, ką apie Vilnių ir Vilniaus vaivadiją galėjo pasakoti iš Galicijos atvykęs meno istorikas? Ką apie Naugarduko vaivadiją galėjo rašyti ir fotografuoti niekada ten negyvenęs keliautojas ir fotografas Wisłockis? Kokį Vilniaus paminklų lenkiškumą tarptautinei auditorijai

⁷⁷² E. Manikowska, *Photography and Cultural Heritage in the Age of Nationalisms. Europe's Eastern Borderlands (1867-1945)*, Routledge, 2020, p. 136.

⁷⁷³ Kiek išsiskiria Gdynė su naujais pastatais ir Silezija su keliomis gamyklų nuotraukomis.

⁷⁷⁴ J. Remer, „Wilno i Województwo Wileńskie“, in: *Polska w krajobrazie i zabytkach*, Warszawa, 1930, t. II, p. 120.

galėjo įrodinėti architektas Kłosas, pats tik ką atvykęs į Vilnių? Akivaizdu, dalykai apie kuriuos jie sugebėjo autoritetingai kalbėti turėjo būti universalūs, nepriklausomi nuo vietos konteksto ir kaip liudija Kłoso atvejis, jų (at)pažinimui nereikėjo ilgai gyventi tame krašte. Architektūros paminklai, atpažįstami meno stiliai ir detalės buvo tai ką suprato, atpažino, vertino ir išmanė išsilavinęs atvykėlis. Neveltui albumo nuotraukų aprašyme nurodomas architektūros paminklo stilius ir/ar amžius.

Albumas kūrė visos Lenkijos albumo iliuziją, tačiau savo pasakojimu buvo vienpusiškas, maskavo daugiatautišką daugiaetnišką daugiakultūrišką Lenkijos istoriją ir dabartį. Šis tikslas pasiekiamas vaizduojant bemaž išimtinai tik gamtą ir pastatus, bet ne žmones. Gamtos ir architektūros etninės, tautinės konotacijos lengvai paslepiamos, paverčiamos universaliomis vertybėmis. Neatsitiktinai visame albume tarp 1400 nuotraukų tik viena vaizduoja žydus⁷⁷⁵. Be to, kad žmonių albume mažai: Naugarduko vaivadijoje žmonės apskritai neregūroja, žvilgsnis į juos etnografinis, su egzotiškumo aura. Tarp 170 Vilniaus vaivadijos nuotraukų yra trys Vilniaus krašto gyventojų portretai: Kalvarijų elgetų, elgetos muzikanto ir moters (kaimietės) su „tikru vilku“ (nuotr. 1325, 1326, 1349). Fotografinis paveldo diskursas Lenkijoje išliko elito valda, atradimas ir susidomėjimas folkloru, vietinėmis kultūromis buvo turtingųjų užsiėmimas. Todėl ir tarpukariu vykdyti fotografiniai projektai turi tą pačią (XIX a.) unikalumo aurą⁷⁷⁶.

Daugiatautiška daugiaetniška Lenkijos istorija ir dabartis buvo maskuojama ir vaizduojant paveldo objektus. Tarp jų - nedaug cerkvių ir sinagogų nuotraukų. 40-yje Naugarduko vaivadijos nuotraukų nėra nei sinagogų nei cerkvių nei bet kokio kito objekto liudijančio žydų ar baltarusių/stačiatikių gyvenimą tame krašte. Nuotraukose vaizduojama tik

⁷⁷⁵ E. Manikowska, *Photography and Cultural Heritage in the Age of Nationalisms. Europe's Eastern Borderlands (1867-1945)*, Routledge, 2020, p. 138.

⁷⁷⁶ E. Manikowska, *Photography and Cultural Heritage in the Age of Nationalisms. Europe's Eastern Borderlands (1867-1945)*, Routledge, 2020, p. 8.

bažnyčios, dvarai, medžiai ir ežerai - tai, kas reiškė lenkišką Lenkiją. Iš visų 170 Vilniaus vaivadijos nuotraukų yra trys, kurios liudija religinį žydų gyvenimą: dvi sinagogų ir viena kapinių fotografija. Pagal Vilniaus vaivadijos nuotraukas galima būtų pamanyti, kad cerkvių čia nebuvo, ta vienintelė atsiradusi - buvusi Gluboko karmelitų bažnyčia (nuotr. 1371).

Albume, vaizduojant kitos kultūros objektą, jis ištraukiamas iš savo kultūrinės ir žmogiškos aplinkos, susitelkiama tik į architektūrą, pats objektas tampa Lenkijos kraštovaizdžio dalimi. Nuotrauka vaizduojanti „Senąsias žydų kapines Šnipiškėse“ (nuotr. 1312) komponuojama šalia Vilniaus apylinkių, Neries, Panerių kalvų, Kalvarijų koplyčios. Tokiu būdu žydiškumas neutralizuojamas. Panašiai Valkininkų sinagogos nuotrauka (nuotr. 1402, Priedas nr. 11) komponuojama šalia Valkininkų apylinkėse tekančio Merkio, XIII a. *aquamanilos* ir Barūnų koplyčios fotografijų. Tokiu būdu sinagoga įpaišoma į Valkininkų kraštovaizdį ir tampa jo dalimi. Sinagogos nuotrauka vaizduoja tik sinagogą kaip architektūros objektą, jos turi fasadus, ypatingą stogo konstrukciją. O patalpinimas šalia *aquamanilos*, nesant mastelio ir abu objektus vaizduojant be konteksto, sukuriamas sinagogos kaip tokio paties muziejinio eksponato įspūdis. Drujos sinagogos (nuotr. 1353) nuotraukos atveju žydiškumas neutralizuojamas *lenkišku* aprašymu: „Druja. Sapiegų fundacijos sinagoga (barokas, XVII a. pab.)“.

Amžinas bulhakiškas Vilnius

Bulhako Vilniaus fotografijos ir jo Vilniaus matymas mažai keitėsi nuo pat pirmųjų sistemingų miesto fotografijų cariniu laikotarpiu ir ypač produktyvių vokiškosios okupacijos metų. To laiko nuotraukos puikiai tiko iliustruoti tiek vokiečių karinės propagandos rėmuose publikuojamas knygas, tiek naujai atkurtos lenkų valstybės propagandai, tiek privačia (iš dalies?) komercine iniciatyva leidžiamiems albumams, populiariantiems šalį/kraštą/miestą. Tokie buvo 1930 m. Varšuvoje išleistas albumas „Lenkija kraštovaizdyje ir paminkluose“ ir 1937 m. Vilniuje spausdintas nedidelis

albumas „Vilnius: 20 vaizdų iš J. Bulhako fotografijų“. Visuose juose matome tą patį *bulhakišką* Vilnių, nuotraukų motyvas, tyrinys, objektai nesiskiria (pvz. Priedas nr. 10). Toliau apie Bulhako Vilniaus fotografijas kalbėsime per pastarąjį albumą.

„Vilnius: 20 vaizdų iš J. Bulhako fotografijų“ kokybiškas, pretenduojantis į prabangą albumas: nestandartinio formato, įrištas juoste, viršelio įrašas „Wilno“ išpaustas auksine spalva juodame fone, nuotraukos atspausdintos ant storesnio nei įprasta popieriaus, viename puslapyje patalpinta viena nuotrauka, kuri uždengta apsaugant plonu popieriaus lapu. Albumas nedidelis, nesunkus, plonu viršeliu, panašu, išleistas dažnam vartymui. Jame nėra įvado ar pratarmės, prieš nuotraukas atspausdintos tik jų sąrašas su pavadinimais, po kiekviena nuotrauka taip pat įrašytas jos pavadinimas, nuotraukos autorius („Fot. J. Bulhak.“) ir vieta („Wilno“). Įvadinio teksto nebuvimas leidžia manyti, kad nuotraukos laikytos pakankamai iškalbingomis, nereikalaujančiomis papildomų paaiškinimų, akivaizdžiai perteikiančiomis Vilniaus vaizdinį.

Albumo nuotraukos nedaduotos, didesnė jų dalis darytos iki 1919 m.⁷⁷⁷. Tai nuotraukos, vaizduojančios miesto kraštovaizdį, architektūros paminklus – bažnyčias, universitetą, rotušę, Slušų rūmus – bei senamiesčio gatveles. Tarpukario nuotraukose taip pat dominuoja miesto kraštovaizdis, atskiros gatvės, be to, idėjiškai svarbios vietos/objektai: Aušros vartai, Švč. Mergelės Marijos Gailestingumo Motinos paveikslas, Pilsudskio mauzoliejus su karių kapais Rasų kapinėse. Albume nuotraukos nedatuojamos (jos nedatuotos ir

⁷⁷⁷ Beveik visas „Vilnius: 20 vaizdų iš J. Bulhako fotografijų“ albumo nuotraukas galime rasti naujuose Bulhako kūrybos albumuose, kur jos gana tiksliai datuotos. Likusiųjų nuotraukų laikotarpis atsekamas iš jų turinio. I nuotrauka daryta 1928–1929, II – 1912–1915, III – 1919 04 27, IV – 1927, V – 4 deš. antroje pusėje, VI – 1913, VII – 4 deš., VIII – 1912–1915, IX – 3 deš., X – 3 deš., XI – 1912–1915, XII – 1912–1915, XIII – apie 1916, XIV – apie 1928, XV – apie 1916, XVI – apie 1913, XVII – 3 deš., XVIII – apie 1915, XIX – 1912–1915, XX – 1914. Žr. *Jan Bulhak: Vilnius. I knyga*, p. 29, 49, 109, 111, 118, 261, 305, 337; *Jan Bulhak: Vilnius. II knyga*, p. 54, 86, 285, 372, 407, 416, 470, 574.

Lenkijos albume), nes viena vertus, Bułhakui kaip piktorialistui konkreti data ir vieta neturėjo reikšmės, jis siekė kurti vaizdus, turinčius išliekamąją vertę dėl meninių, bet ne dokumentinių savybių. Jis ir pats datuodavo ne fotografijos sukūrimo, bet jos spausdinimo laiką⁷⁷⁸, kas reikštų, kad antspaudui suteikta didesnė reikšmė nei vaizdo užfiksavimo momentui ar tai, jog nuotraukos kūrimo procesas baigiamas tik ją atspaudus. Antra vertus, datų nebuvimas gali reikšti, kad jos nutylėtos. Viena, siekiant vaizduoti lenkišką Vilnių, carinis laikotarpis ar vokiškoji okupacija (kada lenkiškumas engtas ir/ar maskuotas, o to laikotarpio nuotraukų pateikiama daugiau) mažiausiai tinkami šiam vaizdiniui. Antra, nedatuojant (lenkišką) Vilnių vaizduojančių nuotraukų, tie vaizdai pretenduoja į amžinumą, tarsi toks (lenkiškas) Vilnius egzistuoja visada ir nekinta.

Albumo vaizdų turinys leidžia jį suskirstyti į tris dalis. Pradedama nuo svarbiausių lenkiško katalikiško Vilniaus vaizdų: I nuotrauka – Vilniaus peizažas nuo Bekešo kalvos, kraštovaizdis su vaizdu į Pilies kalną, Bernardinų sodą ir Vilnelę, II – Vilniaus katedra, III – Aušros Vartų koplyčia ir IV – paveikslas bei V – Pilsudskio mauzoliejus su karių kapais Rasų kapinėse. Senamiesčio peizažas tarsi atskiria antrą vaizdų dalį su miesto bažnyčių, rūmų, universiteto bei Trijų kryžių kalvos nuotraukomis (VI–XVI nuotraukos). Trečiąją dalį sudaro keturi miestietiški vaizdai (XVII–XX nuotraukos): rotušė, Pilies, Mėsinių ir Kazimiero gatvės. Iš dvidešimties albumo nuotraukų septynios vaizduoja katalikų sakralinius objektus, kelios pateikia miesto peizažą, plano perspektyvą, keturios paskutinės – miestietišką Vilnių. Erdvėje, be senamiesčio, jį supančių kalvų, į Bułhako Vilnių patenka centrinė miesto dalis (Adomo Mickevičiaus gatvė) ir Antakalnis (su Slušų rūmais ir Šv. apaštalo Petro ir Povilo bažnyčia).

⁷⁷⁸ Kucharska nurodo, kad Bułhakas neikada nedatuodavo savo negatyvų, be to, pasitaikydavo, kad nurodydavo ankstesnę datą nei iš tiesų fotografuota. Žr. J. B. Kucharska, „Jan Bułhak – recepcja jego twórczości poza granicami Polski przed 1939 r.“, p. 53; J. Gudaitė, „Vilnius Jano Bułhako fotografijose“, p. 14.

„Vilnius, laimė, nėra miestas [...]“.⁷⁷⁹

Ši Bulhako frazė keliais žodžiais išreiškia jo Vilniaus sampratą, kurta žodžiu ir vaizdu. Jį Bulhakas norėjo matyti kaimišku bajoriško dvaro kontekste (bet ne valstietiška prasme), provincijos miestu, į šiuos žodžius sutalpindamas gamtos, dangaus, peizažo, žalumos elementus, ramybės, tylos, lėtumo, amžinumo, laisvės, dvasingumo prasmes. Pirma, kaimiškumas reiškė žmogaus ir gamtos ryšį, architektūros ir gamtos darną. Albume toks įvaizdis kuriamas per peizažų ir miesto panoramos nuotraukas bei vaizduojant (architektūros) paminklus gamtos fone, apsuptus gamtos⁷⁸⁰. Kartu, kaip jau anksčiau minėta, tokios kraštovaizdžio, panoraminės nuotraukos kuria visumos įspūdį, kad tai albumas apie *visą* Vilnių. Antra, miesto istoriškumas, priklausymas labiau praeičiai nei ateičiai, ryškus visose nuotraukose. Bulhako Vilniuje nėra modernumo ženklų, šiuolaikinės architektūros, automobilių ar kitos technikos, pramonės, komercijos, pramogų atributų, jose vaizduojama istorinė architektūra, baroko ir klasicizmo pastatai, viduramžiškos siauros miesto gatvės, arkliais traukiami vežimai, net elektros laidai, eję šalia Šv. Onos bažnyčios, nuotraukoje panaikinti⁷⁸¹. Tokiame Vilniuje nėra miestams būdingo žmonių srauto, priešingai – miesto gatvės tuščios, tylios, vilniečiai, jei ir pasirodo, tai tolimame fone, vienintelė minia – maldininkų. Fotografijose net gyviausios ir šurmulingiausios miesto erdvės – Rotušės aikštė, Adomo Mickevičiaus, Pilies ir Mėsinių gatvės – tuščios. Tokio Vilniaus viziją Bulhakas priešino

⁷⁷⁹ „Vilnius, laimė, nėra miestas, nes turi visus dvaro požymius – didelio poniško dvaro su prabangia architektūra ir natūraliu gamtos grožiu“. Žr. J. Bulhak, *Vilniaus peizažas: Fotografo kelionės*, Vilnius, 2006, p. 12.

⁷⁸⁰ Albume tai nuotraukos, vaizduojančios Vilniaus peizažą į Pilies kalną, Trijų kryžių kalvą, senamiesčio panoramą, Rasų kapines, Sluškų rūmus, Šv. apaštalų Petro ir Povilo bažnyčią.

⁷⁸¹ Albume nuotraukos numeris dvylikas. Palyginimui žiūrėti tokią pačią nuotrauką, tačiau su elektros laidais priešais bažnyčią; iš *Jan Bulhak: Vilnius. I knyga*, p. 118.

didmiesčio sampratai su greičio, triukšmo savybėmis, materialumo, daiktiškumo, pramonės, komercijos, minios atributais, jo nevertintais kaip laikiniais⁷⁸².

Ryškus bulhakiško Vilnius bruožas – katalikiškumas. Toks vaizdas išryškėja ne tik miesto peizažuose, kurių kiekviename rasime bažnyčių bokštus, kryžius, bet ir sakralinių objektų nuotraukų gausume bei pateikime pirmiau už kitas. Net ir Pilies, pagrindinę senamiesčio gatvę, miestietišką Vilnių pristatant nuotrauka, vaizduoja katedros kapitulos namus, posesijas ilgą laiką nepriklausiusias miesto jurisdikcijai. Albume vienintelė nuoroda į kitą konfesiją – po Mėsinių gatvę vaizduojančia nuotrauka užrašytas ne tik gatvės pavadinimas, bet ir žodis „getas“ (*ghetto*). Toks geto termino vartojimas tarpukario kontekste daugiau reiškė dominuojančios grupės, lenkų, požiūrį į žydus bei egzistavusią faktinę žydų atskirtį.

Albumo turinys socialine prasme buvo elitinis. Vaizdavo svarbiausias ir turtingiausias miesto bažnyčias, funduotas diduomenės, bajorišką universitetą, didikų rūmus, o ne kasdienį Vilnių. Neišskirtiniams objektams skirtos vos kelios nuotraukos, pristatančios tipiškas senamiesčio siauras gatveles. Iš tiesų Bułhakas apie Vilnių sakė, kad jis turi visus dvaro požymius – prabangią architektūrą ir natūralų gamtos grožį⁷⁸³. Bajoriška fotografo kilmė ir socialinis statusas neišvengiamai sąlygojo jo kūrybos viziją. Bajorų luomo katalikiškumas, konservatyvumas, elitiškumas, estetinės vertės aiškiai atsekamos jo fotografijose tiek motyvo pasirinkimu, tiek jo komponavimu, tiek vaizdų interpretacija⁷⁸⁴.

⁷⁸² J. Bułhak, *Vilniaus peizažas*, p. 9–17.

⁷⁸³ *Ibid.*, p. 12.

⁷⁸⁴ Apie romantizmo, bajoriškumo vertybių įtaką jo kūrybai bei artumą sanacinei Pilsudskio vyriausybei gana daug rašyta istoriografijoje. Žr. M. Szymanowicz, „Topografia sukcesu“, p. 89–93; Idem, „W służbie idei. Uwagi o fotografii ojczystej“, p. 66–67; Idem, „Pomiędzy Wilnem a Czombrowem. Mickiewiczowski ślad w twórczości Jana Bułhaka“, in: *Punkt widzenia – fotografia miasta: X – Krakowska Dekada Fotografii: materiały posesyjne*, Kraków: Muzeum Historii

Lenkiškumas buvo tas dėmuo, kuris jungė visas įvardytas bulhakiško Vilniaus savybes: kaimiškumą ir gamtiškumą, katalikybę ir bajoriškumą. Jis sakė, kad lenkai netapo ir niekada netaps miestietiška tauta, jog jie giliai suvokia „laukų“, kitaip – „lenkišką“ dvasią, o gyvena „žaliuose, žydinčiuose, miškais apaugusiuose, laukais nusidriekusiuose <...> namuose“, jų „didžiausias turtas – lyriškas gimtinės kaimo grožis“⁷⁸⁵. Bulhako žavėjimasis gamta sietinas su romantizmu, romantizmo literatūra. Visa tai – romantizmo literatūra, katalikiškumas – kartu su lenkų kalba buvo vieni iš svarbiausių lenkų tautiškumo atributų⁷⁸⁶. Albume tiesiogiai lenkiškumą, ne per katalikiškumą ar gamtiškumą, atspindi kelios nuotraukos. Fotografija, įvardyti „Aušros vartai“, vaizduoja maldininkus 1919 m. balandžio 27 d. per Šv. Mišias Aušros Vartų koplyčioje, skirtas Lenkijos legionieriams, išvadavusiems Vilnių nuo bolševikų⁷⁸⁷. Nuotrauka, vaizduojanti Aušros Vartų paveikslą su naujais aptaisais. Aušros Vartų koplyčios paveikslo tyrimas, konservavimas, naujų aptaisų sukūrimas ir galiausiai paveikslo vainikavimas 1927 m. tapo didele Vilnijos lenkų patriotiškumo akcija, kurioje ne lenkams vietos nebuvo. Fotografija vaizduojanti Pilsudskio mauzoliejų su karių kapais Rasų kapinėse.

Vilnius buvo daugiatautis ir daugelio konfesijų miestas, gyventojai buvo įvairių socialinių sluoksnių, mieste buvo pramonės įmonių, važinėjo automobiliai ir traukiniai, buvo statomi modernios architektūros pastatai, mieste veikė įvairios įstaigos, žmonės užsiėmė verslais ir pramogavo, o ir tuščias miestas dienomis nebūdavo. Kad Bulhako nuotraukos vaizdavo tik mažą miesto dalį, be to, vienpusiškai, suvokė tiek jų autorius, tiek

Fotografii, 2004, p. 59–64; Idem, „Pomiędzy fotografią a malarstwem. O współpracy Jana Bułhaka z Ferdynandem Ruszczycem“, p. 118–119.

⁷⁸⁵ J. Bułhak, „Meninės fotografijos tautiškumas“, in: *Šviesos estetika*, p. 25; J. Bułhak, „Fotografijos kūryba kraštovaizdyje“, in: *Šviesos estetika*, p. 35, 36.

⁷⁸⁶ T. Snyder, *Tautų rekonstrukcija: Lietuva, Lenkija, Ukraina, Baltarusija, 1569–1999*, Vilnius, 2008, p. 67.

⁷⁸⁷ Jan Bułhak: *Vilnius. II knyga*, p. 86.

lenkiškasis miesto elitas ir, panašu, žvelgė į tai su atlaidžia šypsena. 1936 m. Stepono Batoro universitete, dalyvaujant kolegoms ir profesūrai, buvo minimas Bulhako kūrybos trisdešimtmetis. Per renginį perskaitytas humoristinis tariamas sūnėno laiškas tetai. Sūnėnas, niekada nebuvęs Vilniuje, apsimeta ten besimokantis ir apie šį miestą pasakoja tetai pagal Bulhako nuotraukas. Pateikiamas toks Vilniaus vaizdas: miestas puikiai išsaugotas, modernybė jo nepaveikė; mieste visai nėra restoranų, klubų, šokių salių ir modernių namų, tik vienuolynai, bažnyčios ir stogai; visos bažnyčios apleistos ir tuščios, nors ir atidarytos; visos miesto gatvės lenktos; namų sienos apaugusios vijokliais; klimatas Vilniuje keistas, viskas apšviesta saulėlydžio ir temperatūra tipiška gegužei, medžiai nuolatos žydi, todėl turbūt niekad neduoda vaisių; o žiema ateina netikėtai, visada labai šalta, snieginga ir saulėta; Vilniuje nebūna rudens; miesto dangus dažniausiai uždengtas grėsmingais debesimis, kurie pranašauja audrą, bet taip niekada ir nelyja; Vilniuje klesti verslas, bet juo užsiima tik senutės, parduodančios vaistažoles ir priešnuodžius; mieste nėra jokių parduotuvių; Vilniuje nėra paprastų žmonių, bet pilna keistų personažų, priklausančių tautybei žinomai kaip „čionykščiai“ („tuteišai“); svarbiausios Vilniaus gatvės – Skapo ir Bernardinų ir pan.⁷⁸⁸

Tokį lenkiško Vilniaus, kuris buvo daugiau praeities nei ateities miestas, vaizdinį iš dalies galėjo sąlygoti ir nemaloni realybė, sudėtinga miesto ekonominė, politinė ir kultūrinė padėtis. Tarpukariu tarp Lietuvos ir Lenkijos valstybių tvyrant įtampai, be to, susikūrus naujoms valstybėms rytinėje buvusios Rusijos imperijos dalyje, Vilnius buvo atskirtas nuo artimiausių uostų ir dalies rinkų. Šiaurės rytinio Lenkijos pakraščio miestas politiškai buvo neįtakingas, tačiau su buvusios sostinės pretenzijomis. Kultūrinis gyvenimas buvo provincialus, kultūros bendruomenė nedidelė, susiskaldžiusi tautiniu pagrindu, miestas nutolęs nuo sostinės. Universitetas,

⁷⁸⁸ Jan Bulhak [1876–1950] – fotografik, p. 86, 88, 90, 93, 95.

turėjęs tapti mokslo ir kultūros centru regione, laikotarpio pradžioje nebuvo lygiavertis Lenkijos kontekste: profesūra jame laikyta nedėkingu postu, todėl ne į visas vietas rasti kandidatai, dėstytojai ilgai universitete neužsibūdavo⁷⁸⁹. Taigi miestas fiziškai keistis, pirma, neturėjo ekonominių išteklių, antra, kultūrinio ir techninio potencialo (1926 m. panaikintas Dailės fakulteto Architektūros skyrius). Miesto visuomenės ir elito uždumimas⁷⁹⁰, konservatyvumas, naujovių ir naujų asmenų komplikutas priėmimas, ko gero, rodo tai, kad miestas neturėjo ir kultūrinio potencialo keistis. Kadangi miestas neturėjo išteklių fizinei ir kultūrinei kaitai, tai tapo miesto pastovumo verte, miesto skurdumas imtas vertinti kaip kuklumas, kaimietiškumas (tauria prasme). Buvo vertinama, kad miestas per amžius mažai keitėsi, o carinis laikotarpis - miesto urbanistinė, architektūrinė, politinė, kultūrinė kaita – sutrikdė šį stabilumą. Bulhakas matė Vilniaus trūkumus, tačiau pavertė juos miesto privalumais, sofistikuotai kalbėdamas apie tai, kad be meilės gimtajam kraštui jis atrodys tik netvarkingas, vargingas ir apmiręs, kad Vilnius atsiveria ne kiekvienam – „snobams tikrasis Vilnius lieka užduras ir bežadis“⁷⁹¹. Taip lėta miesto urbanistinė plėtra ir vangi modernizacija, jo skurdumas tapo kaimiškumo, gamtiškumo, istoriškumo vertėmis.

⁷⁸⁹ Tarpukario Vilniaus filosofinio gyvenimo su Varšuvos, Krokuvos ar Lvovo net nebandoma lyginti. W. Tatarkiewicziaus atsiminimai: „Vilnius neturi nei mokslinio darbo atmosferos, nei tinkamų sąlygų“; W. Lutosławskio: „man teko nedėkingas Vilniaus universiteto profesorius vaidmuo“. Žr. A. Jokubaitis, „Tarpukario Vilniaus filosofinis gyvenimas“, in: *Problemos*, 2009, Nr. 75, p. 140–151.

⁷⁹⁰ Iškalbingas Helenos Romer-Ochenkowskos, 1919 m. persikrausčiusios gyventi iš dvaro Švenčionių apskrityje į Vilnių, dienoraščio įrašas apie nugirstą M. Brensztejno ir Cz. Jankowskio pokalbį, kur pirmasis apie jos aplinkos žmones sakęs: „pergyvenome Muravjovą, pergyvensime ir juos“. Žr. A. Puksztas, „Inkorporuotojai prieš federalistus. Vilniaus lenkų pozicija dėl Józefo Piłsudskio politikos (1919 m. balandis – 1920 m. liepa)“, in: *Darbai ir dienos*, 2004, t. 40: *Grumtynės dėl Vilniaus krašto 1919–1923 metais: lietuvių ir lenkų istorikų svarstymai*, p. 30.

⁷⁹¹ J. Bulhak, *Vilniaus peizažas*, p. 21.

Tarpukario Lenkijos paminklų apsaugos kontekste Bulhako nuotraukos negali būti traktuojamos (tik) kaip miesto paminklus dokumentuojančios ar inventorizuojančios. Juolab tikėtina, kad mūsų istorinių žinių prasmė yra keičiama fotografijos⁷⁹². Bulhako fotografijos turėjo kur kas platesnę tautinę, ideologinę prasmę. Jis ne tik suvokė save lenku, bet ir jautėsi atsakingas už lenkiškumo puoselėjimą bei lenkiškų (ir kartu vakarietiško) vertybių sklaidimą per fotografijos, kultūros sritį. Akivaizdu, kad Bulhako kūrybos pagrindai (kai į nuotrauką žiūrėta ne kaip į dokumentą, bet kaip į fotografo sukurtą vaizdą, ir tautinis angažuotumas, siekiant, kad nuotrauka atspindėtų lenkiškumą-vakarietiškumą) ir Vilniaus vizija (kur jis kurtas kaip lenkiškas, katalikiškas, bajoriškas, kaimiškas/gamtiškas praeities miestas, priklausęs Vakarų kultūrai) sutapo su lenkiškosios paveldosaugos vertybėmis. Toks sutapimas leido kurti ir įtvirtinti lenkiško miesto vaizdinį ne tik instituciškai, bet ir per vaizdus atmintyje. Būdamas gausiausiai publikuojamu Vilniaus vaizdų autoriumi, jis ne tik atliepė lenkiškąją paminklų apsaugą, bet ir formavo Vilniaus/ Vilnijos paminklų sampratą, įtvirtino ribas tarp to, kas yra Vilniaus/ Vilniaus krašto paminklai, o kas ne.

Todėl iš pirmo žvilgsnio paradoksalu, kad dar tarpukariu, kai tautinė konfrontacija tarp lietuvių ir lenkų buvo aršiausia, lietuviai vertė Bulhako teorinius tekstus, o jo Vilniaus nuotraukas vertino ir skleidė. Nuotraukos buvo publikuojamos lietuvių leidėjų Kaune leidžiamuose leidiniuose, Vilnijos lietuviai Jonui Basanavičiui septyniasdešimties metų jubiliejaus proga padovanojo Bulhako Vilniaus fotografijų albumą⁷⁹³. Bulhako nuotraukų sklaida lietuvių tarpe atrodo iš tiesų paradoksaliai, prisiminus tai, kad jo fotografijos naudotos kaip argumentas dėl Vilniaus priklausymo Lenkijai. Ruszczycas jo nuotraukas naudojo ir kituose tarptautiniuose

⁷⁹² P. Burke, *Eyewitnessing*, p. 21.

⁷⁹³ J. Gudaitė, „Vilnius Jano Bulhako fotografijose“, p. 16–17. Be to, „Vilnius: 20 vaizdų iš J. Bulhako fotografijų“ į Vilniaus universiteto biblioteką pateko iš Šlapelių rinkinių.

forumuose kaip įrodymą apie lenkišką Vilnių. Sobotos manymu, tokią situaciją, kada Bułhako kūryba vertinta tarp lietuvių (ir ukrainiečių), sąlygojo tai, kad Bułhakas tautiškumą išreiškė remdamasis universaliais meno kriterijais, tautiškumą identifikuodamas su meno objektais, kad jo tautinės fotografijos programa buvo ne tiek politinė, kiek idealistinė⁷⁹⁴.

Iš tiesų, tai kad Bułhakas lenkiškumą, lenkišką Vilnių vaizdavo remdamasis Vakarų Europos šalių meno tradicija ir modeliu, tai, kad lenkiškumas buvo suvokiamas per atitikimą ir priklausymą Vakarų civilizacijai, per architektūros paveldą kaip geriausiai išreiškiantį tą kultūrą, pavertė jo fotografijas universaliomis. Bułhako nuotraukos buvo lenkiškos tiek, kiek jos buvo vakarietiškos. Siekis priklausyti Vakarų Europos kultūrai buvo/yra bendras Rytui Europai kaip ir bendra paveldo diskurso kryptis grįsta atitikimu Vakarams. Regioniniame kontekste svarbu, kad Bułhako nuotraukos tuo pačiu metu turėjo ir regionines ir nacionalines reikšmes, kurios viena kitai neprieštaravo. Jis buvo Vilniaus ir Naugarduko žemių patriotas ir savo nuotraukomis liudijo meilę savam kraštui ir per tai patriotizmą savo šaliai. Šiandieniniam kontekste, nors šios teritorijos priklauso Lietuvai ir Baltarusijai, Bułhako nuotraukos išlieka aktualios per krašto/regiono reikšmę, ne kaip lenkiškos, bet kaip vilnietiškos.

Paveldo fotografijų atveju svarbus praeities suvokimo aspektas. Lenkams Lenkijos istorija apėmė LDK istoriją, o Vilnijos lenkų tarpe esant gyvai krašto patriotiško tradicijai ir regionalizmui bei dėl lietuvių ir lenkų kultūrinio panašumo, religinio tapatumo svarbiausi Vilniaus paminklai sutapo. Todėl lenkišką Vilnių pristatantys vaizdai buvo lygiai tiek pat artimi lietuviams, tiesa, tokiais atvejais neretai buvo išsirenkamos skirtingos reikšmės, akcentai, kuriais buvo grindžiamas objekto lietuviškumas, o ne lenkiškumas. Bułhako lenkiško Vilniaus vaizdų perėmimas rodo ir tai, kad

⁷⁹⁴ A. Sobota, „Jan Bułhak and Conception of the National Character of Photography“, p. 194, 197; Idem, *Szlachetność techniki*, p. 92.

tautinis priešiškas iš tiesų buvo paviršinis, apsiribojęs vėliavomis ir raidėmis, bet neapėmė gilesnių vertybinių klausimų. Grįžtant prie žemiškų dalykų, Bułhako nuotraukų sklaidą lietuvių tarpe galėjo sąlygoti ir tiesiog praktinė priežastis – lietuvių fotografų Vilniuje ar *lietuviškų* Vilniaus nuotraukų tiesiog nebuvo, o Bułhako vaizdai buvo plačiai pasklidę, lengvai prieinami ir universalūs.

IŠVADOS

1. Moderni paminklų apsaugos samprata, paminklų reikšmė ir vertė, elgsenos su paminklais modeliai arba vienu žodžiu – diskursas, susiformavo XIX–XX a. pr. Europoje. Tai paminklo kaip praeities liudytojo, dokumento, saugomo ateities kartoms samprata; paminklo kaip tautos pasiekimų ir reikšmių nešėjo suvokimas; paminklo tapatinimas su architektūros paminklu; susitelkimas į paminklo materiją ir išvaizdą, ją stilistiškai restauruojant ar konservuojant; paminklų klausimo priskyrimas išimtinai ekspertams. Šis paminklų apsaugos modelis jau XX a. pr. įsitvirtino Europos šalių įstatymdavystėje ir valstybių administracinėje struktūroje. Taigi tuo metu diskursas tapo oficialiu valstybiniu sankcionuotu ir leistinu Europoje, po II pasaulinio karo – pasaulyje.

2. XIX–XX a. pr. padalytose lenkų žemėse veikė tam tikros valstybinės ir nevalstybinės paminklų apsaugos struktūros, juose dalyvavo eilė lenkų dailės istorikų, architektų, archeologų. Tai jie vėliau kūrė nepriklausomos Lenkijos paminklų apsaugos sistemą, pasiremdami išmoktais modeliais, savo patirtimi ir kitų šalių pavyzdžiais. Tad XIX a. pab. – XX a. pr. lenkų žemėse įsitvirtinęs tapatus kitoms Europos tautoms paveldo diskursas, sampratos ir elgsenos, tarpukariu Lenkijoje tapo valstybiniu: įteisintas įstatymais, įtvirtintas institucijomis ir valstybės pareigūnų įgyvendintas praktikoje. Teisės aktai tiksliai įvardijo kokie objektai gali būti laikomi paminklais (orientuotasi į architektūros ir dailės objektus), kokias konkrečias vertes turi nešti (meno, istorijos, mokslo), kaip užtikrinti (kontroliuoti) objektų fizinį išlikimą. Paminklas buvo suprantamas vienareikšmiškai – kaip tautos istorijos liudytojas, saugomas ateities kartoms. Perdavimas ateities kartoms vyko per objekto fizinį išsaugojimą.

3. Paminklų apsaugos sritis Lenkijoje buvo centralizuota, bendras principais ji mažai skyrėsi atskirose vaivadijose. Šis laukas priskirtas Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijai, sukurta administracinė struktūra – paminklų apsaugos apskritys ir paminklų konservatorių pareigybė, jie paskirstyti po šalį, jų teisės ir pareigos apibrėžtos teisės aktais. Vilniaus kraštas prie valstybinės paminklų apsaugos sistemos prijungtas 1922 m., 1923 m. sukurta Vilniaus paminklų apsaugos apskritis, apėmusi ir Naugarduko vaivadiją. Pareigūnais – paminklų konservatoriais, buvo skiriami nevietiniai meno istorijos specialistai, valstybės tarnautojai. Jie vadovavo vaivadijos Meno skyriui, kuris kuravo visas kultūros/ meno sritis. Paminklų klausimais jie buvo Tikybų ir valstybinio švietimo ministerijos atstovai, kultūros/ meno klausimais – vaivados patarėjai.

4. Paminklų apsauga faktiškai buvo labai nedidelės žmonių grupės, ekspertų, užsiėmimas. Daugelį klausimų savo tiesioginių interesų (architektūra ir dailė) sferoje kuravo pats vienas paminklų konservatorius, remdamasis savo profesinėmis žiniomis, pažiūromis ir vertybėmis. Kultūros lauko ekspertų komisijos buvo kviečiamos tik diskusijoms dėl techninių klausimų ar tam tikrų priemonių įgyvendinimo. Tiek paminklų konservatoriai tiek visi paminklų apsaugos procesuose dalyvaujantys buvo išsilavinę, aukštesnio socialinio sluoksnio lenkų tautybės vyrai. Paminklų apsaugos sistema buvo atvira tik šiems žmonėms. Tai atspindėjo platesnę visos šalies situaciją kito atžvilgiu, kitos tautybės ar žemesnio socialinio sluoksnio žmonių (ne)galimybes, požiūrį į moterų emancipaciją. Tokį keleto ekspertų kalbėjimą visų vardu, „šiaurės rytų krašto“ vaizdavimą kaip išimtinai lenkiško katalikiško, paminklų traktavimą kaip lenkų tautos istorijos liudytojų, paminklų sutapatinimą su bažnyčiomis ir kilmingųjų/ turtingųjų namais leido galios turėjimas.

5. Tarpukario Lenkija buvo daugiatautė, daugiakultūrė, daugiakonfesė valstybė, kurioje „tautinės mažumos“ anaip tol nebuvo mažumos. Tačiau valstybės politika visose srityse buvo tautinė, prioretizuojanti vieną (lenkų) tautinę grupę. Todėl svarbu suvokti, kad valstybės politika paveldo srityje, neatsižvelgė ir neatspindėjo faktinės demografinės situacijos, ji buvo orientuota į siekiamybę, bet ne realybę. Tarpukariu Vilniaus ir Naugarduko vaivadijų tautinė ir konfesinė situacija (50% lenkų ir 50-60% katalikų) nebuvo nei labai lenkiška nei itin katalikiška, ar ne tiek, kad lenkai, atvykusieji ir vietiniai, krašte jaustųsi tvirtai. Tą nesaugumą liudija šimtai straipsnių, dešimtys knygų ir paskaitų, kuriais grindžiamas Vilniaus/ Naugarduko krašto lenkiškumas ir katalikiškumas bei ryškus Vilniaus kaip „reduto“, tai yra gynybinio įtvirtinimo, įvaizdis. Visi tie tekstai liudija ne tai, kad Vilnius/ Naugardukas buvo lenkiški ir katalikiški, jie yra įrodymas to, kad reikėjo parašyti šimtus straipsnių, kad įtikėtų/ įtikintum krašto lenkiškumu. Paminklų apsaugą Vilniaus krašte reikia matyti šiame kontekste, kaip įrodymų apie krašto lenkiškumą rinkimą ir tų įrodymų puoselėjimą.

6. Greta to svarbi krašto ekonominė ir švietimo situacija. Valstietiškos Lenkijos kontekste „šiaurės rytų kraštas“ išsiskyrė kaip labiau valstietiškas ir neturtingas, turintis didelį procentu analfabetų. Be to, išsilavinimo, profesijos, ekonominio pajėgumo klausimai aiškiai koreliavo su tautybe. Taisyklė, kad valdininkai buvo lenkų tautybės, mažazemiai ir mažiausiai išsilavinę - baltarusiai. Tokiame kontekste tautybė, postas, išsilavinimas ir atitinkamai finansinis pajėgumas, ką nebejotinai simbolizavo tiek paminklų konservatorius tiek ir kiti lenkai kultūros lauko ekspertai, buvo galios šaltinis. Lygiai kaip ir vyriška lytis buvo socialinis statusas ir galios šaltinis *tradicinėje* visuomenėje. Paminklai kalba apie tapatybes, o garsiai ir viešai išsakomos tapatybės tų, kurie gali kalbėti. Todėl paminklų apsauga Vilniaus krašte (iš)reiškė ekspertų/ elito (išsilavinusių turtingų lenkų vyrų) tapatybes pasaulėžiūrą

ir vertybes. Šios grupės paveldas buvo įtvirtintas kaip universalus, visuotinai ir savaime vertingas per paveldo (a) kaip materialaus sampratą, (b) paveldo kaip turinčio įgimtą vertę suvokimą, (c) paveldosaugą kaip ekspertų kuruojamą sritį, (d) priskiriant paveldo objektams tautinės tapatybės saugotojų misiją.

7. Paminklų apskaita tiek administracinė-teisinė tiek mokslinė inventorizacija suvoktina kaip būdas įtvirtinti konkrečius paminklus viešajame diskurse kaip paminklus. Administracinė paminklų registracija, suteikiant jiems teisinę apsaugą, įpareigojo objektą traktuoti kaip ypatingą, o veiksmai jo atžvilgiu turėjo būti riboti, atsargūs, saugantys materiją. Mokslinė paminklų inventorizacija reiškė, kad objektas detaliai fiksuojamas ir tam tikra prasme išsaugomas ir įamžinamas Lenkijos architektūros istorijos kontekste. Šiuo procesu kultūros paminklai tampa ne tiek vietos bendruomenės, kiek mokslo bendruomenės interesu ir sritimi, Lenkijos meno istorijos mokslo objektu. Objekto paskelbimą paminklu lėmė: viena, objekto svarba meno/ istorijos/ politikos/ atminties kontekste, antra, paveldosaugos sistemos veikimo ribos. Paminklais paskelbtų objektų nebuvo ten, kur sistema neveikė. O ji neveikė ten, kur nebuvo lenkų valdžios/inteligentijos palaikymo. Paveldo apskaitoje svarbiausias buvo paminklų konservatorius. Nuo jo interesų, žinių, estetinio skonio ir įsitikinimų, atkaklumo ir galios priklausė, kokius objektus valstybė saugos tame regione. Jis buvo laisvas vertinti, kokius objektus skelbti paminklais, ginčytiniais atvejais pats kūrė precedentą. Nutarimo išdavimas buvo būdas kontroliuoti, turėti įtakos tiesiogiai paminklo išlikimui, netiesiogiai - atminties diskursui. Platesnė visuomenė neturėjo galimybių dalyvauti paveldo procese, net ir teisių į savo nuosavybę gynyba apeliacijos procese - apsunkinta.

8. Tarpukario paminklų apsauga buvo daugiausia architektūros paminklų apsauga. Paminklų apsaugos potvarkis buvo orientuotas į

architektūrą ir meno vertybes. Tokie buvo ir paminklų konservatorių profesiniai interesai. Taigi seni ir dailūs pastatai buvo paminklo sinonimas. Pirmiausia *ipaminklinama* buvo profesionalioji architektūra, daugiausia religinės paskirties, priklausanti Katalikų bažnyčiai. Tipiškiausias tarpukario laikotarpio paminklas - barokinė bažnyčia. Paminklų apsauga buvo orientuota į architektūros paminklų materijos saugojimą, į senų pastatų remontą. Tam buvo skiriama didžioji dalis biudžeto ir paminklų konservatoriaus darbo laiko. Pirmiausia lėšų trūkumas sąlygojo, kad daugelis darbų buvo mažos apimties ir tik būtiniausi. Didelės apimties, reikalaujantys specialių profesinių žinių darbai vykdyti tik prie keleto svarbiausių (katalikiškų) ir seniausių paminklų: Katedros, Aušros vartų (paveikslų) aplinkos, viduramžių pilių. Pastarųjų apsauga buvo dėsninga ir būdinga tarpukario Lenkijoje, o Vilniaus ir Naugarduko vaivadijose, be to, kryptinga, visas viduramžių pilis traktuojant kaip bendrą sistemą ir tam tikrų darbų imantis visose pilyse.

9. Gamtos ir kultūros objektų apsaugos santykis buvo glaudus nuo pat šių reiškinių radimosi XIX a. II p. Tarpukario Lenkijoje šios sritys nebuvo iki galo atsiskyrusios tiek idėjiškai tiek ir praktikoje. Viena vertus, pradėti steigti gamtiniai rezervatai ir parkai, kuriuose pirmiausia orientuotasi į gamtą. Kita vertus, gamtos kultūrinės reikšmės buvo gyvos ir aktualios, į gamtos objektus dažnai buvo žiūrima, jie vertinti kaip kultūros. Gamtos objektų/ paminklų tautinė reikšmė ir edukacinė prasmė, dalinai perimta iš architektūros paminklų, buvo savaime suprantama; o gamtos kaip atskirų gamtos paminklų apsaugos modelis praktiškai veikė kultūros paminklų apsaugos sistemos rėmuose. Lenkijos atveju tokį gamtos ir kultūros paminklų apsaugos bendrumą lėmė ir praktinės priežastys: atskiros valstybinės gamtos apsaugos teisinės ir administracinės sistemos nespėta iki galo įgyvendinti, o gamtos

paminklų apsauga iš dalies įėjo į paminklų konservatoriaus kompetenciją.

10. Archeologijos ir kilnojamų paminklų klausimai išliko antraeiliu paminklų konservatoriams. Jie buvo arba už paminklų konservatoriaus kompetencijos ir (ar) interesų, arba už valdžios ribų. Archeologijos paminklus Vilniaus paminklų konservatoriai ignoravo, nors ši sritis jiems priklausė pagal įstatymą, net tokiuose objektuose kaip viduramžių pilys buvo vertinamas tik mūras. Tuo tarpu kilnojami paminklai turėjo tvirtą asmeninės nuosavybės ir asmeninio paveldo sampratą, be to, trūko šios srities specialistų ir lėšų jų tvarkybai. Urbanistikos klausimu paminklų konservatoriaus interesai ir valdžia apėmė tik senąją miesto dalį. Miesto urbanistikoje, planuojant/ vykdančią naujas statybas, konservatoriaus vaidmuo galėjo būti tik patariamasis, tačiau kai klausimai lietė senąją miesto dalį, jo pritarimas buvo būtinas.

11. Objektai, nepriklausomai nuo tipo, vertinti kaip paminklai dėl estetikos, senumo ir kaip liudytojai istorijos/ istorinių įvykių. Gamtos objektai skelbti paminklais ne dėl gamtinių savybių, bet kultūrinių. Katalikiškumas paminklų registre įrašytas tiesiogiai - daugiausia jame Katalikų bažnyčios objektų. Registre dominuoja XVII-XVIII a. paminklai iš valstybės klestėjimo laikotarpio. Architektūros atveju - barokas ir klasicizmas. Kultūra, profesionalioji architektūra, barokas *šiaurės rytinėse žemėse* reiškė lenkiškumą, barokinė bažnyčia reiškė lenkišką bažnyčią. Glaudus gamtos - romantizmo - lenkiškumo ryšys sąlygojo, kad rūpestis gamtos paminklais taip pat turėjo patriotinę potekstę. Profesionalioji architektūra, pastatų ansambliai, rūmai, turtingi mūrnamiai, rotušės ir kiti tokio tipo pastatai pasakojo mokslo, kultūros, politikos elito pasakojimus, mecenatų, kūrėjų ir ten gyvenusiųjų istorijas, talpino savyje galios, įtakos ir turto reikšmes.

12. Lenkiškas miesto/ krašto vaidinys buvo kuriamas įvairiomis formomis. Regionalizmas kaip tam tikro krašto emancipacija, savitumo

ir atskirumo suvokimas/ siekis, buvo būdas kalbėti apie lenkišką Vilnių/ Naugarduką/ kraštą Lenkijos kontekste. Regionalizmas atliepė III dešimtmečio Lenkijos ir Vilniaus politinį lauką, tuo metu reikėjo rasti būdą integruoti Vilniaus žemę į bendrą šalies situaciją. Atvykėliams jis leido pritapti, įtraukti Vilnių į bendrą Lenkijos kultūrinį kontekstą, vietiniams jis leido džiaugtis savo išskirtinumu (Mickevičiaus tradicija ir XIX a. sentimentais). Iš tiesų regionalizmas buvo lenkiško patriotizmo ar polonizmo forma, buvusią LDK teritoriją ji traktavo kaip etnografinį regioną, „žemę tarp Nemuno ir Dauguvos“⁷⁹⁵, *Wileńszczyzną* ar *Nowogródzczyzną*, krašto daugiatautiškumą ar daugiakonfesiškumą - kaip etnografinę įdomybę, „tikrą atrakciją“⁷⁹⁶. Regionalizmas Vilniuje neturėjo jokių politinio separatizmo siekių. Paveldosaugos ir regionalizmo principai sutapo. Vilniaus vaivadijos paminklai/paveldas išreiškė šios teritorijos savitumą Lenkijos kontekste, kaip Lenkijos paveldo ypatybė ir dalis. Paveldas kūrė regioninę tapatybę/ buvo regioninės tapatybės dalis Lenkijos valstybės kontekste.

13. Toks regiono tapatybės Lenkijos valstybės kontekste kūrėjas buvo ir Janas Bułhakas. Jo fotografija nebuvo dokumentinė neutralumo ar nešališkumo prasme. Fotografas turėjo aiškias katalikiškas, tautines vertybes ir tvirtą bajorišką pasaulėžiūrą, kuriomis rėmėsi savo kūryboje. Kaip meninės fotografijos kūrėjas jis nesiekė nuotraukomis objektyviai atvaizduoti tikrovės. Priešingai, jis siekė kurti vaizdus, turinčius išliekamąją meninę vertę, kuri priklausė nuo nuotraukos motyvo ir kompozicijos. Fotografijos meną jis laikė tautiniu, nuotraukos motyvas,

⁷⁹⁵ Morelowski, Łopalewski naudojo tokį LDK žemių įvardijimą. Žr.: T. Łopalewski, *Między Niemnem a Dźwiną. Ziemia Wileńska i Nowogródzka*, Poznań, 1938; M. Morelowski, *Zarys sztuki wileńskiej z przewodnikiem po zabytkach między Niemnem a Dźwiną*, Wilno, 1939.

⁷⁹⁶ M. Morelowski, *Zarys sztuki wileńskiej z przewodnikiem po zabytkach między Niemnem a Dźwiną*, Wilno, 1939, s. 12. Šios knygos I dalies I skyrių, kuriame yra minima citata, parengė J. J. Tochterman, W. Okołowicza.

tema, vaizdų turinys turi būti lenkiški. Jo manymu, gamtos motyvai ir peizažas geriausiai išreiškė lenkiškumą, būtent šias temas laikė turinčiomis išliekamąją meninę, amžinumo, pastovumo ir nekintamumo vertes. Jo nuotraukos iš tiesų įgijo išliekamąją ir universalią vertę, kurią sąlygojo tai, kad lenkiškumas buvo grindžiamas per atitikimą Vakarams, o architektūros paveldas šį vaidmenį atliko idealiai, ir įgyvendintas remiantis vakarietiška fotografine paveldo vaizdavimo tradicija. Bułhako nuotraukos tuo pačiu metu turėjo ir regionines ir nacionalines ir europietiškas/vakarietiškas reikšmes. Šiandieniniam kontekste Bułhako nuotraukos išlieka aktualios per krašto/regiono ir europines reikšmes, ne kaip lenkiškos, bet kaip vilnietiškos ir kartu vakarietiškos.

14. Vilniaus paminklų apsauga neišsiskyrė Lenkijos kontekste, Lenkijos paminklų apsauga neišsiskyrė Europos kontekste. Paminklų diskursas visur čia buvo tapatus, nepakito jis ir šiandien. Dabartiniame Vilniuje/ Lietuvoje kalbame apie tuos pačius paminklus, tapąčią jų sampratą, identišką vertes, saugojimo tikslus ir priežastis. Pakito tik techninis paminklų apsaugos įgyvendinimas, biurokratų skaičius, materijos saugojimo priemonės ir būdai. Paminklų pasakojimuose koreguojamos interpretacijos detalės, sudedant naujus akcentus, pakeičiant vardus, tautas. Šia prasme galime sutikti su pirmuoju Vilniaus paminklų konservatoriumi Remeriu ir vėl grįžti prie pačioje disertacijos pradžioje cituotų jo žodžių: „Negalime pamiršti, kad paminklų apsaugos idėja yra universali, apimanti viso civilizuoto [Vakarų] pasaulio kultūrą“⁷⁹⁷.

⁷⁹⁷ [Jerzy Remer], „Słowo wstępne“, in: *Ochrona zabytków sztuki*, Warszawa, 1930-1931, s. VI.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Šaltiniai

Archyviniai šaltiniai

Archiwum Akt Nowych (AAN)

Zespół Nr. 14, Syg. 5321, 7004, 7015, 7019, 7029, 7030.

Archiwum Państwowe m. st. Warszawy

Akta konserwatora zabytków, Syg. 390.

Instytut Sztuki PAN (ISPAN)

Zbiory Specjalne, 1404, Archiwum Wacława Husarskiego, 27, Ochrona zabytków i historia sztuki, Streszczenie sprawozdania z działalności za rok 1923 /recto od 1.XI.1922 r./ i 1.V.1924 r.,

Kultūros paveldo centro Paveldosaugos biblioteka (KPCPB)

f. 22, ap. 1, b. 1, 3, 6, 15, 19, 30, 42, 50, 54, 66, 68, 71, 73, 86, 87, 100, 103, 106, 108, 119, 120, 122, 126, 128, 130, 135, 138, 143, 162, 164, 166, 167, 180, 183, 185, 186, 188, 189, 191, 194, 195, 200, 205, 207, 209, 210, 212, 213, 218, 225, 228, 235, 236, 244, 245, 250, 251, 253, 254, 255, 261.

Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA)

f. 51, ap. 3, b. 1111, 1686;

f. 51, ap. 10, b. 34, 1178, 1179, 1181, 1183, 1184, 1185, 1188, 1192, 1195, 1201, 1202, 1203, 1208, 1209, 1214, 1218.

Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka, Oddział Rękopisów (LNNBU, OR) :
http://bazy.oss.wroc.pl/kzc/view_fond.php
zesp. 26, rkps. 19, rkps. 10.

Teisės aktai

1. „Decyzja Wojewody Wileńskiego z dnia 28 lutego 1934 r. w sprawie uznania brzegów jeziora Narocz za podlegające ochronie pod względem krajobrazu”, in: *Wileński Dziennik Wojewódzki*, 1934, Nr. 4, poz. 17.

2. „Dekret Rady Regencyjnej z 31 X 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury“, in: *Dziennik Ustaw*, 1918, nr. 16, poz. 36.

3. „Instrukcja Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 2 czerwca 1930 r. wydana w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych o prawach i obowiązkach Konserwatorów, jako fachowych organów wojewódzkich władz administracji ogólnej”, in: *Monitor Polski*, 1930, nr. 156, poz. 239.

4. „Okólnik Nr 113 z dnia 24 października 1936 r. /szt-9490/36/ o ochronie charakteru miast i starych dzielnic staromiejskich”, in: *Biuletyn Urbanistyczny*, 1937 marzec, rok V, Nr. 1, s. 35-37.

5. „Okólnik Nr. 209 z dnia 30 listopada 1927 r. Nr. OL. 3517/27 do Panów Wojewodów (wszystkich) w sprawie studjów nad stosunkami województw, jako jednostek regionalnych i wojewódzkich programów działania“, in: *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Spraw Wewnętrznych*, 1927, nr. 3 i 4, s. 76-78.

6. „Rozporządzenie Ministra Sztuki i Kultury z dnia 5 kwietnia 1919 r. w przedmiocie organizacji urzędów konserwatorskich“, in: *Monitor Polski*, 1919, nr. 81.

7. „Rozporządzenie Ministra Sztuki i Kultury z dn. 5 kwietnia 1919 r. w przedmiocie wpisywania zabytków sztuki i kultury do inwentarza“, in: *Monitor Polski*, 1919, nr. 81.

8. „Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego i Ministra Spraw Wewnętrznych z dn. 15 I 1931 r. o utworzeniu okręgowych komisji konserwatorskich“, in: *Dziennik Ustaw*, 1931, nr. 16, poz. 84.

9. „Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 17 lipca 1928 r. o prowadzeniu rejestru zabytków“, in: *Dziennik Ustaw*, 1928, nr. 76, poz. 675.

10. „Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 19 grudnia 1925 r. w sprawie komisji mieszanych dla ochrony zabytków sztuki i kultury, znajdujących się w katolickich kościołach i lokalach kościelnych“, in: *Dziennik Ustaw*, 1926, nr. 6, poz. 35.

11. „Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 17 V 1924 r. o utworzeniu okręgowych komisji konserwatorskich“, in: *Monitor Polski*, 1924, nr. 135, poz. 391.

12. „Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 16 lutego 1928 r. o prawie budowlanem i zabudowaniu osiedli“, in: *Dziennik Ustaw*, 1928, nr. 23, poz. 202.

13. „Rozporządzenie Prezydenta z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami“, in: *Dziennik Ustaw*, 1928, nr. 29, poz. 265.

14. „Rozporządzenie rady ministrów z dnia 23 września 1932 r. o sposobie chronienia przedmiotów zabytkowych, będących własnością Państwa“, in: *Dziennik Ustaw*, 1932, nr. 89, poz. 750.

15. „Ustawa z dnia 10 marca 1934 r. o ochronie przyrody“, in: *Dziennik Ustaw*, 1934, nr. 31, poz. 274.

16. „Zarządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 13 czerwca 1938 r. w sprawie przepisów miejscowych dla m. Wilna o budowie poszczególnych elementów elewacji budynków i urządzeń, związanych z budynkami, wpływających na ich zewnętrzny wygląd“, in: *Wileński Dziennik Wojewódzki*, 1938, Nr. 7, poz. 91.

17. „Zarządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 16 lipca 1935 r. w sprawie przepisów miejscowych dla miasta Poznania o budowie poszczególnych elementów elewacji budynków i urządzeń, związanych z budynkami, wpływających na ich zewnętrzny wygląd“, in: *Poznański Dziennik Wojewódzki*, 1935, Nr. 33, poz. 514.

Tarpukario periodika

1. [Abramowicz L.] L. A., „Krajowość a regionalizm“, in: *Przegląd Wileński*, 1927-06-26, Nr. 11, s. 2-4.

2. Boy-Żeleński T., „Premjera w Teatrze Narodowym“, in: *Kurier Poranny*, 1925-02-28, nr. 59.

3. Borowy W., „Nowogródczyzna Mickiewiczowska“, in: *Ziemia*, 1925, nr. 10-12, s. 239-254.

4. Borowski W., „Regionalizm pedagogiczny na Wileńszczyźnie“, in: *Sprawy Nauczycielskie*, 1930, nr. 1, s. 7-14, nr. 2, s. 4-11, nr. 3, s. 3-9.

5. Cehak-Hołubowiczowa H., „Kto ochrania zabytki przedhistoryczne? Z powodu artykułu prof. Limanowskiego“, in: *Słowo*, 1936-11-25, nr. 324, s. 3.

6. „Echa konferencji teatralnej“, in: *Kurjer Wileński*, 1926-05-11, s. 3.

7. Głowińska A., „Materiały do inwentarza zabytkowych głązów narzutowych w Polsce“, in: *Ochrona Przyrody*, 1932, rocznik 12, s. 81-88.

8. Gudas, „Zamiłowanie do parodji“, in: *Przegląd Wileński*, 1932-04-15, Nr. 7, s. 4-6.
9. Hołubowicz W., „Czy tylko konserwacja?“, in: *Kurjer Wileński*, 1937-04-27, nr. 114, s. 3, 4.
10. Hołubowicz W., „Pięć lat pracy terenowej muzeum archeologicznego uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie (1933-1937)“, in: *Rocznik Archeologiczny*, Wilno, 1937, s. 83-90.
11. Hołubowicz W., „Wykopaliska na akord“, in: *Kurjer Wileński*, 1936-11-21, nr. 320, s. 1.
12. [Hołubowicz W.] (w), „Zabytki z Góry Zamkowej“, in: *Kurjer Wileński*, 1936-12-19, nr. 348, s. 6.
13. [Hołubowicz W.] Włod., „W obronie skarbów Góry Zamkowej“, in: *Kurjer Wileński*, 1937-04-23, nr. 110, s. 3.
14. „I ty Brutusie przeciwko mnie. P. Remer i komisja Teatralna“, in: *Kurjer Wileński*, 1926-05-16.
15. Jałbrzykowski R., „W sprawie ratowania Bazyliki“, in: *Wiadomości Archidiecezjalne Wileńskie*, 1933, nr. 5, s. 53-54.
16. [Jankowski Cz.] Cz. J., „Wystawa regionalna IV“, in: „Słowo“, 1928-08-29, nr. 197, s. 2, 3.
17. „Jeszcze w sprawie zabaw tanecznych w Wielkim Poście“, in: *Dziennik Wileński*, 1924-03-16, nr. 63, s. 4.
18. „Kronika. Targ północne i wystawa rolniczoprzemysłowa w Wilnie“, in: *Rzeczy piękne*, 1928, rocznik VII, nr. 10, s. 128.
19. „Kronika. Wiadomości kościelne. Komitet Ratowania Bazyliki Wileńskiej - Koło Pań“, in: *Dziennik Wileński*, nr. 289, 1932-11-17, s. 3.
20. „Kronika pracy kobiecej“, in: *Dziennik Wileński*, 1934-04-19, nr. 104, s. 3.
21. „Kronika wileńska. Uwagze p. Wojewody Wileńskiego“, in: *Dziennik Wileński*, 1925-03-05, nr. 53, s. 3.

22. Limanowski M., „Apeluję bezpośrednio do pana ministra W.R. i O.P.“, in: *Słowo*, 1936-11-22, nr. 321, s. 3.

23. [Limanowski M.], „Badania trockie“, in: *Źródła mocy*, 1929, nr. 5, s. 135-136.

24. [Limanowski M.] M. L., „Badania zespołowe w Trokach“, in: *Źródła mocy*, 1928, nr. 4, s. 177-178.

25. [Limanowski M.], „Co się dzieje w Wilnie“, in: *Źródła mocy*, 1929, nr. 5, s. 135.

26. Limanowski M., „Powszechny Uniwersytet Regionalny Im. Adama Mickiewicza w Trokach“, „Wycieczka uniwersytetu regionalnego w Trokach (23-29 lipca)“, in: *Źródła mocy*, 1928, zeszyt nr. 4, s. 166-176.

27. [Limanowski M.] m. „Regionalizm czy centralizm wileński“, in: *Słowo*, 1930-06-27, Nr. 144, s. 2, 3.

28. [Limanowski M.] m. l., „Troki i badanie Trok przez Uniwersytet Wileński“, in: *Źródła mocy*, 1927, nr. 2, s. 93-94.

29. „Listy do Redkcji“, in: *Kurjer Wileński*, 1926-05-11, nr. 106, s. 3.

30. [Lorentz S.] s.l., „Badania na Górze Zamkowej w Wilnie“, „Konserwacja ruin zamku w Krewie“, „Ruiny zamków w Trokach“, in: *Źródła mocy*, 1930, nr. 6, s. 103-107.

31. Miłosz Cz., „Sens regionalizmu“, in: *Piony*, 1932, nr. 2, s. 1.

32. *Ochrona Przyrody*, 1930, rocznik 10.

33. *Ochrona Przyrody*, 1931, rocznik 11.

34. *Ochrona Przyrody*, 1932, rocznik 12.

35. „Ostatnie etapy podróży Pana Prezydenta po Wileńszczyźnie“, in: *Kurier Wileński*, 1930-07-01, nr. 148, s. 2.

36. Patkowski A., „Wilno na czele ruchu regionalistycznego“, in: *Słowo*, 1930-07-04, nr. 150, s. 2, 3.

37. [Piwocki K.] E. G., „Co się dzieje na Górze Zamkowej“, in: *Kurjer Wileński*, 1937-04-26, nr. 113, s. 2.
38. „Reduta“ w służbie kultury na kresach“, in: *Kurjer Zachodni*, nr. 61, 1927-07-30.
39. Remer J., „Architektura monumentalna w województwie nowogrodzkim“, in: *Ziemia*, 1925, nr. 10-12, s. 215-226.
40. Remer J., „Konserwacja Obrazu Matki Boskiej Ostrobramskiej“, in: *Źródła mocy*, 1927, nr. 2, s. 41-54.
41. Remer J., „Oddział sztuki. Wileńskiego urzędu wojewódzkiego w pięcioletnim okresie działalności“, in: *Źródła mocy*, 1928, zeszyt nr. 4, s. 98-118.
42. Remer J., „Wystawa konserwatorska“, in: *Źródła mocy* 1927, nr. 3, s. 51-55.
43. Remer J., „Zagadnienia geografii i inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce“, in: *Wiadomości Konserwatorskie*, 1929, nr. 10/ 11/ 12, s. 44-48.
44. „P.E.N.-Club w Wilnie?“, in: *Źródła mocy*, 1928, zeszyt nr. 3, s. 60.
45. „Ponowny występ teatru Reduta w Cieszyńcu“, in: *Gwiazdka Cieszyńska*, 1927-07-15, nr. 54.
46. „Program regionalizmu polskiego“, in: *Ziemia*, 1926, nr. 13-14, s. 211-212, *Polska Oświata Pozaszkolna*, 1926, nr. 4-5.
47. „Protest Wileńskiego Towarzystwa Artystów-Plastyków“, in: *Słowo*, 1926-05-11, nr. 105, s. 4.
48. Rewieńska W., „Głaz narzutowy w Dukaszach pod Wilnem“, in: *Ochrona Przyrody*, 1932, rocznik 12, s. 179-180.
49. Srebrny S., „Reduta (od grudnia r. 1926 do grudnia r. 1927)“, in: *Źródła mocy*, 1928, zeszyt nr. 3, s. 46-51.
50. Srebrny S., „Pierwszy sezon Reduty w Wilnie (1925/6)“, in: *Źródła mocy*, 1927, zeszyt nr. 1, s. 102-108.

51. Szafer, W., „Ustawy rozporządzenia i zarządzenia władz państwowych“, in: *Kwartalny Biuletyn Informacyjny*, 1931, Nr. 1, s. 1-2.

52. Szkop J., „O nowy program naszego regionalizmu“, in: *Sprawy Nauczycielskie*, 1932, nr. 7, s. 301-306, nr. 8, s. 337-343.

53. „Wystawa sztuki w Wilnie będzie otwarta w tym miesiącu, a pomimo przeszkód Wydziału Kultury i Sztuki“, in: *Express Wileński*, 1926-05-10, s. 4.

54. Wodziczko A., „Ochrona przyrody wczoraj, dziś i jutro“, in: *Ochrona przyrody*, 1936, nr. 16, s. 1-9.

55. „Wojewódzki Komitet Regionalny“, in: *Źródła mocy*, 1928, zeszyt nr. 4, s. 164-166.

56. „Z za kulis“, in: *Kurjer Wileński*, 1924-11-09, s. 5.

57. „Źródła mocy“, in: *Źródła mocy*, 1927, zeszyt nr. 1, s. 3-6.

58. Żmigrodzki J., „Nowogródek“, in: *Źródła mocy*, 1928, zeszyt nr. 3, rok II, s. 56-58.

Publikuoti šaltiniai

1. Adomo Mickevičiaus pilkapis Naugarduke [fotografija], 1932-1939, [interaktyvus], in: <https://audiovis.nac.gov.pl/obraz/119350/>, (2021-05-15).

2. Adomo Mickevičiaus pilkapio Naugarduke inauguracinis pylimas, vaivados Z. Beczkowicziaus prakalba [fotografija], 1931 m. birželis, [interaktyvus], in: <https://audiovis.nac.gov.pl/obraz/27403/044e859942cd14bbc689496a7a2d6a4a/>, (2021-05-15).

3. Adomo Mickevičiaus pilkapio Naugarduke inauguracinio pylimo šventė [fotografija], 1931 m. birželis, [interaktyvus], in:

<https://audiovis.nac.gov.pl/obraz/27402/044e859942cd14bbc689496a7a2d6a4a/>, (2021-05-15).

4. Bułhak J., *Polska fotografia ojczysta: Poradnik fotograficzny*, Poznań, 1939.
5. Bułhak J., *Šviesos estetika: Fotografikos pagrindai*, Vilnius, 2008.
6. Bułhak J., *Vaikystės metų kraštas*, Vilnius, 2008.
7. Bułhak J., *Vilniaus peizažas: Fotografo kelionės*, Vilnius, 2006.
8. Do katolickiego Wilna! [skelbimas], Wilno, 1937, [interaktyvus], in: <https://polona.pl/item/do-katolickiego-wilna-inc-po-dlugich-wysilkach-i-trudach-wielkie-dzielo-przywrocenia,ODY2NTAzNjE/0/#info>, (2021-05-15).
9. *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Polska*, Warszawa, 1938.
10. *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Nowogródzkie*, Warszawa, 1938.
11. *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wileńskie*, Warszawa, 1938.
12. Goetel W., „Parki narodowe w Polsce“, in: *Skarby przyrody i ich ochrona*, pod red. W. Szafera, Warszawa, 1932, s. 273-293.
13. Gürtler R., „Roboty konserwatorskie na Górze Zamkowej w Nowogródku (Sprawozdanie ogólne)“, in: *Ochrona zabytków sztuki*, Warszawa, 1930-1931, cz. I, s. 181-190.
14. „Historja budowy kopca Mickiewicza“, in: *Dni Mickiewiczowskie w Nowogródku*, Nowogródek, 1931, s. VI-XI.

15. *Instrukcja szczegółowa dla inwentaryzatorów zabytków sztuki*, Warszawa, 1930.

16. Iškilms prie Adomo Mickevičiaus pilkapio Naugarduke [fotografija], 1931 m. birželis, [interaktyvus], in: <https://audiovis.nac.gov.pl/obraz/27405/044e859942cd14bbc689496a7a2d6a4a/>, (2021-05-15).

17. *Jan Bulhak: Vilnius. I knyga*, Vilnius, 2012.

18. *Jan Bulhak: Vilnius. II knyga*, Vilnius, 2013.

19. *Jan Bulhak: Vilnius. III knyga. Įvykiai ir žmonės. Apylinkės*, Vilnius, 2011.

20. Kaplica św. Kazimierza w bazylice wileńskiej, fot. J. Bulhak [atvirukas], Wilno, 1935, [interaktyvus], in: <https://polona.pl/item/kaplica-sw-kazimierza-w-bazylice-wilenskiej,NTg4MTMzNA/0/#info:metadata>, (2021-05-15).

21. Kieszkowski W., *Zabytki Sztuki w Polsce. Inwentarz topograficzny, cz. VI: Województwo łódzkie, t. I, z. 1: Powiat rawsko-mazowiecki*, J. Szablowski (red.), Warszawa, 1939.

22. Komiteto, sukvieta Rejtano 150-osioms mirties metinėms, nariai prie spėjamo jo kapo, fotografija Jano Bulhako, 1930 m. liepa, [interaktyvus], in: <https://audiovis.nac.gov.pl/obraz/105106/dac2c8b8971ed6070e233504d9a64d66/>

23. Kreutz S., „Ochrona Przyrody nieożywionej“, in: *Skarby przyrody i ich ochrona*, pod redakcją Władysława Szafera, Warszawa, 1932, s. 223-247.

24. „Kronika Konserwatorska“, in: *Ochrona zabytków sztuki*, Warszawa, 1930-1931, cz. II, s. 323-355.

25. Kulesza W., *Buki nowogródzkie w naturze i w pismach Mickiewicza: szkic fitogeograficzny*, Poznań, 1934.

26. Kulesza W., „*Pan Tadeusz*”: ewangelją ochrony przyrody, Kraków, 1931.

27. Lalewicz M., *Sprawozdanie z międzynarodowej konferencji, zwolanej w 1931 r. w Atenach*, Warszawa, 1932.

28. Langrod J. S., *Zagadnienia wybrane z praktyki administracyjnej*, Kraków, 1938.

29. Lauterbach A., „Restauracja zabytków architektury“, in: *Pierścień sztuki. Historia i teoria*, Warszawa, 1929, s. 225-235.

30. Lauterbach A., „Międzynarodowa konferencja w Rzymie w sprawie naukowych metod badania i konserwacji dzieł sztuki. Sprawozdanie“, in: *Ochrona zabytków sztuki, 1930-1931*, cz. II, s. 473-475.

31. Lorentz S., *Album wileńskie*, Warszawa, 1986.

32. Lorentz S., „Konserwacja ruin zamków w Wileńszczyźnie i Nowogródzczyźnie“, in: *Ochrona zabytków sztuki*, Warszawa, 1930-1931, cz. I, s. 161-180.

33. Lorentz S., „Konserwacja wnętrza kościoła ostrobramskiego w Wilnie“, in: *Ochrona zabytków sztuki*, Warszawa, 1930-1931, cz. I, s. 212-216.

34. Lorentz S., *Wycieczki po województwie wileńskim*, Wilno, 1932.

35. Lorentz S., *Wycieczki słonimskie*, Słonim, 1933.

36. Łopalewski T., *Czasy dobre i złe*, Warszawa, 1966.

37. Łopalewski T., *Między Niemnem a Dźwiną. Ziemia Wileńska i Nowogródzka*, Poznań, 1938.

38. Morelowski M., *Zarys sztuki wileńskiej z przewodnikiem po zabytkach między Niemnem a Dźwiną*, Wilno, 1939.

39. Muczkowski J., *Ochrona zabytków*, Kraków, 1914.

40. *Nowogródzkie: praca zbiorowa wydana staraniem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, Nowogródek, 1926.

41. Odlanicki-Poczobutt S., *Województwo Nowogródzkie*, Wilno, 1936.
42. *Opieka nad zabytkami i ich konserwacja*, Warszawa, 1920.
43. Patkowski A., „Regionalizm“, in: *Dziesięciolecie Polski Odrodzonej. Księga pamiątkowa 1918-1928*, Dąbrowski M., Lot P. (red.), Kraków, Warszawa, 1928, s. 781-788.
44. Pawlikowski J. G., „Prawodawstwo ochronne“, in: *Skarby przyrody i ich ochrona*, pod red. W. Szafera, Warszawa, 1932, s. 248-257.
45. Pigoń S., „Na święto wzniesienia kopca Mickiewiczowskiego w Nowogródku“, in: *Dni Mickiewiczowskie w Nowogródku*, Nowogródek, 1931, s. III-V.
46. Piotrowski J., *Ochrona zabytków a odbudowa karaju*, Lwów, 1916;
47. *Polska w krajobrazie i zabytkach*, Warszawa, 1930 m., t. I, t. II.
48. „Przemówienie Witolda Hulewicza na wieczorze uroczystym Reduty, poświęconym pamięci Stefana Żeromskiego d. 26. XI. 1925 r. w Sali Miejskiej“, in: *Wilno Żeromskiemu*, Wilno, 1926, s. 7-11.
49. *Ratujmy bazylikę Wileńską*, Wilno, 1933.
50. Remer J., *Oddział sztuki Wileńskiego Urzędu Wojewódzkiego w pięcioletnim okresie działalności*, Wilno, 1928 [odbitka z czasopisma „Źródła mocy“ zeszyt nr. 4].
51. Remer J., *Pochwała miasta*, Wilno, 1928 [specjalna odbitka bibliofilska z Nr. 189 „Kurjera Wileńskiego“, w stu numerowanych egzemplarych].
52. Remer J., „Program inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce“, in: *Ochrona zabytków sztuki*, Warszawa, 1930-1931, cz. II, s. 413-422.

53. [Remer J.], „Słowo wstępne“, in: *Ochrona zabytków sztuki*, Warszawa, 1930-1931, cz. I, s. V-VII;
54. Remer J., *Wilno*, Poznań, 1935.
55. [Remer J.] R., „II-gi ogólnopolski zjazd konserwatorów w Warszawie w 1927 r. (uchwały i rezultaty)“, in: *Ochrona zabytków sztuki*, Warszawa, 1930-1931, cz. II s. 356-361.
56. Romer-Ochenkowska H., „Jak Wilno czciło Żeromskiego?“, in: *Wilno Żeromskiemu*, Wilno, 1926, s. 44-47.
57. Ruszczyc F., *Dziennik. Część druga. W Wilnie 1919-1932*, opracowanie E. Ruszczyc, Warszawa, 1996.
58. Schrammówna H., *Ochrona sztuki ludowej*, Warszawa, 1939.
59. Schrammówna H., *O organizacji i ideologii Towarzystwa Popierania Przemysłu Ludowego w Wilnie*, Wilno, 1933.
60. Schrammówna H., „O potrzebach organizacji ochrony sztuki ludowej“, in: *Referaty zgłoszone na Zjazd Rady 6 Towarzystw P.P.L. w dn. 4 i 5 grudnia 1937 roku*, s. 1-5.
61. Schrammówna H., *Sztuka ludowa a praca oświatowa na wsi*, Wilno, 1934.
62. Schrammówna H., *Sztuka Ludowa i jej znaczenie dla kultury artystycznej*, Wilno, 1939.
63. Schrammówna H., *Uwagi o sztuce ludowej*, Wilno, 1926.
64. Schrammówna H., *W sprawie ochrony sztuki ludowej*, Grodno, 1935.
65. Szafer W., „O parkach narodowych“, in: *Skarby przyrody i ich ochrona*, pod red. W. Szafera, Warszawa, 1932, s. 65-80.
66. Szafer W., „Rezerваты w Polsce“, in: *Skarby przyrody i ich ochrona*, pod red. W. Szafera, Warszawa, 1932, s. 294-317.

67. Szafer W., „Z dziejów ochrony przyrody“, in: *Skarby Przyrody i ich ochrona*, pod red. W. Szafera, Warszawa, 1932, s. 16-36.

68. Szydlowski T., *Zabytki Sztuki w Polsce. Inwentarz topograficzny, cz. III: Województwo krakowskie, t. I, z. 1, Powiat nowotarski*, Warszawa, 1938.

69. Tomkowicz S., „Znaczenie i zadania inwentaryzacji zabytków w Polsce“, in: *Ochrona zabytków sztuki*, Warszawa, 1930-1931, cz. II, s. 405-412.

70. *Wilno: 20 widoków z fotografii J. Bulhaka*, Wilno, 1937.

71. *Wilno i ziemia Wileńska: zarys monograficzny*, tom I, Wilno, 1930.

72. *Wilno i ziemia Wileńska: zarys monograficzny*, tom II, Wilno, 1937.

73. Wojciechowski J., „Co zrobiono w Polsce w zakresie odbudowy, restauracji i konserwacji zabytków sztuki w latach 1919-1929“, in: *Ochrona zabytków sztuki*, Warszawa, 1930-1931, cz. II, s. 243-322.

74. Wojciechowski J., „Historja powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce“, in: *Ochrona zabytków sztuki*, Warszawa, 1930-1931, cz. I, s. 3-33.

75. Żeromski S., *Snobizm i postęp*, Gdańsk, 2000, [interaktyvus], in: <http://biblioteka.kijowski.pl/zeromski%20stefan/snobizm%20i%20postep.pdf>, (2021-04-04)

76. Żmigrodzki J., *Nowogródek i okolice*, Nowogródek, 1931.

77. *V Targi Północne oraz wystawy rolnicze w Wilnie 19.VIII.-3. IX.1933. Przewodnik i spis wystawców*, Wilno, 1939.

Nepublikuoti moksliniai tyrimai

Blažiūnas J., *Vilniaus sakralinės molbertinės tapybos kūrinių tvarkybos istorija nuo XVI a. iki 1939 m.*, daktaro disertacija, Vilnius dailės akademija, 2013.

Fedorovič J., *Nekilnojamojo kultūros paveldo apsauga Vilniaus krašte 1920-1939: lenkiško paveldosaugos modelio raiška ir praktika*, magistro darbas, Vilniaus universitetas, Istorijos fakultetas, Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra, 2011.

Gajowniczek Z. T., *Gmina wiejska i miejsko-wiejska w Polsce jako obszar odniesienia w edukacji regionalnej*, praca doktorska, Uniwersytet Warszawski Wydział Geografii i Studiów Regionalny, 2014, s. 23-25;

Kučiauskas K., *Prieškario Vilniaus urbanistinis modelis ir jo recepcija karo ir pokario metais (1932-1956 m.)*, daktaro disertacija, Vilniaus universitetas, 2016.

Literatūra

1. Adamkiewicz S. , „Edukacja w II Rzeczypospolitej“, [interaktyvus], in: <https://niepodlegla.gov.pl/o-niepodleglej/edukacja-w-ii-rzeczypospolitej/>, (2021-04-04).

2. Adamkiewicz S., „Statystyka w II Rzeczypospolitej“, [interaktyvus], in: <https://niepodlegla.gov.pl/o-niepodleglej/statystyka-w-ii-rzeczypospolitej/>, (2021-04-04).

3. Andriulytė A., *Ferdynandas Ruszczycas: civis vilnensis sum*, Vilnius, 2018.

4. Andriulytė A., „Karališkųjų palaikų atradimas Vilniaus arkikatedroje 1931 m.: atvaizdų kolekcija“, in: *Acta Academiae*

Artium Vilnensis, Vilnius, 2012, t. 65-66: *Lietuvos kultūros karališkasis dėmuo: įvaizdžiai, simboliai, reliktai*, sud. J. Liškevičienė, G. Surdokaitė, p. 321-354.

5. Andriulytė A., „Moterys dailininkės tarpukario Vilniuje“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, Vilnius, 2020, t. 98: *Tarpukario Vilnius: dailės ir architektūros pavidalai 1919-1939 metais*, sud. A. Andriulytė, p. 101-137.

6. Andriulytė A., „Tapybos ir fotografijos santykis: Ferdinandas Ruščicas ir Janas Bulhakas“, in: *XX amžiaus pradžios Vilnius: Modernėjančios kultūros židinys*, Vilnius, 2004, p. 88–93.

7. Andriulytė A., „Tikrovės paieškos: Ferdinandas Ruščicas ir Janas Bulhakas“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, Vilnius, 2003, t. 31: *Istorinė tikrovė ir iliuzija: Lietuvos dvasinės kultūros šaltinių tyrimai*, sud. D. Klajumienė, p. 181–188.

8. Augusteijn J., Storm E., „Introduction: region and state“ in: *Region and State in Nineteenth-Century Europe. Nation-Building, Regional Identities and Separatism*, edited by J. Augusteijn and E. Storm, Palgrave Macmillan, 2012, [interaktyvus], in: https://books.google.lt/books/about/Region_and_State_in_Nineteenth_Century_E.html?id=1nTWhyJzx4sC&printsec=frontcover&source=kp_read_button&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false, (2021-02-23).

9. Biernacka R., „Helena Schrammówna“, in: *Polski Słownik Biograficzny*, 1994, t. XXXV, [interaktyvus], in: <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/helena-schrammowna#text>, (2021-04-10).

10. Borowski J., „Helena Schrammówna“, in: *Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie*, 1972, nr. 16, s. 441-454.

11. Bujnicki T., „Regionalizm i pogranicze. Przypadek wileński“, in: *Na pograniczach literatury*, red. J. Fazan, K. Zajas, Kraków, 2012, s. 233-247.

12. Bujnicki T., „Wilno międzywojenne - kresowe? Regionalne? Pograniczne?“, in: *Pogranicza, Kresy, Wschód a idee Europy, ser. 2, Wiktor Choriew in memoriam*, Białystok, 2013, s. 417-426, [interaktyvus], in: https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/8474/1/T_Bujnicki_Wilno_miedzywojenne.pdf, (2021-02-19).

13. Burke P., *Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence*, Ithaca, New York: Cornell University Press, 2001.

14. Caws P., „Photographic “truth““, in: *Encyclopedia of Twentieth-Century Photography*, Vol. I-III, ed. Lynne Warren, New York, London: Routledge, 2006, p. 1251-1255.

15. Chmielewska A., *W służbie państwa, społeczeństwa i narodu: „Państwowotwórczy“ artyści plastycy w II Rzeczypospolitej*, Warszawa, 2006.

16. Chudziński E., *Regionalizm. Idea -ludzie - instytucje*, Warszawa, 2013, [interaktyvus], in: http://mbc.malopolska.pl/Content/73180/chudzinski_regionalizam_2013.pdf, (2021-02-19).

17. Chudziński E., „Z dziejów regionalizmu wileńskiego („Piony“ wobec zagadnień „tutejszych“)“, in: *Rocznik Komisji Historycznoliterackiej PAN*, 1991, t. XXVIII, s. 147-163.

18. Dawidowicz M., „System prawny ochrony zabytków w okresie dwudziestolecia międzywojennego“, in: *Służby konserwatorskie w dwudziestoleciu międzywojennym: narodziny, organizacja, działalność*, pod red. K. Guttmejer, Warszawa, 2018, s. 11-30.

19. Dąbrowski P., „Geneza Ligi Morskiej i Kolonialnej w Wilnie – struktura prawna i działalność w okresie dwudziestolecia międzywojennego“, in: *Studia Prawno-Ekonomiczne*, 2016, t. XCIX, s. 29-41.

20. Dettloff P., „Krakowski okręg konserwatorski w dwudziestolecu międzywojennym“, in: *Służby konserwatorskie w dwudziestolecu międzywojennym: narodziny, organizacja, działalność*, pod red. K. Guttmejer, Warszawa, 2018, s. 95-123.

21. Dettloff P., *Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918-1939. Teoria i praktyka*, Kraków, 2006.

22. Dijk T. A. van, *Discourse and power*, Basingstoke, New York, 2008.

23. Dijk T. A. van, „The discourse-knowledge interface“, in: *Critical discourse analysis: theory and interdisciplinarity*, edited by G. Weiss and R. Wodak, Basingstoke, New York, 2003, p. 85-109.

24. Dobosz P., „Jerzy Stefan Langrod (1903-1990)“, in: *Złota księga Wydziału Prawa i Administracji*, ed. J. Stelmach, W. Uruszczak, Kraków, 2000, s. 403-412.

25. Dobosz P., „Orzecznictwo administracyjne konserwatorów krakowskich w sprawach uznania za zabytek w okresie II Rzeczypospolitej Polskiej“, in: *Wiadomości Konserwatorskie Województwa Krakowskiego*, 1996, z. 4, s. 175-193.

26. Dobosz P., „Ponadczasowe wartości dekretu Rady Regencyjnej z dnia 31 października 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury“, in: *Prawna ochrona dziedzictwa kulturowego, T. III, Wokół problematyki prawnej zabytków i dzieł sztuki*, praca zbiorowa pod redakcją W. Szafrńskiego i K. Zalaśńskiej, Poznań 2009, s. 21-52.

27. Drēma V., *Vilniaus Šv. Jono bažnyčia*, Vilnius, 1997.

28. Dufurat J., „W okresie powolnej modernizacji. Kobieta w II Rzeczypospolitej - próba bilansu“, in: *Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. 2020, nr. 147 (4), s. 811-822.

29. Dunlop C. T., *Cartophilia: Maps and the Search for Identity in the French-German Borderland*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 2015.

30. Dziedzic S., „Wileńskie doświadczenia Konrada Górskiego“, in: *Życie literackie i literatura w Wilnie XIX-XX wieku*, Kraków, 2000, s. 119-125.

31. Fairclough N., „Critical discourse analysis as a method in social scientific research“, in: *Methods of Critical Discourse Analysis*, R. Wodak and M. Meyer (eds), London: Sage, 2001, p. 121-138.

32. Fairclough N., *Critical discourse analysis: the critical study of language*, London, New York, 2013.

33. Fairclough N., Wodak R., „Critical discourse analysis“, in: *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*, ed. T. van Dijk, Vol. 2, London: Sage, 1997, p. 258-284.

34. Fedorovič J., „Nekilnojamojo kultūros paveldo apsauga Vilniaus krašte 1920-1939: lenkiško paveldo saugos modelio raiška“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2012, t. 29, p. 84-97.

35. Fineman M., *Faking it: Manipulated Photography Before Photoshop*, New York: Metropolitan Museum of Art, 2012.

36. Fishman D. E., „The Problem of Jewish National Symbols in Vilnius“, in: *Polin: Studies in Polish Jewry*, Vol. 25: „Jews in the Former Grand Duchy of Lithuania since 1772“, ed. by Š. Liekis, A. Polonsky, Freeze Ch., Oxford, Portland, 2013, p. 395-404.

37. Floryńska-Lalewicz H., „Stefan Żeromski“, 2006, [interaktyvus], in: <https://culture.pl/en/artist/stefan-zeromski>, (2021-02-19).

38. Frycz J., *Restauracja i konserwacja zabytków architektury w Polsce w latach 1795-1918*, Warszawa, 1975.
39. Gałędek M., *Ustrój administracji ogólnej na Wileńszczyźnie w okresie międzywojennym*, Gdańsk, 2012.
40. Gudaitė J., „Trečiojo Vilniaus“ vizija Jano Bulhako fotografijose“, in: *Jan Bulhak: Vilnius. III knyga. Įvykiai ir žmonės. Apylinkės*, Vilnius, 2011, p. 7–33.
41. Gudaitė J., „Vilnius Jano Bulhako fotografijose“, in: *Jan Bulhak: Vilnius. I knyga*, Vilnius, 2012, p. 7–23.
42. Habielski R., *Wolność czy odpowiedzialność? Prasa i polityka w II Rzeczypospolitej*, Warszawa, 2013.
43. Hackmann J., „Baltic and Polish regionalism(s): concepts, dimensions and trajectories“, in: *Regionalism and Modern Europe. Identity Construction and Movements from 1890 to Present Day*. Editor(s): Xosé M. Núñez Seixas, Eric Storm, Bloomsbury Academic, 2019, p. 291-306.
44. Hejmej A., „Wstęp“, in: *Pasaże Witolda Hulewicza*, red. A. Hejmej, I. Fedorowicz, K. Mytkowska, Kraków, 2017, s. 7-10.
45. Howarth D., *Discourse*, Buckingham, Philadelphia, 2000.
46. Ilgiewicz H., *Societates Academicae Vilnenses: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie (1907-1939) i jego poprzednicy*, Warszawa, 2008.
47. Jackiewicz D., „Wizja miasta. Warszawa na fotografiach Jana Bulhaka z 1920–1921 roku“, in: *Vilniaus fotografijos mokykla. Tęstinumą ir naują strategiją problemos / Wileńska szkoła fotograficzna. Kwestie ciągłości i nowych strategii*: Tarptautinės mokslinės konferencijos straipsnių rinkinys, Vilnius, 2008, p. 55–60.
48. Jakimowicz T., „Viollet-le-Duc, architekt-konserwator i jego związki z Polską“, in: *Ochrona zabytków*, 1966, nr. 3, s. 3-12.

49. Januszevska-Jurkiewicz J., *Stosunki narodowościowe na Wileńszczyźnie w latach 1920–1939*, Katowice, 2010.
50. Jarocki R., *Rozmowy z Lorentzem*, Warszawa, 1981.
51. Jepson P., Whittaker R. J., „Historie of Protected Areas: Internationalisation of Conservationist Values an their Adoption in the Netherlands Indies (Indonesia)“, in: *Enivornment and History* 8, no. 2 (May 2002), p. 129-172.
52. Jokielowa I., „Jak jest zbudowany *Snobizm i postęp* Stefana Żeromskiego“, in: *Prace Naukowe. Filologia Polska. Historia i Teoria Literatury*, 1994, z. 4, s. 75-91.
53. Jokubaitis A., „Tarpukario Vilniaus filosofinis gyvenimas“, in: *Problemos*, 2009, Nr. 75, p. 140–151.
54. Kałamajska-Saeed M., *Ostra Brama w Wilnie*, Warszawa, 1990.
55. Kałwa D., „Model kobiety aktywnej na tle sporów światopoglądowych. Ruch feministyczny w dwudziestoleciu międzywojennym“, in: *Równe prawa i nierówne szanse: kobiety w Polsce międzywojennej*, zbiór studiów pod red. A. Żarnowskiej i A. Szwarca, Warszawa, 2000, s. 135-153.
56. Karaś A., *Miał zbudować wieżę: życie Witolda Hulewicza*, Warszawa, 2003.
57. Karczewski M., „Państwowe Grono Konserwatorów Zabytków Archeologicznych i Państwowe Muzeum Archeologiczne: ich rola w ochronie zabytków archeologicznych“, in: *Seminare. Poszukiwania naukowe*, 2015, t. 36, nr. 4, s. 183-197.
58. Kasprzyk D., „Ludoznawstwo - u źródeł regionalizmu“, in: *Uniwersalizm i tradycja w kulturze. Aktualność kultury ludowej*, cz. 3 / red. nauk. A. Roguska, M. Danielak-Chomać, Siedlce, 2015 s. 67-86.

59. Kassow S., „The Uniqueness of Jewish Vilna“, in: *Vilniaus žydų intelektualinis gyvenimas iki Antrojo pasaulinio karo: 2003 m. rugsėjo 16-17 d. tarptautinės mokslinės konferencijos Vilniuje medžiaga*, Vilnius, 2004, p. 147-161.

60. Kassow S., „Travel and Local History as a National Mission: Polish Jews and the Landkentenish Movement in the 1920s and 1930s“, in: *Jewish Topographies: Visions of Space, Traditions of Places*, edited by Julia Brauch, Anna Lipphardt, and Alexandra Nocke, Hampshire: Ashgate, 2008, p. 241-264.

61. Kondracka M., „Kobiety na uniwersytetach“, in: *Równe prawa i nierówne szanse: kobiety w Polsce międzywojennej*, zbiór studiów pod red. A. Żarnowskiej i A. Szwarca, Warszawa, 2000, s. 271-286.

62. Koprowski P., „Stefan Żeromski i Florian Znaniecki o niebezpieczeństwie oddziaływania ideologii bolszewickiej“, in: *Slavia orientalis*, 2019, nr. 3, s. 469-483.

63. Kosiński D., Świątkowska W., „Teatr Reduta“, 2019, [interaktyvus], in: <http://encyklopediateatru.pl/teatry-i-zespoly/1215/teatr-reduta>, (2021-02-19).

64. Kowalczyk R., „Proces ewolucji regionalizmu w Polsce od oporu do ofensywy“, in: *Środkowo europejskie Studia Polityczne*, 2015, nr 2, s. 127-150.

65. Kowalczykova A., „Konserwator Stanisław Lorentz na Wileńszczyźnie - przyczynek“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, Vilnius, 2003, t. 29: *Vilnius kaip dailės mokymo ir sklaidos centras*, sud. V. Jankauskas, p. 129-138.

66. Kowalczykova A., „Świteż i inne miejsca. Pamiątki mickiewiczowskie w zagrożeniach“, in: *Blok-Notes Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza*, 1999, nr. 12/13 s. 263-270.

67. Kowalczykowska A., „Świteż i inie. Pamiątki Mickiewiczowskie w zagrożeniach“, in: *Życie literackie i literatura w Wilnie XIX-XX wieku*, red. T. Bujnicki i A. Romanowski, Kraków, 2000, s. 149-157.

68. Kozłowska M., „Tradycja tutejszości. Regionalizm w czasopiśmie wileńskich 1923-1939“, in: *Szczecińskie Prace Polonistyczne nr 6: Kresy w literaturze*, red. B. Hadaczka, Szczecin, 1994, s. 101-121.

69. Kucharska J. B., „Jan Bułhak – inwentaryzator Wilna“, in: *Sztuka kresów wschodnich*, t. 2, Kraków: Text, 1996, p. 443–452.

70. Kucharska J. B., „Jan Bułhak – recepcja jego twórczości poza granicami Polski przed 1939 r.“, in: *Wilno i świat: Dzieje środowiska intelektualnego*, t. 2, Białystok, 2002, p. 51–79.

71. Kucharska J. B., „Pałac, dwór i zaścianek na fotografiach w zbiorze konserwatora wileńsko nowogródzkiego“, in: *Dwór polski zjawisko historyczne i kulturowe: Materiały VI seminarium zorganizowanego przez Oddział Kielecki Stowarzyszenia Historyków Sztuki i Dom środowisk Twórczych w Kielcach*, Warszawa, 2002, s. 513-520.

72. Kurienė V., „Jano Bułhako Vilniaus fotografinių vaizdų tarpukario Vilniaus paveldosaugos kontekste“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis. Dailės ir architektūros paveldas: tyrimai, išsaugojimo problemos ir lūkesčiai*, sud. D. Klajumienė, 2015, t. 77/78, p. 199-217.

73. Kurienė V., „Ką saugojo valstybė Vilniaus ir Naugarduko vaivadijose 1928-1939 m.? Kultūros paminklų vertinimas ir apskaita“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2021, t. 47, p. 30-61.

74. Lasek P., *Inwentaryzacja zabytków architektury w łwowskim okręgu konserwatorskim 1920–1939*, Warszawa, 2020.

75. Lasek P., Sypczuk P., „Mapy zabytków architektury z Powszechnej Wystawy Krajowej z 1929 r.: zapomniane materiały kartograficzne“, in: *Konteksty*, 2020, nr. 4 (331), s. 218-222.

76. Lekan T. M., *Imagining the Nation in Nature: Landscape Preservation and German Identity, 1885-1945*, Harvard University Press, 2004.

77. Lewicki J., „Inwentaryzacja zabytków w okresie dwudziestolecia międzywojennego“, in: *Ochrona Zabytków*, 1999, nr. 4, s. 375-390.

78. *Lietuvių kalbos žodynas (t. I–XX, 1941–2002): elektroninis variantas*, redaktorių kolegija: G. Naktinienė (vyr. redaktorė), J. Paulauskas, R. Petrokienė, V. Vitkauskas, J. Zabarskaitė, Vilnius, 2005 (atnaujinta versija, 2008), [interaktyvus], in: www.lkz.lt, (2014-06-06).

79. Łysko M., „Udział kobiety w życiu publicznym II Rzeczypospolitej Polskiej“, in: *Miscellanea Historico-iuridica*, 2015, t. XIV, z. 1, s. 381-400.

80. Manikowska E., *Photography and Cultural Heritage in the Age of Nationalisms. Europe's Eastern Borderlands (1867-1945)*, Routledge, 2020.

81. Markevičienė J., „Kultūros paveldo saugos raiška: mokslinės, emocinės ir teisinės prielaidos“, in: *Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1900-1940*, Vilnius, 1998, p. 271-307.

82. Markevičienė J., „Rytų Lietuvos paminklai“, in: *Kultūros paminklų enciklopedija. Rytų Lietuva II*, Vilnius, 1998, p. 5-11.

83. Markevičienė J., „Senamiesčio įvaizdžiai Vilniaus kultūros paveldo saugoje XX a.: nuo kraštovaizdžio iki praeities skeveldrų“, in: *Kultūrologija*, 2003, nr. 10, p. 233-293.

84. Markevičienė J., „Vilniaus kultūros paveldo apsauga Lietuvos Respublikos (1939-1940), Sovietų Sąjungos okupacijos bei

aneksijos pradžios (1940-1941 ir 1944-1945) ir nacistinės Vokietijos okupacijos laikotarpiu“, in: *Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1939-1945*, Vilnius, 1999, p. 142-175.

85. Markocka M., „Regionalizm w Polsce – tradycja i współczesność (wybrane zagadnienia)“, in: *Seminare. Poszukiwania naukowe*, 2014, nr. 3, s. 147-157.

86. Mazurkiewicz J. „Curriculum Vitae Jerzego Ludwika Adama Remera (1888-1979)“, in: *Konserwator i zabytek*, Warszawa, 1991, s. 57-67

87. Meyer H., „Nature: from protecting regional landscapes to regionalist self-assertion in the age of the global environment“, in: *Regionalism and Modern Europe. Identity Construction and Movements from 1890 to Present Day*, editor(s): Xosé M. Núñez Seixas, Eric Storm, Bloomsbury Academic, 2019, p. 65-82.

88. Midura F., *Spoleczna opieka nad zabytkami na ziemiach polskich do 1918 roku*, Warszawa, 2004.

89. Miknys R., „Marianas Zdziechowkis ir krajovcinė idėja“, in: *Lietuvos katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2008, t. 31, p. 227–239.

90. Myzelev A., „Photography in Russia and Eastern Europe“, in: *Encyclopedia of Twentieth-Century Photography*, Vol. I–III, ed. Lynne Warren, New York, London: Routledge, 2006, p. 1368–1375.

91. Muñoz-Viñas S., *Contemporary theory of conservation*, London and New York: Routledge, 2011.

92. Núñez Seixas X. M., „Historiographical approaches to sub-national identities in Europe: a reappraisal and some suggestions“, in: *Region and State in Nineteenth-Century Europe. Nation-Building, Regional Identities and Separatism*, edited by J. Augusteijn and E. Storm, Palgrave Macmillan, 2012, [interaktyvus], in: https://books.google.lt/books/about/Region_and_State_in_Nineteent

h_Century_E.html?id=1nTWWhyJzx4sC&printsec=frontcover&source=kp_read_button&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false, (2021-02-23).

93. Núñez Seixas X. M., Storm E., „Introduction: region, nation and history“, in: *Regionalism and Modern Europe. Identity Construction and Movements from 1890 to Present Day*, editor(s): Xosé M. Núñez Seixas, Eric Storm, Bloomsbury Academic, 2019, p. 1-23.

94. Pecela K., „Czasopismo „Źródła Mocy“ jako dokument wpływu Witolda Hulewicza na środowisko regionalistów w międzywojennym Wilnie“, in: *Pasaże Witolda Hulewicza*, red. A. Hejmej, I. Fedorowicz, K. Mytkowska, Kraków, 2017, s. 51-61;

95. Pietrzak M., „Sytuacja prawna kobiet w Drugiej Rzeczypospolitej, in: *Równe prawa i nierówne szanse: kobiety w Polsce międzywojennej*, zbiór studiów pod red. A. Żarnowskiej i A. Szwarca, Warszawa, 2000, s. 77-91.

96. Piotrowska D., „Z Działalności instytucji II Rzeczypospolitej chroniących zabytki archeologiczne na zachodniej Ukrainie“, in: *Przegląd Archeologiczny*, Vol. 54, 2006, s. 61-98.

97. Plater-Zyberk M., „Introduction / Wprowadzenie“, in: *Jan Bulhak [1876–1950] – fotografik / Pictorial Photographer*, Warszawa, 2006, p. 8–19. „Polska. Kościoły i związki wyznaniowe“, in: *Encyklopedia PWN*, [interaktyvus], in: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/4575054>, (2021-04-04).

98. Poklewski J., „Organizacje artystyczne i instytucje opieki nad sztuką w międzywojennym Wilnie“, in: *Kultura międzywojennego Wilna. Materiały konferencji w Trokach (28-30 VI 1993)*, Białystok, 1994, s. 173-202.

99. Poklewski J., *Polskie życie artystyczne w międzywojennym Wilnie*, Toruń, 1994.

100. Poklewski J., „Wileńsko-nowogródzki okręg konserwatorski w okresie międzywojennym“, in: *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo*, Toruń, 1991, t. 17. s. 215-230.

101. Poklewski J., „Wileńsko-nowogródzki okręg konserwatorski w okresie międzywojennym“, in: *Służby konserwatorskie w dwudziestoleciu międzywojennym: narodziny, organizacja, działalność*, redakcja naukowa K. Guttmejer, Warszawa, 2018, s. 125-158.

102. *Polski słownik biograficzny konserwatorów zabytków*, [interaktyvus], in: <http://www.serwer1363362.home.pl/SKP/>, (2020-12-23).

103. Popławska-Bukała E., „Organizacja i działalność warszawskiego urzędu konserwatorskiego w latach 1918-1939“, in: *Służby konserwatorskie w dwudziestoleciu międzywojennym: narodziny, organizacja, działalność*, redakcja naukowa K. Guttmejer, Warszawa, 2018, s. 31-68.

104. Povilaitytė-Leliugienė E., „Architectural heritage investigation in interwar Vilnius: problems and methods“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 98: „Tarpukario Vilnius: dailės ir architektūros pavaldai 1919-1939 metais“, sud. A. Andriulytė, Vilnius, 2020, p. 212-261.

105. Povilaitytė-Leliugienė E., „Fotografija paveldo istorijoje: Vilniaus Aukštutinė pilis“, in: *Dailės istorijos studijos 7: Vaizdų tekstai - tekstų vaizdai*, sud.: L. Balaišytė, E. Grigoravičienė, Vilnius, 2016, p. 135-163.

106. Povilaitytė-Leliugienė E., „(Ne)prarasti archyvai“: architektas Janas Borowskis“, [interaktyvus], in: <https://www.bernardinai.lt/2018-10-27-ne-prarasti-archyvai-architektas-janas-borowskis/>, (2022-01-02).

107. „Problemy gospodarcze i sytuacja międzynarodowa w pierwszych latach niepodległości“, in: A. Dziurok, M. Gałęzowski, Ł. Kamiński, F. Musiał, *Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918-1989*, 2014, [interaktyvus], in: <https://www.polska1918-89.pl/spoleczenstwo-ii-rzeczypospolitej,22.html>, (2021-04-04).

108. Pruszyński J., *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, Kraków, 2001, t.1.

109. Pruszyński J., *Prawna ochrona zabytków architektury w Polsce*, Warszawa, 1977.

110. Pukszo A., „Inkorporuotojai prieš federalistus. Vilniaus lenkų pozicija dėl Józefo Piłsudskio politikos (1919 m. balandis – 1920 m. liepa)“, in: *Darbai ir dienos*, 2004, t. 40: *Grumtynės dėl Vilniaus krašto 1919–1923 metais: lietuvių ir lenkų istorikų svarstymai*, p. 21–35.

111. „Reduta. Pierwsze polskie laboratorium teatralne. 1919-1939“, [interaktyvus], in: <https://artsandculture.google.com/exhibit/reduta-pierwsze-polskie-laboratorium-teatralne/9gLivxXlWu5IIw?hl=pl>, (2021-02-23).

112. Rymaszewski B., *Klucze ochrony zabytków w Polsce*, Warszawa, 1992.

113. Rymaszewski B., *Polska ochrona zabytków*, Warszawa, 2005.

114. Semenowicz D., Płoski P., „Dzieje premiery „Uciekła mi przepióreczka“, [interaktyvus], in: https://www.narodowy.pl/o_teatrze,czytelnia,878,dzieje_premiery_u_ciekla_mi_przepioreczka.html, (2021-02-23).

115. Sypczuk P., „Adam Wisłocki w wileńskim okresie działalności 1923–1927: przyczynek do biografii fotografa i

filmowca w świetle nieznanych archiwaliów“, in: *Konteksty*, 2020, nr. 1-2, s. 277-282.

116. Sypczuk P., Lasek P., „Centralne biuro inwentaryzacji zabytków sztuki rozważania nad znaczeniem instytucji w dziewięćdziesięciolecie jej powstania“, in: *Cud jedności. Architektura i plastyka dwudziestolecia międzywojennego*, red. K. Wojtczak, Gdańsk, 2019, s. 223-252.

117. Smith L., „Heritage, Gender and Identity“, in: *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*, edited by B. Graham, P. Howard, London, Burlington, 2008, p. 159–178.

118. Smith L., *Uses of Heritage*, London, New York: Routledge, 2006.

119. Snyder T., *Tautų rekonstrukcija: Lietuva, Lenkija, Ukraina, Baltarusija, 1569–1999*, Vilnius: Mintis, 2008.

120. Sobota A., „Jan Bułhak and Conception of the National Character of Photography / Jan Bułhak i koncepcje narodowości fotografii“, in: *Jan Bułhak [1876–1950] – fotografik / Pictorial Photographer*, Warszawa, 2006, p. 176–197.

121. Sobota A., *Szlachetność techniki. Artystyczne dylematy fotografii w XIX i XX wieku*, Wrocław, 2001.

122. „Społeczeństwo II Rzeczypospolitej“, in: A. Dziurok, M. Gałęzowski, Ł. Kamiński, F. Musiał, *Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918-1989*, 2014, [interaktyvus], in: <https://www.polska1918-89.pl/spoleczenstwo-ii-rzeczypospolitej,22.html>, (2021-04-04).

123. Srebrakowski A., „Targi północne w Wilnie 1928-1939“, in: *Wokół historii i polityki. Studia z dziejów XIX i XX wieku dedykowane Profesorowi Wojciechowi Wrzesińskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. S. Ciesielski, T. Kulak, K. Ruchniewicz, J. Tyszkiewicz, Toruń, 2004, s. 781-787.

124. Stala K., „Na straży tożsamości i dziedzictwa narodowego. Archeolodzy w służbie II Rzeczypospolitej“, in: *Wiadomości konserwatorskie*, 2018, nr. 56, s. 98-106.
125. Stravinskienė V., „Migraciniai procesai ir etninė demografinė Vilniaus padėtis: XX a. 3-4 dešimtmečiai“, in: *Oikos: lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, 2013, nr. 16, p. 17-28.
126. Stravinskienė V., „Vilniaus miesto gyventojai 1920-1939 metais“, in: *Sostinė kaip tapatumo simbolis: Vilnius ir Kaunas tarpukario kultūroje*, Vilnius, 2014, p. 41-52.
127. Szafer W., „Zarys historii ochrony przyrody w Polsce“, in: *Ochrona przyrody i jej zasobów: problemy i metody: praca zbiorowa*, pod red. W. Szafera, Kraków, 1965, t. 1, s. 53-123.
128. Szmygin B., *Kształtowanie koncepcji zabytku doktryny konserwatorskiej w Polsce w XX wieku*, Liublin, 2000.
129. Szymanowicz M., „O Bułhaku, Ruszczycu i Wilnie“, in: *Format: Pismo artystyczne*, Nr. 37, p. 83–85.
130. Szymanowicz M., „Pomiędzy fotografią a malarstwem: O współpracy Jana Bułhaka z Ferdynandem Ruszczycem“, in: *Rocznik Historii Sztuki*, 2006, t. 31, p. 115–142.
131. Szymanowicz M., „Pomiędzy Wilnem a Czombrowem. Mickiewiczowski ślad w twórczości Jana Bułhaka“, in: *Punkt widzenia – fotografia miasta: X – Krakowska Dekada Fotografii: Materiały posesyjne*, Kraków, 2004, p. 59–64.
132. Szymanowicz M., „Topografia sukcesu“, in: *Artium Quaestiones*, Poznań, 2006, t. XVII, p. 75–128.
133. Szymanowicz M., „Within the Range of Pictorial Photography: On the Theoretical Aspect of the Works of Jan Bułhak“, in: *Jan Bułhak [1876–1950] – fotografik / Pictorial Photographer*, Warszawa, 2006, p. 128–175.

134. Szymanowicz M., „W służbie idei: Uwagi o fotografii ojczystej“, in: *Sztuki wizualne jako nośniki ideologii*, Toruń, 2009, p. 58–86.

135. Szymanowicz M., „W stronę nowoczesności. O pewnym epizodzie z historii polskiej fotografii lat 30“, in: *Fotografia*, 2004, Nr. 15, p. 100–106.

136. Šmigelskas R., „Devynios absoliučios datos iš Gedimino kalno tyrimų“, in: *Archaeologia Litwana*, 2018, nr. 19, p. 100-119.

137. Turkiewicz H., „Regionalizm i uniwersalizm międzywojennej poezji wileńskiej“, *Pogranicza, Kresy, Wschód a idee Europy, ser. 2, Wiktor Choriew in memoriam*, Białystok, 2013, s. 459-466, [interaktyvus], in: https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/8478/1/H_Turkiewicz_Regionalizm_i_uniwersalizm.pdf, (2021-02-19).

138. Turkevič H., „Stefan Žeromski“, in: *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, [interaktyvus], in: <https://www.vle.lt/straipsnis/stefan-zeromski/>, (2021-01-28).

139. *Vadovas po Lietuvos didžiąją kunigaikštystę*, sud. A. Palušytė, I. Vaišvilaitė, Vilnius, 2012.

140. Vaitkevičiūtė V., *Didysis lenkų-lietuvių kalbų žodynas*, [CD-ROM], Myros Martišienės vertėjų biuras, 2003.

141. Valantiejus A., Kastopka K., „Diskursas“, in: *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, [interaktyvus], in: <https://www.vle.lt/Straipsnis/diskursas-49128>, (2021-01-28).

142. Weiss G., Wodak R., „Introduction: theory, interdisciplinarity and critical discourse analysis“, in: *Critical discourse analysis: theory and interdisciplinarity*, edited by G. Weiss and R. Wodak, Basingstoke, New York, 2003, p. 1-32.

143. Węgrzyniak R., „27 lutego 1925 Prapremiera *Uciekła mi przepióreczka* Stefana Żeromskiego“, [interaktyvus], in:

<http://encyklopediateatru.pl/kalendarium/922/prapremiera-uciekla-mi-przepioretka-stefana-zeromskiego>, (2021-01-28).

144. Wysocki J., „Problem prawnej ochrony zabytków archeologicznych w okresie międzywojennym XX w. “, in: *Prawna ochrona zabytków*, redakcja naukowa T. Gardocka, J. Sobczak, Toruń, 2010, s. 364-395.

145. Wodak R., „What CDA is about - a summary of its history, important concepts and its developements“, in: *Methods of Critical Discourse Analysis*, R. Wodak and M. Meyer (eds), London: Sage, 2001, p. 1-13.

146. Wright J., *The Regionalist Movement in France 1890-1914: Jean Charles-Brun and French Political Thought*, Oxford, 2003.

147. Żarnowska A., „Obywatelki II Rzeczypospolitej“, in: *Równe prawa i nierówne szanse: kobiety w Polsce międzywojennej*, zbiór studiów pod red. A. Żarnowskiej i A. Szwarca, Warszawa, 2000, s. 287-297.

LENTELIŲ IR GRAFIKŲ SĄRAŠAS

1. Lentelė nr. 1. Nutarimų, skelbiančių objektus paminklais, skaičius per metus, p. 135.

2. Lentelė nr. 2. Nutarimų, skelbiančių objektą paminklu, skaičius pagal jį išdavusį konservatorių, p. 135.

3. Lentelė nr. 3. Paminklų tipai, p. 136.

4. Lentelė nr. 4. Architektūros paminklų tipai, p. 155.

5. Lentelė nr. 5. Architektūros paminklų atsiradimo laikas, p. 157.

6. Lentelė nr. 6. Gamtos paminklų tipai, p. 179.

7. Lentelė nr. 7. Paminklų skaičius skirtinguose pavietuose, p. 212.

8. Lentelė nr. 8. Paminklų nuosavybė, p. 216.

1. Grafikas nr. 1. Nutarimų, skelbiančių objektus paminklais, skaičius per metus, p. 134.

2. Grafikas nr. 2. Paminklų tipai, p. 136.

3. Grafikas nr. 3. Paminklų nuosavybė, p. 217.

PRIEDAI

Priedas nr. 1. Žemėlapis, šalies padalijimas į paminklų apsaugos apskritis. Iš: *Ochrona zabytków sztuki*, Warszawa, 1930-1931, cz. I, s. 19.

Priedas nr. 2. Žemėlapis, architektūros paminklų tvarkybos darbai iki 1930 m. Iš: *Ochrona zabytków sztuki*, Warszawa, 1930-1931, cz. II, s. 243.

Priedas nr. 3. Žemėlapis, Naugarduko vaivadijos architektūros paminklai, 1929 m. Iš: IS PAN, Zbiory FiRP, Inwentarz map. Centralne Biuro Inwentaryzacji Zabytków Sztuki, k. 14, poz. 447.

Priedas nr. 4. Žemėlapis. Naugarduko pavieta architektūros paminklai, 1929 m. Iš: IS PAN, Zbiory FiRP, Inwentarz map. Centralne Biuro Inwentaryzacji Zabytków Sztuki, k. 14, poz. 455.

Priedas nr. 5. Žemėlapis. Ašmenos pavieto architektūros paminklai, 1929 m. Iš: IS PAN, Zbiory FiRP, Inwentarz map. Centralne Biuro Inwentaryzacji Zabytków Sztuki, k. 14, poz. 458.

Priedas nr. 6. Nutarimas, skelbiantis paminklu Drujos (Breslaujos pav.)
sinagogą, 1933-09-22. Iš: KPCPB, f. 22, ap. 1, b. 66, l. 19.

O D P I S

19

URZĄD WOJEWÓDZKI
WILNEŃSKI

WILNO, dn. 22 września 1933 r.

WYDZIAŁ Administracyjny
KONSERWATOR

L. AS. II. 4/19

DO ZARZĄDU
GMINY WYZNANIOWEJ ŻYDOWSKIEJ

w D r u i

Na podstawie art. 3, art. 1 i art. 2 punkt 2 i 8 Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami /Dz.U.R.P. Nr. 29 poz. 265/ uznaje za zabytek synagogę w Druł pow. Braszawskiego wraz z drewnianą rzeźbioną szafą ołtarzową i zabytkowym urządzeniem wewnętrznym, jak świeczniki, korony itp. jako cenny okaz architektury rokokowej z XVIII wieku, charakterystyczny dla tej epoki.

Decyzja niniejsza - na podstawie art. 3 ust. 7 wymienionego rozporządzenia o opiece nad zabytkami i art. 87 ust. 3 lit. a/ rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o postępowaniu administracyjnym /Dz.U.R.P. Nr. 36 poz. 361/ - ulega natychmiastowemu wykonaniu.

Od decyzji tej przysługuje odwołanie do Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Odwołanie wnosi się za pośrednictwem Urzędu Wojewódzkiego w Wilnie w ciągu dni 14 od dnia doręczenia decyzji.

Z A W O J E W O D ę

a zgodność, odpis:

H. Schwann

/dr. St. Lorentz/
KONSERWATOR

Priedas nr. 7. Vilniaus miesto paminklų registras, 1932-1939.

NUTARIMO ADRESAS DATA, NR.		OBJEKTAS	MOTYVAS	PAMINKLO AMŽIUS TIPAS	STILIUS	NUOSAVYBĖ	SAUGOJIMO VIETA	
1932-03-11, AS.II/4-5	Napoleono a. 8/ kampas su Vyskupo g.	Namas	Charakteringas Vilniui rokoko architektūros su klasicistiniu fasadu pavyzdys, vienas iš Napoleono aikštės architektūrinės visumos elementų.	Architektūra		Rokoko, klasicizmas	Ignac Bohdanowicz	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 1.
1933-08-25, AS.II.4/10	Paplavų g. 32	Malūnas (Potockių)	XVIII a. klasicistinės architektūros paminklas, charakteringas šio tipo ir epochos statybai.	Architektūra	XVIII a.	Klasicizmas	Leonid Pimonow	f. 22, ap. 1, b. 189, l. 8.
1933-11-18, AS.II.4/33	Pilies kalnas	[I] Pilies kalnas su pilies griuvėsiais. [II] Taip pat senosios žemutinės pilies teritorija, ribojama Vilijos ir Vilnelės upių, Karališkosios g., Marijos Magdalenos g., Vyskupo g. galo ir Mickevičiaus g. galo	[I] XV a. viduramžių gynybinės statybos paminklas. [II] Teritorija, kurioje yra buvusios Žemutinės pilies užstatymo pamatai, taip pat sudaro saugomų paminklų: Pilies kalno griuvėsių	Architektūra ir aplinka	XV a.		Valstybė (Vilniaus miestas)	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 31.

		Katedros aikštėje bei Arsenalų g.	ir Vilniaus bazilikos, aplinką.					
1933-11-20, AS.II.4/22	Katedros a.	Šv. Stanislovo bazilika kartu su paminkliniais altoriais, paveikslais, antkapiais bei varpine.	Vertingas baroko ir klasicizmo architektūros paminklas su gotikos ir renesanso liekanomis (XV, XVI, XVII ir XVIII a.), charakteringas tų laikotarpių bažnyčių statybai Lenkijoje. Varpinė yra charakteringas viduramžių gynybinės statybos pavyzdys, perstatyta renesanso ir klasicizmo laikotarpiu.	Architektūra	XV-XVIII a.	Gotika, barokas, klasicizmas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 10.
1933-11-20, AS.II.4/23	Šv. Onos g. 10	Šv. Onos bažnyčia kartu su XVIII a. rokoko altoriais ir paminkline sienine lenta.	Vertingas XVI a. gotikos architektūros paminklas, charakteringas šios epochos bažnyčių statybai.	Architektūra	XVI a.	Gotika	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 12.

1933-11-20, AS.II.4/24	Aušros Vartų g.	[I] Šv. Teresės bažnyčia kartu su rokoko altoriais, XVIII a. sienine tapyba ir stiuku. [II] Aušros vartų išorės fasadas.	[I] Vertingas XVII a. baroko architektūros paminklas. [II] Vertingas XVI a. vėlyvosios gotikos ir XVII a. ankstyvojo baroko gynybinės architektūros paminklas.	Architektūra	XVI a., XVII a.	Gotika, barokas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 14.
1933-11-20, AS.II.4/25	Šv. Mikalojaus g.	Šv. Mikalojaus bažnyčia kartu su: XVIII a. rokoko altoriais ir choru; aplinka, senomis bažnyčios kapinėmis ir XVIII a. mūru [tvora], atitveriančiu bažnyčios teritoriją.	Vertingas XV, XVI a. gotikos architektūros paminkla su XVIII a. rokoko perdirbimais ir pristatymais.	Architektūra	XV, XVI a.	Gotika, rokoko	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 16.
1933-11-20, AS.II.4/26	Antakalnis	Šv. apaštalų Petro ir Povilo bažnyčia ir Laterano kanauninkų vienuolyno pastatas kartu su: paminkliniais lipdiniais, altoriais, antkapiais, memorialinėmis lentomis, sienine tapyba; aplinka, ribojama paminklinio	Vertingas XVII a. baroko architektūros paminklas.	Architektūra	XVII a.	Barokas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 18.

		mūro [tvoros], su barokinėmis koplyčiomis.						
1933-11-20, AS.II.4/27	Napoleono a.	Šv. Kryžiaus bažnyčia ir bonifratrų vienuolyno pastatai kartu su XVI a. memorialine lenta ir paminkliniais altoriais.	Vertingas XVII a. baroko ir XVIII a. rokoko architektūros paminklas su XVI a. fragmentais .	Architektūra	XVII, XVIII a.	Barokas, rokoko	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b.162, l. 20.
1933-11-20, AS.II.4/28	Šv. Mykolo skg., Šv. Onos g.	Šv. archangelo Mykolo bažnyčia ir bernardinų vienuolynas kartu su paminkliniais altoriais, antkapiais, staktomis ir stiuku; bažnyčios ir vienuolyno kiemais.	Vertingas XVI, XVII a. renesanso ir baroko architektūros paminklas.	Architektūra	XVI, XVII a.	Renesansas, barokas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 22.
1933-11-20, AS.II.4/29	Rasų g. 2	Švč. Jėzaus Širdies ir šv. Pranciškaus Salezo bažnyčia ir vizičių vienuolynas kartu su: rokoko altoriais, XVIII a. sienine tapyba; aplinka, apimančia bažnyčios ir vienuolyno kiemus.	Vertingas XVIII a. baroko architektūros paminklas.	Architektūra	XVIII a.	Barokas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 24.

1933-11-20, AS.II.4/30	Subačiaus g. 18	Viešpaties Dangun Žengimo bažnyčia ir misionierių vienuolyno pastatai kartu su aplinka, apimančia misionierių sodą, ir paminkliniu mūru [tvora].	Vertingas XVIII a. rokoko architektūros paminklas.	Architektūra	XVIII a.	Rokoko	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 26.
1933-11-20, AS.II.4/31	Aušros Vartų g.	Basųjū karmelitų vienuolyno pastatai prie Šv. Teresės bažnyčios kartu su vienuolyno kiemais.	Vertingas XVII a. baroko architektūros paminklas.	Architektūra	XVII a.	Barokas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 28.
1933-11-20, AS.II.4/34	Pilies g. 9, 11, 13, Šv. Jono g. 4, 10, Universiteto g. 3, 5, 7, Skapo g. 2	Stepono Batoro universiteto pastatų kompleksas kartu su Skargos, Počobuto, Sarbievijaus, Smuglevičiaus ir Mickevičiaus kiemais.	Charakteringas gotikos, baroko ir klasicizmo (XVI- XIX a.) užstatymo kompleksas.	Architektūra	XVI-XIX a.	Gotika, barokas, klasicizmas	Valstybė	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 33.
1933-11-23, AS.II.4/35	Universiteto g. 6-8	Reprezentaciniai (vyskupų) rūmai kartu su rūmų užstatymu: oficinomis nuo Universiteto g., senąja kordegarda (buvęs muziejus), oficina nuo parko pusės, rūmų	Charakteringas XIX a. pr. klasicistinės statybos kompleksas, su juo siejasi didžiųjų istorinių įvykių tradicija.	Architektūra	XIX a. pr.	Klasicizmas	Valstybė	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 36.

		parką supantis mūras.						
1933-11-23, AS.II.4/36	Rotušės a.	Rotušė kartu su aplinka, kuri sudaro Rotušės aikštę, apribotą Didžiosios g., Vokiečių g., Imbarų bei Didžiosios, Savičiaus, Aušros Vartų, Arklių, Rūdininkų, Vokiečių ir Stiklių gatvių galų Rotušės aikštėje.	Charakteringas XVIII a. klasicistinis architektūros paminklas.	Architektūra	XVIII a.	Klasicizmas	Valstybė (Vilniaus miestas)	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 38.
1933-11-29, AS.II.4/43	Antakalnis	Išganytojo (Trinitorių) bažnyčia kartu su barokiniu stiuku, altoriais ir sienų tapyba bei paminklinė tvora, supanti bažnyčios aikštę, su senais barokiniais vartais (šiuo metu užmūrytais), kartu su bažnyčios aplinka aptvėrimo ribose	Charakteringas XVIII a. pr. baroko statybos ir taikomosios dailės pavyzdys.	Architektūra	XVIII a. pr.	Barokas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 19.
1933-11-29, AS.II.4/44	Antakalnis	Sapiegų rūmai ir parkas kartu su: dvejais mūriniais vartais (priešais įėjimą į pagr. pastatą ir nuo Antakalnio g.), sena	Rūmai pastatyti 1691 m., mūriniai vartai iš to paties laikotarpio. Charakteringas XVII a. baroko rūmų ir vienuolynų	Architektūra, aplinka	XVII a.	Barokas	Valstybė (Karinė ligoninė)	f. 22, ap. 1, b. 103, l. 46a.

		mūrine koplyčia parke, parkas su išlikusiais toje teritorijoje medžiais, buvęs Antakalnio trinitorių vienuolynas (klinikų pastatas, prigludęs prie Išganytojo bažnyčios); kartu su paminklų aplinka, kuri sudaro visą Karinės ligoninės Antakalnyje teritoriją, ribose tarp Antakalnio ir Sapiėgų gatvių.	architektūros bei barokinio parko pavyzdys.					
1934-01-31, AS.II.4/69	Verkiai [Vilniaus m. ir Riešės gmina, Vilniaus-Trakų pavietas]	[I] Rūmų kalva ir parkas kartu su išlikusiais medžiais. [II] Kalvoje ir papėdėje prie Vilijos upės esantys paminkliniai pastatai: du klasicistiniai rūmų fligeliai, oranžerija, klasicistinis gyvenamasis namas, dengtas kupolu, dvi arklidės, mūrinis malūnas kalvos papėdėje, netoli Vilijos upės, medinis	[I] Praeities atminimas, susijęs su Lietuvos istorija ir XVIII a. sodininkystės meno paminklas. [II] XVIII a. II p. vertingi klasicistinės architektūros paminklai, charakteringi šios epochos rūmų statybai.	Architektūra ir aplinka	XVIII a.	Klasicizmas	Kazimierz Karp-Spink	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 53.

		karčiamos, vad. „Słomianka" [šiaudinis kilimėlis prie durų], pastatas.						
1934-04-26, AS.II.4/82	Trinapolis	Šv. Trejybės bažnyčia ir trinitorių vienuolyno pastatas kartu su aplinka ir išlikusiais toje teritoijoje medžiais. Ribos: tarp Vilijos upės, Kalvarių miško ir Baltupių kaimo žemės.	Charakteringas XVIII a. rokoko bažnytinės ir vienuolynų architektūros paminklas.	Architektūra	XVIII a.	Rokoko	Katalikų bažnyčia (Vilniaus archivyskupo metropolito rezidencija)	f. 22, ap. 1, b. 108, l. 20.
1934-04-26, AS.II.4/83	Kalvarių miškas	Kalvarių miškas su medžiais bei kalvarių koplyčiomis [išvardytos, 36]. Ribos: kelias į Verkius, upė, Baltupių kaimas, Verkių dvaras, ir kelių privačių asmenų nuosavybė.	Praeities atminimas ir vertingas XVIII a. rokoko bažnytinės architektūros paminklas. Koplyčių išplanavimas miške - charakteringas XVIII a. planuoto vietovės pritaikymo religinėms apeigoms pavyzdys, vienintelis ŠR respublikos žemėse. [yra planai]	Architektūra ir aplinka	XVIII a.	Rokoko	Katalikų bažnyčia, valstybė, privatus asmenys	f. 22, ap. 1, b. 108, l. 23.

1934-04-26, AS.II.4/84	Kalvarija	Šv. Kryžiaus Atradimo bažnyčia (parapinė, buvusi dominikonų) kartu su rokoko vidaus įranga ir rokoko vidaus polichromija. Senojo dominikonų vienuolyno pastatas (klebonija).	Rokoko architektūros paminklas, charakteringas XVIII a. II p. bažnyčių ir vienuolynų statybai.	Architektūra	XVIII a.	Rokoko	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 108, l. 28.
1934-05-29, AS.II.4/89	Didžioji g.	Šv. Mikalojaus cerkvė	Vertingas XVI a. gotikos architektūros paminklas, charakteringas šios epochos cerkvių statybai, iš dalies perstatyta XVII ir XIX a.	Architektūra	XVI a.	Gotika	Stačiatikių bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 69.
1934-06-14, AS.II.4/90	Vilniaus g.	Šv. Kotrynos bažnyčia kartu su rokoko vidaus įranga (ambona, choras, altoriai su Czechowicziaus paveikslais). Benediktinių vienuolyno pastatų kompleksas tarp Vilniaus g., Benediktinių g. ir Šv. Ignoto skg., būtent: gotikos fragmentai iš	XVII a. barokinė, perstatyta XVIII a. I p. Vertingas XVII-XIX a. gotikos, baroko, rokoko bažnytinės architektūros paminklas.	Architektūra	XVII a.	Barokas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 135, l. 9.

		XVI a. salės krištoliniais skliautais, XVII a. barokinis vienuolyno sparnas, XVIII a. ir XIX a. pr. vienuolyno pastatai, mūrinė tvora, įvažiavimo vartai.						
1934-07-03, AS.II.4/94	Didžioji g. 31	Namas	XVII a. baroko architektūros paminklas, charakteringas šios epochos miestietišškai statybai.	Architektūra	XVII a.	Barokas	Szejn Długowski	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 78.
1934-07-03, AS.II.4/95	Didžioji g. 8	Namas	XVII a. baroko architektūros paminklas, charakteringas šios epochos miestietišškai statybai.	Architektūra	XVII a.	Barokas	Maria Romer	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 80.
1934-07-11, AS.II.4/99	Archangelo g. 6, Paneriai	Nukryžiuotojo Kristaus koplyčia kartu su tvora aptverta aplinka ir išlikusiais toje teritorijoje medžiais.	Pastatyta XVIII a. I p., padidinta XIX a. vid. Charakteringas baroko bažnytinės statybos pavyzdys.	Architektūra	XVIII a.	Barokas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 40a.

1934-09-28, AS.II.4/105	Šv. Jono g. 12	Bažnytinių pastatų kompleksas: I. Šv. Jono bažnyčia (XV a. gotikinė, perstatyta rokoko stiliumi XVIII a.) kartu su rokoko altoriais, altorių tapyba, skulptūromis, paminklais ir atminimo plokštėmis; II. Barokinė varpinė, stovinti šalia bažnyčios; III. Klebonijos pastatas; IV. Zakristijos pastatas; V. Patarnautojų gyvenamasis namas.	Vertingas paminklinis bažnytinės architektūros kompleksas, charakteringas tai epochai.	Architektūra	XV, XVII a.	Gotika, rokoko, barokas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 41.
1934-09-28, AS.II.4/106	Lukiškės	Šv. Pilypo ir Jokūbo bažnyčia (barokinė, XVII/XVIII a. sandūros) kartu su XVIII a. vid. rokoko altoriais, aplinka (buvusios bažnyčios kapinės) aptvėrimo ribose, senojo dominikonų vienuolyno pastatas.	Charakteringas baroko epochos bažnytinės architektūros paminklų kompleksas.	Architektūra	XVIII a.	Barokas	Katalikų bažnyčia, valstybė (Vilniaus miestui, įsikūrusi miesto ligoninė)	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 43, 45.

1934-11-20, AS.II.4/109		Pranciškonų bažnyčios ir vienuolyno kompleksas kartu su aplinka, ribojama Trakų g., Kėdainių skg., Pranciškonų skg. ir Lydos skg.: I. Švč. Mergelės Marijos bažnyčia „Smiltynėje“ kartu su paminkline skliautų ir sienų tapyba bei stiuku; II. Buvusio pranciškonų vienuolyno pastatai; III. Švč. Mergelės Marijos koplyčia, vadinama „Suzinų“.	Vertingas gotikos, baroko ir rokoko epochos (XV-XVIII) meno paminklas, charakteringas tų epochų bažnytiniam menui.	Architektūra	XV-XVIII a.	Gotika, barokas, rokoko	Katalikų bažnyčia, valstybė (Valstybės išduo ir Vilniaus miestui)	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 48, 49, 51.
1936-04-06, KS.II.4/126	Universiteto g. 4	Senasis popiežiaus alumnatas	Pastatytas 1622 m., barokinis, su charakteringu arkadiniu kiemu. Vienas iš vertingiausių pasaulietinės architektūros paminklų Vilniuje.	Architektūra	XVII a.	Barokas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 58.

1936-05-29, KS.II.4/128	Senamiestis	Dabar egzistuojanti gatvių sistema senojo Vilniaus miesto ir senųjų priemiesčių ribose, apimančiose gatves: Tadeuszo Kosciuškos g. (atkarpą nuo tilto prie Vilnelės žiočių iki Arsenalo g.), Žygimantų g. (iki Žaliojo tilto), Vilniaus g., Jogailos g., Zawalna g. [Pylimo g.], Bazilijonų, Aušros Vartų (atkarpą nuo Aušros Vartų iki geležinkelio, geležinkeliu (iki Rasų g.), Mogiliovo g., Parko skg, Šveicarijos skg. (iki Vilnelės upės), Bernardinų kapinės, Baltąjį skg., Popowska g., Užupio g. ir Malūnų g. (iki Vilnelės) ir Vilnelės upę iki žiočių.	Šis Vilniaus rajonas išsaugojo beveik visą charakteringą miestui išplanavimą gyvenamaisiais blokais, aikštėmis ir gatvėmis, einančiomis pagal teritorijos reljefą, egzistuoja jau nuo XVI a. ir XVII a., tai įrodo seniausi Vilniaus planai ir vaizdai. Nutarimas apima ne tik senojo miesto išplanavimą, kadaise uždarytą mūrų, ribose žinomose iš 1648 m. Getkanto plano. Bet taip pat senosios karališkosios pilies teritoriją bei papilį prie Vilijos (Šv. Jurgio ir Tilto rajonas) ir Vilnelės (Bernardinų sodas), Užupio rajoną kaip esantį prie labai seno Polocko trakto, taip pat Subačiaus rajoną, kur taip pat	Urbanistika	XVI, XVII a.		Valstybė	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 60.
----------------------------	-------------	---	---	-------------	--------------	--	----------	------------------------------

			išsaugota sena gatvių sistema, einanti aplink seną fortifikaciją ir senojo Vilniaus avanpostą.					
1936-08-08, KS.II.1 [4?]/130	Tilto g. 3	Namas kartu su tvora ir vartais	Labai vertingas ir charakteringas Vilniui XVIII a. miestietiškos statybos pavyzdys, turintis paminklinę vertę.	Architektūra	XVIII a.		Bronisława Sienkiewiczówna	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 62.
1937-01-13, KS.II.4/134	Antakalnio g. 6	Numizmatikos rinkinys [įvardyta 15 punktų monetų ir monetų rinkinių]	Numizmatikos rinkinys, reprezentuojantis nepaprastą meninę ir istorinę vertę.	Kilnojamas objektas			Lietuvių mokslo draugija Vilniuje	f. 22, ap. 1, b. 108, l. 83, 84.
1937-10-27, KS.II.4/167		Knygos [534 vienetų archyvinių aktų rinkinys]	Vertingas paminklinis bibliotekinis ir archyvinis pavyzdys.	Kilnojamas objektas			Lietuvių mokslo draugija Vilniuje (depozitu)	f. 22, ap. 1, b. 108, l. 89.
1938-11-30, KS.II.4/176	Karinės kapinės Zakrete	Koplyčia kartu su mūrine tvora	Charakteringas XVIII a. II p. barokinės architektūros paminklas.	Architektūra	XVIII a.	Barokas	Stačiatikių bažnyčia (Pohuliankos Romanovų cerkvei)	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 66.

1938-12-02, KS.II.4/178	Vokiečių g. 1/ Trakų g. 2	Mūrinis namas	XVIII a. pab. klasicistinės architektūros pavyzdys, charakteringas šios epochos miestietiško mūrinių namų statybai.	Architektūra	XVIII a.	Klasicizmas	Otton ir Janina Koziełł- Poklewski	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 68.
1939-05-05, KS.II.4/189	Pilies g. 8	Namas	Turi paminklinę vertę kaip charakteringas XVIII a. miestietiškos architektūros pavyzdys. Namo turtinas fasadas, likęs iš perstatyto senojo namo.	Architektūra	XVIII a.		Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 78.
1939-05-05, KS.II.4/190	Pilies g. 6/ kampas Bernardinų skg.	Namas, XVII a. pr. su atikine viršutine sienos dalimi, charakteringu portalui ir aprėmintais aklinais langais iš Bernardinų skg., kartu su ofcinos dalimi, prisiglaudusia prie pagrindinio pastato.	Turi paminklinę vertę kaip žymus XVII a. pr. miestietiškos architektūros pavyzdys.	Architektūra	XVII a.		Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 75.
1939-05-05, KS.II.4/191	Pilies g. 4	Namas, XVI/XVII a. renesansinis, puoštas charakteringu atiku, kartu su dviem oficinom kieme.	Turi paminklinę vertę kaip žymus renesanso epochos miestietiškos architektūros pavyzdys.	Architektūra	XVI-XVII a.	Renesansas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 71.

1939-05-05, KS.II.4/192	Pilies g. 10	Namas	XVIII/XIX a. sandūros klasicistinio fasado. Charakteringas tos epochos miestietiškos architektūros pavyzdys, turi paminklinę vertę.	Architektūra	XVIII- XIX a.	Klasicizmas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 82.
1939-05-05, KS.II.4/193	Pilies g. 9	Namas	XVIII a. pab. klasicistinis namas, su įdomiu langų aprėminimu ir karnizais. Charakteringas tos epochos miestietiškos architektūros pavyzdys, turi paminklinę vertę.	Architektūra	XVIII a.	Klasicizmas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 80.
1939-05-05, KS.II.4/194	Pilies g. 7	Namas		Architektūra			Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 77.
1939-05-05, KS.II.4/195	Pilies g. 5	Namas, XVII a., perstatytas XVIII a. pab., jo kuklus klasicistinis fasadas.	Turi paminklinę vertę kaip charakteringas tos epochos miestietiško namo pavyzdys.	Architektūra	XVII a.	Klasicizmas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 73.

1939-05-05, KS.II.4/196	Pilies g. 3	Namas, XVII a. su charakteringu portalu pagrindiniame fasade, barokiniais langų rėmais ir arkada [podcieniem] kieme.	Turi paminklinę vertę kaip charakteringas tos epochos miestietiškos architektūros pavyzdys.	Architektūra	XVII a.	Barokas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 70.
1939-06-28, KS.II.4/204	Žydų g. 6 posesijos kieme	[Sinagoga] Mūrinis pastatas „Senoji mokykla“, iš vienos pusės jungiasi su žydų Didžiosios sinagogos pastatu, iš kitos - su naujos mokyklos pastatu. Nutarimas apima įvažiavimo vartus, paremtus dviejų eilių piliorių, esančių pastato I a., senosios mokyklos sinagogą [boznica], esančią I a. ir dalį buveinės [mieszkalna] II a.	Senosios mokyklos pastatas turi paminklinį charakterį dėl saugomų architektūrinių detalių: piliorių, kolonų ir kai kurių fasado fragmentų bei barokinių skliautų.	Architektūra		Barokas	Žydų religinė bendruomenė	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 85.

1939-06-28, KS.II.4/205	Didžioji g. 23	Namas (senieji Pacų rūmai) kartu su oficina iš šiaurės pusės ir kiemu.	Pastatas, nepaisant vidaus perdarymų, išsaugojo I aukšte skliautuotus kambarius, įdomią laiptinę ir kolonų salės fragmentus II a. Abu fasadai, iš Didžiosios g. ir iš kiemo, išlaikę XVII a. II p. baroko rūmų architektūros charakterį.	Architektūra	XVII a.	Barokas	Valstybė (Armijos biuras)	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 87.
----------------------------	-------------------	--	--	--------------	---------	---------	------------------------------	------------------------------

Priedas nr. 8. Vilniaus vaivadijos (be Vilniaus miesto) paminklų registras, 1931-1939.

NUTARIMO DATA, NR.	ADRESAS	OBJEKTAS	MOTYVAS	PAMINKLO TIPAS	AMŽIUS	STILIUS	NUOSAVYBĖ	SAUGOJIMO VIETA
1931-01-03, L.II.1250	Breslaujos pav., Breslauja	Teritorija vadinama „Pilies kalnu" su aplinka ribose tarp Smėlio, Gegužės 3- iosios, Piłsudskio ir Narbuto gatvių	Kaip teritorija, kurioje buvo Breslaujos pilis, kurios bendras išplanavimas išlikęs teritorijoje. Turi paminklinę vertę.	Archeologija	XI a.		Valstybė (Breslaujos gminos valdyba), privatus asmuo (aplinka priklausė 51 asmeniui)	f. 22, ap. 1, b. 106, l. 15.
1932-07-21, AS.II.4/6	Breslaujos pav., Jody	Šv. Elijo cerkvė	Charakteringas XVIII a. medinių cerkvių statybos pavyzdys.	Architektūra	XVIII a. (1754 m.)	Medinė architektūra	Stačiatikių bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 167, l. 8.

1932-08-27, AS.II.4/7	Ašmenos pav., Mūrinės Ašmenos dvaras	Medinis dviejų aukštų svirnas [Pastaba: tarp 1935- 07-01 ir 1936-09-30 leista nugriauti dėl itin prastos būklės]	Charakteringas XVII/XVIII a. medinės statybos pavyzdys.	Architektūra	XVII/XVIII a.	Medinė architektūra	Wincenty Łubieński	f. 22, ap. 1, b. 186, l. 4.
1932-09-17, AS.II.4/8	Pastovio pav., Krykalių dvaras [Krykały]	Kamara	Charakteringas XIX a. pr. medinės klasicistinės architektūros pavyzdys.	Architektūra	XIX a. pr	Klasicizmas [kitur - ampyras], medinė architektūra	Lech Klemens Jarociński	f. 22, ap. 1, b. 183, l. 7.
1933-09-13, AS.II.4/11	Vilniaus-Trakų pav., Trakai	[I] Galvės ežero pilies sala kartu su joje esančiais pilies griuvėsiais. [II] Galvės ežeras, kitos salos, ežero pakrantė.	[I] Išskirtinai vertingas ir gerai išlikęs XV a. gotikos gynybinės architektūros paminklas, tipiškas viduramžių gynybinei statybai. Pilies sala įeina į pilies fortifikacijos sudėtį ir joje išlikę senų pastatų pamatų pėdsakai. [II] Galvės ežeras, kitos salos ir pakrantė yra abiejų	Architektūra ir aplinka	XV a.	Gotika	Valstybė (Naujųjų Trakų miesto nuosavybė)	f. 22, ap. 1, b. 200, l. 1, 2; f. 22, ap. 1, b. 228, l. 43, 44.

			paminklinių pilių griuvėsių aplinka.					
1933-09-22, AS.II.4/14	Breslaujos pav., Leonpolis	Medinė cerkvė su varpine	XVIII a. II p. charakteringas medinės bažnytinės architektūros pavyzdys.	Architektūra	XVIII a. II p.	Medinė architektūra	Stačiatikių bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 50, l. 21.
1933-09-22, AS.II.4/17	Breslaujos pav., Druja	Spaso cerkvė kartu su varpine ir tvora	Charakteringas XVIII a. medinių cerkvių statybos pavyzdys.	Architektūra	XVIII a.	Medinė architektūra	Stačiatikių bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 66, l. 14.
1933-09-22, AS.II.4/18	Breslaujos pav., Druja	Senosios Šv. Petro ir Povilo cerkvės varpinė kartu su paveikslais	Vertingas XVIII a. rokoko statybos paminklas, tipiškas šios epochos bažnytinei architektūrai.	Architektūra	XVIII a.	Rokoko	Stačiatikių bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 66, l. 14b.

1933-09-22, AS.II.4/19	Breslaujos pav., Druja	Sinagoga kartu su medine raižyta altorine spinta ir paminkline vidaus įranga: žvakidės/sietynai [šwieczniki], karūnos/vainikai [korony] ir t.t.	Vertingas XVIII a. rokoko architektūros pavyzdys, charakteringas šiai epochai.	Architektūra	XVIII a.	Rokoko	Drujos Žydų religinė bendruomenė	f. 22, ap. 1, b. 66, l. 19.
1933-10-15, AS.II.4/20	Vileikos pav., Kurzieniec gm., 2 km į ŠV nuo Kurzeniec miestelio	Trys rieduliai, didžiausias iš jų apylinkės žmonių vadinamas „Komsin akmeniu“.	Tipiškas riedulių pavyzdys, charakterizuojantis miestelio kraštovaizdį. Su šiais rieduliais yra susijusi miestelio legenda.	Gamtos objektas			Stefanja Krasulewicz	f. 22, ap. 1, b. 195, l. 1.
1933-11-22, AS.II.4/15	Breslaujos pav., Druja	Švč. Trejybės parapijinė bažnyčia (buvusi bernardinų) kartu su altoriais, sakykla, staktomis, paveikslais bei senojo bernardinų vienuolyno užstatymas	Vertingas baroko ir rokoko architektūros užstatymo kompleksas, charakteringas bažnyčiai ir vienuolynų statybai XVII ir XVIII a.	Architektūra	XVII, XVIII a.	Barokas, rokoko	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 66, l. 15.

1933-11-22, AS.II.4/16	Breslaujos pav., Druja	Buvusios Šv. Antano bažnyčios vartai su varpine [senasis įvažiavimas į dominikonų vienuolyną]	Vertingas XVIII a. baroko statybos paminklas, tipiškas šios epochos bažnytei architektūrai.	Architektūra	XVIII a.	Barokas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 66, l. 17.
1933-11-28, AS.II.4/38	Breslaujos pav., Krycewicz dvaras	Medinis XVIII a. rūmas ir medinis svirnas	Vertingas medinės architektūros kompleksas, charakteringas XVIII a. kaimiškai statybai.	Architektūra	XVIII a.	Medinė architektūra	Władysław Fiedorowicz	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 12.
1933-11-28, AS.II.4/40	Vilniaus-Trakų pav., Rykantai	Švč. Trejybės bažnyčia (parapinė, buvusi dominikonų) kartu su 1668 m. barokine sienine tapyba, bažnyčią supančios kapinės, varpinė, išlikę toje teritorijoje medžiai.	Charakteringas gotikos su barokine viršūne statybos pavyzdys.	Architektūra		Gotika, barokas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 14.

1933-11-28, AS.II.4/73	Breslaujos pav., Leonpolis	Parkas ir susijęs su parku paminklinių pastatų kompleksas, tarp kurių - Kristaus karaliaus bažnyčia, perdaryta iš senųjų rūmų, bei bažnyčiai priklausanti parko dalis.	Vertingas rokoko architektūros kompleksas, charakterizuojantis XVIII a. epochą, išsidėstęs stilingame parke.	Architektūra ir aplinka	XVIII a.	Rokoko	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 50, l. 19.
1933-11-28, AS.II.4/39	Vilniaus-Trakų pav., Sudervė	Šv. Trejybės bažnyčia (parapijinė) kartu su aplinka tvoros ribose ir esančiais toje teritorijoje medžiais.	Charakteringas XIX a. pr. klasicistinės bažnytinės architektūros pavyzdys.	Architektūra	XIX a.	Klasicizmas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 38.
1933-11-29, AS.II.4/12	Breslaujos pav., Borodzienicze	Šv. Juozapo bažnyčia (parapijinė)	mūrinė, vėlyvojo klasicizmo, 1836 m.	Architektūra	XIX a. I p.	Klasicizmas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 164, l. 3; LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1208, l. 21.

1933-11-29, AS.II.4/41	Vilniaus-Trakų pav., Trakai	Švenčiausios Mergelės Marijos Apsilankymo (parapijinė) bažnyčia su XVIII a. pr. vėlyvojo baroko koplyčia ir rokoko altoriais. Kalva, ant kurios stovi bažnyčia, sudaro artimą ir charakteringą aplinką.	Charakteringas pavyzdys XVII a. baroko bažnytinės architektūros, funduota DLK Vytauto.	Architektūra	XVII a.	Barokas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 15.
1933-11-29, AS.II.4/42	Breslaujos pav., Międzyrzecz	Rūmas/dvaras	Charakteringas kaimiško dvaro statybos pavyzdys iš XVII a., su XVIII a. mediniu priestatu.	Architektūra	XVII a.		Olgierd Oskierka	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 17.
1933-11-29, AS.II.4/45	Breslaujos pav., Zajńów dvaras	Rūmas su ampyro ir psiaudo gotikos sienų tapyba, kiemu, dvarą supančiu parku, kiemo ir parko teritorijoje esančiais medžiais.	Charakteringas XIX a. I p. ampyro dvarų architektūros pavyzdys.	Architektūra ir aplinka	XIX a.	Ampyras	Paulina Światopełk- Mirska (Vilnius)	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 21.

1933-11-29, AS.II.4/46	Breslaujos pav., Widze Łowczyńskie dvaras	Rūmai, dvaro oficina su dviem gonkais/priebučiais su kolonomis, klasicistinis arklidžių pastatas, medinis svirnas [świronek] su kolonų arkada [podcieniem kolumnowem].	Charakteringas XIX a. I p. klasicistinis dvaro užstatymo kompleksas.	Architektūra	XIX a.	Klasicizmas	Władysław Mineyka (Vilnius)	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 23.
1933-11-29, AS.II.4/47	Breslaujos pav., Słobodka gm., Zawierz dvaras	Rūmai, parkas, koplyčios griuvėsiai parke, seni ūkiniai pastatai.	Užstatymo kompleksas, charakteringas išsidėstymu parke, bei XIX a. pr. romantizmo epochos ampyro ir psiaudo gotikos architektūra.	Architektūra ir aplinka	XIX a.	Ampyras, psiaudo gotika	Joachim Hahn	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 25.
1933-11-29, AS.II.4/48	Breslaujos pav., Dziedzinka dvaras	Senieji dvaro rūmai ir parkas prie rūmų kartu su išlikusiais senais medžiais.	Charakteringas XIX a. pr. klasicistinių rūmų pavyzdys.	Architektūra ir aplinka	XIX a.	Klasicizmas	Aleksandras ir Ksenia Wiszniewskiai (Vilnius)	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 27.

1933-11-29, AS.II.4/49	Breslaujos pav., Zabłocie dvaras	Rūmas [dwór]	Charakteringas XIX a. pr. medinio kaimiško dvaro su gonku/priebučiu su kolonomis pavyzdys.	Architektūra	XIX a.	Medinė architektūra	Władysław Dmochowski (Vilnius)	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 29.
1933-11-29, AS.II.4/50	Breslaujos pav., Baina [Bohiń]	Stačiatikių cerkvės medinė varpinė [Pastaba: Varpinė 1938-08-20 sunaikinta audros ir 1939-01-20 išbraukta iš registro]	Charakteringas čionykštėms žemėms medinės architektūros pavyzdys iš XVIII- XIX a. sandūros.	Architektūra	XVIII-XIX a. sandūros	Medinė architektūra	Stačiatikių bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 143, l. 5.
1933-11-29, AS.II.4/51	Breslaujos pav., Jody dvaras	Rūmai, parkas ir išlikę toje teritorijoje medžiai.	Charakteringas XVIII a. vid. mūrinės rūmų architektūros pavyzdys.	Architektūra ir aplinka	XVIII a.		inž. arch. Jan Witkiewicz- Koszczyk (Varšuva), Henryk Łopaciński (Jody)	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 31.

1934-01-13, AS.II.4/65	Breslaujos pav., Leonpolis	Parkas ir susijęs su parku paminklinių pastatų kompleksas: vartai, tvora ir oficina.	Vertingas rokoko architektūros kompleksas, charakterizuojantis XVIII a. epochą, išsidėstęs stilingame parke.	Architektūra ir aplinka	XVIII a.	Rokoko	Stanisław Łopaciński, Euzebijusz Łopaciński	f. 22, ap. 1, b. 50, l. 15.
1934-01-13, AS.II.4/66	Breslaujos pav., Leonpolis	Memorialinė Gegužės 3-iosios kolona	Architektūrinė vertė ir reikšmė kaip istorinio atminimo iš gegužės 3-iosios konstitucijos laikų.	Architektūra	XVIII a. pab.		Stanisław Łopaciński, Euzebijusz Łopaciński	f. 22, ap. 1, b. 50, l. 17.
1934-02-06, ?	Dysnos pav., Gluboko gm., Konstantinovo dvaras	[I] Rūmas, du ūkiniai pastatai [oficina ir kamara?] ir [II] parkas su išlikusiais medžiais, liepų alėjomis, sodo altanomis [liepų?, tvenkiniu, gėlynais, senais medžiais?], išplanavimu, pažymėtu plane. [Pastaba: 1937 m. teismas panaikino oficinos paminklinį	Rūmas klasicistinis XVIII a., ūkiniai pastatai - to paties laikotarpio. [I] Charakteringi XVIII a. dvarų statybos paminklai. Charakteringas klasicizmo epochos paminklas, turi istorinę, meninę, kultūrinę vertes. [II] Sodas charakteringas	Architektūra ir aplinka	XVIII a.	Klasicizmas	Mejer Gitelson	f. 22, ap. 1, b. 191, l. 6, 13- 16.

		statusą]	klasicizmo epochai.					
1934-02-12, AS.II.4/79, AS.II.4/80	Vilniaus-Trakų pav., Liudvinavo km.	Musulmoniškas kapinių akmuo su arabišku įrašu	Charakteringas totorių apgyvendinimo buvusiose LDK žemėse paminklas.	Architektūra			Jan Rapaciewicz, Adam Bielan	f. 22, ap. 1, b. 195, l. 36b, 37a.
1934-04-19, AS.II.4/81	Vilniaus-Trakų pav., Trakai	XV a. sausumos pilies griuvėsiai kartu su juos supančia teritorija. Teritorijos ribose esanti neužbaigta XVIII a. I p. dominikonų bažnyčia ir senojo dominikonų vienuolyno klasicistinis XIX a. pr. pastatas. Teritoriją supantis XV a. įtvirtintas pylimas	Vertingas gynybinės ir bažnytinės architektūros kompleksas, charakteringos viduramžių gynybinei statybai buvusioje LDK ir Trakų miesto istorijai.	Architektūra	XV a., XVIII I p., XIX a. pr.	Klasicizmas	Valstybė, privatūs asmenys	f. 22, ap. 1, b. 200, l. 5.
1934-06-28, AS.II.4/92	Breslaujos pav., Jody	Liepų alėja, vedanti iš paminklinių Jody rūmų į Jody miestelį	Charakteringas XVIII a. liepų alėjos pavyzdys, susijęs su	Gamtos objektas			9 privatūs asmenys	f. 22, ap. 1, b. 167, l. 31.

			paminklinio parko ir miestelio išplanavimu.					
1934-07-11, AS.II.4/98	Ašmenos pav., Smurgainys	Šv. archangelo Mykolo bažnyčia (parapijinė) su aplinka aptvėrimo ribose.	Bažnyčia funduota XVI a. pr., pastatyta XVII a. pr. renesanso stiliumi, yra išskirtinai vertingas renesanso architektūros pavyzdys ŠR Respublikos žemėse.	Architektūra	XVII a.	Renesansas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 106.
1934-07-11, AS.II.4/101, 1936-01-26, KS.II.4/124	Vilniaus-Trakų pav., Riešė	Šv. Mergelės Marijos Vardo bažnyčia (parapijinė) kartu su architektūrine vidaus įranga, medine varpine prie bažnyčios, kartu su aptverta aplinka ir esančiais toje teritorijoje medžiais	Medinė funduota Vilniaus kapitulos XVI a., perstatyta XVIII a. Charakteringas tos epochos medinės bažnytinės architektūros paminklas.	Architektūra	XVIII a.	Medinė architektūra	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 54, 56.

1934-07-11, KS.II.4/100	Vilniaus-Trakų pav., Senieji Trakai	[I] XIV a. piliavietė [grodzisko ziemne] kartu su grioviu, žemės pylimu ir mūrinių pamatų likučiais žemėje. [II] Senasis XV a. benediktinų vienuolynas [tuo metu -klebonija] piliavietėje	[I] Vertingas viduramžių pilies išplanavimo paminklas. [II] Vienuolynų architektūros paminklas, charakteringas tai epochai.	Architektūra, archeologija	XIV, XV		Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 200, l. 22.
1934-09-29, AS.II.1 [4?]/107	Vilniaus-Trakų pav., Šumskas	Šv. arkangelo Mykolo bažnyčia (1767 m., parapijinė, buvusi dominikonų) su rokoko vidaus polichromija ir 1825 ampyro paminklu Liudvikui Šumskui. 1833 m. senojo dominikonų vienuolyno pastatas (klebonija). Mūru aptverta aplinka su ten esančia koplyčia ir senais medžiais.	Vertingas rokoko ir klasicistinės architektūros paminklinis kompleksas, charakteringas šios epochos bažnytinei statybai.	Architektūra	XVIII a.	Rokoko, klasicizmas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 46.

1935-05-07, KS.II.4/110	Dysnos pav., Dysna	Sala vadinama „Karaliaus Stepono Batoro sala” Dauguvos upėje, prie žiočių su Dysnos upe, kartu su keturiais pylimais ir kūdra	Sala užima apie 14 ha ploto. Vertingas gynybinės statybos paminklas iš karaliaus Stepono Batoro laikų. Turi kultūrinę ir istorinę vertes.	Archeologija			Stačiatikių bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 210, l. 6.
1935-06-22, KS.II.4/113	Maladečinos pav., Radaškonys, parkas prie katalikų bažnyčios	Juodasis topolis (apie 30 m. aukščio)	Vertingas seno ir puikaus [okazały] medžio pavyzdys, turintis paminklinę vertę.	Gamtos objektas			Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 207, l. 3.
1935-08-09, KS.II.4/114	Vileikos pav., Iliski gm., Kazimierz dvaras	Senas ąžuolas ir du seni kadagai	Seni ir puikūs medžiai, charakteringos išvaizdos, turintys paminklinę vertę.	Gamtos objektas			Jan Rodziewicz, Jadwiga Rodziewicz, Stanisław Waśniewski, Maria Lamprechtowa	f. 22, ap. 1, b. 207, l. 5.

1935-08-09, KS.II.4/116	Breslaujos pav., Drūkšių ežeras	Drūkšių ežero sala kartu su 10-15 m. aukščio ovalo formos žemės pylimu, apinčiu apie 400-500 m. pagrindą, sudarančiu ankstyvosios istorijos įtvirtintą gyvenvietę	Charakteringas ankstyvosios istorijos paminklas.	Archeologija			Jan Janczewski, baronienė Helena Uxkull- Gyllendand	f. 22, ap. 1, b. 207, l. 12.
1935-11-22, KS.II.4/118	Vileikos pav., Viazynės senosios unitų kapinės	Topolis (apie 20 m. aukščio, apie 200 m. senumo)	Senas ir puikus medis, turintis paminklinę vertę.	Gamtos objektas			Stačiatikių bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 207, l. 16.
1935-11-23, KS.II.4/119	Maladečinos pav., Miassot dvaras, Vilnius- Radaškonys vieškelio 137-139 km.	Beržų alėja	Vertingos senosios alėjos liekanos Vilnius- Radaškonys vieškelyje, turi paminklinę vertę.	Gamtos objektas			Leon Tyszyński	f. 22, ap. 1, b. 207, l. 18.

1936-02-11, KS.II.4/120	Maladečinos pav., Maladečina (buvęs Buchowszczyznos dvaras)	Parkas apie 1,5 ha [ribos nurodytos plane] kartu su augančiais teritorijoje senais medžiais, ypač - senomis liepomis	Vertingas seno parko ir senų medžių paminklas.	Gamtos objektas			Andrzej Tyszkiewicz (Užutrakis)	f. 22, ap. 1, b. 207, l. 20.
1936-02-12, KS.II.4/122	Ašmenos pav., Barūnai	XVIII a. II p. rokoko bažnytinės architektūros koleksas. I. Šv. Petro Apaštalo bažnyčia (parapijinė, buvusi bazilijonų). II. Mūrinė varpinė. III. Mūriniai buvę bazilijonų vienuolyno pastatai kartu su aplinka ir išlikusiais medžiais aptvėrimo ribose. IV. Mūrinė rokoko koplyčia, esanti kitoje kelio pusėje, priešais bažnyčią.	Vertingas paminklinis XVIII a. bažnytinės architektūros kompleksas, charakteringas šiai epochai, ir susijęs su Mickevičiaus bičiulių ir romantizmo literatūros atminimu.	Architektūra	XVIII	Barokas, rokoko	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 87, l. 39.

1936-02-27, KS.II.4/125	Vileikos pav., Hanuta dvaras	Dvi mūrinės pakelės koplyčios kartu su medinėmis skulptūromis	XVII a. Vertingas baroko architektūros paminklas, charakteringas šiai epochai.	Architektūra	XVII a.	Barokas	Leonarda Wołłowiczowa	f. 22, ap. 1, b. 212, l. 5.
1936-05-06, KS.II.4/127	Pastovio pav., Hruzdowski gm., Zan kaimas	Sena guoba (virš 100 m. senumo, apie 18 m. aukščio)	Senas ir puikus medis, turintis paminklinę vertę.	Gamtos objektas			Jan Pisarczyk	f. 22, ap. 1, b. 207, l. 26.
1936-08-19, KS.II.4/133	Ašmenos pav., Smurgainys	Liepų ir klevų alėja klebonijos sode	Seno sodo liekanos prie Radvilų rūmų, turi paminklinę vertę.	Gamtos objektas			Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 207, l. 29.
1937-03-01, KS.II.4/142	Maladečinos pav., Maladečina, Maladečinos dvaras	Parkas kartu su topolių alėjos liekanomis, topoliais eilėmis, medžių salelėmis ir pavienėmis liepomis, klevais, ąžuolais ir topoliais.	Teritorija su senais medžiais yra senojo Oginskių parko liekanos ir susijusi su Napoleono žygio į Maskvą atminimu. Be to, tai yra vieninteliai seni medžiai Maladečinoje.	Gamtos objektas			Chan Nowosadzki	f. 22, ap. 1, b. 207, l. 54.

1937-03-03, KS.II.4/143	Vileikos pav., Vyšniavo dvaras	Parko liekanos (ribose, pažymėtose pridedamame plane) kartu su senais medžiais, ypač - liepų altana, ir tame parke esančiais Karłowiczių rūmų pamatais	Mieczysława Karłowiczaus gimimo ir vaikystės gyvenimo vieta. Parkas turi kraštovaizdžio vertę.	Gamtos objektas			Jan Borkowski	f. 22, ap. 1, b. 68, l. 16; LCVA, f. 51, ap. 10, b. 34, l. 18.
1937-03-11, KS.II.4/147	Vilniaus-Trakų pav., Trakai	Trakų miesto gatvių sistema ir miesto rajonas, apribotas Galvės ežero krantų nuo tilto, jungiančio jį su Totoriškių ežeru, po to Bernardinų ežero krantų iki Vilniaus ir Žukiškių kelių sankryžos, toliau Babruko ir Totoriškių ežerų krantų iki minėto tilto į užtvaką.	Trakų miestas išsaugojo paminklinį gatvių išdėstymą ir miesto rajoną, kilusį iš Vytauto laikų, be to, turintį didelę kraštovaizdžio vertę ir reikšmę kaip tiesioginė aplinka architektūros paminklams išsibarsčiusiems mieste.	Urbanistika			Valstybė	f. 22, ap. 1, b. 200, l. 24.

1937-06-03, KS.II.4/149	Ašmenos pav., Kucewicze gm., Jadwigowa vietovė	Granito akmuo (9,25 m. apimties)	Vertingas geologinis paminklas.	Gamtos objektas			Edward Przygodzki	f. 22, ap. 1, b. 195, l. 47.
1937-06-03, KS.II.4/154	Švenčionių pav., Daugėlišio gm., Šiūlėnų km.	Granito akmuo (10,5 m. apimties)	Vertingas geologinis paminklas.	Gamtos objektas			Jakim Derwinis	f. 22, ap. 1, b. 195, l. 45.
1937-06-08, KS.II.4/148	Švenčionių pav., Daugėlišio gm., Dalgedos km.	Rausvo granito akmuo (11 m. apimties)	Vertingas geologinis paminklas.	Gamtos objektas			Anna Bazis	f. 22, ap. 1, b. 195, l. 60.
1937-06-08, KS.II.4/150	Ašmenos pav., Krėvos gm., Kamienica km.	Granito akmuo (10,5 m. apimties)	Vertingas geologinis paminklas.	Gamtos objektas			Jan Dubienki	f. 22, ap. 1, b. 195, l. 56.
1937-06-08, KS.II.4/151	Švenčionių pav., Zukojnių gm., Pietraszyski km.	Pilkas gneiso akmuo (11,10 m. apimties)	Vertingas geologinis paminklas.	Gamtos objektas			Franciszk Tribocki	f. 22, ap. 1, b. 195, l. 63.

1937-06-08, KS.II.4/152	Švenčionių pav., Pabradės gm., Bekepurių palivarkas	Pilkas gneiso akmuo (10 m. apimties)	Vertingas geologinis paminklas.	Gamtos objektas			Bojomir Staniewicz	f. 22, ap. 1, b. 195, l. 65.
1937-06-08, KS.II.4/153	Breslaujos pav., Bainos [Bohiń] ežero Horodyszcze sala	Vienuolika senų ąžuolų	Vertingi kraštovaizdžiui paminkliniai seni medžiai.	Gamtos objektas			Elżbieta Mikulic- Radecka	f. 22, ap. 1, b. 195, l. 67.
1937-09-14, KS.II.4/155	Ašmenos pav., Salų [Soły] gm., prie Stasin dvaro soties	Dvidešimt kelios šimtametės liepos ir trys seni topoliai.	Vertingi kraštovaizdžiui paminkliniai seni medžiai.	Gamtos objektas			Gabriela Korgowdowa ir Zenon Suryn	f. 22, ap. 1, b. 195, l. 70.
1937-09-15, KS.II.4/159	Vileikos pav., stačiatikių kapinės Suchary k.	Kryžiaus formos medinė koplytėlė, apdengta stogu, paremtu keturiais stulpais su stogeliais ir apkaustyta mažais/rankiniais kryžiais. Mediniai kryžiaus formos antkapiai su raižytomis figūromis. Maždaug šimto metų senumo	Vertingas liaudies meno paminklas bei vertingi kraštovaizdžiui seni medžiai.	Architektūra ir aplinka		Liaudies menas	Stačiatikių bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 207, l. 58.

		pušys, su įsimaišiusiais beržais ir eglėmis.						
1937-09-15, KS.II.4/156	Vileikos pav., Bohdanovo km.	Stačiatikių kapinių apželdinimas: senos šimtametės pušys su įsimaišiusiais beržais, bei esančiais tose kapinėse Świdówų, Niewiarowiczų ir Snitkovų XIX a. vid. antkapiais.	Praeities atminimas bei vertingi kraštovaizdžiui paminkliniai seni medžiai.	Gamtos objektas			Stačiatikių bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 195, l. 73.
1937-09-15, KS.II.4/157	Vileikos pav., Kazany km.	Stačiatikių kapinių apželdinimas: senos dviejų šimtų metų pušys bei esantis dešiniam kapinių kampe pilkapis su augančia ant jo šimtamete pušimi.	Vertinga kraštovaizdžiui, puikios žalumos salelė [okazala kępa zieleni], susidedanti iš paminklinių senų medžių.	Gamtos objektas			Stačiatikių bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 195, l. 74.

1937-09-15, KS.II.4/158	Vileikos pav., Kuźmicz km.	Staciatikių kapinių apželdinimas: senos dviejų šimtų metų pušys, susimaišiusios su beržais ir eglėmis.	Vertinga kraštovaizdžiui graži ir puiki žalumos salelė iš paminklinių senų medžių.	Gamtos objektas			Staciatikių bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 195, l. 75.
1937-09-15, KS.II.4/160	Vileikos pav., Studzionki k.	Staciatikių kapinių apželdinimas šimto- dviejų šimtų metų pušimis.	Vertinga kraštovaizdžiui paminklinių senų medžių salelė.	Gamtos objektas			Staciatikių bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 195, l. 76.
1937-09-15, KS.II.4/161	Vileikos pav., Żurychy k.	Staciatikių kapinių apželdinimas šimto- dviejų šimtų metų pušimis, eglėmis ir beržais bei esantis tose kapinėse Kwiatkiewiczų šeimos XIX a. vid. antkapis.	Praeities atminimas bei vertinga kraštovaizdžiui paminklinių senų medžių salelė.	Gamtos objektas			Staciatikių bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 195, l. 77.
1937-09-15, KS.II.4/162	Vileikos pav., Ostrow k.	Staciatikių kapinių apželdinimas: dviejų šimtų metų paminklinės pušys.	Vertingi kraštovaizdžiui paminkliniai seni medžiai.	Gamtos objektas			Staciatikių bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 195, l. 78.

1937-09-15, KS.II.4/163	Vileikos pav., Cyncewicz km.	Staciatikių kapinių apželdinimas: dviejų-trijų šimtų metų pušys.	Salelė vertingų kraštovaizdžiui paminklinių senų medžių.	Gamtos objektas			Staciatikių bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 195, l. 79.
1937-10-05, KS.II.4/164	Vilniaus-Trakų pav., Rūdninkų kapinės	1883 m. kryžius, turintis šalia "Parpuolimo po Kryžiumi" ir "Nuplakimo" kalvarijas [pasja]	Vertingas ir charakteringas čionykštėms žemėms liaudies meno paminklas.	Architektūra	XIX a.	Liaudies menas	Valstybė	f. 22, ap. 1, b. 207, l. 59.
1937-10-08, KS.II.4/166	Vileikos pav., Juncewiczių dvaras	Salelė [kėpa] miško pušų su įsimaišiusiomis eglėmis, vadinama ramove [uroczysko] „Girelė“, (1,6 ha.) , taip pat prie to pačio dvaro esantys uosis ir liepa	Vertingi kraštovaizdžiui paminkliniai seni medžiai.	Gamtos objektas			Kazimierz Borowski	f. 22, ap. 1, b. 195, l. 81.
1938-08-11, KS.II.4/169	Vilniaus-Trakų pav., Mikailiškės	Šv. arkangelo Mykolo bažnyčia (parapijinė), senojo [augustijonų] vienuolyno pastatas (klebonija), tvora,	Barokinė XVII a. II p. bažnyčia, pasižyminti turtiną vidaus stiuko dekoracija. Vertingas tos	Architektūra	XVII a.	Barokas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 64.

		supanti bažnyčios kapinės, kapinių apželdinimas.	epochos bažnytinės architektūros kompleksas, turintis paminklinę vertę.					
1938-08-22, KS.II.4/170	Pastovio pav., Senasis Medilas	Karmelitų [basųjų] Švenčiausios Mergelės Marijos bažnyčia kartu su vienuolyno užstatymu kapinių aptvėrimo ribose	XVII a. Vertingas baroko bažnytinės architektūros pavyzdys, turintis paminklinę vertę.	Architektūra	XVII a.	Barokas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 86, l. 39.
1938-09-07, KS.II.4/171	Vileikos pav., Ilski gm., Nowa Huta	Stačiatikių kapinių apželdinimas 100-150 metų pušimis (nuo 30 iki 35 m. aukščio)	Vertingi kraštovaizdžiui seni ir puikūs medžiai, turintys paminklinę vertę.	Gamtos objektas			Stačiatikių bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 195, l. 89.
1938-10-11, KS.II.4/173	Breslaujos pav., Strusto palivarkas	Granito akmuo (14 m. apimties)	Vertingas geologinis paminklas.	Gamtos objektas			Jan Aleksandrowicz	f. 22, ap. 1, b. 195, l. 92.

1938-11-28, KS.II.4/175	Vilniaus-Trakų pav., Paberžės gm., Pociūnų km.	Senos liepos [10] prie tvenkinio	Salelė senų ir puikių medžių, turinčių paminklinę ir kraštovaizdžio vertę.	Gamtos objektas			Wacław Godlewski, Kazimierz Masiewicz	f. 22, ap. 1, b. 195, l. 96.
1939-04-20, KS.II.4/184	Maladečinos pav., Krašne gm., 30 m. atstumu nuo Świeczki dvaro	Ažuolas (apie 500 šimtų metų senumo, 25 m. aukščio)	Senas ir puikus medis, be to, turintis atminimo vertę kaip 1863 m. kovų vieta.	Gamtos objektas			Privatus asmuo	f. 22, ap. 1, b. 195, l. 112.
1939-05-17, KS.II.4/198	Ašmenos pav., Alšėnai [2 km. už miestelio, prie kelio į Krėvą]	Dviaukštė pilis ir pilies koplytelė, su išlikusia architektūrine ir tapybine dekoracija, kartu su teritorija, kurioje stovėjo neiškikę pilies sparnai ir senasis griovys [teritorijos ribos nutarime nurodytos tiksliai]	Povilo Sapiegos fundacija, XVII a. Pilis su I a. skliautuotomis salėmis, puošniomis skulptūrinėmis dekoracijomis II a. skliautuotame kambaryje ir aplinka turi paminklinę vertę kaip vienas iš garsiausių XVII a. pasaulietinės	Architektūra	XVII a.		Privatus asmuo	f. 22, ap. 1, b. 30, l. 23.

			architektūros pavyzdžių.					
1939-05-17, KS.II.4/199	Maladečinos pav., Cholchlo	Švč. Mergelės Marijos gimimo bažnyčia (parapijinė) kartu su medine varpine ir aplinka bažnyčios tvoros ribose	Pastatyta 1748 m. iš medžio. Bažnyčia rąstinės konstrukcijos, dengta gontais. Turi paminklinę vertę kaip charakteringas XVIII a. medinės bažnytinės architektūros pavyzdys.	Architektūra	XVIII a.	Medinė architektūra	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 254, l. 4.
1939-05-17, KS.II.4/200	Ašmenos pav., Alšėnai	Šv. Jono Krikštyjo bažnyčia (parapijinė, buvusi pranciškonų) kartu su vidaus įranga, klasicistinė varpine, aplinka kapinių tvoros ribose.	Bažnyčia barokinė, pastatyta XVII a. ir perstatyta XVIII a. Turi paminklinę vertę kaip charakteringas tos epochos bažnytinės architektūros pavyzdys.	Architektūra	XVII a.	Barokas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 207, l. 72.
1939-05-17, KS.II.4/201	Ašmenos pav., Alšėnai	Buvęs pranciškonų vienuolynas [tuo metu - seserų misionierių] kartu su aplinka	XVII a. pr. Turi paminklinę vertę kaip barokinio vienuolyno pastato pavyzdys su	Architektūra	XVII a.	Barokas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 207, l. 74.

		vienuolyno tvoros ribose	charakteringu išplanavimu.					
1939-05-17, KS.II.4/202	Maladečinos pav., Gródek	[tvirtinta gyvenvietė [grodzisko] išorės griovio, supančio objektą, ribose.	Objektas turi didelę mokslinę vertę kaip vienas iš didžiausių ir labai charakteringų šios rūšies paminklų	Archeologija			Hr. Benedykt Tyszkiewicz	f. 22, ap. 1, b. 207, l. 76.
1939-05-17, KS.II.4/203	Maladečinos pav., Chożów	Šv. Antano bažnyčia (parapijinė) kartu su varpine ir aplinka aptvėrimo ribose	Bažnyčia medinė, pastatyta XVIII a., konstrukcija iš rastų, apkalta lentomis, dengta skiedromis [gontais]. Varpinė medinė. Turi paminklinę vertę kaip charakteringas pavyzdys to laikotarpio medinės architektūros.	Architektūra	XVIII a.	Medinė architektūra	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 207, l. 78.
1939-07-06 ?	Vileikos pav., Kascianevičiai [Kościeniewiczzi]	Švč. Mergelės Marijos koplyčia kartu su ją supančiu apželdinimu [medžiais]	Medinė	Architektūra		Medinė architektūra	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 207, l. 81.

1939-07-06 ?	Vileikos pav., Kascianevičiai [Kościeniewicz]	Mūrinis dvaras		Architektūra				f. 22, ap. 1, b. 207, l. 83.
1939-07-06, KS.II.4/206	Vileikos pav., Ościukowicz	Rūmas [dwór] kartu su senų parku ir apželdinimu	Mūrinis rūmas yra XIX a. I p. Charakteringas ampyro laikotarpio lenkų [polskiej] architektūros paminklas.	Architektūra ir aplinka	XIX a.	Ampyras	Zofia Tukałłowa	f. 22, ap. 1, b. 207, l. 85.
1939-07-06, KS.II.4/207	Vileikos pav., Ilija	Dievo Motinos Rožančiaus bažnyčia kapinių tvoros ribose	Bažnyčia medinė, XVIII-XIX a. sandūros, charakteringas medinės statybos pavyzdys.	Architektūra	XVIII-XIX a.	Medinė architektūra	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 207, l. 82.
1939-07-06, KS.II.4/208	Vileikos pav., Kascianevičiai [Kościeniewicz]	Mūrinė bažnyčia [Švč. Mergelės Marijos Nekaltojo Prasidėjimo] kapinių tvoros ribose	Statyta 1763 m. Charakteringas baroko architektūros pavyzdys.	Architektūra	XVIII a.	Barokas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 207, l. 80.

1939-07-06, KS.II.4/209	Vileikos pav., Serwecz-Wielki	Mūrinis dvaras kartu su parku	Charakteringas XVIII-XIX a. sandūros klasicistinės architektūros pavyzdys.	Architektūra ir aplinka	XVIII-XIX a.	Klasicizmas	Józef Poklewski- Koziell	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 89.
1939-07-26, KS.II.1/212	Maladečinos pav., Benica	Švč. Trejybės bernardinų bažnyčia kartu su aplinka mūrinio kapinių aptvėrimo ribose	Mūrinė. Michał Kociell fundacija, XVIII a. pr. Charakteringas baroko architektūros pavyzdys.	Architektūra	XVIII a. pr.	Barokas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 130, l. 20.
1939-07-26, KS.II.4/211	Maladečinos pav., Maladečina	Trinitorių vienuolynas kartu su aplinka, apribota Pilies g., armijos kareivinių, Pulkininko Barto g. ir parko.	Charakteringas XVIII a. vienuolynų architektūros pavyzdys. Be to, turi istorinę vertę dėl garsių žmonių, kurie mokėsi šiuose mūruose.	Architektūra	XVIII a.		Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 207, l. 86.
1939-07-26, KS.II.4/214	Vileikos pav., Kołowicki gm., Chołopki km. stačiatikių kapinės	Pušis (daugiau nei 300 m. senumo)	Senas mežio amžius, taip pat natūralus avilys drevėje [barć], retai šiandien sutinkama 4 m. aukštyje.	Gamtos objektas			Stačiatikių bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 195, l. 115.

1939-07-26, KS.II.4/215	Maladečinos pav., Radaškonių gm., Bakszty-Wielkie dvaro miškas	Pušis (apie 150 m. senumo)	Senas medžio amžius, taip pat natūralus avilys drevėje [barė], retai šiandien sutinkama 10 m. aukštyje.	Gamtos objektas			Elżbieta Janiszewska	f. 22, ap. 1, b. 195, l. 117.
----------------------------	---	-------------------------------	--	--------------------	--	--	-------------------------	----------------------------------

Priedas nr. 9. Naugarduko vaivadijos paminklų registras, 1931-1939.

NUTARIMO DATA, NR.	ADRESAS	OBJEKTAS	MOTYVAS	PAMINKLO TIPAS	AMŽIUS	STILIUS	NUOSAVYBĖ	SAUGOJIMO VIETA
1931-01-30, II.269/30	Naugarduko pav., Pieszczanka valda, Svitezio ežeras	Svitezio ežeras (plotas: 172,91 ha), Pieszczanka valda prie ežero (plotas: 187,49 ha), paminklo aplinka [beveik 380 ha valstybinio miško ir kitos valdos, įvardytos]	Turi kultūrinę vertę dėl Mickevičiaus tradicijos ir dėl Svitezio kraštovaizdžio reikšmės romantizmo poezijos formavimuisi ir lenkų literatūros istorijai. Turi paminklinę vertę.	Gamtos objektas			Jan Puzkarski, Helena Pieniakowa	f. 22, ap. 1, b. 1, l. 47, 48.
1932-02-22, AS.II./4-3	Naugarduko pav., Wsielub gm., Mažosios Rusiluvkos k. [Mała Rusiłówka]	Du ąžuolai	Senas medis, turintis paminklinę vertę	Gamtos objektas			Piotr Sienkiewicz	f. 22, ap. 1, b. 128, l. 18.

1932-02-23, AS.II.4-4	Naugarduko pav., Naugardukas, Pilies kalnas	Du ažuolai	[I] Charakteringas viduramžių gynybinės statybos ir fortifikacinio išplanavimo pavyzdys. [II] Viduramžių fortifikacijos teritorija, susijusi su Naugarduko Pilies kalnu, kurioje likę fortifikacijos likučiai ir išplanavimas.	Architektūra	Viduramžiai		Valstybė, privatūs asmenys, Adomo Mickevičiaus jamžinimo komitetas	f. 22, ap. 1, b. 100, l. 68, 70- 74.
1933-05-19, AS.II.4/9	Slanimo pav., Žyroviečiai	Bazilijonų pastatų kompleksas. I. Senoji bazilijonų bažnyčia, šiuo metu - Dievo motinos ėmimo į dangų [Zašniečia Matki Boskiej] stačiatikių cekrvė. II. Varpinė ir ūkiniai pastatai. III. Stačiatikių Šv. Anupro koplyčia. IV. Senasis	Vertingas baroko ir rokoko architektūros kompleksas, charakteringas XVIII a. bažnytinei ir vienuolynų statybai. I. Bažnyčia mūrinė XVII a. barokinė. II. Abi koplyčios mūrinės XVIII a. vid. rokoko. III. Vienuolynas	Architektūra	XVII-XVIII a.	Barokas, rokoko	Katalikų bažnyčia, stačiatikių bažnyčia, valstybė	f. 22, ap. 1, b. 73, l. 23, 25, 27; LCVA, f. 51, ap. 10, b. 1208, l. 23.

		bazilijonų vienuolyno pastatas, šiuo metu - žemdirbystės mokykla. V. Romos katalikų Šv. Kryžiaus bažnyčia (anksčiau - „La Scala")	mūrinis XVIII a. vid. barokas.					
1933-10-17, AS.II.4/21	Lydos pav., Eišiškių gm., Kalėšnikų dvaras	Parkas (buvęs karmelitų vienuolyno sodas) kartu su keturiomis senų medžių alėjomis, senojo vienuolyno kiemo teritorija, vienuolyno kapinės su augančiais jose senais medžiais ir paminklais. [Pastaba: yra planas]	Charakteringas XVIII a. parko išplanavimo pavyzdys.	Gamtos objektas			Olga Titowa	f. 22, ap. 1, b. 185, l. 13.

1933-11-14, AS.II.4/32	Stolpcų pav., Stolpcai	Parapijinė Šv. Kazimiero bažnyčia (buvusi dominikonų) su barokiniu skliautų ir sienų stiuku, rokoko altoriais, aplinka, apribota Mickevičiaus ir Pilsudskio gatvių bei centrinės turgaus aikštės.	Charakteringas ir vertingas XVII a. baroko bažnytinės architektūros pavyzdys.	Architektūra	XVII a.	Barokas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 162, l. 30.
1933-11-24, AS.II.4/37	Turgaus g. 11, Naugardukas	Namas [senieji Radvilų rūmai]	Charakteringas XVIII a. vid. ankstyvojo klasicizmo rūmų statybos pavyzdys.	Architektūra	XVIII a.	Klasicizmas	Broliai Lejzer ir Mowszy-Rubin Izraelitai	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 7.
1933-12-22, AS.II.4/52; 1934-01-02 AS.II.1/2	Nesvyžiaus pav., Nesvyžius	I. 1589 m. parapijinė [farny] buvusi jėzuitų Dievo kūno bažnyčia kartu su XVI a. pab. ir XVII a. pr. barokiniais antkapiais, vidaus polichromija bei XVIII a. vid.	Bažnyčia: charakteringas ankstyvojo baroko paminklas. Varpinė: charakteringas XVI a. pab. lenkiško/lenkų renesanso paminklas. Koplyčia, tvora:	Architektūra	XVI a. pab.	Renesansas, barokas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 35; f. 22, ap. 1, b. 152, l. 1[2]

		rokoko altoriais ir durimis. II. Varpinė. III. XVIII a. vid. palaidojimo koplyčia. IV. XVIII a. vid. mūrinė bažnyčios tvora. V. Teritorija aplink bažnyčią mūrinės tvoros ribose [ir tvorą] kartu su išlikusiais toje teritorijoje medžiais. Paminklo aplinka apima skverą prie bažnyčios [įvardyta tiksliai atskiru dokumentu].	charakteringi šio laikotarpio paminklai. Aplinka: ankstyviausia barokinė bažnyčia Lenkijoje, turi didelę meninę ir mokslinę vertę, todėl saugoma aplinka.					
1933-12-22, AS.II.4/53	Nesvyžiaus pav., Nesvyžius, prie Pilies ir Maršalo Pišsudskio gatvių	Dievo kūno bažnyčios klebonijos pastatas	Charakteringas XVII a. baroko architektūros paminklas, iš dalies perstatytas XVIII a.	Architektūra	XVII a.	Barokas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 34.

1933-12-22, AS.II.4/54	Nesvyžiaus pav., Nesvyžius	I. Nesvyžiaus pilis kartu su įtvirtinta žeme ir grioviu bei su meno objektų rinkiniais, dovanomis [pamiątek] ir archyvu. II. Šv. Jono Nepomuko figūra prie įvažiavimo vartų į pilį. III. 1826 m. jubiliejinė koplyčia šalia Dievo kūno bažnyčios varpinės	I. Vertingas ir charakteringas baroko ir klasicizmo architektūros paminklas iš XVI, XVII ir XVIII a., turintis įžymių meno objektų rinkinius, praeities atminimą ir didelės mokslinės vertės archyvą. II. Charakteringas XVIII a. rokoko skulptūros paminklas. III. Charakteringas to laikotarpio paminklas.	Architektūra	XVI-XVIII a.	Barokas, klasicizmas	Kunigaikštis Albrecht Radziwiłł	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 37.
1933-12-22, AS.II.4/55	Nesvyžiaus pav., Nesvyžius	Slucko vartai ir Švč. Mergelės Marijos koplyčia vartuose kartu su 1760 m. paminkline lenta	Charakteringas XVIII a. baroko gynybinės architektūros paminklas	Architektūra	XVIII a.	Barokas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 40.

1933-12-22, AS.II.4/56	Nesvyžiaus pav., Nesvyžius, Naujamiestis	Šv. Izidoriaus koplyčia	Charakteringas XVIII a. baroko architektūros paminklas	Architektūra	XVIII a.	Barokas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 39.
1933-12-22, AS.II.4/57	Nesvyžiaus pav., Nesvyžius, Naujamiesčio Turgaus a.	Šv. Vincento Ferrero koplyčia	1766 m. charakteringa koplyčia, tipiška tam laikotarpiui	Architektūra	XVIII a.		Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 42.
1933-12-22, AS.II.4/58	Nesvyžiaus pav., Nesvyžius	Senasis dominikonų vienuolynas	Charakteringas XVIII a. baroko architektūros paminklas	Architektūra	XVIII a.	Barokas	Valstybė	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 41.
1933-12-22, AS.II.4/59	Nesvyžiaus pav., Nesvyžius	Mūrinė sinagoga	Charakteringas XVII a. baroko architektūros paminklas, perstatyta XVIII a.	Architektūra	XVII a.	Barokas	Žydų religinė bendruomenė	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 43.
1933-12-22, AS.II.4/60	Nesvyžiaus pav., Nesvyžius	Stačiatikių cerkvė (buvusi bernardinų bažnyčia) kartu su klasicistiniais paminkliniais altoriais, aplinka mūrinės tvoros ribose ir išlikusiais toje teritorijoje medžiais.	Charakteringas XVII a. baroko architektūros paminklas, perstatytas klasicizmo stiliumi apie 1800 m.	Architektūra	XVII a. ir XVIII-XIX a. sandūra	Barokas, klasicizmas	Stačiatikių bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 45.

1933-12-22, AS.II.4/61	Nesvyžiaus pav., Nesvyžius	Rotušė	XVII a. ankstyvojo baroko architektūros paminklas	Architektūra	XVII a.	Barokas	Valstybė	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 47.
1934-01-10, AS.II.4/62, AS.II.4/63	Naugarduko pav., Naugardukas, Rinkos a.	Turgaus halė, iš keturių pusių apsupta Rinkos aikšte, kuri apribota Pilies g., Gegužės 3-iosios g., automobilių stovėjimo aikštelės ir Valstybės iždo/Iždo kasos posesijos	XIX a. pr klasicistinės architektūros paminklas, charakteringas šios epochos miestietišškai statybai ir suteikiantis paminklinį charakterį Naugarduko Rinkos aikštei.	Architektūra	XIX a. pr.	Klasicizmas	Privatūs asmenys [apie 40]	f. 22, ap. 1, b. 88, l. 7, 49, 54.
1934-01-25, AS.II.4/67	Naugarduko pav., Naugardukas, Z. Beczkowicz g. 13	Buvęs dominikonų vienuolynas	XVII a. baroko architektūros paminklas, charakteringas tos epochos vienuolynų statybai.	Architektūra	XVII a.	Barokas	Valstybė	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 49.

1934-01-25, AS.II.4/68	Naugarduko pav., Naugardukas, Turgaus g. 20	Buvęs Iždo kasos pastatas	XIX a. pr. klasicizmo architektūrs paminklas, charakteringas tos epochos miestietišškai statybai ir suteikiantis paminklinį charakterį Naugarduko Turgaus a.	Architektūra	XIX a.	Klasicizmas	Valstybė	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 51.
1934-02-08, AS.II.4/71	Slanimo pav., Dziarečynas, Gegužės 3-iosios g.	Buvusio dominikonų vienuolyno griuvėsiai ir buvusios dominikonų bažnyčios bokštas [Pastaba: 1934-08- 06 ministerija leido išardyti vienuolyno griuvėsius, o bažnyčios bokštą palikti]	XVII ir XVIII a. baroko architektūros paminklas, charakteringas šios epochos vienuolynų statybai.	Architektūra	XVII ir XVIII a.	Barokas	Valstybė	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 55.

1934-02-08, AS.II.4/72	Slanimas pav., Slanimas	Buvęs benediktinių vienuolyno pastatas kartu su aplinka (bažnyčios aikštė ir kiemas) ir išlikusiais medžiais	XIX a. pr. klasicizmo architektūros paminklas, charakteringas šios epochos vienuolynų statybai.	Architektūra	XIX a. pr.	Klasicizmas	Valstybė	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 57.
1934-02-08, AS.II.4/73	Slanimas pav., Slanimas	I. Buvęs bernardinų vienuolyno pastatas. II. Vėlyvojo baroko vartai, vedantys į vienuolyną. III. Vienuolyno kiemas. IV. Senojo bernardinų vienuolyno sodo teritorija [nurodytos ribos]; V. Mūras/siena, supanti senojo bernardinų vienuolyno sodo teritoriją.	XVIII a. vid. baroko architektūros ir sodininkystės paminklų kompleksas, charakteringas šios epochos vienuolynų statybai ir sodininkystei.	Architektūra	XVII a. vid.	Barokas	Valstybė	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 59.

1934-02-08, AS.II.4/74	Slanimas pav., Slanimas	Šv. Trejybės bernardinų bažnyčia kartu su XVIII a. vid. koplyčiomis, rokoko altoriais ir choru; bažnyčios aplinka: tarp Bernardinų g. ir valstybei priklausančių posesijų (užimtų Seniūnijos ir Iždo tarnybos) ir išlikusiais toje teritorijoje medžiais.	XVII a. I p. charakteringas baroko architektūros paminklas; charakteringas šios epochos bažnyatinei statybai.	Architektūra	XVII a. I p.	Barokas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 61.
1934-02-08, AS.II.4/75	Slanimas pav., Slanimas	I. Švč. Mergelės Marijos Nekalto prasidėjimo bažnyčia (barokinė XVII a. II p.) su rokoko altoriais, sakykla ir XVIII a. vid. klausyklomis, Plakimo [Biczowania] koplytėlė (senu turtu), su	Vertingas paminklinis XVII ir XVIII a. baroko architektūros kompleksas, charakteringas šios epochos bažnyatinei ir vienuolynų statybai.	Architektūra	XVII ir XVIII a.	Barokas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 63.

		palaidojimų ir memorialinėmis lentomis, su zakristija ir joje esančia puošnių žalios glazūros koklių krosnimi. II. Vienuolynas (buvęs bernardinių, dabar Nekaltųjų, XVIII a. II p. barokinis) kartu su koridorėliais į Plakimo koplyčią ir išlikusiais rokoko polichromijos fragmentais. III. Vartai (XVIII a. barokiniai), vedantys iš Turgaus a. į vienuolyno kiemą. IV. Vartai (XVIII a. barokiniai), vedantys į ūkinį kiemą. V. Aplinka su išlikusiais senais medžiais.						
--	--	--	--	--	--	--	--	--

1934-02-08, AS.II.4/76	Slanimas pav., Slanimas	Parapijinė Šv. Andrėjaus iš Zamoščės bažnyčia kartu su altoriais, stiuko ambona, palaidojimų ir memorialinėmis lentomis ir vidaus polichromija. Aplinka, bažnytinio mūro/sienos ribose, ir išlikę toje teritorijoje medžiai	Vertingas XVIII a. II p. rokoko architektūros paminklas, charakteringas šios epochos bažnytinei statybai	Architektūra	XVIII a. II p.	Rokoko	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 65.
1934-02-08, AS.II.4/77	Slanimas pav., Slanimas	Klebonija prie parapijinės Šv. Andrėjaus bažnyčios		Architektūra			Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 66.
1934-02-08, AS.II.4/78	Slanimas pav., Slanimas	Sinagoga	XVII a. vid. vertingas baroko architektūros paminklas, charakteringas šiai epochai	Architektūra	XVII a. vid.	Barokas	Žydų religinė bendruomenė	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 67.
1934-05-30, AS.II.4/87	Naugarduko pav., Naugardukas	Šv. Boriso ir Glebo bazilijonų cerkvė kartu su vidaus įranga ir paminklinėmis	Vertingas XVI a. gotikos architektūros paminklas, charakteringas	Architektūra	XVI a.	Gotika	Stačiatikių bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 54, l. 76.

		lentomis	viduramžių religinei statybai. Dalinai perstatyta XVII ir XIX a.					
1934-05-30, AS.II.4/88	Naugarduko pav., Naugardukas, Slanimo g. 26	Baužiamojo sekimo kalėjimas [wiznienia karno-śledczego]	XIX a. klasicizmo architektūros paminklas, charakteringas tos epochos miestietišškai statybai.	Architektūra	XIX a.	Klasicizmas	Valstybė	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 71.
1934-06-07, AS.II.4/85	Baranovičių pav., Stalovičiai	Stačiatikių cerkvė, anksčiau - Šv. Jono Maltos riterių bažnyčia, kartu su paminkliniu XVIII a. I p. Didžiuoju Altoriumi ir išlikusios vidaus įrangos likučiais (stakta, durimis, apkaustais, stiuku ir t.t.). Netoli bažnyčios esanti pakelės koplytėlė (mūrinė, stulpo formos, XVIII a.).	Charakteringas XVII a. ir XVIII a. I p. baroko ir rokoko architektūros paminklas. Be to, turintis ypatingą istorinę vertę kaip retas čionykštės žemės Maltos riterių bažnytinės statybos pavyzdys.	Architektūra	XVII a. ir XVIII a. I p.	Barokas, rokoko	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 73.

1934-06-22, AS.II.4/91	Baranovičių pav., Liachavičiai	Šv. Jurgio cerkvė, senoji romos katalikų bažnyčia	XIX a. pirmųjų metų klasicistinės architektūros paminklas, charakteringas to laikotarpio religinei architektūrai.	Architektūra	XIX a.	Klasicizmas	Stačiatikių bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 76.
1934-07-03, AS.II.4/93	Adomo Mickevičiaus g. 20, Naugardukas	[I] Mickevičiaus namas kartu su [II] aplinka aptvėrimo ribose	[I] Iškilęs ant pamatų ir mūro namo, kuriame gyveno Adomas Mickevičius. [II] Vertingas praeities atminimas, susijęs su Adomo Mickevičiaus kultu.	Architektūra			Tadeusz Dąbrowski	f. 22, ap. 1, b. 15, l. 32a.
1934-07-03, AS.II.4/96	Nesvyžiaus pav., Nesvyžius, Turgaus a.	Turgaus halė [dengta prekyvietė], iš keturių pusių apsupta Turgaus a.	XVII a. baroko architektūros paminklas, charakteringas tos epochos miestietišškai statybai.	Architektūra	XVII a.	Barokas	Privatūs asmenys [24 savininkai]	f. 22, ap. 1, b. 188, l. 82.

1934-07-11, AS.II.4/102	Naugarduko pav., Zdzięcioł gm., prie kelio vedančio iš Sierotowszczyzna kaimo į Nakryszki dvarą	Senas kadagys (6 m. 72 cm., kamieno skersmuo 32 cm.)	Puikaus [okazaly] kadagio pavyzdys, turintis paminklinę vertę.	Gamtos objektas			Valstybė	f. 22, ap. 1, b. 195, l. 3.
1934-08-31, AS.II.4/103	Nesvyžiaus pav., Nesvyžius, Dominikonų g. 4/Sirokomlės g. 36	„Gdansko namas“ [Dom Gdański]	XVII a. baroko architektūros paminklas, charakteringas tos epochos miestietišškai statybai	Architektūra	XVII a.	Barokas	Lejb Gabjelow	f. 22, ap. 1, b. 207, l. 1.
1934-09-19, AS.II.4/104	Naugarduko pav., Cyriński gm., Karczowa km. [prie kelio į Tuchanovičių dvarą]	„Filaretų akmuo“ (4,10 m. ilgumo; 3,5 m. aukščio; 1,9 m. platumo)	Vertingas gamtos paminklas, taip pat susijęs su Mickevičiaus ir filaretų atminimu.	Gamtos objektas			Bazyli Łazarczyk žemėje	f. 22, ap. 1, b. 195, l. 19.

1934-09-29, AS.II.4/108	Naugarduko pav., Tuchanovičių dvaras	Parkas (11 ha.) kartu su parko išplanavimu, išlikusiais senų pastatų pamatais ir medžiais	Išskirtinai vertingas istorinis ir kultūrinis paminklas, susijęs su Adamo Mickevičiaus kultu.	Gamtos objektas			Valstybė	f. 22, ap. 1, b. 195, l. 15.
1935-06-06, KS.II.1[4?]/112	Nesvyžiaus pav., Klecko gm., Zubki dvaro parke, po maumedžių rūmu [pod dworem modrzewiowym w parku maj. Zubki]	„Akmeninė boba” [„baba kamienna”]	Vertingas ir retas lenkų žemėse X - XI a. turkototorių liaudies meno paminklas.	Archeologija	X-XI a.		Marjana Bernowicz	f. 22, ap. 1, b. 209, l. 4.
1935-06-06, KS.II.4/111	Lydos pav., Načios [Nacza] palivarkas	Koplyčia iš plytų ir akmenų kartu su tvora ir medžiais, ypač sena pušimi, aptvėrimo ribose	1841 m. vėlyvojo klasicizmo architektūros paminklas, charakteringas šios epochos statybai.	Architektūra	XIX a.	Klasicizmas	Kazimierz Więcisz	f. 22, ap. 1, b. 205, l. 7, 8.

1935-08-09, KS.II.4/115	Naugarduko pav., Rajca gm., Mondzin palivarko kirtimas	Sena pušis	Senas ir puikus medis, turintis paminklinę vertę	Gamtos objektas			Stefan Bronowski	f. 22, ap. 1, b. 207, l. 10.
1935-08-09, KS.II.4/117	Baranovičių pav., Iškaldžė	Švč. Trejybės bažnyčia kartu su aplinka aptvėrimo ribose	Vertingas XVI a. gotikos architektūros paminklas, charakteringas šio laikotarpio bažnytinei statybai	Architektūra	XVI a.	Gotika	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 42, l. 5.
1936-02-11, KS.II.4/121	Naugarduko pav., Cyryński gm., Ostaczyn gyvenvietė	Riedulys	Turi paminklinę vertę kaip tipiškas riedulio pavyzdys, charakteringas vietiniam kraštovaizdžiui.	Gamtos objektas			Borys Dziemian	f. 22, ap. 1, b. 207, l. 23.
1936-08-10, KS.II.4/129	Slanimo pav., Skrundė	Parapijinė Šv. archangelo Mykolo bažnyčia	XVIII-XIX a. sandūros charakteringas medinių bažnyčių statybos pavyzdys, turi paminklinę vertę.	Architektūra	XVIII-XIX a.	Medinė architektūra	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 213, l. 4.

1936-08-19 KS.II.1/105 ??	Valažino pav., Valažinas	Parapijinė bažnyčia [Šv. Juozapo?]		Architektūra	[XIX a. pr.?]		Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 218, l.1
1936-08-19, KS.II.4/131	Valažino pav., Vyšniavas	Švč. Mergelės Marijos Apsilankymo bažnyčia kartu su vidaus įrengimu: XVIII a. rokoko altoriais, barokine sakykla, vėlyvojo renesanso suoliuku <i>kolatorska</i> , lipdiniais, XVIII a. grotomis, paveikslais ir 1637 m. įrašais ant <i>tęczy</i> . XIX a. pr. varpinė su paminklinėmis geležinėmis grotomis. Aplinka senųjų bažnytinių kapinių ribose.	XVII a. vertingas barokinės bažnytinės architektūros paminklas, charakteringas tai epochai	Architektūra	XVII a.	Barokas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 207, l. 31.

1937-02-22, KS.II.4/138	Naugarduko pav., Naugardukas, Senamiestis	Dabar esanti senamiesčio gatvių ir aikščių sistema, ribose, apimančiose: Gardino skg., Bazilijonų g, Pilies g. iki pylimo, skiriančio pilies griovį nuo parko, toliau pylimu iki Faros, rytinis Faros kalvos šlaitas iki Gegužės 3-osios g., Gegužės 3-osios g. iki vakarinio gimnazijos fasado (tęsinys Municipalinės g.)- Municipalinė g., Racewla g., skg. 1, Bažnyčios g., skg. 2 ir Slanimo g. iki Gardino skg. [Pastaba: atšaukta 1939-04-01, KS.II.4/183. Pakeista teritorijos riba]	Rajonas beveik visumoje išsaugojo charakteringą miestui išplanavimą gyvenamaisiais blokais, aikštėmis ir gatvėmis, einančiomis pagal vietovės reljefą, [išplanavimą] egzistuojantį bent nuo XVII ir XVIII a. Šiame rajone yra visi svarbiausi Naugarduko paminkliniai objektai, kuriems senamiesčio rajonas sudaro charakteringą aplinką.	Urbanistika	XVII-XVIII a.		Valstybė	f. 22, ap. 1, b. 207, l. 37.
----------------------------	---	---	--	-------------	------------------	--	----------	---------------------------------

1937-02-22, KS.II.4/139	Naugarduko pav., Naugardukas, „Mindaugo kalnas“	Miesto dalis, esanti tarp Korelicki g., Mindaugo g. ir ŠR Mindaugo kalno papėdės. [Pastaba: atšaukta 1939-04- 01, KS.II.4/183. Pakeista teritorijos riba]	Mindaugo kalva susieja istorinę tradiciją apie seniausią miesto istoriją su literatūrine apie Adomo Mickevičiaus kūrybą.	Urbanistika			Valstybė	f. 22, ap. 1, b. 207, l. 38.
1937-02-22, KS.II.4/140	Nesvyžiaus pav., Nesvyžius	Dabartinė miesto centro gatvių ir aikščių sistema, ribose, apimančiose: Vilniaus g., Studentų g., Bernardinų g., Farna g., Dąbrowskio g., Benediktinių g., Zadominauska g., Kapinių g. ir Sirokomlės g. iki Vilniaus g.	Šis miesto rajonas beveik visumoje išsaugojo charakteringą XVI a. pab. miesto išplanavimo sistemą, kartu su XVIII a. I p. atstatymo pakeitimais po Šiaurės karo nusiaubimo.	Urbanistika	XVI a. pab., XVIII a. I p.		Valstybė	f. 22, ap. 1, b. 207, l. 32.

1937-02-22, KS.II.4/141	Slanimo pav., Slanimas	Senasis miesto rajonas, ribojamas: Berka Joselowicz g., Poniatovskio g., cerkvės kapinių šiaurinės ribos iki Studentų g., Studentų g., Tildo g., Mickevičiaus g., Bernardinų g., Gegužės 3-osios g., Andrzejewska g., iki Berka Joselowicz g., bei kaimyninių gatvių galai 25 m.	Šis rajonas išsaugojo charakteringą gatvių ir aikščių sistemą, susiformavusią miesto klestėjimo periodu, XVII a. I p.- XVIII a.	Urbanistika	XVII a. I p.- XVIII a.		Valstybė	f. 22, ap. 1, b. 207, l. 34.
1937-03-03, KS.II.4/144	Naugarduko pav., Marysin gyv.	Senas bukas (250- 300 m. senumo, daugiau nei 20 m. aukščio ir t.t.)	Gražus ir vertingas seno medžio pavyzdys ir yra vienas iš toliausiai ŠV Lenkijoje augančių bukų	Gamtos objektas			Mikołaj Zagórski	f. 22, ap. 1, b. 195, l. 38a.
1937-03-03, KS.II.4/145	Lydos pav., Bialohrud	Senas ąžuolas (20 m. aukščio ir t.t.)	Senas ir puikus ąžuolas, retas krašto floros pavyzdys	Gamtos objektas			Ambrož Konstrowicki	f. 22, ap. 1, b. 195, l. 41.

1937-12-01, KS.II.4/168	Ščiutino pav., Ščiutinas	Namai aplink turgaus aikštę: Pilsudskio g. 39, 41, 43, 45, 47, 49, 51, 53, 55, 57, 59, 61, 63, 65, 67, 69, 71, 73, 75, 77, 83 [iš viso: 21]	Charakteringi XVIII-XIX a. lenkų miestietiška architektūrai [miejskiej architektury polskiej].	Architektūra	XVIII-XIX a.	Miestietiška architektūra	Privatūs asmenys	f. 22, ap. 1, b. 180, l. 3-25.
1938-04-01 - 1939-03-01	Naugarduko pav., Poczapów	Cerkvė kapinėse ir Šv. Onos, pačios trečiosios, paveikslas.	Meno skyriaus ataskaita už 1938- 04-01 - 1939-03-01	Architektūra			Stačiatikių bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 194, l. 58.
1938-10-07, KS.II.4/172	Naugarduko pav., Zdzięcioł gm., Więzowiec km.	104 m. maumedis [auga prie cerkvės]	Senas ir puikus medis, turintis paminklinę vertę	Gamtos objektas			Stačiatikių bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 195, l. 86.
1938-10-24, KS.II.4/174	Slanimo pav., Dziarečynas, Turgaus a.	Turgaus halė	Charakteringas mažo miestelio klasicistinės architektūros pavyzdys iš XVIII- XIX a. sandūros. Turi nepaprastą paminklinę ir kultūrinę vertę.	Architektūra	XVIII-XIX a. sandūra	Klasicizmas	Privatūs asmenys [17 savininkų]	f. 22, ap. 1, b. 71, l. 53.

1938-12-01, KS.II.4/177	Slanimo pav., Senajo kaimo [Stara Wieś] gm., Lukonica [Łukonic]	Šv. Mykolo bažnyčia (parapijinė) su aplinka kapinių aptvėrimo ribose	Charakteringas vėlyvojo baroko bažnytinės architektūros pavyzdys (1772 m.)	Architektūra	XVIII a.	Barokas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 122, l. 19.
1938-12-31, KS.II.4/179	Naugarduko pav., Poczapów	Mūrinė cerkvės tvora kartu su keturiomis kampinėmis koplyčiomis bei kilnojama objektais: I. lieto metalo plokštė skirta Wółczkowiczów šeimos atminimui [išvardyti asmenys], esanti cerkvės kapinėse; II. lieto metalo plokštė, skirta kunigo Stefano Wółczkowicziaus atminimui, mirusiam 1833 m., esanti ten pat; III. 1723 m. varpas	XVIII a. pab., senosios unitų bažnyčios liekanos. Istorinės-kultūrinės vertės objektai.	Architektūra	XVIII a. pab.		Stačiatikių bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 255, l. 5.

		varpinėje, funduotas Franciszek Suchodolski, Slanimo pastalininko, nulietas Jano Jakóbo Dornmanno Karaliaučiuje						
1938-12-31, KS.II.4/181	Naugarduko pav., Poczapów gm., Didžioji Svorotva	Šv. Trejybės parapijinė cerkvė (XIX a. pr., mūrinė, klasicistinė, lygiašonio trikampio plano) kapinių mūro ribose.	Retas klasicistinės architektūros pavyzdys su originalia aukščio projekcija [o oryginalnym rzucie poziomym]	Architektūra	XIX a. pr.	Klasicizmas	Stačiatikių bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 244, l. 2.
1939-01-25, KS.II.4/182	Slanimo pav., Kozłowszczyzna gm.	852 beržų alėja išilgai trakto/vieškelio Slanimas- Naugardukas nuo 163 km. iki 180 km.	Šimtametė alėja, turinti paminklinę vertę	Gamtos objektas			Valstybė	f. 22, ap. 1, b. 195, l. 103.

1939-04-01, KS.II.4/183	Naugarduko pav., Naugardukas, Senamiestis	Miesto dalis nuo parko, pylimu iki Faros, rytinis Faros kalvos šlaitas iki Gegužės 3-osios g., Gegužės 3-osios g. , Mindaugo g., ŠR Mindaugo kalno papėdė, Korelicka g. kartu su Mickevičiaus namuku, Municipalinė g., Racewla g., skg. I, Bažnyčios g., skg. II ir Slanimo g. iki Gardino skg.	Rajonas beveik visumoje išsaugojo charakteringą miestui išplanavimą gyvenmais blokais, aikštėmis ir gatvėmis, einančiomis pagal vietovės reljefą, [išplanavimą] egzistuojantį bent nuo XVII ir XVIII a. Šiame rajone yra visi svarbiausi Naugarduko paminkliniai objektai, kuriems senamiesčio rajonas sudaro charakteringą aplinką.	Urbanistika	XVII-XVIII a.		Valstybė	f. 22, ap. 1, b. 207, l. 49.
1939-04-26, KS.II.4/185	Lydos pav., Lyda	Pilies griuvėsiai, supančių gatvių ribose: Pilies g., Suvalkų g., Mackiewicziaus g., Lidzeikos upelio intaku ir Lidzeikos	Vertingas XV a. gynybinės statatybos paminklas, turintis kultūrinę ir istorinę vertę	Architektūra	XV a.		Valstybė	f. 22, ap. 1, b. 207, l. 66.

		upeliu iki Pilies g.						
1939-04-26, KS.II.4/186	Lydos pav., Lyda	Šv. Juozapo Kalasanto bažnyčia, besijungiantis su ja pijorų vienuolyno pastatas, aplinka vienuolyno tvoros ribose.	Charakteringas klasicistinės bažnytinės architektūros pavyzdys iš XVIII-XIX a. sandūros	Architektūra	XVIII-XIX a.	Klasicizmas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 207, l. 67.
1939-04-26, KS.II.4/188	Lydos pav., Lyda	Mūrinis karmelitų vienuolyno pastatas	XVII-XVIII a. sandūros charakteringas barokinės vienuolynų architektūros pavyzdys, turintis paminklinę vertę	Architektūra	XVII-XVIII a.	Barokas	Valstybė	f. 22, ap. 1, b. 207, l. 68.
1939-05-02, KS.II.4/187	Lydos pav., Lyda	Parapijinė Šv. Kryžiaus [Išaukštinimo] bažnyčia, aplinka kapinių tvoros ribose, įeinantis į teritoriją klebonijos pastatas.	Charakteringas XVIII a. vid. barokinės bažnytinės architektūros pavyzdys	Architektūra	XVIII a. vid.	Barokas	Katalikų bažnyčia	f. 22, ap. 1, b. 207, l. 69.

1939-05-13, Nr. KS.II.4/197	Valažino pav., Valažinas	Sena koplyčia ir oranžerija prie Tiškevičių rūmų	Oranžerija statyta XVIII [?] a. II p., XX a. perstatyta į seniūnijos pastatą. Nepaisant perstatymų pastatas išsaugojo pagrindinius klasicistinės architektūros bruožus ir turi paminklinę vertę	Architektūra	XVIII a. II p.	Klasicizmas	Valstybė	f. 22, ap. 1, b. 126, l. 11.
1939-07-20, KS.II.4/113	Valažino pav., Zabrzezki gm., Łosk	Įtvirtinta gyvenvietė [grodzisko] su kalvos šlaitais maždaug 1 ha pločio	Įtvirtinta gyvenvietė, kurioje išliko pylimo liekanos ir daug mūro po žeme, turi didelę mokslinę ir paminklinę vertę.	Archeologija			Grzegorz ir Tomasz Skopiec/Skopca	f. 22, ap. 1, b. 207, l. 70.

Priedas nr. 10. Jano Bulhako Vilniaus panoramos ir Katedros fotografijos. Iš: *Polska w krajobrazie i zabytkach*, Warszawa, 1930, t. II, s. 240.

Foto J. Bulhak.

1247. Siedem kościołów. — Sept églises. — Seven churches. — Sieben Kirchen.

Foto J. Bulhak.

1248. Katedra. — Cathédrale. — Cathedral. — Kathedrale.

Priedas nr. 11. Vilniaus vaivadijos fotografijos. Iš: *Polska w krajobrazie i zabytkach*, Warszawa, 1930, t. II, s. 303.

Foto A. Władzi. Zbiory Uniwersytetu Wileńskiego.

1400. Aquamanila (XIII w.)

Foto J. Kłosa.

1401. Buzany. Kapliczka przed kościołem (XIX w.)
Petite chapelle devant l'église (XIXe sc.)
Small chapel near the church (XIX cent.)
Kleine Kapelle neben der Kirche (XIX. Jahrh.)

Zbiory Wł. Tęczyńskiego.

1402. Olsztyń. Bóżnica.
Synagogue. — Synagogue. — Synagogue.

Foto A. Władzi.

1403. Rzeki Mereszanka około Olsztyńska.
Mereszanka près des Olsztyński.
Mereszanka near Olsztyński.
Mereszanka bei Olsztyński.

PADĒKA

Dēkoju darbo vadovei Marijai už mokslinius patarimus ir ramybę visam šiam ilgam procese.

Dēkoju šimai, pirmiausia Algiui, Daumantui ir Mortai, kurie trukdė padėjo ir kentėjo kartu.

Dēkoju visiems tyrėjams, kuriais rėmiausi disertacijoje. Jų įnašas leido įnešti savo įnašą.

PUBLIKACIJŲ SĄRAŠAS

1. Viktorija Kurienė, „Jano Bulhako Vilniaus fotografiniai vaizdai tarpukario Vilniaus paveldosaugos kontekste“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis. Dailės ir architektūros paveldas: tyrimai, išsaugojimo problemos ir lūkesčiai*, sud. D. Klajumienė, 2015, t. 77/78, p. 199-217.

2. Viktorija Kurienė, „Ką saugojo valstybė Vilniaus ir Naugarduko vaivadijose 1928-1939 m.? Kultūros paminklų vertinimas ir apskaita“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2021, t. 47, p. 30-61.

Vilniaus universiteto leidykla
Saulėtekio al. 9, III rūmai, LT-10222 Vilnius
El. p. info@leidykla.vu.lt, www.leidykla.vu.lt
Tiražas 12 egz.